

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

e-ISSN 2791-6472

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt: 87

Sayı: 308

Nisan 2023

ANKARA - 2023

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

SHELESTİN, VLADİMİR-NEMİROVSKY, ALEXANDRE- IASENOVSKAIA, ANASTASIA: The Serpent-Fighting Imagery of Anatolia in the 2 nd Millennium BC and Malatya Serpentine Monster in the Light of Newly Published Old Assyrian Seal Impression from Kültepe.....	1
ÇEKEN, MUHİTTİN: Tapınak Şövalyelerinde Kadın.....	23
AY, RESUL: Hristiyan ve İslam Züht Hayatının 13. Yüzyıldaki Dönüşümü: Biraderler ve Kalenderiler Hareketi Bağlamında Zahitlikte Kitleleşme ve Sosyal Boyut	53
ALİOĞLU, E. FÜSUN: Şehzade Mehmet Camisi Modüler Tasarımı	87
ÖTEN, ALİYE: Osmanlı Yapı Kültüründe Arslan ve Arslanhaneler	113
KIRPIK, CEVDET: II. Abdülhamid Döneminde Kayseri İptidai Mektepleri (1876-1908).....	153
KİREMİT, İLKER: Süveydiye’de İngiliz-Amerikan Protestan Misyonerleri ve Osmanlı Siyaseti (1846-1923).....	195
BOZKURT, CELİL: Birinci Dünya Savaşı’nda Cebel-i Lübnan’da İaşe Buhranı: Osmanlı Hükûmeti’ne Yönelik Avrupa ve ABD Kamuoyundaki İddialar	233
DUMAN, MELİH: Türkiye’nin İlk Çin Elçisi Emin Âli Sipahi’nin Çin İzlenimleri ve Türkiye-Çin İlişkileri	265
ÖZKAN, ASAF: Türkiye’de Yabancı Sermayeli Şirketlerden Yabancı ve Gayrimüslimlerin Tasfiyesinin Nedenleri (1922-1923).....	293

Kitap Tanıtma:

MÜLAYİM, SELÇUK, : L e y l a Y ı l d ı z , <i>Safevî Döneminde Tebrîz: Kentsel Mekânda Dönüşüm Süreçleri (1501-1736)</i>	333
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	339
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements.....	348

*Belleten Dergisi'nin bu sayısı 06.02.2023 tarihinde
meydana gelen Kahramanmaraş merkezli depremde
hayatlarını kaybedenlere ithaf edilmiştir.*

*This issue of Belleten is dedicated to those who lost
their lives in the Kahramanmaraş-centred earthquake
that occurred on 06.02.2023.*

BELLETEN

Bellefen

ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472
Cilt/Volume: 87 - Sayı/Issue: 308 (Nisan/April 2023)

Yayıncı/Publisher

Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü/Proprietor and Redactor in Chief

Türk Tarih Kurumu Adına/On behalf of Turkish Historical Society
PROF. DR. BİROL ÇETİN

Yayın Komisyonu/Commission of Publications

Doç. Dr. Selim ARGUN	Doç. Dr. Çiğdem ATAKUMAN	
Dr. Öğr. Üyesi Nurcan BOŞDURMAZ	Prof. Dr. Bahattin ÇELİK	
Prof. Dr. Birol ÇETİN	Prof. Dr. Hüseyin ÇINAR	Prof. Dr. Fatma Gül DEMİREL
Prof. Dr. Feridun EMECEN	Prof. Dr. Erkan GÖKSU	
Prof. Dr. Mehmet Akif KİREÇÇİ	Prof. Dr. Yunus KOÇ	Prof. Dr. Hatice ORUÇ
Prof. Dr. Azmi ÖZCAN	Prof. Dr. M. Hamdi SAYAR	Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL
Prof. Dr. Arzu TERZİ	Prof. Dr. Hakkı Zafer TOPRAK	
Dr. Öğr. Üyesi Hasan YILMAZYAŞAR	Hüseyin Murat YÜCEL	

Editör/Editor

Şükrü ÇAVUŞ (Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society)
scavus@ttk.gov.tr

Yabancı Dil Editörü/Foreign Language Editor

Dr. Uğur Cenk Deniz İMAMOĞLU (Türk Tarih Kurumu/Turkish Historical Society)
ucdimamoglu@ttk.gov.tr

Adres/Address

Türk Tarih Kurumu, Kızılay Sokak No: 1 06100-Sıhhiye/ANKARA
Tel: +90 312 310 23 68 • Fax: +90 312 310 16 98
www.bellefen.gov.tr • bellefen@ttk.gov.tr

Nisan-April 2023 – ANKARA

Dizinlenme Bilgileri/Indexing

Arts & Humanities Citation Index (A&HCI), America: History And Life,
Historical Abstracts, Scopus, ULAKBİM TR Dizin.

Tasarım/Design

Elif İrem DOĞAN DEMİR

Kapak Tasarım/Cover Design

Emine ÇAKIR

Kapak Resmi/Cover Image

Aliye Öten “Osmanlı Yapı Kültüründe Arslan ve Arslanhaneler”, resim 15, s. 126.

Belleten

ISSN 0041-4255 | e-ISSN: 2791-6472

Cilt/Volume: 87 - Sayı/Issue: 308 (Nisan/April 2023)

Hakemler Listesi/Referees List

- Prof. Dr. Ebru ALTAN (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Selman CAN (Marmara Üniversitesi)
Doç. Dr. M. Talha ÇİÇEK (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Doç. Dr. Fatih DURGUN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi)
Prof. Dr. Giray FİDAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa GÜNDÜZ (Yıldız Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Hasan KARAKÖSE (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa Çağhan KESKİN (İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Mahmut Erol KILIÇ (Üsküdar Üniversitesi)
Doç. Dr. Gürhan KİRİLEN (Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Murat KORALTÜRK (Üsküdar Üniversitesi)
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Aslı ÖZYAR MİZRAHİ (Boğaziçi Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman Yücel ŞENYURT (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Zafer TOPRAK (Boğaziçi Üniversitesi)
Dr. Akın TUNCER (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Sacit UĞUZ (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Prof. Dr. Pınar ÜLGEN (Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hasan YILMAZYAŞAR (Anadolu Üniversitesi)
Prof. Dr. Tuncay ZORLU (İstanbul Teknik Üniversitesi)

BELLETEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 308
Nisan/April 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 15.09.2021
Kabul/Accepted: 20.06.2022

DOI: 10.37879/belleten.2023.001

Araştırma Makalesi/Research Article

The Serpent-Fighting Imagery of Anatolia in the 2nd Millennium BC
and Malatya Serpentine Monster in the Light of Newly Published Old
Assyrian Seal Impression from Kültepe*

Vladimir Shelestin** - Alexandre Nemirovsky*** - Anastasia Iasenovskaia****

Abstract

The present work deals with serpent-fighting motifs from Anatolia of the second millennium BC reconsidered in the light of recently discovered composition with a serpent-fighting scene on an Old Assyrian seal impression from Kültepe kept at the Pushkin State Museum of Fine Arts in Moscow (I 2 6 1591). Besides this sealing, the famous representation at the Malatya Relief H (the orthostat AMM 12250) and myths of Illuyanka and Hedammu are compared to each other according to various criteria of depicting the hero, the monster and the fighting scene itself. The scholars often regarded Malatya Relief H as representing the plot of Illuyanka myth, but the discovery of dragon-slaying scene on the Pushkin Museum's sealing gives grounds for its re-analyzing. It is revealed that the pictorial monuments from Anatolia in contrast

* The research presented in the article is sponsored by the Russian Science Foundation, project no 19-18-00369 "The Classical Orient: culture, world-view, tradition of research in Russia (based on the monuments in the collection of the Pushkin Museum of Fine Arts and archive sources)".

** PhD, Research Fellow, Lomonosov Moscow State University, Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, Department of Ancient Orient, Moscow/RUSSIA, vshelestin@ivran.ru ORCID: 0000-0002-9168-4000

*** PhD, Senior Research Fellow, Lomonosov Moscow State University, Institute of World History of the Russian Academy of Sciences, Department of Comparative Studies of Ancient Civilizations; National Research University Higher School of Economics, Faculty of Humanities, Moscow/RUSSIA, anemirovskiy@hse.ru ORCID: 0000-0001-8023-8817

**** PhD, Research Fellow, Lomonosov Moscow State University, Pushkin State Museum of Fine Arts, Department of the Ancient Orient, Moscow/RUSSIA, anastasia.iasenovskaia@arts-museum.ru ORCID: 0000-0002-0274-6098

to the textual ones depict the hero acting alone; most of Anatolian dragons have front paws.

The ultimate fighting is shown in iconography as a close combat struggle while in the narratives the close combat seems to give more advantage to the serpent. The composition similarity of Malatya Relief and the Pushkin Museum's sealing is demonstrated in general as well as in concrete details. This fact allows to trace the development of the Neo-Hittite dragon-slaying imagery and plots to pre-Hittite times (the dragon-slaying motif as depicted in the orthostat AMM 12250 roots back at least to the 18th century BC when similar features were reflected at the Old Assyrian sealing from the Pushkin Museum I 2 6 1591) and to solve some problems of interpretation for the Malatya Relief H (number of monster's heads, identification of monster's parts stretched up to the hero's figure, possible role of the dagger, etc.).

Keywords: Neo-Hittite reliefs, Malatya-Arslantepe, Kültepe, serpent-fighting, Storm-God.

MÖ 2. Bin Anadolu'sunda Yılan Dövüşü Tasviri ve Yeni Yayımlanmış Kültepe'den Bir Eski Assur Dönemi Baskı Mührü Işığında Malatya Yılanlı Canavarı

Öz

Bu çalışma, MÖ 2. binyıl Anadolu'suna ait yılan dövüşü motiflerini Moskova'daki Puşkin Devlet Güzel Sanatlar Müzesi'nde yer alan Kültepe'den bir Eski Asur baskı mührü (I 2 6 1591) üzerindeki yılan dövüşü sahnesi ile yakın zamanda keşfedilen benzer bir kompozisyonun ışığında yeniden değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Kültepe Mührü yanı sıra Malatya Kabartması H'deki (Ortostat AMM 12250) ünlü betim ile İlluyanka ve Hedammu mitolojisi, kahramanı, canavarı ve dövüş sahnesini betimleme açısından çeşitli kriterlere göre birbirleriyle karşılaştırılmıştır. Araştırmacılar her ne kadar Malatya Kabartması H'yi İlluyanka mitinin olay örgüsünü temsil ediyor olarak görüyor olsa da Puşkin Müzesi mühründeki ejderha öldürme sahnesinin keşfi, yeniden analiz edilmesi için zemin sağlamaktadır. Anadolu kaynaklı betimli anıtlarda kahraman, yazılı olanlardan farklı olarak tek başına hareket ederken betimlenir ve yine ejderhaların çoğunun ön pençeleri vardır.

Mücadele ikonografide bir yakın dövüş sahnesi olarak gösterilirken, anlatılarda yakın dövüşün yılanı daha fazla avantaj sağladığı görülüyor. Malatya Kabartması ile Puşkin Müzesi mührünün kompozisyon benzerliği genel olarak ortaya konulduğu gibi detaylarda da somut olarak gösterilmiştir. Bu durum, Geç Hitit ejderha öldürme imgesinin ve olay örgüsünün gelişimini Eski Hitit Dönemi'ne kadar izlememize (Puşkin Müzesi I 2 6 1591'deki Eski Asur mührüne benzer özelliklerin yansıtıldığı ortostat AMM 12250'de tasvir edildiği şekliyle ejderha öldürme motifinin kökleri, en

azından MÖ 18. yüzyıla kadar uzanır) ve Malatya Kabartma H için bazı yorumlama problemlerini çözmemize imkân tanır. (Canavar başlarının sayısı, kahraman figürüne kadar uzanan canavar gövde parçalarının tanımlanması, hançerin olası rolü, vb.)

Anahtar Kelimeler: Geç Hitit kabartmaları, Malatya-Arslantepe, Kültepe, yılan dövüşü, Fırtına Tanrısı.

Introduction

The (Early) Neo-Hittite reliefs decorating the orthostats of the Lion Gate at the Arslantepe-Malatya site are regarded for long as masterpieces of ancient Anatolian art and attract intensive scholar attention since their discovery in 1894 by a peasant who had begun excavating the hill in search of stones suitable for use in building. The most large-scaled study of these orthostats in situ was carried out in 1907, when the Cornell University expedition first discovered a serpent-slaying scene on the relief H¹. The discoverers considered potential parallels of the scene with several then-known snake-fighting myths of ancient world and refused to associate this scene with any of them².

In 1914, the orthostat with the relief H was transported to the Istanbul Archaeological Museum, wherefrom, after 1940, together with other Lion Gate orthostats, it was transferred to the Museum of Anatolian Civilizations in Ankara³, where it is kept under the number AMM 12250⁴. Contemporary researchers date this relief to the second half of the 12th century BC, attributing its creation to the reign of the king Allummali I of Melid-Malatya⁵. After the first translation of

- 1 This relief had been preliminary studied even before the expedition of Cornell University in the same 1907 by S. Ronzevalle by photograph (Sébastien Ronzevalle, “Monuments hittites d’Arslân-tépé”, *Mélanges de la Faculté orientale de l’Université Saint-Joseph*, t. 3/fasc. 2 (1909), pp. 799-800) and by J. Garstang de visu [John Garstang, “Notes on a Journey through Asia Minor”, *Annals of Archaeology and Anthropology*, Vol. 1, 1908, p. 4], but since two parts of its serpent-slaying scene were found on different blocks located while being discovered not in their original order, these researchers could not then establish the integral nature of the scene.
- 2 Albert Ten Eyck Olmsted - Benson Brush Charles - Jesse Erwin Wrench, *Travels and Studies in the Nearer East. Vol. 1. Pt. 2: Hittite Inscriptions*, New Era Printing Company, Ithaca 1911, p. 43.
- 3 John David Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions. Vol. 1: Inscriptions of the Iron Ages*, Walter de Gruyter, Berlin - New York 2000, p. 306.
- 4 Winfried Orthmann, *Untersuchungen zur späthethitischen Kunst*, Rudolf Habelt Verlag, Bonn 1971, p. 520.
- 5 Alessandra Gilibert, “Religion and Propaganda under the Great Kings of Karkemiš”, *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians: Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi: Florence, February 6th-8th 2014*, Firenze University Press, Florence 2015, pp. 143-144.

the mythological Anatolian texts of Hittite epoch⁶, the plot of the Hittite serpent-fighting myth on Illuyanka became known, and was soon compared with the scene on the relief H from Malatya⁷. Comparison or identification of these two scenes of the struggle between the Storm-God and the serpent in Hittite art and literature took profound root in later works on the Illuyanka myth and Malatya reliefs and was fixed in reference books⁸. At the same time, although A. Özyar's most detailed study of the mythological scene depicted on relief H reveals a number of parallels between the relief and the text of the Illuyanka myth, she prefers to talk about the similarity of plots rather than about their identity⁹. Until recently, these two pieces and the Anatolian myth about Hedammu have in fact constituted all the available material for discussing serpent-fighting plots in the mythology of Anatolia of the 2nd millennium BC¹⁰. This situation, nevertheless, has partly changed when an impression of a small Old Assyrian sealing from Kültepe with a serpent-fighting composition was re-discovered in the collection of the Pushkin State Museum of Fine Arts in Moscow (Museum number I 2 6 1591). This sealing was identified by our team at the little fragment of an envelope of a clay tablet that entered the Museum in 1911 as a part of the collection of V. S. Golenishchev, who probably had purchased it in Constantinople along with other tablets and fragments of tablets of the Old Assyrian period¹¹. It allows us to take a fresh look at the nature

- 6 Archibald Henry Sayce, "Hittite legend of the war with the Great Serpent", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol. 54/Issue 2, 1922, pp. 177-190.
- 7 John Garstang, *The Hittite Empire, Being a Survey of the History, Geography and Monuments of the Hittite Asia Minor and Syria*, Constable and Company, London 1929, p. 207; Émile Benveniste - Louis Renou, *Vřtra et Vř Oragna; étude de mythologie indo-iranienne*, Imprimerie nationale, Paris 1934, pp. 185-186; Georges Dossin, "Le dieu Gibil et les incendies de vegetation", *Revue de l'histoire des religions*, Vol. 109, 1934, p. 43, n. 4; Louis Delaporte, *Malatya. Fouilles de la Mission Archéologique Française. Arsilantepe. Fasc. 1: La Porte des Lions*, E. de Boccard, Paris 1940, p. 35.
- 8 Heinrich Otten, "Illujanka", *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie*. Bd. 5, Walter de Gruyter, Berlin - New York 1976, p. 61; Trevor Bryce, *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia. The Near East from the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire*, Routledge, London - New York 2009, p. 504.
- 9 Ash Özyar, *Architectural Relief Sculpture at Karkamish, Malatya, and Tell Halaf: A Technical and Iconographic Study*, PhD Thesis, Bryn Mawr College, Bryn Mawr 1991, p. 156.
- 10 Another possible example of the similar scene has been identified at the Karatepe relief (Helmut Theodor Bossert - Uluğ Bahadır Alkım, *Karatepe: Kadırlı and its environments, second preliminary report*, Pullhan Basimevi, İstanbul 1947, p. 26, fig. 137), but it was composed in I millennium BC, and is so fragmentary that we cannot be sure that the animal adversary is a snake and not a lion, by which reasons we should exclude it from our analysis.
- 11 Alexandre Arkadyevich Nemirovsky - Vladimir Yuryevich Shelestin - Anastasia Alexandrovna Yasenovskaya, "Сцена борьбы со змееморфным демоническим персонажем на оттиске

of the serpent-fighting plot from Malatya and to contribute to determining its place in the mythology of Asia Minor. Let us consider the main components of the serpent-fighting scene in each of the four named cases.

The Serpent-Fighter

On the relief from Malatya, the serpent-fighter is presented on the left as two similar anthropomorphic figures facing towards the monster and shown in profile. The clothes of both figures are identical, consisting of a conical cap, the pattern of which resembles the Anatolian ideogram DEUS, a short belted tunic and shoes with upward-turned toes. Both figures have daggers stuck in their belts. The left figure located farther from the snake holds a spear in his left hand, and a mace in his right hand, while the second figure, shown nearer to the snake, holds a spear with both hands striking the snake in a diagonal direction. Even before the serpent-fighting nature of these figures was understood, their clothing had been firmly identified as characteristic of the Hittite Storm-God on the monuments of the New Kingdom¹². However, there is no consensus among researchers whether two personages should be recognized in these two serpent-fighting figures¹³ or it was presumed by the authors of the composition that it was one and the same hero depicted twice at different successive moments of his actions, the so-called dynamic composition¹⁴.

печати староассирийского периода из собрания ГМИИ им. А.С.Пушкина (I 2 B 1591)", *Scripta Antiqua*, Т. 8, Sobranie, Moscow 2019, pp. 62-95; Anastasia Alexandrovna Iasenovskaya - Alexandre Arkadyevich Nemirovsky - Vladimir Yuryevich Shelestin, "Змеборческий сюжет на оттиске староассирийской печати из коллекции ГМИИ имени А.С. Пушкина: мифологический контекст", *Вестник Московского университета. Серия 8. История*, №6, 2019, pp. 3-24; Alexandre Nemirovsky - Vladimir Shelestin - Anastasia Iasenovskaya, "Scene of Fighting with Serpent(s) on the Old Assyrian Seal Impression from Kültepe (Pushkin State Museum of Fine Arts, I 2 b 1591)", *Antiquo Oriente* 18, 2020, pp. 207-234.

- 12 Garstang, "Notes on a Journey through Asia Minor", p. 4.
- 13 Özyar, *ibid*, p. 154; Maurits Nanning van Loon, "Mythology in Visual Art of Asia Minor", *Realexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie*. Bd. 8. Walter de Gruyter, Berlin -New York 1997, p. 589; Benedetta Bellucci, "I serpenti nel mito. Alcune possibili traduzioni nell'arte", *Traduzione di tradizioni e traduzioni di traduzione. Atti del quarto incontro "Orientalisti" (Pavia, 19-21 aprile 2007)*, Qu.A.S.A.R., Milano 2008, p. 148.
- 14 Hans Gustav Güterbock, "Narration in Anatolian, Syrian and Assyrian Art", *American Journal of Archaeology*, Vol. 61, 1957, p. 64; Orthmann, *ibid*, p. 437, n. 5; Brian Ashley Brown, *Monumentalizing Identities: North Syrian Urbanism, 1200-800 BCE*, PhD Dissertation, University of California, Berkeley 2008, p. 148.

Those scholars who identify here two different characters, emphasize such differences between two figures in question as the carrying a mace by the left figure only and the presence of the ribbon, in turn, on the right figure's hand only. In our opinion, these differences are not sufficient to refuse from identifying here a dynamic composition, i.e. one and the same character depicted at different stages of the action, in view of other strict similarities between these figures: their clothes are identical in all details, up to the trimming of the dressing's wrap over and edges and the tracery on the headdress. The very differences in character and disposition of weaponry underline, to our mind, the possibility to see here a dynamic composition rather than two different warriors: the left figure is armed not only with a spear, but also with a mace as a well-recognized symbol of the Storm-God, as known from the Yazılıkaya pantheon (where, it must be emphasized, only this god has a hat similar to those of both Malatya figures¹⁵). The right figure has no mace, that can be better explained by the fact that the protagonist holds the spear with both hands, so the mace seems to be useless at the moment and its depiction would be superfluous (while he could still keep the mace with the above-mentioned ribbon hanging from his raised hand, though the mace itself is not shown; regardless of this possible connection with the mace, this ribbon could be used after the victory over the serpent to tie the latter¹⁶). The visual dissimilarity in the length of the left and right figures' head queues can be explained by purely visual aims of seal maker or/and different positions of the figure's right shoulder (in one case this shoulder is down, giving enough space to show the queue above it, in other case it is up in the backswing, so that it could be inconvenient to depict the queue's ending still above this shoulder) and just by the supposition that the queue is shown as curled and picked up before the fighting and as unwound and hanging loose in course of it. Thus, in our opinion, the same hero is presented by both figures and has most of the signs of being the Storm-God.

On the seal impression from the Pushkin Museum, the serpent-fighter is shown schematically on the left as three anthropomorphic figures looking towards the serpent (one figure is shown larger and directly engaged in battle). The sketchiness of the silhouettes (especially of the rear two figures at the left) does not allow to discuss the details of their dressing, however, it can be noted that the dressing

15 Cf. Kurt Bittel, *Die Felsbilder von Yazılıkaya. Neue Aufnahmen der Deutschen Boğazköy-Expedition 1931*, Bamberg 1934, fig. 42.

16 Özyar, *ibid.*, p. 155.

looks like a dress or a coat reaching to the ankles. The left and right figures hold identical-looking daggers in one hand (the corresponding part of the central figure is preserved bad so that nothing can be said about its possible dagger): the corresponding hand of the left figure is extended forward, and the dagger is directed to the ground; the hand of the right figure, engaged in battle, is raised and the dagger is aimed horizontally at the snake-like monster trying to hit it. The similarity of daggers allows us to admit the possibility of their identification as depicting the same hero, thus assuming the dynamic nature of the composition as well.

The personality of the serpent-fighting hero is unclear. The Storm-God has a characteristic horn-shaped cap on the seals of the Old Assyrian period, but the poor preservation of the head contour of our hero does not allow us to judge the shape of his headdress. On the other hand, the dagger in the Old Assyrian glyptic was a characteristic attribute of Aššur, who was sometimes depicted as the Storm-God too¹⁷, although from time to time, the dagger is also found in hands of the War-God or the two-faced god Usmu¹⁸. Therefore, we cannot tell whether the serpent-fighter in this scene was the Storm-God, or (and it seems to be more likely) he should be identified as Aššur.

In the Illuyanka Myth (CTH 321)¹⁹, the main antagonist of the serpent Illuyanka is the Storm-God. In the first battle, the serpent overcomes the Storm-God (KBo 3.7 I 9–11), then the mortal Hupašiya binds the monster, and the Storm-God finishes it off (KUB 17.5 I 14–18).

In another version of the myth, the serpent, having defeated the Storm-God, takes away his heart and eyes (KBo 3.7 III 1–2), after that the Storm-God gives these organs back with the help of his son, the serpent's son-in-law, and then defeats the serpent in a new battle, killing the said son along the way (KBo 3.7 III 18–32).

17 Grace Kate-Sue White, *The Religious Iconography of Cappadocian Glyptic in the Assyrian Colony Period and Its Significance in the Hittite New Kingdom*, PhD thesis, University of Chicago, Chicago 1993, p. 347.

18 Nimet Özgüç, *The Anatolian Group of cylinder seal impressions from Kültepe*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1965, p. 53.

19 Elisabeth Rieken et alia, *CTH 321 - Der Drachenkampf oder „Illuyanka“* (2010) https://www.he-thport.uni-wuerzburg.de/txhet_myth/intro.php?xst=CTH%20321&prgr=%C2%A7%201&lg=DE&ed= (accessed: 02.12.2020).

In the Song of Hedammu (CTH 348)²⁰ the serpent Hedammu is generated by Kumarbi to struggle against the Storm-God. Unfortunately, the fragmentation of the song's preserved part does not allow to say whether it even described the battle in which the Storm-God overcomes Hedammu²¹. From the moments of confrontation, only one scene is preserved where Hedammu was enchanted by Anzili, the sister of the Storm-God, with love magics (KUB 33.84+).

Thus, of three traced cases the Storm-God wins the struggle against the serpent by his own efforts only on the relief from Malatya. In the Illuyanka myth, an only face to face battle of the Storm-God with the serpent ends unsuccessfully for the former. On the sealing from the Pushkin Museum of Fine Arts, the hero, apparently, fights alone against the serpent, and he is shown as definitely victorious, but there is no certainty that this hero is the Storm-God. In the Song of Hedammu, such a battle is not described at all and, perhaps, the Storm-God here only finishes off the snake, as in the Illuyanka myth²².

The Serpent's Shape

The serpent depicted on the right side of the relief from Malatya has a long torso curling in rings. Along its entire length, wavy lines ending in circles descend from the sky towards the serpent's body, apparently representing rain and hail²³. Early researchers understood these lines and circles as fire splashes spewing out by a fire-breathing serpent²⁴, or like water (according to another version, grass), where

20 Rieken et al., *CTH 348 - Das Hedammu-Lied* (2009) https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/txhet_myth/intro.php?xst=CTH%20348.I.1&prgr=&lg=DE&ed=E.%20Rieken%20et%20al (accessed: 02.12.2020).

21 This victory is assumed by all researchers, see Volkert Haas, *Die hethitische Literatur*, Walter de Gruyter, Berlin - New York 2006, p. 155; Mary Bachvarova, "The Hurro-Hittite Kumarbi Cycle", *Gods, Heroes, and Monsters: A Sourcebook of Greek, Roman, and Near Eastern Myths in Translation*, ed. C. López-Ruiz, 2nd ed., Oxford University Press, New York - Oxford 2017, p. 158.

22 Although with a static interpretation of Malatya relief it should be assumed that the Storm-God had a helper here too (some researchers interpret the second figure at the scene as the Storm-God's son or brother), none of written records of the serpent-fighting myths describe the God's helpers in battle as persons similar to him, while in Malatya relief the figures of serpent-fighter(s) are quite similar to each other. And as for the Storm-God's son, in the battle he fights not on his father's side, but on the side of his father-in-law – the serpent – and this fact causes the son's death.

23 Garstang, *The Hittite Empire*, p. 207; Özyar, *ibid*, p. 154-155

24 Garstang, "Notes on a Journey through Asia Minor", p. 4; Ernst Herzfeld, "Hethitica (Schluß)", *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, Bd. 2, 1930, p. 180.

a monster hid²⁵, or as the ground where his burrow is located²⁶. The absence of other similar images in relevant art does not allow to establish any certain interpretation of these lines and circles by analysis of known iconography, but the fact that there is no any special representation of water at all even on the relief with a ship from Karatepe²⁷ permits us to exclude the interpretation of elements in discussion as water. The interpretation of elements as fire splashes can be discarded on the grounds that neither fearlessness of the hero closely approaching the serpent at Malatya relief, nor the description of serpents and serpent-fighting in myths allow to suppose that Anatolian serpentine monsters were fire-breathing.

The next subject of discussion is the number of serpent's heads. Initially all visible left ending of the torso was understood as the single head with the wide open mouth²⁸, but further examination of the image turned later researchers to the idea of two- or multi-headed serpent²⁹.

Basing on the relief's study in the Museum of Anatolian Civilizations in November 2019 V. Yu. Shelestin has confirmed by visual inspection the idea (corroborated by the best photographs as well), that the doubled "protuberance" (seen to the left of the deep crack), belonging undoubtedly to the serpent's figure, and stretched towards the serpent-fighter's figure, with its bifurcated endings, should rather be considered as two (claw-like?) stretched forward paws of the monster than as its head(s) (this idea is also confirmed by similar paws of a snake-like monster on the aforementioned Kültepe sealing from the Pushkin Museum, see below). In this case, the elements visible on the relief to the right of the crack (see Fig. 1) (an extended protuberating section of the neck, adjacent to the body at an acute angle; the branching of the torso in two parts which is visible clear enough just in front of the crack and strongly deviates upward; and remaining of another

25 Olmsted et al., *ibid*, p. 43.

26 Garstang, *The Hittite Empire*, p. 207.

27 Halet Çambel, "Karatepe: An Archeological Introduction to a Recently Discovered Hittite Site in Southern Anatolia", *Oriens*, Vol. 1, 1948, p. 155-156; Paolo Matthiae, *Studi sui rilievi di Karatepe*, Centro di studi semitici, Istituto di studi del Vicino Oriente - Università, Roma 1963, p. 126; Halet Çambel - Aslı Özyar, *Karatepe-Aslantaş. Die Bildwerke*, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 2003, pp. 84-89.

28 Garstang, *The Hittite Empire*, p. 207.

29 Édouard Dhorme, René Dussaud, *Les religions de Babylone et d'Assyrie. Les religions des Hittites et des Hourrites, des Phéniciens et des Syriens*, Presses Universitaires de France, Paris 1945, p. 345; Özyar, *ibid*, p. 154; van Loon, *ibid*, p. 589.

protuberating extended element which goes from the said branching to the crack more directly and lower than the long extension mentioned above) do not allow to treat them as a depiction of a single neck of the serpent, but speak in favor of the multi (two)-headed monster. The branching marked above in this case depicts the splitting of the monster's torso into two necks, and the two extensions which continue this branching would be these necks themselves. The lower one of them could be continued for considerable length within the area, which is now fully damaged by the crack, or may be represents a short stump of neck cut by the hero³⁰.

30 It should be noted that if we assume that the serpent is depicted here according to the principle of dynamic composition (as well as the hero who is probably depicted in such a manner), then the indicated visual multi-headedness (two-headedness) of the monster could be understood as a reflection of two subsequent positions of a single-headed serpent: at one stage it throws up his neck, preparing to fight the hero, while at another stage the neck is already stretched or inclined forward, and both these sequential positions of the neck are combined in one image, while the position of body and extended paws remains unchanged at both stages. However, there are some obstacles to such a supposition. First, we see only one figure of the serpent on the relief. Meanwhile, if the dynamic composition exists here at all, i.e. if at least the hero is presented on the relief twice, in various moments of his actions, then we must admit that the dynamic composition supposes the usage of two independent figures of the hero, each of them presents him at the corresponding stage of action. Thus, if the relief maker did really presume the dynamic composition, he, as it can be seen from the two hero's figures, chose to express every depicted stage of a personage's action by independent figure in a corresponding position. Why, then, he would use quite another method for depicting various stages of the serpent's actions, i.e. to show these stages through one and the same figure of the serpent with combined consequential positions of its necks, fully contrary to the manner in which he expressed the consequential positions of the hero? This consideration leads us to recognize that independently of interpretation of two serpent-fighting figures the figure of the serpent itself presents it at one and the same moment. Then, we think that if the same neck in two different positions had been shown here, the upper one would have been depicted with more natural and obtuse angle of connection to the torso. Moreover, if we had assumed that two visible necks of the serpent reflected two different positions of one presumed neck, it would have not been very clear, what a real difference in stages of action the relief maker wanted to express by this mean. In both cases, the neck(s) go(es) forward and upward, just at slightly different angles. Why, then, would the relief maker have wanted to highlight and portray specifically these positions of the monster's neck? Was there anything significantly different in these positions to make them present as two successive phases of the whole action? For all these reasons we think that the serpent's figure with all its details reflects a single position of the serpent, and not two different ones in combination.

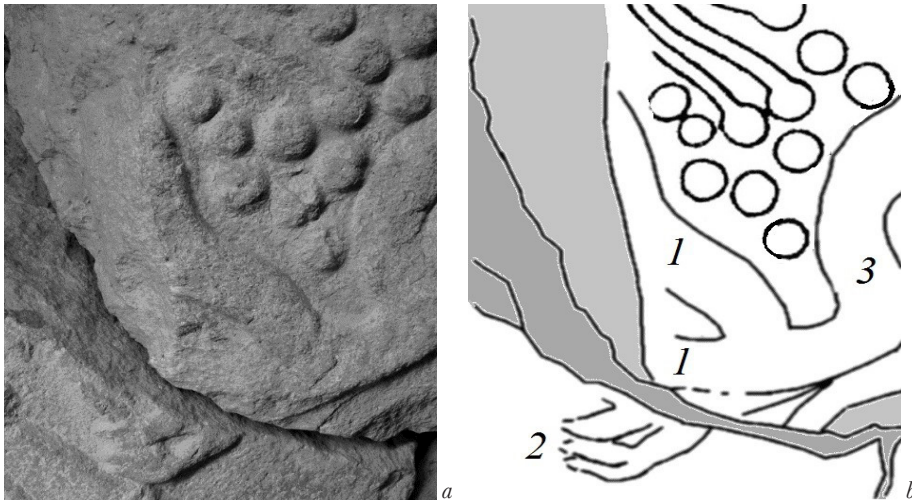

Fig. 1: Relief AMM 12250: **a.** The neck(s) (1), the paws (2) and the front part of the serpent's body (3) before this body begins to split in two branches/necks (1). **b.** Contour outline of the same part of the relief; the vast crack and the main chips are highlighted in gray.

Photo by V. Yu. Shelestin. Drawing by A. A. Nemirovsky.

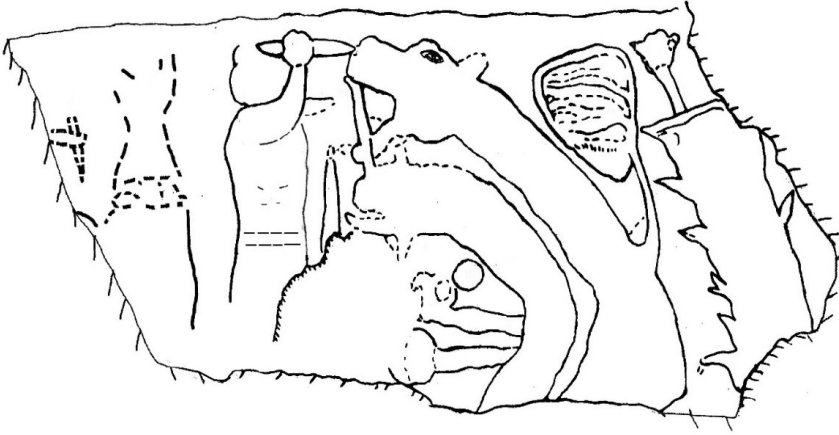
As for the Kültepe sealing from the Pushkin Museum of Fine Arts I 2 6 1591 (see drawing in fig. 2), on its right side one can see a depiction of several (apparently two) serpentine torsos/bodies that are not connected to each other within the limits of the preserved part of the impression; each torso is continued by one neck and one head with backward protrusion (crest? horns? ears?) in its occipital part. The torso carrying the head hit by the hero's weapon has a protruding element which seems to grow from its back and ends with a massive element (visually resembling, up to some degree, a crown of a tree); it is apparently not another head (and it is not quite clear whether it is really a part of the serpentine body). From the second torso, whose head is situated at the level of the hero's abdomen, two paws with something like pincers protrude forward. In shape and position they are very reminiscent of those elements of the Malatya monster which are stretched forward, to the left of the crack, at the Malatya relief (let us repeat, that this very similarity supports the interpretation of these elements of the serpent from Malatya as similar paws).

While assessing whether the seal in question depicts a binary (two-bodied, two-headed) serpent-like monster, or two similar one-headed monsters (or even one one-headed monster in two different phases of action, as might be assumed if a hypothesis of dynamic composition would be applied here too), it is difficult to establish categorical conclusions. However, there are clear differences between the two bodies/necks. This fact supports the idea that they belong to the same creature with two necks. Only one of the bodies has front paws, while another one lacks them, but, in turn, seems to have a large dorsal element, which the first body has not. This difference means that it hardly can be the same creature shown twice in two consecutive moments of its action (as in case if the dynamic composition would have been applied here to the monster), otherwise the appearance of both figures would be identical. And it seems more probable that the hero confronts one two-headed serpent with two paws extended forward and a dorsal element, than two single-headed serpents, which are shown differently – one has paws, but no dorsal outgrowth, while the other has this outgrowth, but no paws, and in all other aspects they are very similar.

This supports the idea of the monster from Malatya (which has elements analogous to the paws on our Kültepe sealing, and details that can be reliably interpreted as two necks) as two-headed serpent in many ways similar to the monster on the Kültepe sealing under discussion. Note, by the way, that Kültepe is regionally close enough to Malatya within the Anatolian space.

a

b

Fig. 2: The image on the seal impression from the Pushkin State Museum of Fine Arts I 2 6 1591³¹.

In the Illuyanka myth, the appearance of the serpent is virtually not reflected. It is known that Illuyanka, together with his children, lives in a burrow, whereto he does not want to return after a feast at Inara (KUB 17.5 I 5-6, 13-14). In another version of the myth, the last battle takes place by the sea, which may indicate the serpent's marine origin or connotations (KBo 3.7 III 22). Nothing is known at all about the number of Illuyanka's heads, but the existence of its paws can be confirmed by the fact that Hupašiya tied him with a rope (KUB 17.5 I 15) - such a method of trapping is used for reptiles such as lizards. Paws are also mentioned in other Hittite texts for creatures designated by the Sumerogram MUŠ 'snake', for example, MUŠ[-aš] GIR.MEŠ 'snake paws' in the Pittei ritual (CTH 767: KUB 44.4 + KBo 13.241 obv. 33), because this Sumerogram could cover the entire range of reptiles³².

The Song of Hedammu pays more attention to the appearance of the serpent, although, apparently, much of the description of its appearance has been lost. This is a heat-loving sea monster (KUB 8.67 9-11), oviparous (KBo 19.109+ IV 17) and having an irrepressible appetite (KUB 8.67 12-22). It "gathers a bunch

³¹ After Nemirovsky - Shelestin - Iasenovskaya, "Scene of Fighting", pp. 211-212.

³² Billie Jean Collins, *The Representation of Wild Animals in Hittite Texts*, PhD thesis. Yale University, Ann Arbor 1989, p. 208.

of heads” (KBo 19.109+ IV 19: *ḫar-pu-uš* SAG.DU-*aš* [*ḫ*]*ar-pi-ia-a*[*ḫ*]), which may serve as an indication of its multi-headedness, although in other variant of this Song Hedammu sticks out of the waves only one head to look at the charms of Anzili (KUB 33.86 II 8). It is fully unknown whether Hedammu has paws.

Thus, in several studied cases of Anatolia the serpent is almost always depicted as a reptile with paws (except, may be, Hedammu: there are no unequivocal indications in texts *pro* or *contra* the presence of this monster’s paws). Only the serpent from Malatya is undoubtedly multi-headed, while the serpent on the sealing from the Pushkin State Museum of Fine Arts is highly likely multi-headed (in frames of a static interpretation of the scene), though, since the serpentine bodies do not connect to each other within the preserved part of impression, perhaps we are dealing with not a single creature but two snake-like monsters, acting together). Textual descriptions of mythological serpent-like monsters do not allow to determine the number of their heads.

The Fighting

On the relief from Malatya, the serpent-fighter hits the monster with a spear held in both hands and directed towards the monster’s head. Since we consider this serpent to be multi-/two-headed, we can specify that the blow is inflicted on the lower head closest to the hero, while more distant head is apparently raised up to throw at the fighter who is busy with another head. Thus, the monster is depicted as not fully defeated but still trying to resist, though the hero’s victory is already obvious. The serpent also extends its paws towards its antagonist in the same attempt to continue the fighting; the paws almost touch the hero’s clothes, however, they look sluggish and seem already unable to inflict any significant harm to the hero. It can be that lines and circles shown above the serpent’s figure represent rain and hail caused by the Storm-God and directed by his assistants from heaven just onto the monster as an additional weapon against it. The dagger tucked into the hero’s belt will be used, probably, to finish off the serpent at the last stage of the confrontation.

On the seal impression from the Pushkin State Museum of Fine Arts, the hero makes the main blow to the serpent with a dagger, stabbing monster in the front part of its muzzle. The open mouth of the monster’s head struck by a dagger is crossed from up to down by some elongate element that can be understood as a dart that pierces the jaws of the upper monster’s head (or hits the muzzle of the

lower monster's head), or as the fang(s) of the upper monster's head, or even as a horn of the lower monster's head. However, it seems that it would be of little use for a serpent-fighter to pierce the jaws of a monster; therefore, the first of the said interpretations should not be given much importance. Rather, it can be supposed that the relief maker wanted to convey here the serpent's unsuccessful attempt to bite the hero with its large fang(s). The serpent seems to try to use its paws against the hero and extends them towards him, however, they are far from reaching the figure of the serpent-fighter and thus turn out to be useless now because of their insufficient length.

The Illuyanka myth (CTH 321) contains several descriptions of struggle with a serpent. In the first episode it is said: *ma-a-an* ^dIŠKUR-*aš* ^{MUŠ}*il-[lu]-ia-an-ka-aš-ša* *I-NA* ^{URU}*Ki-iš-ki-lu-uš-ša ar-ga-ti-[i-e]-er nu-za* ^{MUŠ}*il-lu-ya-an-ka-aš* ^dIŠKUR-*an* [*tar-u*] *h-ta* “When the Storm-God and the serpent fought in Kiskilušša, the serpent defeated the Storm-God” (KBo 3.7 I 9-11). It is noteworthy that the process of struggle is described here by the hapax verb *argatiya-*. According to J. Puhvel³³, it consists of the verb stem *ark-* ‘to copulate with, to mount’ cognate, e.g., to Russian verbal stem *yorz-* ‘to fidget’, and the auxiliary verb *tija-*; i.e. the usage of this verb presumes that the struggle took place in the form of a close-combat, when fighters' bodies make progressive contact movements and hits against each other. In the next episode, the main job on overcoming the serpent was conducted by Inara who got it drunk and by Hupašiya who bound it (this latter action of bounding is one of the most important in the context of the possible influence of the Hittite myth on the ancient Greek serpent-fighting tradition³⁴), after which the Storm-God simply “came and killed (*kuenta*) the serpent” (KBo 3.7 I 17-18). In the second version of the myth only a mention of the victory over the serpent is preserved from the first battle's description (KBo 3.7 III 1). The second fight is described here as follows: *na-aš nam-ma a-ru-ni za-a[h]-hi-ia pa-it ma-a-an-ši za-ah-ha-i[n p]a-a-iš* “And he (the Storm-God) went to the sea for battle. When he gave him a fight ...” (KBo 3.7 III 22-23). The word used here for designating the battle is *zahhai-* which serves broadly to name the battles between the gods as well as the battles involving the Hittite troops, so we can assume that here the text is talking not about a close contact scramble (like a fight lost by the Storm-God in the first version of the

33 Jaan Puhvel, “Baltic-Anatolian Lexical Isoglosses”, *Investigationes philologicae et comparativae. Gedenkschrift für Heinz Kronasser*, ed. E. Neu, Harrassowitz, Wiesbaden 1982, pp. 182–183.

34 Calvert Watkins, *How to Kill a Dragon. Aspects of Indo-European Poetics*, Oxford University Press, New York - Oxford 1995, p. 457.

myth), but about a battle with the use of distant weapons and, may be, even troops. Since the son of the Storm-God asked the latter not to spare him and to include (*anda ep-*) him in the strike zone, as a result - he was killed together with the serpent (KBo 3.7 III 29-31), it can be again assumed that the decisive blow was made by a low-precision destructive distant weapon, presumably a projectile one (and most likely, mythological, like a lightning).

Since there is no interaction between the Storm-God and the serpent in the Hedammu song (interaction between the latter and Anzili is reduced to the fact that the goddess demonstrates her charms to the monster, fills the sea with love potions and makes “romantic” conversations), the comparison of the fighting process is possible only for the previous three plots. The iconography of the struggle between the Storm-God and a serpent (Malatya relief and the Pushkin Museum seal impression) demonstrates a high degree of direct contact in battle. On the relief, the Storm-God strikes the monster with a spear during close combat and has a dagger, and on the seal impression, the dagger is the main weapon of the serpent-fighter. In both cases, the serpent extends its paws towards its enemy, but cannot cause him any serious damage. In the first version of Illuyanka myth, on the contrary, the Storm-God kills the already bound drunken serpent, and in the second version the fight does not look like a close contact one, although the use of lightning (or other distant weapon) for a decisive blow brings it closer to the probable usage of rain and hail as secondary weapon against the serpent on the Malatya relief. And the presumed close combat referred to in the first version of the Illuyanka myth by the verb *argatiya-* ended in the Storm-God’s defeat by the serpent (while the pictorial representations, of course, show only victories of the serpent-fighter over the monster).

Conclusions

Let us bring together information about the main elements of the iconographic and textual serpent-fighting Anatolian plots of the 2nd millennium BC Anatolia in the following table.

Table 1.: The main elements of the serpent-fighting plots in the monuments considered above.

The Source	The Serpent-Fighter / Antagonist of the Serpent	The Serpent	The Fighting
Old Assyrian Seal Impression Pushkin Museum I 2 5 1591 from Kültepe (XVIII c. BC)	Aššur (or another deity), may be presented as a Storm-God	Multi(two)-headed reptile with two front paws ³⁵	Close combat resulting in the serpent-fighter's victory; the serpent-fighter's dagger vs. the serpent's paws and jaws
Illuyanka Myth (XVI–XV cc. BC)	The Storm-God	Reptile, most probably with paws	Close combat resulting in the serpent-fighter's defeat; killing of a bound drunken snake; distant combat resulting in the serpent-fighter's victory (presumably, by the lightning strike as decisive blow)
The Song of Hedammu (XIV c. BC)	The Storm-God	One-headed (less probably, multi-headed?) reptile	(–)
Malatya orthostate relief AMM 12250 (later XII c. BC)	The Storm-God	Multi(two)-headed reptile with two front paws	Close combat resulting in the serpent-fighter's victory; the serpent-fighter's spear vs. the serpent's paws and jaws (likely with additional usage of rain and hail against the serpent)

35 Or, less probably, two single-headed reptiles, one of them with two front paws.

Thus, the study confirms that all four monuments, being rather different in their elements, present *different* snake-fighting plots of the mythology of Asia Minor in the 2nd millennium BC. At the same time, all these differences seem to be not more significant than those between the two versions of the Illuyanka myth, while the latter are united by the same pair of main protagonists and the same conflict, being variants of one myth. Majority of details of all these compositions and plots fits into a single and coherent canvas united by many common and repeated motifs. We also have to take into account the time difference between their fixations, as well as the diversity between the languages of literature and the visual arts of the region. This united “pool” of motifs used in different serpent-fighting plots of Anatolia is especially noticeable in the common features shared by the compositions on the seal impression from Old Assyrian Kültepe and on the relief of Neo-Hittite Malatya, in spite of over half-millennial time distance between them. Both seem to involve multi(two)-headed serpent with two front paws extended forward and without hinder ones; this creature is shown to the right from the serpent-fighter; the victorious hero, straightened to full height, is engaged in close combat with the monster and has a dagger (though the role of the latter is different). This similarity seems even more striking when we take into account that the same combination of details cannot be traced in the material of literary monuments recorded in the time interval between the creation of these images (though some elements of this combination can be seen there too).

The recent discovery of the serpent-fighting scene on the seal impression from the Pushkin State Museum of Fine Arts can also give a probable confirmation to the previously proposed “dynamic” interpretation of the composition of the Malatya relief H, because three figures of serpent-fighters on the seal can be well understood as the same hero depicted in different moments of action. Both objects represent the fighting as a hit of the hero in the monster’s muzzle by a close combat weaponry, and show probably the hero (but not the serpent) in the form of several figures presenting successful stages of his preparation for battle and the fighting itself. Apparently, this technique is not uncommon in the art of ancient Anatolia. On the other hand, use of the dagger as the main weapon on the sealing from the Pushkin State Museum of Fine Arts suggests that the last blow to the snake during the battle depicted in Malatya relief H could be also inflicted by a similar dagger tucked into the serpent-fighter’s belt. Although it was not considered as a serious weapon by the previous researchers on the relief, it must be added that the dagger is depicted on both figures of serpent-fighter,

contrary to the mace at only one figure has it. Thus, it seems that the relief maker saw the dagger as a rather important weapon for the depicted scene. With all the differences in the heroes' iconography on the relief and on the seal, largely caused by the changes that took place in the pantheon of Asia Minor in connection with the emergence, development and crush of the Hittite kingdom, it can be argued that the serpent-fighting imagery on the orthostat AMM 12250 goes back at least to the imagery already reflected in our sealing from the Pushkin Museum I 2 6 1591, i.e. at least to the beginning of the 18th century BC.

BIBLIOGRAPHY

- Bachvarova, Mary, "The Hurro-Hittite Kumarbi Cycle", *Gods, Heroes, and Monsters: A Sourcebook of Greek, Roman, and Near Eastern Myths in Translation*, ed. C. López-Ruiz, (2nd ed.), Oxford University Press, New York - Oxford 2017, p. 154-176.
- Bellucci, Benedetta, "I serpenti nel mito. Alcune possibili traduzioni nell'arte", *Traduzione di tradizioni e tradizioni di traduzione. Atti del quarto incontro «Orientalisti» (Pavia, 19-21 aprile 2007)*, ed. B. Bellucci et al., Qu.A.S.A.R., Milano 2008, p. 131-176.
- Benveniste, Émile - Renou, Louis, *Vṛtra et Vṛ Oragna; étude de mythologie indo-iranienne*, Imprimerie nationale, Paris 1934.
- Bittel, Kurt, *Die Felsbilder von Yazılıkaya. Neue Aufnahmen der Deutschen Boğazköy-Expedition 1931*, Bamberg 1934.
- Bossert, Helmut Theodor - Alkım, Uluğ Bahadır, *Karatepe: Kadirli and its environment, second preliminary report*, Pulhan Basımevi, İstanbul 1947
- Brown, Brian Ashley, *Monumentalizing Identities: North Syrian Urbanism, 1200-800 BCE*, PhD Dissertation, University of California, Berkeley 2008.
- Bryce, Trevor, *The Routledge Handbook of the Peoples and Places of Ancient Western Asia. The Near East from the Early Bronze Age to the Fall of the Persian Empire*, Routledge, London - New York 2009.
- Collins, Billie Jean, *The Representation of Wild Animals in Hittite Texts*. PhD thesis. Yale University, Ann Arbor 1989.
- Çambel, Halet, "Karatepe: An Archeological Introduction to a Recently Discovered Hittite Site in Southern Anatolia", *Oriens*, Vol. 1, 1948, p. 147-162.
- Çambel, Halet - Özyar, Aşlı, *Karatepe-Aslantaş. Die Bildwerke*, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 2003.

Delaporte, Louis, *Malatya. Fouilles de la Mission Archéologique Française. Arslantepe. Fasc. 1: La Porte des Lions*, E. de Boccard, Paris 1940.

Dhorme, Édouard - Dussaud, René, *Les religions de Babylone et d'Assyrie. Les religions des Hittites et des Hourrites, des Phéniciens et des Syriens*, Presses Universitaires de France, Paris 1945.

Dossin, Georges, "Le dieu Gibil et les incendies de végétation", *Revue de l'histoire des religions*, Vol. 109, 1934, p. 28-62.

Garstang, John, "Notes on a Journey through Asia Minor", *Annals of Archaeology and Anthropology*, Vol. 1, 1908, p. 1-12.

Garstang, John, *The Hittite Empire, Being a Survey of the History, Geography and Monuments of the Hittite Asia Minor and Syria*, Constable and Company, London 1929.

Gilibert, Alessandra, "Religion and Propaganda under the Great Kings of Karkemiš", *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians: Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi: Florence, February 6th–8th 2014*, Firenze University Press, Florence 2015, p. 137–155.

Güterbock, Hans Gustav, "Narration in Anatolian, Syrian and Assyrian Art", *American Journal of Archaeology*, Vol. 61, 1957, p. 62-71.

Haas, Volkert, *Die hethitische Literatur*, Walter de Gruyter, Berlin - New York 2006.

Hawkins, John David, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions. Vol. 1: Inscriptions of the Iron Ages*, Walter de Gruyter, Berlin - New York 2000.

Herzfeld, Ernst, "Hethitica (Schluß)", *Archäologische Mitteilungen aus Iran*, Bd. 2 (1930), p. 165–203.

Iasenovskaya, Anastasia Alexandrovna - Nemirovsky, Alexandre Arkadyevich - Shelestin, Vladimir Yuryevich, "Змеоборческий сюжет на оттиске староассирийской печати из коллекции ГМИИ имени А.С. Пушкина: мифологический контекст", *Вестник Московского университета. Серия 8. История*, №6, 2019, с. 3-24.

Matthiae, Paolo, *Studi sui relievi di Karatepe*, Centro di studi semitici, Istituto di studi del Vicino Oriente - Università, Roma 1963.

Nemirovsky, Alexandre Arkadyevich - Shelestin, Vladimir Yuryevich - Iasenovskaya, Anastasia Alexandrovna, "Сцена борьбы со змеоморфным демоническим персонажем на оттиске печати староассирийского периода из собрания ГМИИ им. А.С.Пушкина (I 2 B 1591)", *Scripta Antiqua*, Т. 8. Sобрание, Moscow 2019, p. 62–95.

Nemirovsky, Alexandre - Shelestin, Vladimir - Iasenovskaya, Anastasia, “Scene of Fighting with Serpent(s) on the Old Assyrian Seal Impression from Kültepe (Pushkin State Museum of Fine Arts, I 2 b 1591)”, *Antiguo Oriente* 18, 2020, p. 207-234.

Olmsted, Albert Ten Eyck - Charles, Benson Brush - Wrench, Jesse Erwin, *Travels and Studies in the Nearer East. Vol. 1. Pt. 2: Hittite Inscriptions*, New Era Printing Company, Ithaca 1911.

Orthmann, Winfried, *Untersuchungen zur späthethitischen Kunst*, Rudolf Habelt Verlag, Bonn 1971.

Otten, Heinrich, “Illujanka”, *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie*. Bd. 5, Walter de Gruyter, Berlin - New York 1976, p. 60-61.

Özgül, Nimet, *The Anatolian Group of cylinder seal impressions from Kültepe*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1965.

Özyar, Ash, *Architectural Relief Sculpture at Karkamish, Malatya, and Tell Halaf: A Technical and Iconographic Study*. PhD Thesis, Bryn Mawr College, Bryn Mawr 1991.

Puhvel, Jaan, “Baltic-Anatolian Lexical Isoglosses”, *Investigationes philologicae et comparativae. Gedenkschrift für Heinz Kronasser*, ed. E. Neu, Harrassowitz, Wiesbaden 1982, p. 179-185.

Rieken, Elisabeth, et alia, *CTH 321 – Der Drachenkampf oder “Illuyanka”* (2010) https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/txhet_myth/intro.php?xst=CTH%20321&prgr=%C2%A7%201&lg=DE&ed= (accessed: 02.12.2020).

Rieken, Elisabeth, et alia, *CTH 348 – Das Hedammu-Lied* (2009) https://www.hethport.uni-wuerzburg.de/txhet_myth/intro.php?xst=CTH%20348.I.1&prgr=&lg=DE&ed=E.%20Rieken%20et%20al (accessed: 02.12.2020).

Ronzevalle, Sébastien, “Monuments hittites d’Arslân-tépé”, *Mélanges de la Faculté orientale de l’Université Saint-Joseph*, t. 3/fasc. 2, 1909, p. 796-801.

Sayce, Archibald Henry, “Hittite legend of the war with the Great Serpent”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, Vol. 54/Issue: 2, 1922, p. 177-190.

van Loon, Maurits Nanning, “Mythology In Visual Art of Asia Minor”, *Reallexikon der Assyriologie und vorderasiatischen Archäologie*. Bd. 8. Walter de Gruyter, Berlin - New York 1997, p. 586-589.

Watkins, Calvert, *How to Kill a Dragon. Aspects of Indo-European Poetics*, Oxford University Press, New York - Oxford 1995.

White, Grace Kate-Sue, *The Religious Iconography of Cappadocian Glyptic in the Assyrian Colony Period and Its Significance in the Hittite New Kingdom*, PhD thesis, University of Chicago, Chicago 1993.

Abbreviations

AMM. Anadolu Medeniyetleri Müzesi [Museum of Anatolian Civilizations].

CTH. Koşak S., Müller G. G. W., Görke S., Steitler Ch. Catalogue des textes hittites <http://hethiter.net> (accessed: 31.08.2021).

KBo. Keilschrifttexte aus Boghazköi. Leipzig-Berlin, 1916-2020.

KUB. Keilschrifturkunden aus Boghazköi. Berlin, 1921-1990

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 308
Nisan/April 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 27.01.2022
Kabul/Accepted: 20.06.2022

DOI:10.37879/belleten.2023.023

Araştırma Makalesi/Research Article

Tapınak Şövalyelerinde Kadın

Muhittin Çeken*

Öz

Orta Çağ Avrupası'nda kadının toplumsal konumunu belirleyen unsurlar çeşitlilik gösterse de, dinî değer yargılarının temel bir faktör olarak dikkate alındığı görülmektedir. Kilise, kadının toplumsal konumunun belirlenmesinde önemli rol oynamıştır. Kilise tarafından yaratılan kadın imajı, Orta Çağ Avrupa toplumunun genelinde ve bilhassa dönemin dinî yapılanmaları üzerinde etkili olmuştur. Bu etki, Tapınak Şövalyeleri dâhil olmak üzere, XII-XIV. yüzyılları arasında ortaya çıkan dinî-askerî karakterli tarikatlar üzerinde de gözlenmiştir. Katolik Kilisesi'ne bağlı bir tarikat/örgüt olan Tapınak Şövalyeleri, ait olduğu medeniyetin kabaca değerlerini kendi yapılanma anlayışı doğrultusunda değerlendirerek kadın konusunda kendine özgü bir duruş sergilemiştir. Bu duruş, tarikata ait tüzük metinlerinde açık bir şekilde ortaya konmuştur.

Çalışmada, Orta Çağ Avrupa ve özellikle Haçlı Seferleri sürecinde kadın meselesine genel hatlarıyla değinilerek bu durumun Tapınak Şövalyelerine yansımaları değerlendirilecektir. Dönemin diğer dinî-askerî tarikatların kadın konusundaki uygulamaları kısaca ele alınarak Tapınak Şövalyeleri ile kimi benzerlik ve farklılıkları tespit edilecektir. Tüzük metinlerinden hareketle, Tapınak biraderlerinin kadınlarla münasebetleri ve bu münasebetlerin hukuki karşılığı, çeşitli örnekler üzerinden değerlendirilerek bu konuya dair teorik ve pratik uygulamalar arasındaki tutarlılık ortaya konacaktır. Çalışmanın sonunda Tapınak Şövalyeleri'nin hiyerarşik yapılanmasında kadının konumu ve tarikat düzeyindeki imajı tartışılacaktır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Aydın/TÜRKİYE, muhittin.ceken@adu.edu.tr ORCID: 0000-0003-4999-8214.

Çalışma, Tapınak Şövalyeleri dönemine ait belgeler ile bu dönemi ele alan kaynak ve çağdaş eserler ışığında ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ Avrupa, Haçlı Seferleri, Dinî-askerî Tarikatlar, Tapınak Şövalyeleri, Tüzük, Kadın.

Women in the Knights Templar

Abstract

Although the factors determined the social position of women in Medieval Europe varied, religious value judgments were a main factor. The Church had an important role in determining the social position of women. The image of women formed by the church was especially effective on the orders of the period. This impact was also observed on the religious-military orders that emerged between the XII-XIVth centuries, including the Knights Templar. The Knights Templar, an order/organization affiliated to the Catholic Church, has adopted a unique stance on woman by evaluating roughly the values of the civilization to which it belongs in line with its own structuring understanding. This stance is clearly revealed in the texts of the order's rule.

In the study, the issue of women in the Medieval Europe and especially during the Crusades will be dealt in general terms and the reflection of this on the Knights Templar will be evaluated. The practices of other Orders of the period on women will be briefly discussed and some similarities and differences with Templar will be identified. Based on the rules, the relations of the brothers with women and the legal implications of these relations will be evaluated through various examples, and the consistency between the theoretical and practical applications on this subject will be revealed. At the end of the study, the position of women in the hierarchical structure of the Templars and their image at the order will be discussed. The study will be carried out in the light of the documents of the Knights Templar period and the sources as well as studies dealing with this period.

Keywords: Medieval Europe, Crusades, Military-religious Orders, Knights Templar, Women, Rule.

Giriş

Hristiyanlığın akidelerini referans alarak Orta Çağ Avrupası'nın toplumsal yaşam normlarını belirleyen Katolik Kilisesi, aile yapısının şekillenmesi ve bireylerin yaşam tarzına yön verilmesi hususunda dönemin dinî yapılanmalarıyla birlikte oldukça önemli bir rol üstlenmiştir. Kilisenin bu etkisi, kadının toplumsal

konumunun belirlenmesi noktasında da kendisini göstermiştir¹. Bundan dolayı kadının toplumdaki rolü ve kendisine biçilen değer, kilisenin öğretisi ve amelleri doğrultusunda biçilen rol ve değerden bağımsız düşünülmemelidir. Bu nedenle, asıl konuya girmeden önce, Orta Çağ Avrupa ve özellikle Haçlı Çağı'nda kadının toplumsal konum ve imajına kısaca değinmek, dönemin diğer dinî-askerî tarikatlarında ve özellikle Tapınak Şövalyeleri Tarikatı'nda kadın meselesini anlamak açısından faydalı olacaktır.

Orta Çağ Avrupa toplumunda kadın, kimi zaman İsa'nın annesi Meryem'e istinaden büyük bir hürmet görsen de genel olarak asli günahın faili, azmettiricisi ve baş sorumlusu kabul edilmiştir. Bundan dolayı da insanlığı bu günaha ortak ettiği için kontrol altında olması gereken bir varlık olarak görülmüştür². Kutsal kitapta bu düşüncüyü besleyen birtakım yargılar mevcuttur. Nitekim Kitâb-ı Mukaddes'in Yeni Ahit bölümünde, Hristiyanlık inancının kadına karşı bu bakış açısını yansıtan sarıh ifadeler kullanılmıştır. *I. Timoteos* bölümünde yer alan ifadelerle göre kadın, Âdem'den sonra yaratıldığı için erkekten sonra gelen ve erkeğe egemen olmasına izin verilmemesi gereken bir varlık olarak tanımlanmıştır. Bu bölümde kadına dair geçen en dikkat çekici ibarelerden birisi, şeytan tarafından aldatılıp suç işlemesi ve haliyle de tüm insanlığı bu suça ortak etmesidir³. Dolayısıyla bu dönemin değer yargılarına göre kadın, Âdem'i günaha sevk eden Havva'nın temsilcisiydi ve şeytana aracılık ederek insanoğlunu bu günaha ortak etmişti. Kadının sergilediği bu itaatsizlik, Tanrı'nın insanoğluna karşı nefret duymasının sebeplerinden biriydi⁴. Bunlar, Orta Çağ Avrupası'nda kadına biçilen toplumsal rolü meşrulaştıran dinî kaideler olarak ön plana çıkmıştır ve toplumun genel zihin yapısında kendine yer bulmuştur.

Bu kaideler, kadının erkeğin karşısında konumlandırılmasında da geçerli olmuştur. Hristiyanlık inancı, kadının kocasına bağlılığını, dinî kaidelere dayalı bir meşruiyet zemini üzerinden açıklayarak Kitâb-ı Mukaddes'in bu meseleye dair ihtiva ettiği ifadeleri referans göstermiştir. Buna göre bir kadının kocasına bağlılığı, Tanrı'ya olan bağlılığı ile neredeyse eş değer kabul edilmiş, inananların

- 1 Bk. Merry E. Wiesner-Hanks, *Tarihte Toplumsal Cinsiyet*, çev. Meral Çiyan Şenerdi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 59-60.
- 2 Özlem Genç, "Ortaçağ Avrupasında Kadın", *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Lotus Yayınevi, Ankara 2011, s. 241.
- 3 Kitâb-ı Mukaddes, *I. Timoteos*, 2:12-15.
- 4 Aydın Usta, "Haçlı Seferlerinde Kadın", *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Lotus Yayınevi, Ankara 2011, s. 285.

Mesih'e olan bağlılığı gibi kadının da kocasına bağlı olması gerektiği net ifadelerle belirtilmiştir⁵. Bunun yanı sıra, kadının toplumsal yaşantıda itaatkâr olması, toplum önünde konuşmaması beklenirdi. Öğrenme ihtiyacını ise kocasının kendisine izin verdiği ve öğrettiği ölçüde sağlayabilirdi⁶. Kutsal metinlerde yer alan bu ifadeler, dinî kaidelere dayalı toplumsal bir yaşantının egemen olduğu Orta Çağ Avrupası'nda, kadının konumunun belirlenmesinde etkili olmuştur. Bu anlayışa bağlı olarak kadın, sosyal ve hukukî meseleler başta olmak üzere, birçok konuda erkeğin karşısında hiçbir hakka sahip olamayan ve ona boyun eğmesi gereken bir varlık olarak görülmüş⁷, hatta zaman zaman erkek şiddetine maruz kalabilmiştir⁸.

Doğurganlığın Tanrı'nın laneti⁹ olarak kabul gördüğü asker karakterli erkek egemenliğine dayalı bir toplumda kadın, saygı duyulmayan bir varlık olarak toplumun en alt sınıflarında kendine yer bulmuştur¹⁰. Bütün bunların, kadına bakışı inşa eden hukuk metinlerine de yansdığı görülmektedir. Orta Çağ Avrupa hukukuna göre kadın, yaşadığı toplumun veya tâbi olduğu krallığın yönetiminde hiçbir şekilde söz sahibi olamaz, askerî ve hukukî alanlar başta olmak üzere bürokraside görev alamazdı¹¹. Belirli dönem ve bölgelerde kadına değer verme

5 Kitâb-ı Mukaddes, *Efvelilere Mektup*, 5:22-24; Genç, agm., s. 242.

6 Kitâb-ı Mukaddes, *Korintliler*, 14: 34-35.

7 Constance M. Rousseau, "Home Front and Battlefield: The Gendering of Papal Crusading Policy, (1095-1221)", *Gendering the Crusades*, ed. Susan B. Edginton - Sarah Lambert, Columbia University Press, New York 2002, s. 32.

8 Murat Serdar-Murat Hanar, "Orta Çağ Avrupası'nda Kadın Algısı", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences* Vol. 17, October 2021, s. 170-171.

9 Jacques Le Goff tarafından ortaya atılan bu görüş, Claudia Opitz'in bu konudaki görüşleriyle çalışmaktadır. Opitz, Kitâb-ı Mukaddes'i referans alarak kadının erkeğe yardımcı olmak amacıyla yaratıldığını, Orta Çağ toplumu ve özellikle aristokrasi sınıfında hâkim olan anlayışa göre asli görevinin çocuk doğurmak olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre on ikinci yüzyıldan itibaren kadın, doğurduğu çocuk sayısı ile doğru orantılı bir saygı görmekteydi. Bk. Claudia Opitz, "Geç Ortaçağ'da Yaşam", *Kadınların Tarihi: Ortaçağ'ın Sessizliği*, II, ed. Georges Duby-Michelle Perrot, çev. Ahmet Fethi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1992, s. 270-271; Bu görüşe yakın olarak Özlem Genç, Orta Çağ'da kadınların temel amacının devlet için çocuk doğurmak olduğunu belirtmektedir. Bk. Özlem Genç, *Orta Çağ Avrupası: Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Hayat*, Kronik Yayınları, İstanbul 2022, s. 200. Ayrıca çalışmayı okuyarak bazı düzeltmelere gitmeme vesile olan ve bu bilgiye dikkatimi çeken Doç. Dr. Özlem Genç'e teşekkür ederim.

10 Jacques Le Goff, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, çev. Hanife Güven-Uğur Güven, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1999, s. 228-229.

11 Genç, agm., s. 253.

noktasında bazı olumlu gelişmeler yaşansa da¹² onun soylu, kentli veya köylü olmasına bakılmaksızın kendisine yönelik hâkim anlayış devam etmiştir. Bu durum, kadının ikinci sınıf bir hayat yaşamak zorunda kalmasına neden olmuştur¹³.

XII. ve XIII. yüzyıllarda Roma Kilisesi'nde Meryem Ana kültünün yaygınlaşmasıyla birlikte kadına yönelik bu yaklaşımda önemli değişimler yaşanmıştır. Bu kült anlayışıyla birlikte Kilise nazarında Meryem, günahkâr kadını kurtaran “Yeni Havva” olarak tasvir edilmiş ve kendisine adeta iadeitibar yapılmıştır. Hâliyle bu durum, kadına verilen değer noktasında olumlu gelişmeler yaratmış ve onun ekonomik hayatın önemli aktörlerinden birisi haline gelmesinde etkili olmuştur. Özellikle Haçlı Çağı'nın gerektirdiği şartlar, kadının daha da ön plana çıkmasını sağlamıştır. Seferlerle birlikte erkek nüfusunun büyük bir bölümünün kıtadan ayrılması, kadının Batı'da yalnız kalmasına¹⁴ ve hâliyle kendisine yüklenen sorumlulukların artmasına sebep olmuştur. Bu durum, erkeğin olmadığı yerde kadının ana aktör olarak belirmesine, toplumsal ön kabullerin bütünüyle olmasa da belirli ölçüde değişmesine yardımcı olmuştur.

Haçlı Seferleri'nde Kadın

Papa II. Urbanus'un (1088-1099) 1095'te Birinci Haçlı Seferi için yaptığı çağrı, büyük bir coşkuyla karşılanmış ve Avrupa'nın her kesiminden insanlar, Papa tarafından aynı zamanda bir hac yolculuğu olarak müjdelenen bu sefere katılmanın heyecanını yaşamıştır¹⁵. Bu sefer çağrısından en fazla etkilenenler arasında kadınlar da yer almıştır. Papanın vaazı her ne kadar katılımlarını teşvik¹⁶ edici ibareler

12 Özellikle Şarلمان dönemi bu açıdan ön plana çıkmıştır. Bu dönemde kadına değer verilerek kendisi için rahat bir çalışma ortamı sağlanması ve ilim dünyasında yer alması konusunda bazı düzenlemeler yapılmıştır. Ayrıca XI. ve XII. yüzyıla gelindiğinde Kilise, kadın lehine önemli bir düzenleme daha yapmıştır. Önceleri sadece erkekler ve aileler tarafından verilen evlilik kararlarında, kadının da rızasını şart koşarak kadının konumunda belli ölçüde iyileştirme yapmıştır. Bk. Jacques Le Goff, *Avrupa'nın Doğuşu*, çev. Timuçin Binder, Literatür Yayınları, İstanbul 2017, s. 43, 67; Genç, agm., s. 243-244.

13 Genç, agm., s. 244.

14 Le Goff, *Avrupa'nın Doğuşu*, s. 89, 92; Le Goff, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, s. 228-229.

15 Fulcherius Carnotensis, *Kudüs Seferi*, çev. İlcan Bilter Barlas, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 52-53; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, çev. Fikret Işıltan, 4. baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, s. 95.

16 Birinci Haçlı Seferi'nin çağrısını yapan Papa II. Urbanus (1088-1099) ile İkinci Haçlı Seferi'nin çağrısını yapan Papa III. Eugenius (1145-1153), bu çağrılarda kadınların seferlere katılımı konusunda teşvik edici ifadeler kullanmamışlardır. Aksine, onların katılımını zorlaştıran şartlar getirmişlerdir. Ancak 1187 yılında Kudüs'ün Müslümanlar tarafından geri alınmasından sonra

içermese de¹⁷, hatta fiziki yetersizlikleri ve cinsel arzuları tetikleme ihtimalleri gerekçe gösterilerek sefere katılımları engellenmeye çalışılsa da, kadınların önemli bir kısmının bu çağrıya farklı rollerde cevap verdiği görülmüştür¹⁸. Bu kadınların bir kısmı eşleri veya oğullarına eşlik ederek seferlere bizzat iştirak etmişlerdir. Avrupa'da kalan kadınların bir kısmı, evi ve ailesini korumak için silahlanma yoluna gitmişlerdir¹⁹. Bir kısım kadın ise, kocalarının veya oğullarının bu sefere katılımı konusundaki motivasyonu sağlayarak seferlerin organizasyonunda önemli roller üstlenmişlerdir²⁰.

Kadınların Haçlı Seferleri'ne hangi şartlar dâhilinde katılım sağlayabildikleri²¹ ve seferlerin hangi aşamalarında yer alıp nasıl roller üstlendikleri, bu konu özelinde tartışılan önemli meseleler olarak göze çarpmaktadır. Bu tartışmaların temel sebeplerinden birisi şüphesiz yukarıda değinildiği üzere Orta Çağ Avrupası'nın kadına bakış açısıyla yakından alakalıdır. Kadını genel olarak toplumun alt sınıflarında yer alması gereken bir varlık olarak gören kültürel ve dinî kaynaklı bu bakış açısı, onların Haçlı Seferlerine katılımı konusunda da kendini göstermiştir. Orta Çağ Avrupa ve İslam geleneklerinde kadınların savaflara katılımı beklenen bir durum olmamasına rağmen, bazı kaynaklar, kadınların

düzenlenen Haçlı Seferleri'nin çağrılarını gerçekleştiren sırasıyla Papa VIII. Gregorius (ö. 1187), Papa III. Clemens (ö. 1191) ve özellikle Papa III. Innocentius (ö. 1216), Hristiyanlığın kazanacağı zaferlere odaklanarak seferlerin kapsamını genişletip daha fazla kadının katılımını teşvik etmişlerdir. Bk. Rousseau, agm., s. 31-40.

- 17 Helen J. Nicholson, "Women's Involvement in the Crusades", *The Crusader World*, ed. Adrian Boas J. Boas, Routledge, London and New York 2016, s. 54-55.
- 18 Maria Carriere, "Women in the First Crusade and the Kingdom of Jerusalem", *WWU Honors Program Senior Projects 120*, Spring 2019, s. 17; Helen j. Nicholson, "Women and the Crusades", *Hereford Historical Association*, Friday 22 Feb. 2008, s. 3-4; Usta, agm., s. 287.
- 19 Helen Nicholson, "Women on the Third Crusade", *Journal of Medieval History*, Vol. 23/Issue: 4, 1997, s. 348.
- 20 *Chronicle of the Third Crusade: A Translation of the Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, ter. Helen J. Nicholson, Routledge Taylor&Francis Group, Londra ve New York, 1997, s. 48; Christopher Tyerman, *Bir Haçlı Seferi Nasıl Planlanır?: Yüksek Orta Çağ'da Akal ve Dinî Savaş*, çev. Murat Çaylı, Selenge Yayınevi, İstanbul 2021, s. 111; Pınar Ülgen, "Unutulan Haçlılar: Itinerarium Peregrinorum Et Gesta Registi Ricardi Adlı Eseri Göre Kadınların Haçlı Seferlerine Etkileri", *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın II*, ed. Osman Köse, Samsun 2016, s. 1223-1225; Gülşen İstek, "Haçlı Seferlerine Katılan Kadınlar", *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, 19/2, 2019, s. 206-207.
- 21 Kilise kanonlarına göre Haçlı Seferlerine katılabilmek için kadınların kocalarının rızasını almaları gerekiyordu. Evli olmayan kadınlar, babalarının veya erkek kardeşlerinin rızasını almak zorundaydı. Dul kadınlar ise, kimsenin iznini almadan seferlere katılabilmekteydi. Bk. *Robert the Monk's History of the First Crusade*, trans. Carol Sweetenham, Routledge, Londra ve New York 2016, s. 81; Nicholson, "Women on the Third Crusade", s. 335-36, 347; Usta, agm., s. 287; Ülgen, agm., s. 1223 vd.

savaşlardaki aktif varlığından bahsetmişlerdir²². En başından itibaren, Avrupa'nın çeşitli bölgelerinden, farklı sosyal sınıflardan çok sayıda kadın, Haçlı ordularıyla birlikte Doğu Akdeniz coğrafyasına gelerek seferlerin neredeyse her aşamasında yer almışlardır. Bu kadınlar, ait oldukları sosyal sınıfa göre, seferler içinde farklı rollerde bulunmuşlardır. Mesela bazı soylu kadınlar, diplomatik, siyasi ve idari konularda önemli görevler üstlenmişlerdir. önemli görevler üstlenmişlerdir²³. Diğer sınıflardan kadınlar ise, seferlerin genel seyrinde, savaşçıların yemeğini hazırlamak, sağlık ve temizlik hizmetlerini yürütmek, ordunun moral motivasyonlarını yükseltmek, savunma amaçlı yapıların inşasına destek vermek, seferler için gerekli finansal kaynakların toplanmasında katkıda bulunmak ve hatta askerlerin cinsel²⁴ ihtiyaçlarını karşılamak gibi önemli hizmetler görmüşlerdir²⁵.

22 Nicholson, "Women and the Crusades", s. 1.

23 Doğu'da kurulan Haçlı Devletlerinde bazı kadınların siyasi ve idari anlamda üstlendikleri aktif rollere daha fazla bilgi için bk. Nicholson, "Women's Involvement...", s. 54; Aydın Usta, "Antakya'nın Haçlı Hakimeleri (Alice ve Konstance)", *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağul'a Armağan*, ed. Tuğba Eray Biber, Yeditepe Yayınları 2019; Ramazan Altınay-Habibe Ceren Dağdeviren, "Haçlı Devletleri Döneminde Kadın Algısı, Siyasi Evlilikler ve Devlet Yönetiminde Kadınların Rolü", *Journal of History Culture and Art Research*, 10/3, 2021.

24 Haçlı Seferleri'ne katılanlar arasında fahişeler de vardı. Fahişeler, savaşlarda kazanılan zaferler veya alınan yenilgiler fark etmeksizin, Haçlı ordularının moral kazanmasında önemli görevler üstlenmişlerdi. Nitekim bu seks işçilerinin savaştaki varlığı ve Haçlı ordularına moral açımdan katkısı, İslam tarihçilerinin de dikkatinden kaçmamıştır. Ancak buna rağmen, savaşlarda alınan herhangi bir mağlubiyet, bu kadınların suçlanması için yeterli olabiliyordu. Bu kadınlar, Haçlı liderleri tarafından adeta günah keçisi ilan edilip mağlubiyetin sorumluluğu kendilerine yükleniyordu ve faaliyetleri yasaklanıyordu. Bk. Keren Caspi-Reisfeld, "Woman Warriors during the Crusades, 1095-1254", *Gendering the Crusades*, ed. Susan B. Edginton - Sarah Lambert, Colombia University Press, New York 2002, s. 97.

25 *The Deeds of the Franks and Other Jerusalem-Bound Pilgrims*, ed. and trans. Nirmal Dass, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., UK 2011, s. 42; William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, I, trans. Emily A. Babcock and A. C. Krey, Columbia University Press, New York 1943, s. 367; *The History of the Holy War: Ambroise's Histoire De La Guerre Sainte*, II, trans. Marianne Ailes, Notes by Marianne Ailes&Malcolm Barber, The Boydell Press, Büyük Britanya 2003, s. 83; Keren Caspi-Reisfeld, agm., s. 94-95, 97; P. M. Holt, *Haçlılar Çağı*, çev. Özden Ankan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 33; Usta, agm., s. 299-310; Nicholson, "Women and the Crusades", s. 336, 340; Tyerman, *age*, s. 111; Natasha R. Hodgson, *Women, Crusading and the Holy Land in Historical Narrative*, The Boydell Press, Great Britain 2007, s. 236; Maria Carriere, agm., s. 25; Matthew Bennett, "Virile Latins, Effeminate Greeks and Strong Woman: Gender Definitions on Crusade?" *Gendering the Crusades*, ed. by Susan B. Edginton and Sarah Lambert, Columbia University Press, New York 2002, s. 25-27; İstek, agm., s. 208, 221; Christoph T. Maier, "The roles of women in the crusade movement: A survey", *Journal of Medieval History*, March 2004, s. 71-75; Emrullah Kaleli, "Haçlı Seferlerinde Kadınlar", *International Academic Research Congress*, Ines 2018, s. 1043-1048.

Haçlı Seferleri'nde kadınların varlığıyla ilgili üzerinde durulan meselelerden bir diğeri, onların bu seferlerin askeri boyutunda ne ölçüde yer aldıkları, aktif olarak savaşıp savaşmadıklarıdır. Bu konuda, Haçlı ve İslâm kaynakları farklı anlatımlar içermektedir. Mesela Willermus Tyrensis (ö. 1186), Kudüs kuşatmasında çok sayıda kadının cinsiyetlerine ve fizikî yetersizliklerine bakmaksızın, silahlandıklarını ve güçlerinin çok ötesinde bir gayretle mücadele ettiklerini belirterek, onların savaş alanlarında aktif bir şekilde yer aldığını belirtmiştir²⁶. *Itinerarium Regis Ricardi*²⁷ adlı Haçlı kroniğinde, Tyrensis'in bu konuda verdiği malumatı destekler bilgiler sunulmuştur. Bu kroniğe göre, Haçlı ordularının yanında kadınlar da bulunmuşlar ve Müslümanlara karşı girişilen bazı savaşlarda aktif bir şekilde yer almışlardır²⁸.

Kadınların savaş meydanlarında Haçlı ordularının yanında aktif olarak savaşmışlarına dair bazı Batılı kaynaklarda yer alan bilgiler, bu konuda bilgi veren bazı Doğu kaynakları tarafından da desteklenmektedir. Mesela İmâdüddin el-İsfahânî'ye (ö. 1201) dayandırılan bir anlatımda, Haçlı şövalyeleri arasında büyük bir gayret ve cesaretle savaşan çok sayıda kadının varlığından bahsedilmiştir. İmâdüddin, Haçlı orduları arasında erkekler gibi zırh ve miğfer giyip savaşan kadınlar olduğunu ve bu kadınların ancak zırh ve miğferleri çıkardıktan sonra kadın olduklarının anlaşıldığını belirtmiştir²⁹. İbn Şeddâd'ın (ö. 1234) Haçlılar ile Müslümanlar arasında yaşanan savaşta dört kadının savaştığına ve bunlardan ikisinin esir alındığına dair bir duyumunu aktarması, kadınların Haçlı orduları içinde aktif olarak savaştıklarını gösteren başka bir örnektir³⁰. İbn Şeddâd'ın bu anlatımına benzer bir hadise İbnü'l Esîr tarafından aktarılmaktadır. İbnü'l Esîr (ö. 1233), Haçlılar ile Müslümanlar arasında 1189 yılında cereyan eden Akkâ Savaşı'nda, Haçlı süvarileri arasında savaşan üç kadının varlığından bahsetmiştir.

26 William of Tyre, s. 362; Natasha R. Hodgson, kadınların Haçlı Seferlerinde savaşçı olarak hareket bulunmalarının pek olası olmadığını ileri sürmektedir. Bk. Natasha R. Hodgson, *age.*, s. 47.

27 Bu kronikle ilgili ayrıca bk. Harun Korunur, *Itinerarium Peregrinorum Et Gesta Regis Ricardi Işığında III. Haçlı Seferi (1189-1192)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2019.

28 Bu kronikte, kadınların Türk askerlerini saçlarından sürükleyip onları aşağıladıktan sonra, bıçaklarla önce boğazlarını sonra da kafalarını keserek onlara acı çektirip öldürdükleri anlatılmaktadır. Bk. *Chronicle of the Third Crusade*, s. 89; aynı kroniğin farklı tercümesi için ayrıca bk. ve krş. *Richard of Holy Trinity Itinerary of Richard I and others to the Holy Land*, trans. A Classical Scholar and A Gentleman Well-Read in Medieval History, In parentheses Publications Medieval Latin Series Cambridge, Ontario 2001, s. 54.

29 *Arab Historians of the Crusades*, select. and trans. from the Arabic Sources by Francesco Gabrieli, Routledge 2010, s. 120-122.

30 *Baha'al-Din Ibn Shaddad, al-Nawâdir al-Sultaniyya wa'l-Mahasin al-Yusuffiya*, çev. D. S. Richards, Ashgate Publishing, Great Britain 2004, s. 119; Nicholson, "Women's Involvement...", s. 58.

Müellif, bunların esir alınıp zırhları çıkarıldıktan sonra kadın olduklarını anlaşıldığını belirtmiştir³¹. Kadınların seferlerin askerî olarak aktif rollerine dair başka bir örnek, yine İmâdüddin'e dayandırılan anlatımla karşımıza çıkmaktadır. Adı geçen müellif, soylu bir kadının, tüm imkânlarını seferber ederek, sayısı 500'ü bulan ve tamamı kadınlardan müteşekkil küçük bir orduyu Doğu'ya getirdiğini ve onları Müslümanlara saldırmaları konusunda teşvik ettiğini belirtmektedir³².

Her ne kadar Haçlı ile Doğu kaynakları kadınların seferlerde aktif olarak savaştıkları gerçeği üzerinde zaman zaman birbirleriyle tutarlı bilgiler sunsa da bu meselenin dinî, kültürel ve ideolojik saiklerle çarpıtılmış olabileceği gerçeği göz ardı edilmemelidir. Bazı Batılı çağdaş tarihçilere göre bu mesele, iki farklı din, kültür ve ideoloji ekseninde değerlendirilmiştir. Buna göre Haçlı kaynakları, Orta Çağ Avrupası'nın kadına yönelik sahip olduğu geleneksel bakış açısını bu noktada da sürdürmüş ve Haçlı ordularının itibarının zedeleneceği düşüncesinden hareketle, onların bu seferlerdeki varlıklarını özellikle göz ardı etmişlerdir. Doğu kaynakları ise, bu konuda tam tersi bir yaklaşım sergileyerek, Avrupalıları, kadınları savaşmak zorunda bırakan, medeniyetten uzak barbar ve yozlaşmış bir toplum olarak gösterme gayretinde olmuşlardır³³.

İki farklı din, kültür ve ideolojiyi temsil eden Orta Çağ kaynaklarının Haçlı Seferleri'nde kadının rolüne dair verdikleri birbirinden farklı malumatlar, maalesef ki onun bu geniş kapsamlı savaş organizasyonundaki rolünü doğru bir düzlemde değerlendirme imkânlarını kısıtlı bir seçenek şeklinde sunmaktadır. Ancak Batı ve Doğu kaynakları arasında birçok noktada görülen ihtilaflara rağmen, zaman zaman birbirleriyle tutarlı bilgiler vermesi, kadının Haçlı Seferleri içinde ifade ettiği anlamı net olarak ortaya koymaktadır. Buna göre her ne kadar ön plana çıkarılmasa

31 İbnü'l Esîr, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't Tarih Tercümesi*, XII, çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özaydın, İstanbul 1987, s. 39.

32 *Arab Historians of the Crusades*, s. 121; Bu ve kadınların Haçlı Seferleri'nde askerî açıdan aktif olarak yer aldıklarını gösteren örneklerin daha fazlası için ayrıca bk. Nicholson, "Women on the Third Crusade", s. 338-340; *The Chronicle of the Third Crusade*, s. 48; Reisfeld, agm., s. 97 vd. Nicholson, "Women and the Crusades", s. 11-12; Michael R. Evans, "Unfit to Bear Arms: The Gendering of Arms and Armour in Accounts of Women on Crusade", *Gendering the Crusades*, ed. Susan B. Edginton and Sarah Lambert, Colombia University Press, New York 2002, s. 46; Bennett, agm., s. 24-25.

33 Nicholson, "Women on the Third Crusade", s. 340-341; Nicholson, "Women and the Crusades", s. 11; Reisfeld, agm., s. 100. Sarah Lambert, "Crusading or Spinning", *Gendering the Crusades*, ed. Susan B. Edginton and Sarah Lambert, Colombia University Press, New York 2002, s. 2 vd; Evans, agm., s. 45; Bennett, agm., s. 24-25.

da, hatta özellikle göz ardı edilmeye çalışılsa da kadın, seferlerin neredeyse tüm aşamalarında yer almıştır. Kadın, Haçlı Çağı'nın gerektirdiği şartlarda hem kıta Avrupası'nda hem de Doğu Akdeniz coğrafyasında en başından itibaren önemli görevler üstlenmiştir. Seferlere katılmayan kadınlar, kıtada kalarak erkeklerden boşalan birçok sorumluluğu yerine getirmiş, seferlere katılanlar ise Doğu'da yapılan savaşlarda oldukça önemli roller üstlenmişlerdir; ancak kadının tüm bu çabası, kendisine yönelik Ortaçağ Avrupası'nın geleneksel bakış açısını tam olarak değiştirmeye yetmemiştir. Aksine kadın, seferlerde yaşanan bazı başarısızlıkların müsebbibi gösterilmiştir³⁴. Kadın, Haçlı Çağı'nda dahi, ait olduğu toplumun belki de en değersiz canlılarından birisi olarak görülmeye devam etmiştir. Hatta Jacques le Goff'a göre kadına karşı bu menfi bakış, Tanrı ile Şeytan arasında bir varlık olarak görüldüğü Rönesans döneminde dahi devam etmiştir³⁵.

Tapınak Şövalyelerinde Kadın

Birinci Haçlı Seferi (1096-1099) sonunda Kudüs'ün Latinler tarafından alınmasının ardından hacı olma gayesiyle Doğu'ya gelen Hristiyanlara güvenli bir seyahat ortamı sağlamak amacıyla kurulan Tapınak Şövalyeleri Tarikatı/Örgütü, 1119/20 tarihlerinde manastır yemini (açlık-itaat-bekâret) ederek resmî kuruluşunu gerçekleştirmiştir. Dinî-askerî karakterli bir yapılanma anlayışının ilk örneği kabul edilen Tapınak Şövalyeleri³⁶, bu müstesna karakteriyle Haçlı Çağı'nda kurulacak kimi tarikatlar için de emsal teşkil etmiştir. Birçoğu, Tapınak Şövalyelerinden esinlenerek kurulmuş ve dinî bir hayat sürerek kendilerini inanç uğruna savaşmaya adanmışlardır. Hospitalier, Töton, Santiago, Calatrava, Alcantara gibi Haçlı Çağı'nın dinî-askerî karakterli yapılanmaları, bahsettiğimiz bu tarikatlardan bazılarıdır.

Haçlı Çağı'nda ortaya çıkan bu tarikatlar, hacıların güvenliğinin sağlanması, sağlık hizmetlerinin yürütülmesi ve Haçlı ordularının askerî anlamda desteklenmesi

34 Nicholson, "Women on the Third Crusade", s. 340-341; Nicholson, "Women and the Crusades", s. 11; Nicholson, "Women's Involvement...", s. 54-55, 57; Hodgson, *age.*, s. 47; Maria Carriere, *agm.*, s. 25; Reisfeld, *agm.*, s. 94-105.

35 Jacques Le Goff, *Tarihi Dönemlere Ayrılmak Şart mı?*, çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020, s. 69.

36 Tapınak Şövalyeleri'nin kuruluşu ve Haçlı Seferleri'ndeki kimi rollerine dair ayrıntılı bilgi için bk. Malcolm Barber, *Tapınak Şövalyelerinin Tarihi: Yeni Şövalyelik*, çev. Berna Ülner, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2006; Ebru Altan, "Templier ve Hospitalier Şövalye Tarikatlarının Kuruluşu" *Belleten*, C LXVI/S. 245, Ankara 2002, s. 87-94; Muhittin Çeken, *İsa'nın Yoksul Askerleri Tapınak Şövalyeleri: Kuruluşu, Yükselişi, Kurumsal Yapısı ve Düşüşü*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020.

noktasında oldukça önemli roller üstlenmişlerdir. Bu maksat doğrultusunda yapılanmaya giden söz konusu tarikatlar, genel manada erkeklerden müteşekkil atlı-silahlı askerlerden oluşmaktaydılar. Sahip oldukları dinî-askerî karakter ve yürüttükleri faaliyetler, bunların kadına bakışını ve tarikata katılımını oldukça etkilemiştir. Şövalye olamayan ve haliyle de askerî tarikatların faaliyetlerinde rol alamayan kadın, bu tarikatların bir üyesi olma konusunda zaman zaman büyük engellerle karşılaşmıştır. Tüm bunların yanı sıra, kadının kadim kötülüğün temsilcisi olarak erkeği yoldan saptıran bir varlık olarak görüldüğü kilise temelli bakış açısı, o dönemde kadının bu tarikatlara girişinde de belirleyici olmuştur. Zira XII. yüzyıl yazarları da bu gerekçeyi öne sürerek kadınların dinî-askerî karakterli tarikatlara kabul edilmesinin sakıncalı olduğunu savunmuşlardır³⁷.

Bu tarikatlar, kadına karşı dönemin kilise temelli hâkim anlayışını yansıtan bir anlayış içerisinde olsalar da, her birinin kadının kabulü konusunda kendine özgü bir tavır sergilediklerini söylemek mümkündür. Buna göre bunlardan bir kısmı, kendi yapılanmalarında kadının varlığına karşı katı bir tutum sergilerken diğer bir kısmı, kadın konusunda daha esnek bir yaklaşım sergilemiş ve kadının varlığına belli ölçülerde müsaade etmiştir. Mesela başlangıçta kadın hacıların bakımıyla ilgilenmeleri için teşkilatta kadınların varlığına müsaade eden Hospitalierler³⁸, sonrasında da onların katılımını sağlamak veya kolaylaştırmak konusunda yasal düzenlemeler yapmışlardır.³⁹ “Tam üye” statüsünde kadın kabul eden Hospitalierler, tüm biraderleri bu kadınlarla yakınlık kurmamaları konusunda açık bir şekilde uyarmıştır. Hatta kadınların biraderlerin saçlarını, ayaklarını yıkamalarını veya yataklarını düzenlemelerini tüzük maddeleriyle yasaklamıştır⁴⁰. Dönemin başka dinî-askerî yapılanmalarından olan Calatrava ve Santiago tarikatları, Sistersiyan manastırlarının kurulması ve iffet ile sadakat yemini etmeleri karşılığında evli çiftlerin katılımına müsaade etmişlerdir⁴¹. Santiago Tarikatı Hospitalierler gibi kuruluşundan itibaren kendi yapılanması

37 Helen Nicholson, “Templar Attitudes towards Women”, *Medieval History*, 1/3, 1991, 74-80, s. 1.

38 Hospitalier Tarikatı, ilk dönemlerde, kadın hacıların bakım hizmetlerini gören, kadın kardeşlerden müteşekkil bazı kadın evlerine sahipti. Nicholson, “Templar Attitudes towards Women”, s. 1-2.

39 Myra Miranda Bom, *Women in the Military Orders of the Crusades*, Palgrave Macmillan, New York 2012, s. 23.

40 *The Rule Statutes and Customs of the Hospitallers 1099-1310*, with Introductory Chapters and Notes by E. J King, Published by Methuen, London 1934, s. 165, 167.

41 Bom, *age.*, s. 23.

İNİNDE kadının varlığına müsaade etmiştir⁴².Yine dönemin önemli dinî-askerî karakterli yapılanmalarından olan Töton Şövalyeleri, kadına karşı nispeten daha katı bir tutum sergilemişlerdir. Tötonlar, kadının erkekleri “yumuşattığını” öne sürerek kendi yapılanmalarında kadının ancak “yarı üye” statüsünde ve hizmetkâr sınıfında yer almasına müsaade etmişlerdir. Hastaların bakımlarıyla ilgilenmekle görevli bu kadınlar, biraderlerden ayrı bir yerde, kendilerine tahsis edilen mekânlarda ikamet etmişlerdir⁴³.

Yukarıda genel hatlarıyla bahsettiğimiz üzere her dinî-askerî karakterli tarikat, kadınlara yönelik kendine özgü bir prensip geliştirmiş ve bu doğrultuda hareket etmiştir. Kimisi kendi bünyesinde kadının varlığı konusunda oldukça esnek bir tavır sergilerken kimisi de bu durumu daha katı kurallar çerçevesinde değerlendirmiştir. Her biri kendi yapılanmasında kadına bir şekilde yer vermiş ve birçok konuda kendisinden istifade etmiştir. Kadın, her ne kadar savaşlarda aktif olarak yer almasa da, dinî görevlerini yerine getirerek Kutsal Topraklar için mücadele eden biraderleri manevî anlamda desteklemiştir. En önemlisi de, bu tarikatlara bağlı evlerin kurulup geliştirilmesi ve katılımın teşvik edilmesi noktasında önemli roller üstlenmiştir⁴⁴. Tarikat yapılanması içinde dönemin kilise anlayışını kendi iç dinamikleriyle harmanlayan ve bu doğrultuda kadına karşı bir duruş geliştiren dinî-askerî karakterli tarikatlardan/örgütlerden birisi de Tapınak Şövalyeleri'dir.

Tapınak Şövalyelerinde kadın algısını ve kadının tarikata kabulü konusundaki genel yaklaşımını, tarikatın/örgütün papalık tarafından resmî kabul gördüğü 1129 tarihli Troyes Konsili'nde yazılan tüzük metinleri vasıtasıyla öğrenmekteyiz. Nitekim Tapınak Şövalyeleri Tarikatı'nın genel işleyişle ilgili düzenlemelerin belirlendiği bu konsilde kaleme alınan tüzük metinleri, tarikatın kadın konusundaki genel tavrı konusunda bir bakış açısı sunmuştur. Özellikle tüzük metninin 70. ve 71. maddesi, Tapınak Şövalyelerinin kadına bakışı ve onun kabulüne karşı tavrını net olarak ortaya koymuştur. Buna göre kadın, şeytan tarafından kandırılıp Âdem'i cennet yolundan saptıran bir varlık olarak tanımlanmış ve bundan dolayı da arkadaşlığı tehlikeli görülmüştür. Yine bu maddeye göre kadınların tarikata kız kardeş olarak kabul edilmesi kesin bir tavırla yasaklanmış ve biraderler arasında *iffet çiçeğinin her daim*

42 Helen J. Nicholson, “The Role of Women in the Military Orders”, Published in: *Militiae Christi: Handelingen van de Vereniging voor de Studie over de Tempeliers en de Hospitaalridders vzw*, year 1, 2010, s. 212.

43 Nicholson, “The Role of Women ...”, s. 212; Nicholson, “Templar Attitudes towards Women”, s. 2.

44 Nicholson, “The Role of Women ...”, s. 228-229.

korunması için bu geleneğin sıkı bir şekilde takip edilmesi emredilmiştir. Dul olsun, genç kız olsun hatta anne, teyze, hala veya kız kardeş olsun, değil bir kadını öpmek⁴⁵, yüzüne uzun süre bakmak bile biraderler için tehlikeli bir durum olarak nitelendirilmiş ve bunu yapmaktan kaçınmaları istenmiştir⁴⁶. Tapınak Şövalyelerinin kadına karşı bu tutumu, tarikatın Katalan Tüzüklerine de yansımıştır. Tapınak biraderleri, kadınların bulunduğu mekânlardan uzak durmak ve onlarla temas kurmaktan kaçınmak konusunda ciddi şekilde uyarılmıştır. Biraderlerin bu yasağa uymaması halinde, tarikat kıyafetini kaybetme, zincire vurulma, tarikat sancağını taşımaktan mahrum kalma, gümüş mühür bulunduramama ve üstat seçimlerine katılmama gibi ağır cezalarıyla karşı karşıya bırakılacağı belirtilmiştir⁴⁷.

Tapınak Şövalyelerinin tüzük metninde yer alan kadınlara yönelik bu dışlayıcı ifadeler, Troyes Konsili'ne iştirak eden ve çoğunluğu din adamlarından oluşan kişilerin kararı alınarak kabul edilmiştir. Bu din adamları, geçmişteki laik şövalyelerin kadınlarla münasebet konusundaki kötü şöhretlerini göz önünde bulundurarak, yeni kurulacak dinî-askerî karakterli bu şövalyelik tarikatının kadınlarla olası münasebetinin önüne geçmek için katı kurallar koymuşlardır. Nitekim dinî karakterli yeni bir yapı olarak Tapınak Şövalyeleri, kadınlarla münasebetler konusunda laik şövalyeler gibi kötü bir şöhrete sahip olmamalıydı. Bu durumun hassasiyetiyle hareket eden konsil katılımcıları, Tapınak biraderlerinin kadınlarla olası münasebetlerini engelleme ve onları böyle kötü bir şöhretten uzak tutma motivasyonu ile hareket etmişlerdir⁴⁸.

Tapınak Şövalyeleri'ni kadınlardan uzak tutma çabasının, Troyes Konsili'nden sonra da devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu durum, Tapınakçılar için sonradan

45 Kadınlarla münasebet konusundaki bu yaklaşım, tarikatın Troyes Konsili öncesinde bağlı olduğu St. Augustin kurallarında da yer almıştır. Nitekim St. Augustin, kadınlara dokunmayı “iyi/mübah olmayan bir durum” olarak nitelendirerek erkeklerin kadınlarla münasebetini sakıncalı görmüştür. Bk. St. Augustinus, *İtraflar*, çev. Çiğdem Dürüşken, Alfa Yayınları, İstanbul 2019, s. 73.

46 *The Rule of the Templars: The French Text of the Rule of The Order Knights Templar*, trans. J. M. Upton-Ward, The Boydell Press, Woodbridge 1992, s. 36, madde 70-71; ayrıca krş. *La Règle du Temple*, ed. Henry de Curzon, Publiée Pour la Société de l'Historie de France, Paris 1886, s. 68; Muhtinin Çeken, “Tapınak Şövalyeleri'nin Yol Haritası: 1129 Tarihli Tüzük ve Düşündürdükleri”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C 5/S. 3, 2019, s. 684.

47 *The Catalan Rule of the Templars: A Critical Edition and English translation from Barcelona, Archivo de la Corona de Aragon, Cartas Reales, MS 3344*, ed. Judi Upton-Ward, Woodbridge 2003, s. 37, 41, madde 70, 88.

48 Nicholson, “Templar Attitudes towards Women”, s. 4.

yaınlanan kararname (*bull*) veya yazılan tüzük metinlerinde de net bir şekilde görülmüştür. Mesela Papa Eugenius (1145-1153), 7 Nisan 1145 tarihinde Tapınak Şövalyeleri'ne yönelik yayınladığı *Militia Dei* adlı bir kararnamede, bu konuyu göz ardı etmemiştir. Papa, Tapınak Şövalyeleri'ne tanıdığı bazı imtiyazları dile getirdiği adı geçen kararnamede⁴⁹, tarikat biraderlerinin kalabalığa karışmalarının veya kiliseye gitmek vesilesiyle kadınlarla münasebet kurmalarının dindar ruhlarına uygun olmayacağını ve bu durumun onlar için büyük hatalar doğuracağını belirterek bu konuda onları ciddi anlamda uyarmıştır⁵⁰.

Tapınak Şövalyelerinin kadına karşı belirlenen tavrı ve davranışları, tarikatın zaman içindeki gelişimine paralel olarak sonradan yazılan diğer tüzük maddelerinde de görülmüştür. Bu tavır, ilk tüzük metni olan “İlk Tüzük (*Primitive Rule-Règle Primitive*)” kısmına sonradan eklenen, yani farklı tarihlerde kaleme alınan tüzük metinlerine yansımıştır. Mesela, “İlk Tüzük”ten yaklaşık 30 yıl sonra, yani 1165 yılı dolaylarında yazıldığı tahmin edilen tüzük metninin “Cezalar/Kefâret (*Penances-Pénalité*)” bölümünün 236. maddesi, kadın konusunda biraderleri ciddi anlamda uyarmıştır. Buna göre, kadınlarla irtibat kuran herhangi bir birader, tarikatın ağır cezalarından birisi kabul edilen “tarikat kıyafetlerinin elinden alınması” cezasıyla karşı karşıya kalacaktı. Bunun yanı sıra, zincire vurulma, üstat seçimine katılmama gibi ek cezalarla da muhatap olacaktı. Yine 1187'den önceki bir tarihte oluşturulduğu düşünülen “Genel Meclis Tutanakları (*The Holding of Ordinary Chapters-Tenue des Chapitres Ordinaires*)” adlı bölümün 452. maddesinde, biraderlerin kadınlarla münasebet kurması kesin olarak yasaklanmıştır. Bu maddeye göre, herhangi bir biraderin bu kurala riayet etmediği anlaşılırsa, yani kadınlarla münasebeti olduğu kanıtlanırsa, kıyafetlerine el konulacak, zincire vurulacak, mühür veya sancak taşıma hakkı elinden alınacak ve üstat seçimine katılmayacaktır. “Cezalar Üzerine Daha Fazla Detaylar (*Further Details on Penances -Nouveaux Détails sur la Pénalité*)” kısmını teşkil eden ve 1257 yılından sonra oluşturulduğu tahmin edilen tüzük metninin 594. maddesinde de, yukarıdaki maddelerde yer alan tüm uyarılar aynı şekilde yer almış ve kadınlarla ilişki kuran bir biraderin yine aynı cezalara tabi tutulacağı belirtilmiştir. Son olarak tüzük metninin 625. ve 679. maddelerinde de, tarikat üyelerinin, kadınlardan uzak durmaları gerektiği

49 Bu imtiyazlar için bk. Çeken, *age.*, s. 125-126.

50 “indecene enim est et animarum periculo proximum religosos fratres, adeunde occasione ecclesie, so virorum lurbis et mulierum frequentationibus immiscere.” Bk. *Cartulaire Général de l'Ordre du Temple 1119?-1150*, ed. Marquis d'albon, Librairie Ancienne, Paris 1913, No. X, s. 382; İng. tercümesi için bk. ve krş. *The Templars: Selected Sources*, çev. Malcolm Barber, Keith Bate, Manchester Medieval Sources, Manchester University Press, 2002, s. 66.

sarih bir dille açıklanmış, kadınlarla açık ya da gizli yollarla münasebet kurma eğiliminde olan biraderlerin maruz kalacağı cezai işlemlerden bahsedilmiştir⁵¹. XIII. yüzyılın sonlarında yaşanan bir olay, tarikatın kadınlarla münasebet kurma eğiliminde olan biraderleri cezalandırma konusundaki kararlılığını gösteren önemli bir örnektir. Buna göre Gusanlı Pons adlı bir birader, tarikatın hassasiyet gösterdiği kaidelerden birisi olan bekâret kuralını çiğneyerek evlenmek üzere tarikattan ayrılmıştır. Pons bir kadınla evlenmiş, fakat kısa süre sonra karısı ölünce geri dönmek istemiştir. Ancak Pons, tarikatın kadınlarla münasebet konusundaki kesin yargısını ihlal ettiği gerekçesiyle cezaya tabi tutulmuştur. Pons, tüzükte yer alan *bir yıl bir gün süreyle tarikat kıyafetlerine el konma* cezasını çektikten sonra yeniden kabul edilmiştir⁵².

Her bir bölümü farklı tarihlerde oluşturulan Tapınak Şövalyeleri'ne ait tüzük metinlerinde, tarikatın kadınlara karşı yaklaşımında bir değişiklik yaşanmadığı görülmüştür. Tarikatın 1129 yılında oluşturulan ilk tüzük metinlerinde kadınlara karşı belirlediği tavır, sonraki tarihlerde kaleme alınan diğer kısımlara da yansımıştır. Farklı tarihlerde kaleme alınan tüzük metinlerinde kadınlara yönelik yer alan benzer ifadeler ile aynı uyarı ve cezalar, biraderler arasında bu durumun sık yaşandığını ve tarikatın her dönem buna yönelik caydırıcı önlemler konusunda ısrarcı davrandığını göstermektedir. Bu duruma emsal teşkil edecek bir hadise, tarikatın geç bir döneminde kaleme alınan tüzük metnine yansımıştır. Buna göre, bir birader, bir gece vakti, diğer biraderlerin uyuduğu bir esnada gizlice evden çıkarak bir kadının evine gidip onunla beraber olmuş ve tarikatın en önemli kurallarından birisi olan “erdenlik (bekâret)” yeminini çiğneyip tüzük ihlali yapmıştır. Bu birader, sonrasında suçunu itiraf etmiş ve suça karşılık olarak tarikat içinde en ağır cezalardan birisi kabul edilen *tarikat kıyafetlerinin kendisinden alınması* cezasına çarptırılmıştır⁵³.

Tapınak biraderlerinin kadınlarla münasebetleri, tarikatın yargılanması esnasında tutulan mahkeme tutanaklarına da yansımıştır. Yargılama esnasında bazı biraderler, kadınlarla sık sık münasebet halinde olduklarını ve onlarla ilişkiye girdiklerini itiraf etmişlerdir⁵⁴. Nitekim *Bir Tapınak Şövalyesi ile yatmadan hiçbir kız kadın değildi/r* söylemi⁵⁵,

51 *The Rule of the Templars*, s. 14-16, 74, 120, 154; krş. *La Règle du Temple*, s. 156, 243, 309.

52 *The Catalan Rule of the Templars*, s. 87-89; Jochen Burgdorf, “The Templars’ and Hospitallers’ High Dignitaries: Aspects of International Mobility”, *International Mobility in the Military Orders (Twelfth to Fifteenth Centuries): Travelling on Christ’s Business*, ed. Jochen Burgdorf and Helen Nicholson, The University of Alabama Press, Tuscaloosa 2006, s. 11.

53 *The Rule of the Templars*, s. 160, madde 625.

54 Nicholson, “Templar Attitudes towards Women”, s. 4.

55 Sophia Menache, “The Templar Order; A Failed ideal”, *The Catholic Historical Review*, Vol. 79/

tarikatin kadınlarla münasebet konusundaki tüm uyarılara rağmen, biraderlerin zaman zaman bu uyarılara aldırış etmediğini ve tüzüğün bu konudaki yargısını ihlal ettiğini göstermiştir. XIII. yüzyılın sonlarına ait olduğu düşünülen bir yazı, tarikat tüzüğünün bir nüshasının arka sayfalarına yazılan ve bir biraderin bir kadına duyduğu aşkı dile getirdiği yaklaşık 12 kıtadan oluşan bir şiir⁵⁶, tüm kısıtlamalara rağmen, biraderlerin duygusal anlamda da kadınlardan uzak durmadıklarını gösteren bir örnektir.

Görüldüğü üzere Tapınak Şövalyeleri, Katolik Kilisesi'nin öğretilerine paralel olarak kadını asli günahın müsebbibi görmüşlerdi. Bu anlayıştan hareketle de, vasfı veya yakınlık derecesi ne olursa olsun, tarikata dâhil olması yasak olan ve biraderlerin kendisinden uzak durması gereken bir varlık şeklinde tanımlanmışlardır. Tüzük vasıtasıyla da bu durumu hukuki bir zemine taşımışlardır. Ancak tarikatın kadın konusundaki net tavrına rağmen, bazı biraderlerin kadınlarla cinsel veya duygusal münasebetler kurarak zaman zaman kuralları ihlal ettiği görülmüştür. Tarikatın bu konudaki kural ihlali sadece bunlarla sınırlı kalmamış, kesin yargısına rağmen, bazı kadınların tarikata kız kardeş olarak dâhil edildikleri de anlaşılmıştır. Bu durumu örneklendirmeden önce, Troyes Konsili öncesinde tarikatın bu konudaki yaklaşımından kısaca bahsetmek faydalı olacaktır.

1129 yılındaki Troyes Konsili'nde tarikat için oluşturulan İlk Tüzük metninde, kadınların tarikata kız kardeş olarak alınmasının kesin olarak yasak olduğundan bahsetmiş ve bu metindeki 70. maddeyi referans göstermiştik. Ancak bu madde, bir hususa dikkat çekmektedir. O da, *bundan sonra kadınlar Tapınak Evi'ne kız kardeş olarak kabul edilmesin.* cümlesinde yer alan “bundan sonra” ibaresidir. Zira bu ibare, Tapınak Şövalyeleri'nin Troyes Konsili öncesinde kadınların tarikata üye olmasına müsaade ettiğini düşündürmektedir⁵⁷. Nitekim tarikat tüzüklerinin Troyes Konsili'nde kabul edilmesinden kısa bir zaman önce, Petrus Bernardi ve karısı Borella'nın, 28 Kasım 1128 tarihinde Tapınak Şövalyeleri tarikatına dâhil olması da, bu durumu örneklendirir niteliktedir⁵⁸.

No. 1, Jan, 1993, Catholic University of America Press, s. 9; Nicholson, “Templar Attitudes towards Women”, s. 4; Çeken, *age.*, s. 269.

56 Judith Oliver, “The Rule of The Templars and A Courtly Ballade”, *Scriptorium*, Tome 35/No. 2, 1981. s. 303-306, s. 305; bu şiirden, Helen Nicholson'un çalışması vasıtasıyla haberdar olup ulaştık. Nicholson, “Templar Attitudes towards Women”, s. 4-5.

57 *The Rule of the Templars*, dipnot 70.1, s. 36.

58 *Notum sit cunctis presentibus et futuris quia ego, Petrus Bernardi, et uxor mea, Borella, donamus Domino Deo et militibus Templi Salomonis de Iherusalem, qui modo ibi sunt...* (Şimdiki ve gelecekteki herkes bilsin ki, Ben Petrus Bernardi ve eşim Borella, Efendimiz Tanrı'ya ve Kudüs'teki Süleyman Tapınağı Şövalyeleri'ne bağlıyoruz... Bk.

Troyes'te oluşturulan ilk tüzük metinlerinden, Tapınak Şövalyeleri'nin konsil öncesinde, kadınların tarikata üyeliğini kabul ettiği anlaşılrsa da, konsil sonrası düzenlenen tüzüklerle, bu durumun net olarak yasaklandığı görülmüştür. Ancak karşılaştığımız bazı örnekler, tüzüğün bu konudaki sarıh ifadelerine rağmen, tarikatın kadın üye kabul ettiğini, yani bir bakıma kural ihlali yaptığını ortaya koymuştur. Bu örneklerden birisi, 29 Temmuz 1133 tarihinde tarikata dâhil olan Açalaidis adlı kadındır. Açalaidis, tüm servetinden feragat edip “ruhunu ve bedenini Tanrı'ya ve Kudüs'ün kutsal şövalyeliğine” adadığını belirterek, Tapınak Şövalyelerine katılmıştır⁵⁹. Yine 1133 tarihinde tarikatın Douzens'teki evine bağışlar yapan Laurette adlı bir kadın, bu hususta dikkat çeken başka bir örnektir. Laurette, kıyamet gününün şerrinden ve cehennem azabından kurtulmak için ve bir gün tarikata dâhil olma umuduyla, kocası Guillaume de Pignau ile birlikte Tapınak Şövalyeleri'ne bağışlar yapmıştır⁶⁰. Bu örnekten de de anlaşılacağı üzere karı-koca zaman zaman tam üye statüsünde tarikata dâhil olabiliyorlardı⁶¹. Takip eden diğer örnekler ise şöyledir: 1160 yılında Fransa'nın Douzens bölgesinden Poncia Raina adlı bir kadın tüm servetini bağışlayarak, kızıyla birlikte tarikata dâhil olmuştur. 1172 yılında Robert Hardels adlı bir şahıs, karısıyla birlikte tüm servetlerinden feragat ederek üye olmuşlardır. 1175 yılında, Serolu Ramon, Lavansalı William ve Wilhelma adlı kardeşler, anneleri Romano'nun tarikata dâhil olması için bağış yapmışlardır. 1178 yılından kısa bir zaman önce, Pichangesli Odo tarikata kız kardeş olarak dâhil olmuştur. 1185 yılında Subiratslı Adaladis adlı bir kadın, 1198/99 yılında ise Rixendis adlı başka bir kadın ruhlarını ve bedenlerini adayarak tarikata kız kardeş olarak katılmıştır⁶². Yine hiçbir mal varlığı olmayan Elisabeth Magnou adlı bir kadın, bedenini ortaya koyarak kendini tarikatın hizmetine adanmıştır⁶³.

Cartulaire Général de l'Ordre du Temple, no. 18, s. 12; Bom, *age.*, s. 24. Latince çevirinin kontrolünü yapan Abdurrahman Onur Çalışır'a teşekkür ederim.

59 *Ego, Açalaidis femina. dono et laudo corpus meum et animam meam Domino Deo et ad sanctam miliciam Iherosolimitani, qui vocatur Templum Salomonis...* (Ben, kadın Açalai, bedenimi ve ruhumu, Süleyman Tapınağı olarak adlandırılan Kudüs'teki Kutsal Şövalyeliğe bağışlıyorum...). Bk. *Cartulaire Général de l'Ordre du Temple*, Belge no. 68, s. 51-52; Nicholson, “Templar Attitudes towards Women”, s. 2.

60 M. C. Barber, “The Social Context of the Templars”, *Transactions of the Royal Historical Society*, Vol. 34, 1984, Cambridge University Press on Behalf of the Royal Historical Society, s. 42.

61 Helen J. Nicholson, “The Military Orders and Their Relations with Women”, *The Crusades and The Military Orders: Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*, ed. Zsolt Hunyadi - Jozsef Laszlovsky, Department of Medieval Studies Central European University, Budapest 2001, s. 409.

62 Bom, *age.*, s. 24-25.

63 Barber, *agm.*, s. 43.

XIII. yüzyıla gelindiğinde, kadınların Tapınak Şövalyeleri Tarikatı'na kabulünün devam ettiği görülmüştür. Chaldefeldeli Şövalye Richard'ın (*Richard of Chaldefelde*) karısı Joanna ve Lorachlı Berengaria adlı kadınlar, bu dönemde tarikata kabul edilen kadınlar arasında yer almışlardır⁶⁴. 1226 yılında ise Proenza adlı bir kadın, yıllık bağışlar yapmayı taahhüt ederek tarikata dâhil olmuştur. 1234 yılında da Aiglina adlı bir kadın, kocasıyla birlikte Tapınak Şövalyeliği Evi'ne katılmıştır. 1249 yılında Margarita adlı kadın, Burgonya'da Tapınak Şövalyeleri'nin bir üyesi olmuştur. Agnes Chatella adlı başka kadın, 1267 yılında Tapınak Şövalyelerinin Provence'deki Bras Komutanlığı tarafından tarikata kabul edilmiştir. 1284 yılında Soigneiolu Sycilla, kızları Isabel ve Margareta ile birlikte Champagne bölgesinde tarikata kabul edilen başka kadınlardır⁶⁵. Tüzük metninin kadın konusundaki kesin yargısına rağmen, tarikatın bekâr, evli, yaşlı fark etmeksizin her statüden kadınları üyeliğe kabul ettiği görülmektedir⁶⁶.

Yukarıda, XII-XIII. yüzyıllarda Tapınak Şövalyelerinin kadınları üye olarak kabul ettiklerini bazı örnekler üzerinden açıklamaya çalıştık. Söz konusu örnekler, tüzüğün bu konudaki kesin yargısına rağmen, Tapınak Şövalyelerinin tarikatta kadın katılımına müsaade ettiklerini gösteren somut örnekler olarak göze çarpmıştır. Nitekim tarikatın 1307 yılındaki yargılanması esnasında bazı biraderlerin bu konuyla ilgili itirafları da olmuştur. Kadınların açlık-itaat ve bekâret yemini ederek tarikata dâhil edildiklerine dair itiraflar, Paris'teki mahkeme tutanaklarında da açıkça görülmüştür. Buna göre Tapınak Şövalyeleri, kendi kumandanlıklarında kadınları tarikata kız kardeş olarak kabul edip onları cinsel arzularını⁶⁷ gidermek için kullanmışlardı. Biraderler, manastır yeminine aldirmaksızın, ruhlarını kurtarmak için tarikata dâhil olan kadınları cinsel münasebet konusunda zorlamışlardı; onlardan çocuk dünyaya getirmişlerdi.

64 Alan Forey, "Woman and the Military Orders in the Twelfth and Thirteenth Centuries", *Military Orders and Crusades*, Variorum, 1994, s. 66.

65 Bom, *age.*, s. 26.

66 Francesco Tommasi, "Men and Women of the Hospitaller, Templar and Teutonic Orders: Twelfth to Fourteenth Centuries", *Hospitaller Women in the Middle Ages*, ed. Anthony Luttrell and Helen J. Nicholson, Routledge, London and New York 2006, s. 85.

67 Helen Nicholson, tarikatın yargılanması esnasında yapılan çapraz sorguda, çok az kişinin kadınlarla cinsel münasebet konusunda itirafta bulunmasını, Tapınak biraderlerinin erdenlik yeminine gösterdikleri sadakatın bir göstergesi olarak değerlendirmektedir. Bkz. Nicholson, "The Military Orders...", s. 411.

Daha sonra bu çocukları tarikata birader olarak kabul etmişlerdi⁶⁸. Bu duruma dair somut bir örnek, tarikatın Payns bölgesi kumandanı Ponzard de Cizy tarafından yazılan memorandum ile gün yüzüne çıkmıştır. Ponzard de Cizy, kadınların açlık, itaat ve erdenlik yemini ederek tarikata kabul edildiğini, bunun yaygın⁶⁹ ve yerleşik bir uygulama olduğunu dile getirmiş, kabul edilen kadınların, biraderler tarafından taciz edildiğini ileri sürmüştür⁷⁰.

Kadınların tarikata kabul edilip cinsel anlamda istismar edildiklerine, biraderlerle aynı evlerde yaşadıklarına⁷¹ ve hatta kadınlara ait bazı Tapınak evlerinde biraderlerin görev yaptığını dair itiraf⁷² ve bilgiler, şüphesiz tarikat içinde kadınların varlığını somut bir şekilde ortaya koymaktadır. Özellikle Tapınakçı biraderlerin bazı evlerde kadınlarla birlikte yaşadıkları ve kadınlara ait bazı Tapınak evlerinde biraderlerin çalıştığı bilgisi, kadınlarla münasebet kurmak isteyen biraderler için şüphesiz teşvik edici olmuştur⁷³.

68 ...du auxdites soeurs obeissance, chastete, pauvrete et lesdits maîtres leur promettaient... les autres soeurs qui etaient d'un certain age et qui pensaient etre entrees dans l'ordre..., il fallait que les... fissent de force leur volonte; et lesdites soeurs en avaient des enfants... Bk. *Le dossier de l'affaire des Templiers*, ed. Georges Lizerand, Paris 1923, s. 159, 161; ayrıca krş. Forey, "Woman and the Military Orders...", s. 66.

69 Helen Nicholson, tarikata kadınların kız kardeş olarak kabul edilmesinin yaygın bir uygulama olduğuna dair itirafa ihtiyatlı yaklaşır. Ona göre eğer kadınların tarikata kabulü yaygın bir uygulama olsaydı, Fransa'daki tutuklamalarda, tutuklananlar arasında kadınlar da olurdu. Nicholson'a göre kadınların tarikatta hiçbir yasal dayanağı yoktu. Bk. Nicholson, "Templar Attitudes towards Women", s. 3.

70 Forey, "Woman and the Military Orders...", s. 66; Nicholson, "Templar Attitudes towards Women", s. 3.

71 Tommasi, agm., s. 85; Nicholson, "Templar Attitudes towards Women", s. 4.

72 Kadınların tarikata kabul edilip cinsel anlamda istismar edildiklerine, biraderlerin onlarla aynı evlerde yaşayıp onlarla mütemadiyen münasebet halinde olduklarına dair itiraflar, yargılama esnasında tarikata isnat edilen suçlar arasında yer almadığı için bazı tarihçiler tarafından ihtiyatla yaklaşılması gereken bilgiler olarak değerlendirilmektedir. (bk. Tommasi, agm., s. 84-85); ancak burada dikkat çekilmesi gereken husus, yargılama esnasında tarikata isnat edilen en bariz suçun eş cinsellik olmasıydı. O süreçte bu suç, daha fazla ön plana çıkarılmış ve tarikatın en ağır şekilde itham edildiği suçlardan birisi olmuştur. Nitekim Kral Philip de bu suç üzerinden Tapınakçılara ciddi anlamda yükleniyordu. Eş cinsel suçlamalar, muhtemelen kadınlarla münasebet kurma eyleminden daha ağır bir suç olarak kabul ediliyordu ve o dönemin değer yargıları göz önünde bulundurulduğunda tarikata daha fazla zarar verebilecek bir suçtu. Kanaatimizce bundan dolayı, tarikat üyelerinin kadınlarla münasebeti ön plana çıkarılmak yerine, eş cinsel uygulamaları üzerinde daha fazla durulmuştu. Eş cinsel uygulamaların zıddı sayılabilecek kadınlarla münasebet ise muhtemelen yargılama sürecinde bilinçli olarak göz ardı edilmişti. Nitekim bazı üyelerin kadınlarla zaman zaman münasebet halinde oldukları gerçeği gerek tüzük metinlerinde yer alan uyarı ve yasaklardan ve gerekse yapılan kimi itiraflardan anlaşılmaktadır.

73 Alan J. Forey, "Desertions and Transfers from Military Orders (Twelfth to Early-Fourteenth Cen-

Kadınların kız kardeş sıfatıyla kabulünün tüzük tarafından yasaklanması ve tarikat yöneticilerinin de bu konuda resmi bir irade ortaya koymaması⁷⁴, Tapınak Şövalyeleri'ni, kadınları illegal yollarla tarikata alma düşüncesine sevk etmiş olmalıdır. Tabii bu, tarikat içindeki kadın sayısını ortaya koyma hususunu zorlaştıran bir faktör olmuştur. Ancak Aragon ve Navarre bölgelerinde 1135 ile 1182 yılları arasında dâhil edilen üye sayısına dair istatistikî bilgiler, en azından bu bölgeler ve bu tarihler özelinden genel bir kanıya ulaşma hususunda destekleyici olmaktadır. Buna göre bu tarihler arasında 520 kişi tarikata dâhil edilmiş ve bunların 456'sının erkek, 64'nün de kadın olduğu belirlenmiştir. Bu da, yaklaşık %12'lik bir kadın oranına tekabül etmektedir. 1205 ile 1219 yıllarında ise, tarikata dâhil olan toplam altı kişiden, yalnızca biri kadındır⁷⁵.

Tarikata dâhil olan kadınların sayısı kadar, bu kadınların hangi sıfatla kabul edildiği, değinilmesi gereken başka bir konudur. Her ne kadar kadınların servetlerini bağışlamaları karşılığında, yasal olmayan bir statüde kabul edildiklerine dair iddialar olsa da⁷⁶, bazı kadınların tarikat içinde üstlendiği roller, bu durumun her zaman öyle olmadığını göstermiştir. Ermengarda d'Oluja adlı kadının tarikata kabulü ve burada üstlendiği rol, bu duruma örnek teşkil eder. Ermengard ve kocası Gombau d'Oluja, 1196 yılında bazı mülklerini bağışladıktan sonra tarikata dâhil olmuşlardır. Bu noktada dikkat çeken husus, kız kardeş olarak kabul edilen Ermengard'ın, tarikatın Katalonya'daki Barbera bölgesi yakınlarında bulunan Rourell Tapınak Evi'nin komutanı olarak kayıtlarda yer almasıdır. Tarikata tam üye sıfatıyla dâhil olan Ermengard⁷⁷, Rourell Tapınak Evi'nin komutanı olarak burada bulunan tüm birader ve kız kardeşleri yönetme yetkisine sahip olmuştur. Ermengard, Tapınak Şövalyeleri'nde bu özelliğe sahip ilk kız kardeş olarak dikkat çekmiştir⁷⁸. Bu kayıt, tüzüğün bu konudaki kesin yargısına rağmen, tarikatın

uries)", *Traditio*, Vol. 60, 2005, s. 163-164; Tommasi, agm., s. 84.

74 Forey, "Woman and the Military Orders...", s. 66.

75 Bom, *age*, s. 25.

76 Helen Nicholson, kadınların sahip oldukları malları bağışlamaları karşılığında tarikata kabul edildiklerini ancak burada yasal olmayan bir statüye sahip olduklarını iddia etmektedir. Bkz. Nicholson, "Templar Attitudes towards Women", s. 2

77 Helen Nicholson'a göre, Ermengard'ın tarikate sadece "tam üye" sıfatıyla dâhil olmayıp aynı zamanda burada önemli bir makama terfi etmesinin en önemli sebebi, tarikata dâhil olurken yaptığı büyük maddi katkıyla alakalıydı. Bk. Nicholson, "The Role of Women ...", s. 224-225; aslında bu durum, tarikat tüzüğünde yer alan ve ağır suçlardan birisi kabul edilen "dinsel görevi satın alma" suç kapsamına çok benzemektedir. Rüşvet veya vaat yoluyla birisinin tarikata girmesine yardım etmek olarak tanımlanan bu suç, tarikattan kovulmak için önemli bir sebeptir. Bk. *The Rule of Templars*, Madde 224, s. 73; Çeken, *age*, s. 394-395.

78 Francesco Tommasi, "Men and Women of the Hospitaller, Templar and Teutonic Orders: Twelfth to Fourteenth Centuries", *Hospitaller Women in the Middle Ages*, Edited by Anthony Luttrell

bazı bölgelerde kadınları kabul ettiğini ve onlara önemli görevler verdiğini gösteren ender örneklerden birisi olarak göze çarpmaktadır. Nitekim Tapınak Şövalyeleri'nde kadınların varlığının tarikatın işleyişine ve gelirine önemli katkı sağladığı anlaşılmaktadır. Kadınlara tahsis edilen Tapınak evleri, tarikat içinde ekonomik anlamda önemli bir rol üstlenmekteydi. Genelde arazi sahibi olarak tarikata dâhil edilen kız kardeşler, işlettikleri topraklardan elde ettikleri gelirin yaklaşık üçte birini (*responson*) merkeze aktarırlardı. Bu, tarikatın ekonomik işleyişine adına önemli bir faaliyetti⁷⁹.

Tapınak Şövalyeleri'ne kız kardeş olarak kabul edilen kadınların yanı sıra, maaş karşılığında tarikatta çalışan veya tarikatın bizzat kendilerine yardımlarda bulunduğu kadın örneklerine de raslanmıştır. Maaş karşılığında çalışan kadınların varlığı, tarikatın Baugy'de sahip olduğu mülklerin envanter kayıtlarından anlaşılmaktadır. Burada yer alan kayıtlara göre üç kadın, maaş karşılığında mandırada çalışmışlardır⁸⁰. Bunun dışında kadınların Tapınakçılara ait evlerde çalıştığına dair başka bir örnek, tarikatın Fransa Sours bölgesinde bulunan evine ait bir envantere anlaşılmaktadır. Jochen Burgtorf tarafından dikkat çekilen ve tarikatın tutuklanma dönemine ait olan bu envantere göre, Sours'daki Tapınak evinde kadınların kaldığı bir ev/bölüm (*domus feminarum -camera mulierum*) vardı ve buradaki kadınlar çamaşırcı olarak görev yapıyordu⁸¹. Tarikat tarafından yardım gören kadınlara baktığımızda ise karşımıza çıkan ilk örneklerden birisi 1196 yılına tekabül etmektedir. Tapınakçılar bu tarihte, Talladelli Nina adlı fakir bir kadına yardım etmişlerdir. Yine 1176 yılında Tapınakçılar, Aragonese bölgesinde yaşayan Batizolu Dominic adlı bir şahıs ile karısına gıda yardımında bulunmuşlardır. 1248 yılında Siesteli Dominica adlı bir kadına Zaragoza'da kilise yakınlarında bir ev hibe etmişlerdir. XIV. yüzyılda Restonlu Richard adlı bir adamın dul kalan karısı Agnes'a iki öküz, dört domuz, yakacak, para ve arazi vermişlerdir⁸².

Tapınak Şövalyeleri'nin tüzük metinleri her ne kadar kadının varlığını kesin olarak yasaklayıp, biraderlerin ona karşı mesafesini resmî olarak belirlese de, bazı kadınlar, tarikat tarafından büyük bir saygıyla anılmış kendilerine büyük

And Helen J. Nicholson, Routledge Taylor & Francis Group, Londra ve New York 2006, s. 87; Myra Miranda Bom, *age*, s. 25; Nicholson, "The Role of Women ...", s. 223.

79 Nicholson, "The Role of Women ...", s. 225.

80 Forey, "Woman and the Military Orders...", s. 69.

81 Jochen Burgtorf, "The Trial Inventories of the Templars' Houses in France: Select Aspects", *The Debate on the Trial of the Templars (1307-1314)*, ed. Jochen Burgtorf, Paul Crawford - Helen J. Nicholson, Ashgate Publishing Company, 2010, s. 111; ayrıca bk. Nicholson, "The Role of Women ...", s. 222-223.

82 Forey, "Woman and the Military Orders...", s. 63-65.

bir kutsiyet atfedilmiştir. Hatta bu saygı ve kutsiyet, tüzük metinlerine de çok net yansıtılmıştır. Bu kadınlardan şüphesiz en önde geleni, İsa Mesih'in annesi Meryem'dir. Meryem'in günahsız doğduğuna inanan Tapınak Şövalyeleri⁸³, Bernard de Clairvaux'nun etkisiyle midir bilinmez, XII. yüzyıldan itibaren önemli bir gelişim gösteren ve "Cennet'in Kraliçesi" veya "Tanrı'nın Annesi" olarak görülen Meryem kültüne sıkı bir bağlılık göstermeye başlamışlardır⁸⁴. Tapınak Şövalyelerinin Meryem kültüne bağlılığı, Avrupa'da O'nun adına kurdukları kiliselerle de ön plana çıkmıştır⁸⁵.

Tapınak Şövalyeleri'nin Meryem'e duyduğu hürmet ve onu tarikatın bir hamisi olarak görmesi⁸⁶, tüzük metinlerine de açıkça yansımıştır. Meryem kültü, Tapınak Şövalyeleri tarafından kutlanması gereken dinî ritüeller arasında yer almıştır. Mesela 7 Nisan-2 Haziran tarihleri arasına denk geldiği düşünülen "Meryem'in Göğe Yükseliş Günü" ile "Azize Meryem Yortusu", tarikat içinde kutlanması gereken dinî bir ritüel olarak belirlenmiştir⁸⁷. Tarikatın Büyük Üstat seçimi gerçekleştirilirken, Büyük Üstat seçilen kişi, tüzük gereği kutsallar üzerine yemin ederken, ismini zikretmek zorunda olduğu kutsallardan birisi de Meryem olmuştur⁸⁸. Tapınak biraderlerinin günahlarının bağışlanması için yaptıkları itiraflarda, tarikatın gündelik olarak gerçekleştirdiği dinî ritüellerde ve yeni üye kabullerinde, Meryem, ismi zikredilmesi⁸⁹ ve büyük saygı duyulması gereken önemli bir kadın figürü olmuştur.

Meryem dışında tarikat için büyük bir kutsiyet arz eden bir diğer kadın, Hristiyanlığın erken dönemlerinde pagan ve heretiklere karşı mücadelesiyle sembol haline gelmiş Azize Euphemia'dır (ö. 303). Rum Ortodoks Kilisesi tarafından da büyük bir kutsiyet atfedilen ve kalıntıları İstanbul St. George Kilisesi'nde

83 Nicholson, "The Military Orders...", s. 412.

84 Helen J. Nicholson, "The Head of St. Euphemia: Templar Devotion to Female Saints", *Gendering the Crusades*, ed. Susan B. Edgington-Sarah Lambert, Columbia University Press, New York 2002, s. 110; James Wasserman, *The Templars and the Assassins: The Militia of Heaven*, trans. Lisa Coffin, Inner Traditions, Rochester, Vermont 2001, s. 159.

85 Elena Bellomo, *The Templar Order in North-West Italy (1142- c. 1330)*, Brill, Leiden-Boston 2008, s. 60-61; Nicholson, "Templar Attitudes towards Women", s. 5; Çeken, *İsa'nın Yoksul Askerleri...*, s. 381-382.

86 Nicholson, "The Head of St. Euphemia...", s. 109-110.

87 *The Rule of the Templars*, s. 26, 37, 38, 99, Madde 28, 74, 75, 357, 358.

88 *The Rule of the Templars*, s. 70, Madde 212-214.

89 *The Rule of the Templars*, s. 108, 109, 140, 168, 170, 171, madde 400, 401, 539, 670, 667, 678.

bulunan Kadıköylü Azize Euphemia, Tapınak Şövalyeleri tarafından büyük bir saygı ve kutsiyetle anılmıştır. Tarikat, Doğu Akdeniz coğrafyasında faaliyet yürüttüğü zaman zarfında Azize Euphemia'ya ait kutsal kalıntıları buldukları mekânlarda muhafaza etmiştir. Azize Euphemia kalıntılarının gerçekliğine inanan Tapınakçılar, onun Tanrı'nın huzurunda kendilerine şefaet getireceğine inanmışlardır. Bunun dışında azizeler, diğer askeri tarikatlarda olduğu gibi, Tapınak Şövalyeleri tarafından da kutsiyet atfedilen kadınlar statüsünde yer almışlardır⁹⁰.

Sonuç

Orta Çağ Avrupa'da kilisenin kadın konusunda yarattığı imaj, toplumun genelinde ve bilhassa dönemin dinî yapılanmaları üzerinde etkili olmuştur. Bu etki, Haçlı Çağında ortaya çıkan dinî-askerî tarikatlar üzerinde de net bir şekilde görülmüştür. Bu tarikatlar, ait oldukları toplumsal değerlerden ve bağlı oldukları dinî kaidelerden beslenerek kadın konusunda kendilerine özgü bir anlayış geliştirmişlerdir ve bunu tüzükler vasıtasıyla hukuki bir zemine taşımışlardır. Her tarikat, kadın konusunu tüzükler vasıtasıyla hukuki bir çerçeveye hapsede de şartların gereksinimi, bu tarikatlar özelinde bazı gelişmeleri zaruri kılmıştır. Haliyle bu durum, kadın konusundaki teorik yaklaşımlar ile pratik uygulamalar arasında bir tezat oluşturmuştur. Şartların gerektirdiği ihtiyaçlar, tarikatların bağlı oldukları hukukî kurallardan zaman zaman sapmalarına yol açmıştır. Töton Şövalyeleri ile birlikte kadın konusunda diğer tarikatlardan daha katı bir anlayışa sahip olan Tapınak Şövalyeleri Tarikatı, büyüyüp geliştikçe artan ihtiyaçlar karşısında bu konuda daha esnek bir tavır sergilemek zorunda kalmıştır; birçok zaman kadınlardan faydalanma yoluna gitmiştir. Ancak bunu, zaman zaman, gayri resmî olarak, yani tarikatın hukuki işleyişine aykırı bir şekilde yapmıştır. Bu durum, katı kurallarına rağmen, Tapınak Şövalyeleri'nin ihtiyaç hâlinde işleyiş kurallarında bir esnemeye gidebildiğini göstermekle birlikte, tarikat içinde kadının varlığına duyduğu ihtiyacın da bir göstergesi olmuştur.

Ağırlıklı olarak gayri resmî bir şekilde kabul edilen kadınların, tarikatta farklı rol ve görevlerde bulunduğu anlaşılmıştır. Kaynaklardaki sınırlı bilgiler nedeniyle tam ortaya konamasa da, eldeki verilerden hareketle, kadınların gerek maddi gelir sağlama noktasında ve gerekse gündelik işlerin yürütülmesi hususunda tarikat

90 Nicholson, "The Head of St. Euphemia...", s. 110-111; Nicholson, "Templar Attitudes towards Women", s. 5; Nicholson, "The Military Orders...", s. 412.

İNİNDE ÖNEMLİ FAALİYETLER YÜRÜTTÜKLERİ DÜŞÜNÜLMEKTEDİR. Tarikata dâhil olurken önemli bağışlar sağlayan kadınlar⁹¹, Tapınak evlerinde yürüttükleri gündelik işlerle de işleyişte aktif rol oynamışlardır. Zaman zaman tarikat içinde yöneticilik vasfında dahi görülebilen kadınlar, tüm bunlara rağmen resmî biraderlerin uzak durması gereken bir varlık olarak anılmıştır. Tarikat bunu, ciddi cezaî yaptırımlar üzerinden uygulamaya çalışmıştır. Öyle ki, İsa'nın annesi Meryem ve bazı azizeler dışında kalan tüm kadınlar, tarikatın resmî yapılanma anlayışı doğrultusunda uzak durulması gereken varlıklar olarak nitelendirilmiştir. Nitekim bazı cezaî işlem örneklerinden de bu durum çok net anlaşılmaktadır. Ancak buna rağmen tarikat işleyişinde kadının fiili olarak aktif görevler üstlenmesinin ve biraderlerin onlarla münasebet kurmasının önüne geçilememiştir. Tüzüğün bu konudaki kesin yargısına rağmen bağış veya rüşvet karşılığında kadınların tarikata dâhil edilmesi, bazılarının biraderler tarafından istismar edilmesi, merkezi otoritenin bu konuda tam anlamıyla bir denetim mekanizması oluşturamadığının göstergelerinden birisidir. Dolayısıyla, kadın konusunda hukuki anlamda katı kurallara sahip tarikatın, belli dönem ve bölgelerde bir yozlaşma içerisine girdiğini söylemek mümkündür.

91 Helen Nicholson'un da belirttiği gibi, kadınların tarikata dâhil olmak için bağış yapması, onların kabulünü kolaylaştıran en önemli faktördü. Ona göre bu durum, tarikatların bu konuda pragmatik bir yaklaşım içinde olduklarını gösteren somut bir kanıttır. Bk. Nicholson, "The Military Orders...", s. 413.

KAYNAKLAR

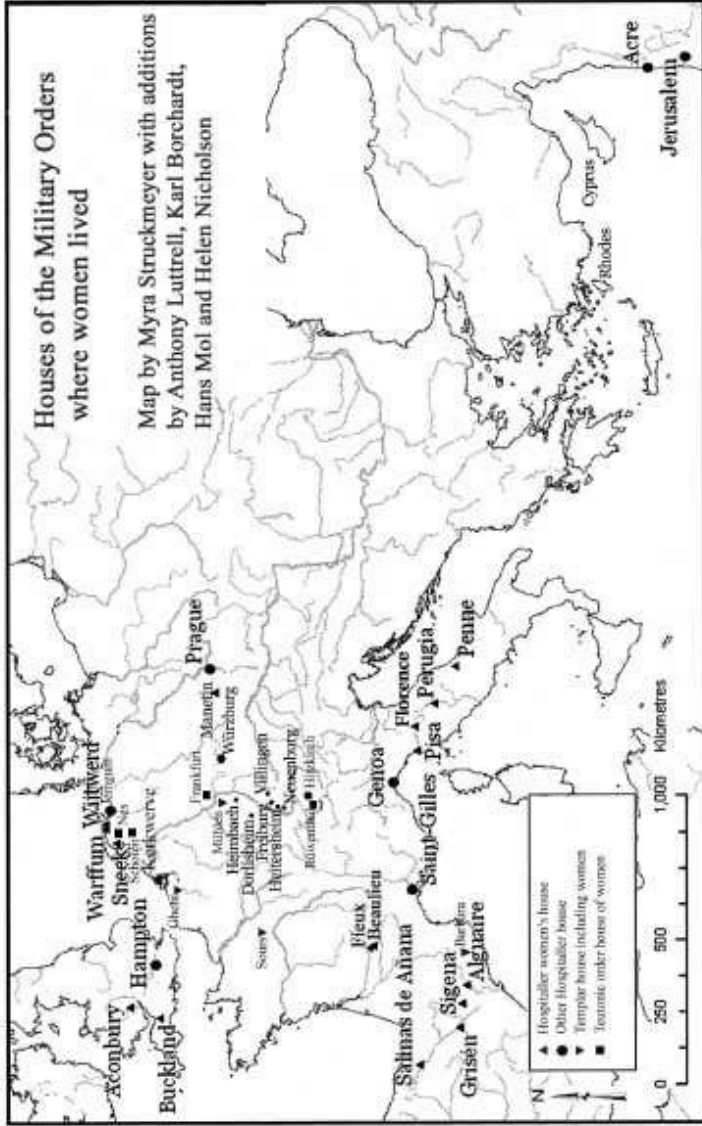
- Arab Historians of the Crusades*, select. and trans. from the Arabic Sources by Francesco Gabrieli, Routledge Taylor&Francis Group, 2010.
- Altınay, Ramazan - Dağdeviren, Habibe Ceren, “Haçlı Devletleri Döneminde Kadın Algısı, Siyasi Evlilikler ve Devlet Yönetiminde Kadınların Rolü”, *Journal of History Culture and Art Research*, 10/3, 2021, s. 95-109.
- Bellomo, Elena, *The Templar Order in North-West Italy (1142- c. 1330)*, Brill, Leiden-Boston 2008.
- Bennett, Matthew, “Virile Latins, Effeminate Greeks and Strong Woman: Gender Definitions on Crusade?” *Gendering the Crusades*, ed. Susan B. Edginton and Sarah Lambert, Colombia University Press, New York 2002.
- Bom, Myra Miranda, *Women in the Military Orders of the Crusades*, Palgrave Macmillan, New York 2012.
- Burgtorf, Jochen, “The Templars’ and Hospitallers’ High Dignitaries: Aspects of International Mobility”, *International Mobility in the Military Orders (Twelfth to Fifteenth Centuries): Travelling on Christ’s Business*, ed. Jochen Burgtorf and Helen Nicholson, The University of Alabama Press, Tuscaloosa 2006, s. 105-115.
- Burgtorf, Jochen,, “The Trial Inventories of the Templars’ Houses in France: Select Aspects”, *The Debate on the Trial of the Templars (1307–1314)*, ed. Jochen Burgtorf, Paul Crawford and Helen J. Nicholson, Ashgate Publishing Company, UK 2010, s. 105-115.
- Carriere, Maria, “Women in the First Crusade and the Kingdom of Jerusalem”, *WWU Honors Program Senior Projects 120*, Spring 2019, s. 1-55.
- Cartulaire General de l’Ordre du Temple 1119?-1150*, ed. Marquis D’albon, Librairie Ancienne, Paris 1913.
- Caspi-Reisfeld, Keren, “Woman Warriors during the Crusades, 1095-1254”, *Gendering the Crusades*, ed. Susan B. Edginton and Sarah Lambert, Colombia University Press, New York 2002, s. 94-107.
- The Catalan Rule of the Templars: A Critical Edition and English translation from Barcelona, Archivo de la Corona de Aragon, Cartas Reales, MS 3344*, ed. Judi Upton-Ward, Woodbridge 2003.
- Chronicle of the Third Crusade: A Translation of the Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi*, trans. Helen J. Nicholson, Routledge, London and New York 1997.

- The Confession of St. Augustine*, trans. J. G. Pilkington, International Collectors Library, New York 2004.
- Çeken, Muhittin, *İsa'nın Yoksul Askerleri: Tapınak Şövalyeleri (Kuruluşu, Yükselişi, Kurumsal Yapısı ve Düşüşü)*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020.
- Çeken, Muhittin, "Tapınak Şövalyeleri'nin Yol Haritası: 1129 Tarihli Tüzük ve Düşündürdükleri", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, C 5/S. 3, 2019, s. 670-687.
- The Deeds of the Franks and Other Jerusalem-Bound Pilgrims*, ed. and trans. Nirmal Dass, Rowman & Littlefield Publishers, Inc., United Kingdom 2011.
- Evans, Michael R., "Unfit to Bear Armas: The Gendering of Armas and Armour in Accounts of Women on Crusade", *Gendering the Crusades*, ed. Susan B. Edginton and Sarah Lambert, Colombia University Press, New York 2002.
- Forey, Alan, "Woman and the Military Orders in the Twelfth and Thirteenth Centuries", *Military Orders and Crusades*, Variorum 1994, s. 64-93.
- Forey, Alan J., "Desertions and Transfers from Military Orders (Twelfth to Early-Fourteenth Centuries)", *Traditio*, Vol. 60, 2005, s. 143-200.
- Fulcherius Carnotensis, *Kudüs Seferi*, çev. İlcan Bihter Barlas, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Genç, Özlem, "Ortaçağ Avrupasında Kadın", *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Lotus Yayınevi, Ankara 2011, s. 241-296.
- Genç, Özlem, *Orta Çağ Avrupası: Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Hayat*, Kronik Yayınları, İstanbul 2022.
- Goff, Jacques Le, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, çev. Hanife Güven-Uğur Güven, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1999.
- Goff, Jacques Le, *Tarihi Dönemlere Ayırmak Şart mı?*, çev. Ali Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.
- Hanks, Merry E. Wiesner, *Tarihte Toplumsal Cinsiyet*, çev. Meral Çiyan Şenerdi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2020.
- The History of the Holy War: Ambroise's Estoire de la Guerre Sainte, II*, trans. Marianne Ailes, Notes by Marianne Ailes&Malcolm Barber, The Boydell Press, Great Britain 2003.
- Hodgson, Natasha R., *Women, Crusading and the Holy Land in Historical Narrative*, The Boydell Press, Great Britain 2007.
- Holt, P. M., *Haçlılar Çağı*, çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

- İstek, Gülşen, “Haçlı Seferlerine Katılan Kadınlar”, *Journal of Islamic Jerusalem Studies*, 19(2), 2019, s. 205-224.
- Kaleli, Emrullah, “Haçlı Seferlerinde Kadınlar”, *International Academic Research Congress*, Ines 2018, s. 1043-1048.
- Kitab-ı Mukaddes, *I. Timoteos, Efeslilere Mektup, Korintliler*.
- Lambert, Sarah, “Crusading or Spinning”, *Gendering the Crusades*, ed. Susan B. Edgington and Sarah Lambert, Columbia University Press, New York 2002.
- Maier, Christoph T., “The roles of women in the crusade movement: A survey”, *Journal of Medieval History*, March 2004, s. 61-82
- Menache, Sophia, “The Templar Order; A Failed ideal”, *The Catholic Historical Review*, Vol. 79/No. 1 (Jan, 1993), Catholic University of America Press, s. 1-21.
- Nicholson, Helen J., “The Head of St. Euphemia: Templar Devotion to Female Saints”, *Gendering the Crusades*, ed. Susan B. Edgington-Sarah Lambert, Columbia University Press, New York 2002, s. 108-120.
- Nicholson, Helen J., “The Military Orders and Their Relations with Women”, *The Crusades and The Military Orders: Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*, ed. Zsolt Hunyadi and Jozsef Laszlovszky, Department of Medieval Studies Central European University, Budapest 2001, s. 407-414.
- Nicholson, Helen J., “The Role of Women in the Military Orders”, *Militiae Christi: Handelingen van de Vereniging voor de Studie over de Tempeliers en de Hospitaalbridders vzw*, year 1, 2010, s. 210-219.
- Nicholson, Helen, “Templar Attitudes towards Women”, *Medieval History*, 1/3, 1991, s. 74-80.
- Nicholson, Helen J., “Women and the Crusades”, *Hereford Historical Association*, Friday 22 Feb. 2008, s. 1-35.
- Nicholson, Helen J., “Women’s Involvement in the Crusades”, *The Crusader World*, ed. Adrian Boas J. Boas, Routledge, London and New York, 2016, s. 54-67.
- Nicholson, Helen, “Women on the Third Crusade”, *Journal of Medieval History*, Vol.23/ Issue: 4, 1997, s. 335-349.
- Oliver, Judith, “The Rule of the Templars and A Courtly Ballade”, *Scriptorium*, Tome 35/No2, 1981, s. 303-306.
- Opitz, Claudia, “Geç Ortaçağ’da Yaşam”, *Kadınların Tarihi: Ortaçağ’ın Sessizliği*, II, ed. Georges Duby-Michelle Perrot, çev. Ahmet Fethi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1992, s. 255-300.

- La Règle du Temple*, ed. Henry de Curzon, Publiée Pour la Société de l'Historie de France, Paris 1886.
- Le dossier de l'affaire des Templiers*, ed. Georges Lizerand, Paris 1923.
- Richard of Holy Trinity Itinerary of Richard I and others to the Holy Land*, trans. A Classical Scholar and A Gentleman Well-Read in Medieval History, In parentheses Publications Medieval Latin Series Cambridge, Ontario 2001.
- Robert the Monk's History of the First Crusade*, trans. Carol Sweetenham, Routledge, London and New York 2016.
- The Rule of the Templars: The French Text of the Rule of The Order Knights Templar*, trans. J. M. Upton-Ward, The Boydell Press, Woodbridge 1992.
- Serdar Murat- Hanar, Murat, "Orta Çağ Avrupası'nda Kadın Algısı", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, vol. 17-October 2021, s. 166-177.
- The Templars: Selected Sources*, trans. Malcolm Barber-Keith Bate, Manchester Medieval Sources, Manchester University Press 2002.
- Tommasi, Francesco, "Men and Women of the Hospitaller, Templar and Teutonic Orders: Twelfth to Fourteenth Centuries", *Hospitaller Women in the Middle Ages*, ed. Anthony Luttrell and Helen J. Nicholson, Routledge, London and New York 2006.
- Tyerman, Christopher, *Bir Haçlı Seferi Nasıl Planlanır?: Yüksek Orta Çağ'da Akıl ve Dinî Savaş*, çev. Murat Çaylı, Selenge Yayınevi, İstanbul 2021.
- Usta, Aydın "Antakya'nın Haçlı Hakimleri (Alice ve Konstance)", *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağl'a Armağan*, ed. Tuğba Eray Biber, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019.
- Usta, Aydın, "Haçlı Seferlerinde Kadın", *Ortaçağda Kadın*, ed. Altan Çetin, Lotus Yayınevi, Ankara 2011, s. 283-323.
- Ülgen, Pınar, "Unutulan Haçlılar: Itinerarium Peregrinorum Et Gesta Registi Ricardi Adlı Esere Göre Kadınların Haçlı Seferlerine Etkileri", *Geçmişten Günümüze Şehir ve Kadın II*, ed. Osman Köse, Samsun 2016, s. 1223-1232.
- Wasserman, James, *The Templars and the Assassins: The Militia of Heaven*, trans. Lisa Coffin, Inner Traditions, Rochester, Vermont 2001.
- William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, I, trans. Emily A. Babcock and A. C. Krey, Columbia University Press, New York 1943.

EK

Kadınların yaşadığı dini-askerî tarikatlara ait evlerin coğrafi dağılımı⁹².

92 Nicholson, "The Role of Women ...", s. 229.

BELLETEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 308
Nisan/April 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 27.09.2021
Kabul/Accepted: 12.09.2022

DOI: 10.37879/belleten.2023.053

Araştırma Makalesi/Research Article

Hristiyan ve İslam Züht Hayatının 13. Yüzyıldaki Dönüşümü:
Biraderler ve Kalenderler Hareketi Bağlamında Zahitlikte
Kitleselleşme ve Sosyal Boyut

Resul Ay*

Öz

13. yüzyılın başları hem Hristiyan hem de Müslüman zahitliğinde önemli bir dönüşümü ifade eder. Avrupa'da Fransisken ve Dominikenlerin, İslam dünyasında da Kalenderlerin temsil ettiği bu yeni zahitlik hareketleri neredeyse eş zamanlı olarak, tespit edilmiş bir irtibatlandırma söz konusu olmaksızın, kendi geleneklerinden farklılaşarak ama pek çok nokta itibarıyla de büyük benzerlik göstererek ortaya çıkmışlardır. Her şeyden önce her iki gelenek zahitliğin kitlesel bir boyut kazanmasında ve yaygınlaşmasında büyük rol oynamışlardır. Fransisken ve Dominikenler Hristiyan zahitliğini kendi öğretileri üzerinden kapalı, donuk ve kırsal kimliğiyle öne çıkan manastır kapsamından yeni gelişmekte olan kentlere taşımışlardır, buna karşılık Kalenderler de henüz teşkilatlanma aşamasının başlangıcında olan İslam zahitliğini kendilerine has biçimiyle hem yeni ülkelere taşımada hem de kırsal kesime ulaştırmada önemli rol oynamışlardır. Fakat esas değişim onların temsil ettiği zahitlik prensiplerinde kendini gösteriyordu. En tipik, aynı zamanda en belirgin ortak yönlerini de oluşturan bu prensipler mutlak fakirlik ve dilenme üzerine kuruluydu. Buna seyahat ve vaaz pratiklerini de dahil etmek mümkündür. Koyu bir dünya yadsıyıcı eğilimle hareket eden bu zahitler, ağırlığı ve önceliği farklı olmakla birlikte, insana hizmet ideallerini de öncelikleri hâline getireceklerdi. Fransisken ve Dominikenlerde çok belirgin olarak Hz. İsa'nın ve havarilerinin yaşamını taklit etme düşüncesiyle insanlara İncil'i anlatmak, onları tanı yoluna davet etmek ve insanların yararına işler yapmak onların en yaygın faaliyetleri hâline gelmişti. İslam dünyasının yeni zahitleri belki başlangıçta böyle bir

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, resul.ay@hacettepe.edu.tr ORCID: 0000-0003-3196-7743

eğilime sahip değillerdi ama zamanla onların öğretileri arasında da insana hizmet ideali önemli yer tutacak, bu kapsamda pek çok kamu yararına işlerin aktif figürleri hâline geleceklerdi.

Anahtar Kelimeler: Fransiskenler, Dominikenler, Kalenderiler, Zahitlik, Mistisizm.

The Transformation of Christian and Islamic Ascetic Life in the 13th Century: Massification and Social Dimension in Asceticism in the Context of Friars and Qalandar Movements

Abstract

The early 13th century marked an important transformation in both Christian and Muslim asceticism. These new ascetic movements, represented by the Franciscans and Dominicans in Europe and by the Qalandars in the Islamic World emerged almost synchronously differing from their own traditions but showing great similarity in many points without any determined connection. First of all, both traditions played a major role in spread and gaining a massive dimension of asceticism. Franciscans and Dominicans carried Christian asceticism from the narrow scope of monasteries, distinguished with their closed, dull and rural identity, to the newly developing cities through their own teachings. On the other hand, the Qalandars played an important role both in carrying the Islamic asceticism, which was at the beginning of the organizational phase, to both large and especially rural areas, in accordance with their teachings. But the main change was manifested itself in the principles of asceticism they represented. These principles which are the most typical and also the most obvious common aspect of them were based on absolute poverty and begging. It is also possible to include the practices of travelling and preaching into the list. These ascetics who acted with the world-denying tendency would also make the ideals of service to humanity their priority although its weight and priority were different. Franciscans and Dominicans attracted attention with their activities of preaching the Gospel, inviting people to the path of God and working for the benefit of people with the idea of imitating the life of Jesus and his apostles. Perhaps the new ascetics of the Islamic world did not have such a tendency at first, however, in time, the ideal of service to humanity would take place among their teachings, and they would become active figures in many public works.

Keywords: Franciscans, Dominicans, Qalandars, Asceticism, Mysticism.

Giriş

Başlangıçları Hristiyan ve İslam dinlerinin erken dönemlerine kadar uzanan her iki dinin zahitlik geleneği uzun bir gelişim sürecinden sonra 13. yüzyılın başlarında Avrupa'da Biraderler¹ ve İslam dünyasında yeni züht veya Kalenderiyye hareketi ile büyük bir dönüşümün eşiğine gelmişti. Hristiyan ve İslam züht geleneği aslında zahitliğin ortak doğasından kaynaklanan benzerlik dışında büyük ölçüde kendine ait koşullarda kendine özgü bir süreç geçirmişti. Fakat 13. yüzyılın başlarında farklı kulvarlardan kendi doğal seyrinde ilerleyen bu zahitlik geleneklerinin birbirine yakın özelliklerde ve daha da önemlisi toplumsal konumları ve içinde yaşadıkları toplumlar için yarattıkları etki bakımından oldukça ilginç benzerlikler taşıyan bir noktaya ulaştıklarına tanık oluyoruz. Koyu bir dünya yadsıyıcı eğilim ve bunun öngördüğü mutlak fakirlik, dilenme ve seyahat gibi prensipler bu benzerliğin en tipik yanları olarak belirdiler. Fakat dünyaya ve dünyevi olana karşı en radikal tutumu ifade eden bu prensiplerin zahitleri toplumdan uzaklaştırmak yerine daha da yakınlaştıran bir etkide bulunduğu görülüyor. Peki bu dünya yadsıyıcı zahitler nasıl oldu da toplumla iç içe bir hayatın ve topluma dönük faaliyetlerin öznesi hâline geldiler? Bunun cevabını insanlarla teması neredeyse zorunlu kılan yine bu yeni dünya yadsıyıcı prensiplerin doğasında ve her iki öğretide gittikçe daha öne çıkan insana hizmet idealinde aramak yanlış olmayacaktır. Onların toplumsal boyut kazanması ister bu gerekçelerle isterse başka sebeplerle izah edilsin, büyük dönüşüm adına yansıttıkları bir başka manzara da her iki züht hareketinin kendi toplumlarında büyük bir yayılmayı ifade etmesidir. Bu hareketlere mensup zahitler 13. yüzyılın başlarından itibaren daha önce olmadığı kadar, kendi özgün kimlikleriyle ayrı bir tipolojik unsur olarak toplumda yaygın görünürlük kazanan gruplar hâline gelmişlerdi. Buna bağlı olarak toplumda bıraktıkları hissedilir etki bakımından da yeni ve benzer bir durumu ifade ediyorlardı. Zira icra ettikleri kamu yararına işlerle insanların hayatına değen, temsil ettikleri, aynı zamanda insanlara telkin ettikleri dindarlık modelleriyle de toplumda yaygın karşılık bulan bir rol oynamışlardı.

1 Dilenci Tarikatlar olarak da adlandırılan bu tarikatların iki önemli temsilcisi Fransisken ve Dominikenler için sırasıyla Fratrum Minorum ve Ordo Praedicatorum tabirleri kullanılır. Türkçe karşılığı olarak ise Fransiskenler için Hakir Biraderler, Dominikenler için Vaiz Biraderler kullanımı tercih edilir. Burada her ikisini birlikte ifade etmek gerektiğinde Biraderler tabiri kullanılacaktır.

Mistik inanışların veya zahitlik pratiklerinin karşılaştırılmasına dönük geniş bir literatürden elbette bahsetmek mümkündür. Bu karşılaştırmaların genelde sonrakilerin öncekilerden etkilenmesi veya karşılıklı etkileşim üzerinden yapıldığı da yaygın bir eğilimdir. Ama burada böyle bir beklentiye girilmemesini peşinen ifade etmeliyim. Kendimi bahse konu her iki geleneğin kendi geçmişleriyle nasıl farklılaştıkları ve hangi yönleriyle benzer bir çıkış yaptıkları, yine kendi toplumlarındaki görünürlükleri, aktiviteleri ve etkinlikleri ile sınırladım. Eşzamanlı ve benzer etkiler doğuran yönleri itibarıyla muhtemel bir etkileşim çağrışımı yapabilir, ama elimizde buna dair bir kanıt olduğunu sanmıyorum. Dolayısıyla böyle bir tartışmaya girmedim. İster zamanın ruhu ister tesadüf denilsin burada her iki dindeki zahitlik modelinin kendi özgün koşullarında ortaya çıkışı ve gelişimi üzerine yoğunlaştım. Bu yüzden buradaki karşılaştırma ve yansıyan ortak görüntü, öğretilerin veya zahitlik yaşamlarının, hatta tarikat örgütlenmelerinin birebir karşılaştırılmasından ziyade farklı kulvarlardan gelip, geçirdikleri dönüşümün ve kendi toplumlarında ifade ettikleri anlamın ortak doğası ve bıraktığı benzer etki üzerinden olacaktır. Bu kapsamda Hristiyanlıktaki Fransisken ve Dominiken tarikatları ile İslam dünyasının yeni zahitleri veya Kalenderîler olarak adlandırılan gruplar, burada kısa gelişim tarihleriyle ele alındıktan sonra, hangi koşullarda kitlesel bir boyut kazandıkları, yönlerini topluma nasıl döndükleri, toplumsal boyut kazanmalarının öğretisi temeli ve yaygın toplumsal faaliyet ve işlevleri üzerinden incelenmeye çalışılacaktır.

1. 13. Yüzyıl Hristiyan ve İslam Dünyasında Yeni Zahitlik Hareketleri: Kısa Bir Tarihçe

a. Fransiskenler ve Dominikenler

Hakir biraderler olarak adlandırılan Fransiskenler ve Vaiz Biraderler olarak bilinen Dominikenler 13. yüzyılın başlarında Avrupa'da feodal ilişkilerin çözülmesi ve şehirlerin yükselmesi gibi değişen sosyal ve ekonomik koşullar, artan heretik akımlar karşısında klasik manastır geleneğinin kendini yenileyememesinden kaynaklanan boşlukta alternatif bir dindarlık modeli ve yeni bir dinsel organizasyonla ortaya çıkmışlardı. Bir önceki yüzyılda Augustin kuralları çerçevesinde gelişen yeni zahitlik veya manastır düzenlemeleri, Valdo ve Humiliati hareketleriyle temelleri atılan bu yeni dindarlık modeli yoksulluk, dilenme ve her ortamda vaaz verme prensibine dayalı havari tarzı bir yaşam üzerine bina ediliyordu. Aşağıda yeri geldikçe bahsedileceği gibi çeşitli nedenlerle başarıya ulaşamayan öncülerin bu

hareketi Assisili Franciscus ve Guzmanlı Dominicus'un² liderliğinde Hristiyan züht geleneğinde kalıcı bir iz bıraktı³.

Franciscus zengin bir İtalyan kumaş tüccarının oğluyken 20'li yaşlarda havariler gibi yaşama fikrinden ilham almaya başladı. Hayatın anlamına dönük sorgulamalarla geçirdiği büyük ruhi dönüşüm neticesinde kendini havari yaşamının unsurları olan gönüllü yoksulluğa ve insanlara vaaz vermeye adadı. Önce yaşlı bir rahibin yanında ve şehir dışında dua, ibadet ve perhizle dolu bir yaşam geçirdi. Zamanla tanınması ve etrafında insanların toplanmasıyla ilk cemaatleşme başladığında Hz. İsa'nın yoksulluğunu zahitlik hayatlarının temel prensibi haline getirdi. Detayına aşağıda girilecek olan bu hayat tarzının yine en önemli unsurlarından biri de vaaz ve hasta bakıcılığı gibi toplum yararına işler yapmaktı. İlk orta İtalya'da dolaşmaya başlayan Franciscus ve arkadaşları sabit bir yerleri olmadığı için geçici işlerde çalışıyor, açık arazide veya miskinlerin barınaklarında uyuyor, yaşamlarını sürdürmek için kapı kapı dolaşıp dileniyorlardı⁴. Franciscus ruhban sınıfından değildi, belirlediği prensipler çerçevesinde oluşturduğu asetik hayat modelini öncelikle Roma'ya onaylatması gerekiyordu. Bunun için 1209 yılında 11 müridiyle birlikte gönüllü yoksulluğa ve kendilerini hayır işlerine adayan yaşam tarzlarını Papa III. Innocentius'a onaylatmak üzere Roma'ya gittiler. Bu istekler arasında tamamen ruhbanın tekelinde olan vaaz verme talebi de vardı. Papa'nın manastır geleneği dışında gelişen bu harekete onay vermede epey tereddüt geçirdiği anlaşılıyor. Fakat daha önce Valdoculara yaptıkları gibi onları da sistemin dışına itme tehlikesi, Avrupa'daki sosyal ve ekonomik gelişmeler karşısında kilisenin yetersiz kaldığının görülmesi ve heretik akımların hızla yayılması Papa Innocentius'u temkinli olmaya sevk etti. Nitekim Papa, Franciscus'a teolojik konulara asla girmemek ve dini-ahlaki konularla sınırlı kalmak üzere vaaz

- 2 Burada isimler Katolik kilisesinin dili olması hasebiyle Latince kullanımlarıyla tercih edildi. Doğum yerleri ve muhtemel ana dilleri bakımından İtalyanca ve İspanyolca üzerinden Franciscus ve Domingo olarak telaffuz edilmeleri de tercih edilebilirdi. Fakat Dominicus'un Türkçe literatürde Domingo olarak kullanımına neredeyse hiç rastlanmaması ve İngilizce 'Dominic' kullanımının da uygun olmayacağı düşüncesiyle her ikisinin mensup olduğu Kilisenin dili Latince kullanımı daha uygun görüldü.
- 3 C. H. Lawrence, *Medieval Monasticism: Forms of Religious Life in Western Europe in the Middle Ages*, Longman London 1989, s. 239-241; R. W. Southern, *Western Society and the Church in the Middle Ages*, Penguin Books, London 1970, s. 272-277; Thomas D. McGonigle -James F. Quigley, *A History of the Christian Tradition From its Jewish Origins to the Reformation*, Paulist Press, New York 1988, s. 157-159.
- 4 Father Cuthbert, *Life of St. Francis of Assisi*, Longmans, London 1912, s. 21-25, 37,47,61-63,162-164; Joseph H. Lynch, *The Medieval Church: A Brief History*, Longman, London 1992, s. 228-230.

izni verdi ve başlattığı hareketi ve belirlediği prensipleri onayladı⁵. Bu onay Franciscus'un başlattığı hareketi Katolik kilisesine tam bir bağlılık içinde tutarken, havari yaşama kendilerini adayan Franciscus'un müridi yaygın bir nüfusun da ortodoksi içerisinde kendilerine yer bulmalarını sağlıyordu⁶.

Bundan sonra hareketin teşkilatlanma ve tarikata dönüşme süreci arada problemler yaşanmakla birlikte hızla gelişti. Teşkilatlanma çalışmaları bizzat Franciscus tarafından başlatılmıştı. 1217 yılında İtalya'da bir Pentekost (*Whitsun*)⁷ kutlaması sırasında evrensel bir misyon için karar alındı ve çeşitli ülkelere gruplar gönderildi. Aynı yıl hareketin İtalya'da eyalet esaslı bölgesel teşkilatlanması başladı ve her bölgedeki rahiplerin başına bir yönetici (*minister-provincial*), her tarikat binasının (*priory*) başına da bir koruyucu peder (*father guardian*) atandı. Franciscus başlattığı hareketi eski dinî tarikatlardan ayırt etmek için genel manastır terimlerini kullanmaktan özellikle sakındı. Tarikatını sadece İtalya'da değil bütün Avrupa'ya yaymak için çaba gösterdi. Bunun için pek çok yere seyahat ederek vaaz verdi ve taraftar toplamaya çalıştı. Hristiyanlığı anlatmak için Mısır Memluk sultanının huzuruna bile çıktı. Müritlerini de her tarafa gönderdi. Takipçileri daha sonra Moğollar hakim bir güç olarak ortaya çıktığında, onlar üzerinde etkili olabilmek için hüküm sürdükleri bütün Asya topraklarında, eşzamanlı olarak Yakındoğu ve Kuzey Afrika'da yaygın bir misyonerlik faaliyetine girişeceklerdi. Franciscus 1220'de İtalya'ya döndüğünde tarikatın başkanlığından (minister general) ayrıldı ve yerine öğrencisi Cortonalı Elias'ı atadı⁸.

Fransiskan hareketinin teşkilatlı bir yapıya kavuşmasında Elias'ın ve tarikat içindeki diğer önde gelen kişilerin önemli rolü olmuştur. 1209'da Papa'ya onaylatılan öğreti ve yaşam tarzı, artık büyüyen grup için daha az uygulanır hâle geldi.

5 Herbert Grundmann, *Religious Movements in the Middle Ages*, University of Notre Dame Press, Notre Dame 1995, s. 55-56; Lynch, *age.*, s. 229-230

6 Lynch, *age.*, s. 231-232.

7 Paskalya kutlamalarının sonucusu ve Kutsal Ruh'un havariler üzerine indiği gün olarak kutlanır. Bk. Mehmet Katar, "Hristiyan Bayramları Üzerine Bir Araştırma" *Dini Araştırmalar*, C 3/S. 9, Ocak-Nisan 2001, s. 22-23.

8 Lawrence, *age.*, s. 249; John Moorman, *A History of the Franciscan Order: From its Origins to the Year 1517*, Franciscan Herald Press, Chicago 1988, s. 30-31; M. A. Deanesly, *A History of The Medieval Church 590-1500*, Methuen & co.ltd, London 1954, s. 157; Fransiskanların Dominikenlerle birlikte Asya ve Yakındoğu topraklarında gerçekleştirdikleri misyonerlik faaliyetleriyle ilgili şu çalışmaya da bakılabilir: Resul Ay, "Moğollar ve Katolik Misyonerlik: Fransiskan ve Dominiken Rahiplerinin Asya ve Yakındoğu'da Misyonerlik Faaliyetleri (13-14. Yüzyıllar)", *Avrupa Tarihinde Türk Eli Gümeç Karamuk Armağanı*, Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara 2017, s. 39-59.

Papa III. Honorius ve tarikatın önde gelenleri hareketi yeniden yapılandırmak ve enerjilerini kamu yararına yöneltmek için çaba sarf ettiler. Nitekim hareket Franciscus'un geliştirdiği prensipler çerçevesinde 1223'te bir tarikat yapısına kavuşturuldu ve yeni düzenlemeler Papa III. Honorius'a onaylatıldı. Hareketin kadın kolları için de bir düzenlemeye gidildi. Franciscus'un gizemli arkadaşı Azize Clarae ve onun *minores* rahibeleri için tarikat binaları kuruldu. Rahibeler de biraderler gibi bireysel ve ortak mülkiyete sahip olamayacaklar ve sadakalarla geçineceklerdi. Fakat rahibeler için dönemin diğer rahibe manastırlarındaki kapalı düzen muhafaza edilecekti⁹.

Teşkilatlanma süreci bu şekilde devam ederken harekete mensup olanların sayısı da büyük bir artış gösteriyordu. 1215 ile 1225 arasında mürit sayısı büyük bir patlama göstermişti. Lynch'e göre Franciscus ve arkadaşları 1217'de Postincola kilisesinde toplandıklarında sadece 12 olan sayıları 5.000'e ulaşmıştı. İtalya'da başlayan hareket müritlerin 1217'de İspanya, 1218'de Fransa, 1221'de Almanya, 1224'te İngiltere ve 1228'de Macaristan için yola çıkmalarıyla uluslararası bir karaktere bürünmüştü. Birçok yerde tepkiyle de karşılaştılar, zira yerel dilleri bilmiyorlar ve pejmürde giyim kuşamlarından dolayı heretik olarak algılanıyorlardı. Fakat daha sonra yerel üyeler ve koruyucular elde etmeyi başararak önemli bir engeli aşmış oldular. Franciscus'un ölümünü takip eden bir yüzyıl içerisinde onun müritlerinin sayısı aynı araştırmacıya göre kabaca 28 bin kişiye ulaşmıştı ve bütün Hristiyan ülkelerinde hatta Hristiyanlık sınırları ötesinde çok aktif hâle gelmişlerdi¹⁰.

Dominikenler hareketini başlatan Guzmanlı Dominicus da neredeyse Franciscus ile aynı zamanda ortaya çıkmıştı. Biraz daha farklı motivasyonlarla da olsa benzer bir asetik hayat modeli öneriyordu. İlham kaynağını 12. yüzyılda Hristiyan asetik hayatını öze döndürme arayışı kapsamında Augustinus kuralları çerçevesinde gelişen hareketten alan Dominicus¹¹ kendi hareketini büyük ölçüde Languedoc'da Albigenlere karşı verdiği mücadelede şekillendirmişti. Osmalı Katedralinde bir rahipken heretiklere karşı 1203 yılında piskoposu Osmalı Diego ile birlikte ilk seferine çıktığında, heretiklerin etkinliği onları çok şaşırtmıştı. Onlarla mücadele için Papa tarafından gönderilmiş Sistersiyen keşişlerin hiç de başarılı olamadıklarına tanık olan Diego ve Dominic bu başarısızlığı onların yeterince

9 Moorman, *age.*, s. 32-39; Deanesly, *age.*, s. 157; krş. Regis J. Armstrong (ed. and trans.), *Clare of Assisi: Early Documents*, Franciscan Institute, New York 1988, s. 11-21.

10 Lynch, *age.*, s. 232.

11 M. H. Vicarire, *Saint Dominic and His Times*, McGraw Hill Book Company, New York 1964, s. 37-43.

eğitilmiş olmamalarına ama daha da önemlisi şatafatlı elbiseler, koşum takımları ve rütbelerin verdiği ağır debdebe içinde olmalarına bağlamışlardı¹². Onların bu gözlemi Dominicus'a ileride başlatacağı hareket için ilham kaynağı olacaktı. Heretiklerle mücadelede eğitilmiş olmayı, daha sade ve havari tarzı bir yaşamı hareketinin önceliği hâline getirdi. Havari yaşam da gezginci bir vaiz olmayı, mal-mülkten yoksun olmayı, yiyecek için sadakalara bağımlı olmayı gerektirirdi¹³. Dominicus öğretisini büyük ölçüde Augustinus'un kuralları üzerine kurmuştu, ama 1215'te Roma'da karşılaştığı Franciscus'un mutlak yoksulluk prensibinden de çok etkilenmişti. Nitekim 1220 yılında Dominiken kuralları netleştğinde Augustinus kurallarının yanında Franciscus'un mutlak fakirlik ve dilenme prensipleri de onun temel kuralları arasında yer aldı. Dominicus İncil'i etkili bir şekilde anlatabilmek için tahsil görmenin, özellikle de teoloji alanında çalışmanın gerekli olduğuna inanıyordu. Bu nedenle Dominikenler ilk yıllarından itibaren üniversite merkezlerine hareket etmişlerdi¹⁴.

"Toulouse'un vaiz biraderleri" olarak adlandırılan Dominicus'un müritleri Toulouse'ta ve başta Paris ve Roma gibi daha pek çok yerde tarikat binaları (manastırlar) kurdular. Eğitilmiş ve üniversiteli mensuplarının çokluğu sayesinde Fransiskanlardan daha disiplinli hareket ettikleri ve daha büyük dikkat ve özenle ilerledikleri görülüyor. 1217'de Toulouse'da yaptıkları bir toplantıyla büyük şehir merkezlerine doğru yayılma kararı aldılar. Dominicus'un ilk müritlerinden dördü İspanya'ya, yedisi Paris'e giderken dördü de Toulouse'da kaldı. Dominicus'un kendisi de Roma'ya gitti¹⁵. Evrensel bir misyon başlattıklarının bir işareti olan bu karar daha sonra Avrupa'nın pek çok bölgesini içine alacak şekilde uygulandı. Eğitim ve ilim merkezlerine özel ilgi gösterdikleri anlaşılıyor. Paris ve Bologna'nın ikamet yeri olarak seçilmesi, 1221'de bir misyon grubunun İngiltere'ye giderek Canterbury, Londra ve Oxford'u ziyareti, bilinçli yapılmış tercihler olmalıydı. Dominikenler bundan sonra elemanlarını büyük ölçüde yeni gelişen üniversite hoca ve talebelerinden temin etmeye başlamışlardı. Üniversiteler de daha 13. yüzyılda onların entelektüel başarılarının sahnelendiği yerler haline gelmişti¹⁶.

12 A. T. Drane, *The History of St. Dominic: Founder of The Friars Preachers*, Longmans, Green & Co., New York 1891, s. 38.

13 Lawrence, *age.*, s. 251-252; Southern, *age.*, s. 279-280; Deanesly, *age.*, s. 157-158.

14 Deanesly, *age.*, s. 158; Lynch, *age.*, s. 235; McGonigle, *age.*, s. 159.

15 Southern *age.*, s. 280.

16 Lawrence *age.*, s. 253; Vicaire, *age.*, s. 217-239.

Dominicus'un tarikatını teşkilatlandırmada Franciscus'dan daha başarılı olduğu, bunda kendi yaratıcı planlarının önemli rol oynadığı anlaşılıyor. Tarikatın dinsel içerikli faaliyetlerini düzenlemede mevcut gelenekten yararlanmakla birlikte, manastır yaşamında devrim niteliğinde yenilikler de getirmişti. Bunların başında temsil ve sorumluluk prensibine dayalı bir tarikat anayasası oluşturmak geliyordu. Daha önce örneğine rastlanmayan bu yenilikle, tarikatın yöneticileri sadece seçimle gelmekle kalmıyordu, aynı zamanda kendisini seçenlere karşı görevdeki faaliyetlerinden de sorumluydu.¹⁷ Bir yenilik de üyelikle alakalıydı. Tarikata intisap edenler eski manastır sisteminde olduğu gibi bir manastır ve onun yönetiminden ziyade tarikatın genel yönetimine itaatle yükümlüydüler. Bu düzenleme tarikatın merkezî bir yönetim etkinliğine sahip olması bakımından büyük önem taşıyordu¹⁸. Tarikat tıpkı Fransiskanlarda olduğu gibi başında eyalet kurulları tarafından seçilmiş *prior provinci* adlı yöneticilerin bulunduğu eyalet temelli bir teşkilatlanmaya gitmişti. Tarikatın en üst yönetim organı ise her yıl Pentekost (Whitsun) gününde, ilk yıllarda değişken olarak Bologna ve Paris'te, ama 1243'ten sonra başka yerlerde toplanan genel kuruldu. Burada da temsil ve sorumluluk sistemi geçerli idi¹⁹.

Dominikenlerin 1221'deki ilk eyalet planlamasında sadece beş eyalet vardı. Bunlar Lombardiya, güney İtalya'yı kapsayan Roma, Provens, İspanya ve Fransa idi. Bunlara 1230'da Macaristan, Almanya, İngiltere, Polonya, Danimarka, Yunanistan ve kutsal topraklar (Kudüs) eklendi. Dominikenler daha planlı ve daha belirgin amaçlara sahip olmakla birlikte Fransiskanlar'ın ulaştığı manastır ve mürit sayısına asla ulaşamamışlardı. 14. yüzyılın başlarında Dominikenlerin toplam 600 manastır sayısına karşılık Fransiskanların 1400 kadar, yine tahmini olarak 12 bin Dominiken rahibine karşılık 28 bin civarı Fransiskan rahipten bahsedilir²⁰.

b. İslam Dünyasının Yeni Zahitleri

Hristiyan dünyada bu gelişmeler yaşanırken aşağı yukarı aynı zamanda İslam dünyasındaki tasavvuf ve zahitlik geleneğinde de birtakım yenilikler meydana geliyordu. Yeni züht veya Kalenderiyye hareketi olarak ifade edilen bu değişimin kökleri 10-11. yüzyıla kadar götürülebilse de teşkilatlı bir yapıya dönüşmesi 13. yüzyılın başına tekabül eder. Kalenderîler, Cavlakîler, Haydarîler, Camîler,

17 Lawrence, *age.*, s. 254.

18 John A. Thomson, *The Western Church in The Middle Ages*, Arnold, London 1998, s. 122.

19 Lawrence, *age.*, s. 254.

20 Southern, *age.*, s. 285.

Müvellihiler, Nimetullahiler ve Rum Abdalları gibi farklı gruplar hâlinde temsil edilen bu hareketin teşkilatlı bir yapıya kavuşturulmasında başat rol Cemâleddin-i Sâvî'ye ve Kutbüddin Haydar'a verilir²¹. Bir tarikat olarak Kalenderiyye'nin kurucusu olan Cemâleddin-i Sâvî'nin hayat hikâyesine baktığımızda Kalenderilik yoluna girmeden önce Şeyh Osman-ı Rûmî adlı bir sûfiye mürit olduğu, sonra doğduğu şehir olan Sâve'yi terk ederek Dimaşk'a geldiği ve burada tanıştığı Gerûbed adlı ilginç bir zahitle arkadaşlık ettiği görülür. Bu yeni arkadaşıyla birlikte mezarlıkta yaşamaya başlayan Cemâleddin'in büyük mistik dönüşümü de bu şekilde başlamıştır. Daha sonra Kalenderiliğin tipik erkanından sayılacak bütün kılların traş edilmesi, şeriat kaidelerine karşı kayıtsızlık gibi epey marjinal bir kimliğe büründü. Muhtemelen gördüğü tepkiler yüzünden Dimaşk'ı terkettiğinde geride bir mürit topluluğu bırakmıştı. Yeni ikamet yeri olarak seçtiği Dimyat'ta da aynı tepkilerle karşılaşmış, ama burada kurduğu zaviyede ölünceye kadar kalmıştır. Hem Dimaşk'ta hem Dimyat'ta çevresinde toplanan müritleriyle, özellikle ileri gelenlerinden bir kısmı ile öteden beri tasavvufi bir akım olan Kalenderiliği bir tarikata dönüştürdüğü kabul edilir²².

Geleneksel sûflikte öteden beri mevcut olan dünyaya karşı mesafeli tavrın radikal bir boyut kazanarak anarşist birtakım eğilimlerle toplum karşıtlığına dönüştüğü bu tarikatta mutlak fakirlik, mücerretlik, dilenme ve seyahat önemli prensip ve uygulamalar olarak ortaya çıkmıştı. Ayrıca şer'i ibadetlere kayıtsızlık, örf dışı ve alabildiğine marjinal (yarı çıplak, ilginç takılı ve aksesuarlı) kılık kıyafetler, kendilerine has ayinler ve aşırı panteist düşünceler onların tipik yanlarını oluştururdu²³. Ayrıntısına aşağıda girilecek olan bu özelliklere sahip derviş grupları İslam dünyasında hızla çoğalmaya başladı. Cemâleddin-i Sâvî'nin halifeleri izlenince bu tarikatın Mısır, Suriye, Irak, İran ve Cavlaklık adıyla da Anadolu'da temsil edildiğini, kurulan tekkeler vasıtasıyla geniş mürit çevrelerinin ortaya çıktığını görüyoruz²⁴.

21 Söz konusu züht hareketini Ahmet Yaşar Ocak Kalenderilik olarak ifade eder. Ona göre Kalenderilik müstakil bir tarikat adı olmanın yanı sıra aynı zamanda bir tasavvuf akımıdır. Hem bir tarikat olarak ortaya çıkışından çok önce edebî metinlerde bu tabire rastlandığını, hem de sonraki yıllarda bir tarikatın ötesinde yaygın bir kullanımı olduğunu ifade eder. Buna karşılık Ahmet T. Karamustafa kavramın önceki kullanımını kabul etmekle birlikte onun sadece Cemâleddin-i Sâvî'nin kurduğu tarikatın adı olarak alınması gerektiğini savunur. Kalenderiyye ve benzeri nite-likte diğer tarikatları yeni züht hareketi olarak adlandırmayı tercih eder. Bk. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfîlik: Kalenderiler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, TTK, Ankara 1999, s. 25, 101-108 ; Ahmet T. Karamustafa, *God's Unruly Friends, Dervish Groups in the Islamic Late Middle Period, 1200-1550*, University of Utah Press, Salt Lake City 1994, s. 2-4,13.

22 Ocak, *age.*, s. 25-29; Karamustafa, *age.*, s. 39-44

23 Karamustafa, *age.*, s. 1-3, 13-23; Ocak, *age.*, s. 5, ayrıca bk. ikinci bölüm.

24 Ocak, *age.*, s. 34-37

Kalenderîliğin türevi Haydariye tarikatı ise yine aynı yüzyılda başta İran olmak üzere İslam dünyasının pek çok ülkesinde yayılmıştı. Bu tarikatın kurucusu olarak kabul edilen Kutbüddin Haydar, kaynakların aktardığına göre 12. yüzyılın ikinci yarısı ve 13. yüzyılın başlarında yaşamış, bir akım olarak Kalenderîliğin veya bahsedilen yeni züht hareketinin Cemâleddin'den sonraki en önemli temsilcisi olmuştur. İran'ın Zâve şehrinde dünyaya gelen ve hayatının büyük bir kısmını orada geçiren Kutbüddin Haydar sûfilerin terk prensibini en ileri boyutlara taşıyarak, Karamustafa'nın ifadesiyle tam bir dünya yadsıyıcı bireysel sûfi profili oluşturur. Çoğu menkıbevi olan kaynakların bir kısmı onu dünyevi yaşam, din, diyanet, örf gibi her türlü bağlardan kendini soyutlayarak dağlarda tek başına yaşayan bir sûfi olarak yansıtırken, kimi kaynaklar da Zâve'de inşa ettirdiği zaviyede hayatını sürdürdüğünü ve burada geniş bir mürit topluluğuna sahip olduğunu ifade eder. Muhtemelen hayatının farklı dönemlerini kapsayan bu nitelermelerin onun doğasıyla da örtüşük olduğu söylenebilir. Kalenderîliğin temel prensibi olan terk ve tecerrüd ile toplum karşıtlığının bütün izlerini onun hayatında da görmek mümkündür. Cemâleddin'den farklı olarak bıyıklarını ve saçlarını alabildiğine uzatmış, cinsel hayata karşı tavrını müritlerinin boynuna ve cinsel organlarına birer halka taktırtarak daha radikal bir şekilde yansıtmıştır²⁵.

İran'da güçlü bir yer edinen Haydarîliğin muhtemelen Zâve'de yetişen halifelerin dört bir yana dağılmasıyla bütün İslam dünyasında temsil edilen bir tarikata dönüştüğü anlaşılıyor. Özellikle XIII. yüzyıl ortalarından itibaren bir taraftan Orta Asya ve Hindistan'a, diğer taraftan Anadolu, Irak, Suriye ve Mısır'a ulaştığı ve buralarda zaviyeler açtıkları görülüyor. Eflaki Konya'da iki Haydarî şeyhinin adını zikreder. Devlet adamlarından destek gördüğü anlaşılan Hacı mübarek-i Haydarî Daru'z-Zâkirin adlı zaviyesinde ikamet etmekte, Meram'da Şeyh Muhammed-i Haydarî adlı bir halifesi de bulunmaktadır²⁶. İbn Battûta tanıklığına göre Haydarîler, 14. yüzyılda bilhassa Horasan'da çok tanınıyorlardı. Diğer Kalenderî zümrelerle birlikte İran ve Horasan'da 15. yüzyıla kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir, hatta sonraki yüzyıllarda bile izlerine rastlanmışlardır²⁷. Anadolu'da Haydarîlerin varlığı 13. yüzyıldan sonra da devam etmiştir, özellikle 16. yüzyıl kaynakları onları tipik özellikleriyle resmederler²⁸. Fakat Ocak'ın tespitlerine göre

25 Kutbüddin Haydar'ın hayatı için bk. Ocak, *age.*, s. 38-41; Karamustafa, *age.*, s. 44-46.

26 Ahmet Eflâki, *Ariflerin Menkabeleri I*, çev. Tahsin Yazıcı, MEB, İstanbul 1995, s. 697-698; Ocak, *age.*, 59-60

27 Ocak, *age.*, s. 40

28 Mesela bk. *Vâhidî, Hâce-i Cihân ve Netice-i Cân, İnceleme-Tenkidli Metin*, haz. Turgut Karabey, - Bülent

Hacı Bektaş-ı Veli ile muhtemel irtibatından dolayı Bektaşî çevresiyle karışmış Haydarîler de söz konusudur²⁹.

Başını Kalenderiyye ve Haydariyye'nin çektiği bu hareket söz konusu tarikatlar üzerinden olduğu gibi, onlardan türeyen veya aynı zahitlik akımına mensup nevezhur tarikatlar ve cemaatler eliyle de yayılmaya devam etmiştir. Burada İran coğrafyasında Câmîlik, Nimetullahîlik, Çiştîlik, Irak ve Suriye'de Müvellihe, Anadolu'da Baraklılar, Taptukiler, Evhadiye gibi irili ufaklı gruplar ile bir tarikatlar buluşması gibi görünen Babaîler, Rum Abdalları ve Bektaşîleri sayabiliriz³⁰. Bu bağlamda Babailikle ilişkili ve Anadolu'da baskın bir tarikat kimliği görüntüsü veren Vefâîliği de Ocak'ın görüşüne göre Kalenderîlik kapsamında değerlendirmek gerekiyor³¹. Farklı atlandırmalara ve aralarındaki farklılara rağmen bahse konu bu tarikat veya zümreler yukarıda tasvir edilmeye çalışılan yeni zahitliğin temsilcileri olarak belirirler.

Bahsedilen yeni mistik ya da zahitlik hareketinin İslam dünyasındaki yaygınlığını ve genel tasavvuf hayatı içerisindeki yerini rakamlarla ifade etmek elbette beklenmemelidir. Bu anlamda Hristiyan muadilleri kadar yazılı kayıt bırakmadıkları ortadadır. Fakat yine de bu yeni hareketin yaygınlığı hakkında bir kanaate varmamızı sağlayan farklı türde kaynaklarımız da yok değil. Ocak'ın *Kalenderîler* kitabı bu kaynaklardaki bilgilerin âdeta bir dokümanı gibidir. Kronikler, seyahatnameler, menâkıpnameler, sûfi tabakaları ve diğer edebi türde eserlerin konu edindiği kurucu pîrler, onların halifeleri ve bu yeni tür zahitlerin ileri gelen temsilcileri hakkında çeşitli bağlamlarda bilgiler verirler. Bu bilgilerden mezkûr hareketin sayısı hakkında elbette bir tahminde bulunulamaz, ama onların ikamet ettikleri yerlerden hareketle İslam dünyasındaki temsilleri ve yaygınlıkları hakkında tahminlerde bulunabiliriz. Kaynakların da genellikle ifade ettiği gibi çoğunun bir zaviyesinin olması, buralarda bir mürit grubuna hitap etmeleri, hatta çevre halk ve idareciler nezdinde ne kadar saygınlık uyandırdıkları dikkate alındığında toplumdaki etkinliklerine dair bazı imajlar oluşabiliyor³². Ama

Şiğva, - Yusuf Babür, Akçağ Yay., Ankara 2015, s. 171-172.

29 Ahmet Yaşar Ocak, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Din, 14.-17. Yüzyıllar" *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri Osmanlı Dönemi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 115-116

30 Ocak, *Kalenderîler*, s. 34-54; Karamustafa, *age.*, s. 13-14; Eyüp Öztürk, *Velîlik ile Delilik Arasında: İbnu's-Serrâc'ın Gözünden Müvellihe Dervişler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013, s. 79

31 Ahmet Yaşar Ocak, "Türkiye Selçukluları Döneminde ve Sonrasında Vefâî Tarikatı (Vefâiyye) (Türkiye Popüler Tasavvuf Tarihine Farklı Bir Yaklaşım)", *Belleten*, C LXX/S. 257, 2006, s. 119-149.

32 Anadolu örneğinde dervişleri toplum içerisinde gözlemleyebilmemize yarayabilecek onlara dair

herhâlde en güçlü imajı şehir sokaklarında, şehirlerarası yollarda veya köylüler arasında dervişleri ilginç kıyafetleri, farklı hâl ve hareketleriyle resmeden birtakım edebî kaynaklardan edinebiliyoruz. Yukarıda bahsedilen kaynak türleri daha çok bahse konu zahitlik hayatının kurucu pirleri ve ileri gelenleri hakkında bilgiler içerirken onların müritleri pek kadraja girmez. Ama bir seyyahın gözlemi, bir şairin şiirindeki tasvir veya gündelik hayatı yansıtan herhangi bir edebî pasaj bahse konu dervişlerin toplum içerisindeki görüntüsü ve yaygınlığı hakkında daha güçlü bir fikir edinmemize müthiş katkı sağlar. Mesela ünlü İran şairi Sadi'nin *Bostan* ve *Gülistan* adlı eserlerinde yer alan hayatın içinden derviş motifleri tam da böyle bir işlev görür. Çeşitli tasavvufi bağlamlarda anlattığı hikâyelerinde sıkça gezgin dilenci derviş motiflerini kullanan Sadi, bu dervişleri bazen bir kervana katılarak yolculuk yaparken, bazen mescitte gecelerken, zaman zaman da bir duvarın dibinde yarı çıplak ve pejmürde bir hâlde yatarken tasvir eder³³. Aynı şekilde köylünün tarlasını süren, hayvanlarını güden, kurbanlık koyun toplamak üzere köylüler arasında dolaşan derviş tipleri de menakıpnamelerde bolca yer tutar³⁴. Bütün bu kaynaklardaki verilerden hasıl olan fayda olarak 13. yüzyılın başlarından itibaren İslam dünyasında artık yeni bir zahit tipini oluşturan, yaygın derviş grubunun bulunduğunu, toplumsal tabloda kendi özgün kimlikleriyle yer edindiğini ve toplum tarafından da kabul gören veya tepki duyulan özgün kimlikleriyle kanıksandıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz.

2. Zahitlik Hayatının Toplumsal Boyut Kazanması ve Kitleselleşme

Hristiyan ve Müslüman toplumlarda tarihsel doğuş ve gelişimini kısaca özetlediğimiz bu yeni zahitlik hareketleri nasıl bir değişimi ifade ediyorlardı? Kendi geleneklerinden nasıl farklılaşıyorlar, içinde yaşadıkları toplumlar için yeni olarak neyi ifade ediyorlardı? Her iki topluma birlikte baktığımızda en genel benzerlik ve aynı zamanda yenilik olarak söz konusu zahitlik hareketlerinin her şeyden önce hem züht hayatına kitlesel bir boyut kattıkları, başka bir ifadeyle alanını genişlettikleri hem de onu geniş halk kitleleriyle buluşturdukları ya da en azından daha geniş

etkinlik, toplumla ilişki ve oluşturdıkları imaj hakkında detaylı bilgi için bk. Resul Ay, *Anadolu'da Derviş ve Toplum (13-15. Yüzyıllar)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014, s. 123-158.

33 Sadi-i Şirazi, *Bostan*, çev. Hikmet İlaydın, MEB Yay., İstanbul 1992, s. 198; *Gülistan*, çev. Hikmet İlaydın, MEB Yay., İstanbul 1997, s. 40,93,115,132.

34 Mesela bk. Derviş Burhan, *Velâyetnâme-i Hacım Sultan (Das Vilâyet-nâme des Hadschim Sultan)*, nşr. Rudolf Tschudi, Berlin 1914, s. 26-27,56,59,60,68-69; Küçük Abdal, *Otman Baba Vilâyetnamesi*, Milli Kütüphane, Mikrofilm Arş. No: A-4985,1976. (yeni harflerle basımı: *Vilâyetnâme-i Şahi: Göçek Abdal*, Yay. Şevki Koca, Bektaşî Kültür Derneği, 2002 vrk. 44a,46b, 59a-b,75b,80b...

halk kitlelerini zahitlik öğretilerinin kapsamı hâline getirdiklerini görürüz. Bununla bağlantılı bir başka benzerlik ise özünde daha çok bireysel kurtuluş idealini veya uygulamalarını içeren, yöntem olarak da dünyaya ve ona ait olana mesafeli bir tavrı temsil eden, hatta İslam dünyasındaki örneklerinde açıkça gördüğümüz gibi bu mesafeyi toplumsal karşıtlık (anarşizm) boyutuna taşıyan zahitliğin, ilginç bir şekilde topluma yönelik faaliyetlerin kaynağı veya aracı hâline gelmesidir; bunu da bir taraftan öğretilerini yaymaya çalışarak, diğer taraftan toplum yararına işler yaparak gerçekleştirmeleridir.

Hristiyan dünyasında züht hayatı malum olduğu üzere manastırla sınırlıydı. Bu da bireysel kurtuluş temelinde şekillenen, rutin bir ibadete, cemaat hâlinde yaşamaya, el emeği ile geçinmeye dayalı bir sistemi ifade ediyordu. İtaat, tövbe ve bolca tefekkür Manastır'ın öne çıkan zahitlik pratikleriydi. Belirli bir mekanda yaşama ve oldukça kapalı bir hayat en belirgin özelliklerindendi. Manastırların daha çok tenhalarda kurulduklarını düşünürsek buradaki zahitlerin halkla temaslarının da çok sınırlı kaldığını tahmin edebiliriz³⁵.

İşte Franciscus'un başlattığı zahitlik manastır hayatının öngördüğünden farklı, İncil'in insanlara ulaştırılmasını esas alan havari tarzı bir yaşam örneği üzerinde şekillenen yeni bir dindarlık modeli sunuyor ve kapsamına ruhban sınıfı dışında kalan laik kesimi de alıyordu. Kendisi de ruhban dışından olan Franciscus başlattığı hareketle zahitliği manastır sınırlarının dışına çıkararak geniş kitlelere mal ediyordu. İlk müritlerinin hemen hepsi ruhban dışındandı. Yaşama ve faaliyet alanı olarak kendilerine daha çok şehirleri seçmişlerdi. Şehirler Avrupa'da tam da bu dönemlerde 11. yüzyıldan itibaren başlattıkları gelişimlerini büyük ölçüde tamamlamış kalabalık yerleşim yerleri hâline gelmişlerdi. Kırsal topluma göre örgütlenmiş kilise, kentli nüfusun dinsel ihtiyaçlarına hitap etmekten uzaktı. Çok az kişinin uygulayabileceği bir dindarlık modeli sunan manastır sistemi onların dindarlık anlayışlarına karşılık gelmiyordu. Kaldı ki, şehir nüfusunda görülen dinsel rahatsızlık, Hristiyanlık dogmasına karşı şüphecilik, ruhban karşıtlığı ve pek çok yerde hızla yayılan Kilisenin heretik olarak gördüğü Kathar hareketi, kilise için alarm zilleri çaldırıyordu. İşte Franciscus'un başlattığı hareket daha çok şehirli olan ve yeni bir dindarlık modeline ihtiyaç duyan sıradan halkın bu ihtiyacına karşılık geliyordu³⁶.

35 McGonigle, *age.*, s. 158-159.

36 McGonigle, *age.*, s. 157-159; Lawrence, *age.*, s. 239-241; Thomson, *age.*, s. 119; Southern, *age.*, s. 274-277; Grundman, *age.*, s. 13-15.

Elbette o böyle bir girişimde bulunan ilk kişi değildi. Kendisinden önce 11 ve 12. yüzyıllarda Katolik kilisesi içinde yenileşme teşebbüslerinde bulunanlar olmuştu. Aziz Benedict'in manastır ruhunu aslına uygun olarak yeniden inşa etmeye çalışan Cluny reformu, bu reformu daha da derinleştirmeye çalışan Clairvaux'lü Bernard'ın başını çektiği Sistersiyen hareketi gibi sistem içi reformlar yanında, daha serbest hatta ruhban karşıtı olarak 12. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve tıpkı daha sonra Franciscus'un yapacağı gibi fakirliği ve İncil'in vaazını esas alan bir dindarlık modeli sunan Valdo ve Humiliati hareketi, Franciscus'un öncüleri olarak sayılabilir. Fakat kendisiyle hemen hemen aynı çıkışta bulunan Valdo ve Humiliati mensupları Katolik kilisesiyle yaşadıkları sorunlar nedeniyle genellikle dışlanmışlardı. Franciscus'un Papalıkla uzlaşya ve öğretisinin onaylanmasına önem vermesi ve muhtemel başka sebepler onun önünün açılmasını ve daha başarılı olmasını sağlamış olmalıdır³⁷.

Bu koşullarda ortaya çıkan Fransisken hareketi yukarıdaki tarihçesinden de anlaşılacağı üzere faaliyetlerini kentlerde yoğunlaştırmıştı. İlk Toskana şehirlerinde gördüğümüz Fransiskenler daha yüzyılın ortalarına gelmeden Avrupa'nın hemen her bölgesine ayak basmışlar ve teşkilatlanmışlardı. Bizzat Franciscus Avrupa'da vaaz vermek ve taraftar toplamak üzere seyahatler düzenlemişti³⁸. Dominiken hareketi de aynı tercihle faaliyet alanını belirlemiş kentli bir tarikat olarak ortaya çıkmıştı. Kendisi ruhban sınıftan olsa da asetik hayatlarının önceliği olarak belirlediği İncil'in vaazını kentlere taşımayı önemsemişlerdi. Languedok'ta heretiklere karşı yürütmekte oldukları vaaz çalışmalarını bir kenara bırakma pahasına öyle bir öncelik tercihinde bulunmuşlardı³⁹. İncil'i etkili bir şekilde anlatabilmek için tahsil görmenin, özellikle de teoloji alanında uzmanlaşmanın gerekliliğine inanarak eğitime büyük önem vermişler, bu maksatla daha başlangıcından itibaren büyük kentlerde yeni kurulmakta olan üniversitelerle ilişki içerisinde olmuşlardır⁴⁰.

İslam dünyasındaki yeni zahitlerin bu anlamda bir tercih yapmaları gerekmiyordu. Zahitlik zaten büyük ölçüde kent merkezlerinde geliyordu. Aslında İslam dünyasında koyu münzevi hayat sürenleri ya da en azından belirli bir dönem inzivada kalanları saymazsak İslam'ın ilk üç yüzyılında yaşamış zahitlerin genellikle

37 McGonigle, *age.*, s. 158; Lawrence, *age.*, s. 242-243; Grundman, *age.*, s. 32-52

38 Moormann, *age.*, s. 62; Deanesly, *age.*, s. 157

39 Suthern, *age.*, s. 280

40 Lynch, *age.*, s. 235; McGonigle, *age.*, s. 159.

kentli olduklarını görürüz. Tasavvufun öncülerinden Bağdatlı Harraz (ö. 899!), Ebû'l Hüseyin en Nûrî (ö.907-908), Cüneyd-i Bağdadî (ö. 910) ve diğer bölgelerden Sehl et-Tüsterî (ö.896), Tirmizî (ö. 905-910 arası) gibi sûfler şehir merkezlerinde yaşamışlardır⁴¹. Yeni zahitlerin öncüleri olan Melâmîler de genellikle şehrin esnaf, zanaatkar zümresindendirler⁴². Burada Yeni zahitlerin/Kalenderilerin getirdiği yeniliği Avrupa'dakinin tersine zahit dindarlığını kırsal kesime taşımış olmaları şeklinde ifade etmek herhâlde yanlış olmayız. Yukarıda tarihsel gelişimine dair özet bilgilerden de anlaşılabilir gibi, tarikat pirleri ve önde gelen halifeler şehir merkezlerinde ikamet etmiş gözükmüyorlar. Zaviyeleri de genellikle buradaydı. Ama Anadolu örneğinden iyi biliyoruz ki ilerleyen süreçte hareketin kırsal kesime de yayıldığı ve oralarda faaliyet gösteren önemli derviş gruplarının ortaya çıktığı görülüyor. Bugün elimize ulaşan bahse konu öncü sûflere ait menakıpnamelerin büyükçe bir kısmı kırsal kesimdeki yaşamı resmeder. Şeyhleri ve dervişleri daha çok kırsal kesim halkla temas hâlinde görünürler. Hacı Bektaş'ın ikamet yeri olan ve o dönemde tam mahiyeti kestirilemese de küçük bir köy veya kasaba olması muhtemel gözükten Sulucakaraöyük, Abdal Musa ve Kaygusuz Abdal'ın ikamet ettiği Elmalı, Hacım Sultan'ın dolaştığı Batı Anadolu'daki köyler, Kızıl Deli Sultan'ın, Otman Baba'nın Rumeli'deki faaliyet alanları hep ya tam kırsal ya da küçük köy veya kasaba görüntüsü sergiler⁴³. Bu öncü pirlere sonraki kuşak sûflerde bahse konu öğretinin daha da yerel bir boyut kazandığı ve kırsal topluluklar arasında yerel temsilcilerinin ortaya çıktığı görülür⁴⁴. Günümüze ulaşan yatırlar, kaynaklara yansıyan kırsal kesimdeki tekke ve zaviyelerin çokluğu ve faaliyet türleri bu düşüncemizi destekler mahiyettedir.

Görüldüğü gibi önce kentlerde gelişmeye başlayan yeni zahitlik hareketi bir taraftan İslam dünyasının hemen her tarafındaki şehirlerde yaygınlaşırken, diğer taraftan kırsal kesime de etkili bir şekilde ulaşmıştı. Temsil ettikleri dindarlık

41 Ahmet T. Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, çev. Nagihan Doğan, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., İstanbul 2017, s. 39, zikredilen sûflerin hayatı için bk. 14-61.

42 Karamustafa, *age.*, s. 61-67.

43 Önceki okumalara dayalı bu gözlem için burada ayrıntılı kaynak künyelerini sıralamaya gerek duyulmadı ama yine bu yazı kapsamında çeşitli vesilelerle atıfta bulunulan menakıpnameler için kaynakçaya bakılabilir.

44 Hacı Bektaş ve benzeri evliyalar ağı üzerinden şekillenen Anadolu Halk İslam'ının zamanla "dede", "baba" olarak tanınan kendi din adamları zümresi oluştuğu görüşü için bk. Ahmet T. Karamustafa, "Hacı Bektaş Veli ve Anadolu'da Müslümanlık", *Hacı Bektaş-ı Veli: Güneşte Zerrresinden, Deryada Katresinden (Uluslararası Hacı Bektaş-ı Veli Sempozyumu Bildirileri)*, drl. P. Ecevitöğlü, - A. M. İrat - A. Yalçınkaya, Dipnot yay., Ankara 2010, s. 46-47.

modeli kimi ulema çevreleri tarafından eleştiri ve ithamlara maruz kalsa da hemen her yerde yaygın bir kabul görüyordu⁴⁵. Bu teveccüh onların taraftar sayısını artırdığı gibi temsil ettikleri dindarlık modelinin geniş halk kitlelerinde de karşılık bulmasını sağlıyordu. Anadolu’da gelişen Türkmen ya da Halk İslam’ı olarak ifade edilen Müslümanlık biçimleri üzerine bu sûfi akımın tesirleri epey tartışılmıştır⁴⁶. Elbette burada bu tartışmaya girilmeyecektir, zira bahse konu İslam anlayışının gelişmesinde pek çok etken söz konusudur. Ama burada bu etkenlerden birinin, belki de en önemlisinin söz konusu yeni zahitliği yansıtan evliyalar etrafında oluşan kültler olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Yukarıda isimlerinden bahsedilen Hacı Bektaş-ı Veli, Abdal Musa, Kaygusuz Abdal, Hacım Sultan, Kızıl Deli Sultan, Otman Baba, hatta Baba İlyas ve müridi Baba İshak gibi sûflerin, bu arada haklarında bilgi sahibi olmamakla birlikte yatırımlarıyla birer kült alanı oluşturan diğer evliyaların da kırsal kesim halk üzerindeki tesiri ortadadır. İster Ocak’ın iddia ettiği gibi geniş anlamıyla Kalenderî olsun, isterse başka tarikatlara bağlı olsun veya hiçbir tarikata bağlı olmasın, isimleri öne çıkan bu sûfleri 13. yüzyıl yeni zahitlik anlayışından bağımsız düşünmek çok zor görünüyor. Muhtemelen yeni kuşaklar oluştuğunda yeni bazı özellikler ve başka etkenlerle yerel farklılaşmalar

45 Dervişlerin halk tarafından hangi koşullarda nasıl algılandıklarına dair detaylı bilgi için bk. Ay, *age.*, s. 139-149.

46 Anadolu’da gelişen Halk İslam’ının -buna İslami farklılaşma da diyebiliriz- söz konusu tasavvuf geleneğiyle ilişkisine Fuat Köprülü’den beri temas edilir. Köprülü Melamilik ve ondan türediğini söylediği Kalenderilik ve Haydarilik vurgusuyla ele aldığı ve İslam öncesi Türk inanışlarıyla da fazlaca irtibatlandığı bu sûfi zümrelerin Halk İslam’ının oluşmasında önemli rol oynadığını düşünür. Bk. Fuad Köprülü-F. Babinger, *Anadolu’da İslamiyet*, çev. Ragıp Hulusi, Yay. haz. Mehmet Kanar, İnsan Yay., İstanbul 1996, s. 48-51. Ocak da geniş bir sûfi akım olarak benimsediği Kalenderiliğin Anadolu’da Halk İslam’ının oluşmasındaki rolüne temas eder. Ahmet Yaşar Ocak, “Tarihsel Süreç İçinde Türklerin İslam Yorumu” *Türkler Türkiye ve İslâm: Yaklaşım Yöntem ve Çözüm Denemeleri*, İletişim Yay., İstanbul 2009, s. 48-54; Fakat Karamustafa, Kalenderiliği sadece Cemâleddin-i Sâvî’nin kurduğu bir tarikat olarak aldığı için Ocak’ın Kalenderilere atfettiği role itiraz eder, hatta yeni züht hareketine mensup sûfi grupları bu anlamda ikincil bir önemde görür. Ona göre Anadolu’da bahse konu tarikatlardan bağımsız, burada bir silsile oluşturan veya münferit şeyhler olarak faaliyet gösteren ya da oluşturdıkları silsilelerin zamanla başka tarikatlar içerisinde erimiş olduğu daha geniş bir evliya ağı ve evliya inancı Anadolu’da Halk İslam’ının oluşmasında daha büyük rol oynamıştır. Karamustafa, bugün Bektaşilikle ilişkili görünen pek çok ismi, Yunus Emre’yi, Vefâilîği bu kategoride değerlendirir. Ahmet T. Karamustafa, “Yesevîlik, Melâmetîlik, Kalenderîlik, Vefâilîk ve Anadolu Tasavvufunun Kökenleri Sorunu” *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sûfler Kaynaklar- Doktrin-Ayin ve Erkân-Tarikatlar-Edebiyat-Mimari-İkonografi-Modernizm*, haz. Ahmet Y. Ocak, TTK, Ankara 2005, s. 80-87. Fakat Karamustafa’nın vurguladığı evliya kültürü, özellikle de peygamber soyuna bağlanan evliyalar, bu arada Vefâiler aşında Ocak tarafından büyük ölçüde geniş anlamıyla Kalenderîlik içerisinde değerlendiriliyor. Burada altı çizilmesi gereken husus konuya farklı açılardan yaklaşılsa da 13. yüzyıl başlarından itibaren İslam zahitliğindeki yeni temsilcilerin halkın inanışlarındaki ve dindarlık biçimindeki rollerinin değişmediğidir.

görülebilecektir. Ama başlangıçta söz konusu sùflilerin faaliyetleri ve temasları göz önünde bulundurulduğunda, hatta söz konusu halk kesimi tarafından büyük teveccüh gördükleri de dikkate alındığında, onlar üzerinde kendi dindarlık modelleriyle tesirli olduklarını rahatlıkla söyleyebiliriz.

3. Toplumsal Boyutun Öğreti Temeli

Peki bu yeni Hristiyan ve Müslüman zahitler bu kadar hızlı bir yayılmayı, aynı zamanda bu ölçüde topluma dönük olmayı nasıl başarmışlardı? Bunun cevabını, dönemin siyasi, sosyal ve ekonomik koşullarını bir kenara bırakırsak, eş zamanlı olarak ortaya çıkan her iki züht hareketinin öğretisinde aramak her halde yanlış olmayacaktır. Bu kapsamda onların en tipik yanını da oluşturan mutlak fakirlik ve dilenme prensibi ile insana hizmet ideali merkezî önemdedir. Elbette bu prensiplerin önceliği bahse konu Hristiyan ve İslam zahitlerinde aynı değildi, ama ilerleyen zamanlarda bir şekilde bütünleştiğinden de bahsedilebilir. Aziz Franciscus ve takipçilerinde sırasıyla mutlak fakirlik, dilenme ve muhtaçlara yardım, ardından insanların ruhsal kurtuluşuna dönük vaaz eylemleri öne çıkarken, Aziz Dominicus ve tarikatı açık bir şekilde “komşuların kurtarılmasını”, ruhlara faydalı olmayı öncelikli görerek İncil’in vaazına büyük önem verirdi. Bunun yanı sıra aşağıda değinileceği gibi büyük ölçüde bu önceliklerini gerçekleştirme aracı olarak da fakirlik, dilenme ve muhtaçlara yardım prensiplerini benimsemişlerdi. Söz konusu İslam zahitleri ise koyu bir fakr ve tecerrüd, buna bağlı dilenme ve seyahat gibi prensiplerle yola çıktılar, fakat zamanla insanları kendi öğretileri üzerinden Tanrı yoluna davet ve onlara her türde yardım eden gruplara dönüştüler.

Züht hayatının başlangıcında her ne kadar dünyayı yadsıma ve bireysellik ön plana çıksa da zahitlikleriyle ünlenen kişilerin etrafında gruplar oluşması, ister istemez rehberlik hizmetini, akabinde de grubun yönetilme ve yönlendirilme işlerini beraberinde getirirdi. Yukarıda konu edindiğimiz öncü kişilerin çoğunun asetik hayatlarının başlangıcında tam da gördüğümüz durum budur: Arayışlarla ve yalnızlıkla dolu bir arınma süreci ama devamında cemaatleşme⁴⁷. Burada cemaate

47 Aziz Franciscus uzun bir arayış, kişisel muhasebe ve ruhi dönüşümünü takiben seyahatler, kilise inşası veya tamir işleri ve cüzzamlılara yardım gibi yaklaşık üç yıl süren ve Tanrıya adanmışlıkla geçen yıllardan sonra, İncil’de geçen Hz. İsa’nın havarilerini vaaz için görevlendirmesi olayından esinlenerek o da etrafında toplanan altı kişiye İncil üzerinden barış ve kurtuluşu anlatıyor; daha sonra da onları insanlara tövbeyi anlatmak ve Tanrı yoluna davet için görevlendiriyor. Bk. Thomas of Celano, *The Lives of S. Francis of Assisi*, trans. A. G. Ferrers Howell, Methuen&Co, London (tarihsiz), s. 3-28. Cemâleddin-i Sâvî ve Kutbüddin Haydar örneği için bk. Karamustafa, *God’s Unruly Friends*, s. 39-46; Ocak, *Kalenderiler*, s. 24-31, 38-40. Otman Baba da, menakıpnameğine

sunulan öğretinin ve dindarlık biçiminin ilke ve yöntemleri cemaatin alacağı şekilde en belirleyici faktördü. Topluma yönelik doğrudan rehberlik misyonu ya da insanları doğru inaniş ve ideal dindarlık biçimine yönlendirme hedefi ve insana hizmet ideali daha başlangıçta bir prensip olarak belirlenmişse, zaten toplumla iç içe olmak doğal bir gelişmeydi. Bunun yanında hem Franciscus'un hem de Cemâleddîn-i Sâvî'nin ve onların takipçilerinin asetik hayatlarında en önemli prensip olarak gördüğümüz mutlak fakirlik ve dilenmenin, bunlara bağlı olarak seyahatin onların toplumla ilişkisinde ne kadar önemli yön tayin ediciler olduğu üzerinde önemle durmak gerekiyor.

Aslında yeni zahitlikle özdeşleşen mutlak fakirlik ve dilenme zahitliğinin temelinde var olan ve öteden beri farklı biçimlerde ve boyutlarda uygulanan prensiplerdi. Özünü tasavvuftaki ifadesiyle Tanrı'dan gayrı olan her şeyi (masivallahı) terk prensibi oluştururdu. Zaman zaman da ölüm metaforuyla açıklanan bu yaklaşım Athanasius'ta ruhu bedenî tutkularından, tatminlerden ve dünyevi beklentilerden arındırma eylemi olarak yansıma bulurken⁴⁸, Müslüman zahitlerde de “ölmeden önce ölmek” şeklinde ifadesini bulmuş ve Tanrı'ya ulaşmanın, tevhid sırrına vakıf olmanın veya Hakk'a vasıl olmanın, bir başka ifadeyle, fena ve beka makamlarına ulaşmanın bir koşulu olarak görülmüştü⁴⁹. Hristiyan-Müslüman pek çok simge zahit örneğinde gördüğümüz gibi zahitliğin başlangıcında maldan mülkten radikal bir şekilde vazgeçilir, dünyaya ait olana karşı hep bir mesafeli tutum takınılırdı⁵⁰. Zaman içerisinde, en azından İslam zahitliğinde, bu prensipte bazı

bakılırsa, etrafında bir topluluk oluşana kadar Germiyan ve Saruhan illerinde, Rumeli'de, Balkan dağlarında, ıssız yerlerde tek başına dolaşır durur, mağaralarda veya açık arazide kalırdı; kimi zaman da yerleşim yerlerinin yakınlarında, izbe yerlerde görüldü. Arada “kaçgun kul” ya da deli diye yakalayıp yerleşim yerlerine getirildiği de olurdu, hayvan gütmek, tarla sürmek gibi işlerde çalıştırılırdı, ama bir süre sonra yine kaybolurdu. Bk. Küçük Abdal, vr.20b-25b, 27a-b, 28b-31a.

48 David Brakke, *Athanasius and the Politics of Asceticism*, Clarendon Press, Oxford 1995, s. 157-159. İlk Hristiyan asetiklerinin hayat hikâyelerine dair bk. Cengiz Batuk, *Assisistli Francis ve Hristiyan Mistisizmi*, İz Yay., İstanbul 2012, s. 42-64.

49 Mesela bk. Abdülkerim Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul 1991, s. 196-198; Necmüddin Kübra, *Tasavvufî Hayat – Usûlu aşere, Risâle ile'l-hâim, Fevâihu'l-cemâl*, Haz. Mustafa Kara, Dergâh Yay., İstanbul 1996, s. 43.

50 Sûfi gelenekteki kabule göre tahtı tacı terk edip hırkaya bürünen meşhur İbrahim b. Ethem (Kuşeyri, *age.*, s.112), menkıbeye göre Horasan'da bir emir iken kendisinde hasıl olan manevi bir hâlden sonra dünyayı terk edip tasavvuf yoluna giren Seyyid Harun (Abdülkerim b. Şeyh Musa, *Makâlât-ı Seyyid Hârûn Tenkîllî Basım*, haz. Cemal Kurnaz, TTK, Ankara 1991, s. 23-24,40-45), yine menkıbeye göre manevi bir duyuşla geçirdiği ruhi sarsıntıdan sonra zenginlik alameti elbiselerini bir çobanın kirli pash elbiseleriyle değiştiren Muhyiddin İbnü'l Arabî (*Ebu'l-Hasen, Muhy-*

esnemelerle mal-mülkten vaz geçme yerine onunla duygusal bağı koparmanın, ona meyletmemenin yeterli olacağı düşünüldü⁵¹. Oysa, burada ele aldığımız hem Fransiskan ve Dominikenlerde hem de bütün türevleriyle Kalenderilerde mülk cinsinden her şeye karşı radikal bir tavır alındığı ve mutlak bir fakirlik prensibinin benimsendiği görülür. Gelenekten aşına olduğumuz bir söylemle mülkiyet kemale ermenin, arınmanın veya Tanrı'ya ulaşmanın önünde bir engel olarak görüldü ve kararlı bir şekilde terk edilmesi önemsendi.

Mutlak fakirliği kendi dindarlık biçiminin merkezine yerleştiren Franciscus, onu havari yaşam biçiminin vazgeçilmezi, ruhun neşe ve arınma kaynağı olarak görüyordu. Hareket noktası Hz. İsa'nın yaşam tarzıydı, onun yoksulluğunu kendi hayatına tatbik etmek amacındaydı. Bir kumaş tüccarının oğlu olmasına rağmen hayatında aradığı mükemmelliği/ideal yaşam biçimini bu zenginlikten vaz geçmekte bulmuş, kendisi ve arkadaşları için mal-mülk cinsinden her şeyi reddetmeyi ve asla bireysel ya da ortak olarak herhangi miktarda paraya ya da mülke sahip olmamayı prensip edinmişti⁵². Dünyaya olan meylin ve yarın kaygısının terk edilmesi maksadıyla benimsenen bu prensibi tamamlayıcı, aynı zamanda zorunlu kılan bir başka prensip de dilencilikti. Her ne kadar Hz. İsa'nın bir yaşam pratiğini yerine getirme eylemi ve alçakgönüllülüğün gereği olarak uygulansa da yarın kaygısı gütmemenin, geçim derdi düşünmemenin en önemli aracı olarak hizmet görmekteydi. İhtiyaç duyduklarını Tanrı'nın onlara sadakalarla ulaştıracağına inanılmaktaydı⁵³. Tabii bu prensip onların bedenlen

iddin İbn ul- Arabî'nin Menkabeleri (ed-Durr us-Semîn fî Menâkib iş- Şeyh Muhyiddin), çev. Abdülkadir Şener- M. Rami Ayas, Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yay, Ankara, s. 21), tasavvuftaki *fakir* prensibinin yansımalarıdır.

51 Hucvirî, *age.*, s. 158,177; İsmail Ankaravî, *Minhâcu'l-Fukara- Fakirlerin Yolu*, İnsan Yay., İstanbul 1996, s. 229-230; Schimmel, *İslamın Mistik Boyutları* çev. Ergun Kocabıyık, Kocabıyık Yay., İstanbul 2001, s. 127-128.

52 Franciscus ruhi dönüşüm aşamasında ilk yaptığı iş sahip olduğu bütün mallarını satıp eski bir kiliseye bağışlamaktı. Rahip, babasından korktuğu için bunu kabul etmek istemeyince de parayı pencere pervazına atmıştı. bk. Thomas of Celano, *age.*, s. 10-11; ilk yol arkadaşı olarak kabul edilen Assisili Bernard'a da Hz. İsa'nın kendisinden mükemmelliği soran bir gence "Eğer mükemmel olacaksan, git, sahip olduğun her şeyi sat ve fakirlere ver ve gel, beni takip et" öğüdünü hatırlatır. Şehrin soylu bir ailesinden olan Bernard bütün malını mülkünü satıp servetini dullara, yetimlere, mahkumlara, manastırlara, hastanelere ve hacılara dağıtır. Brother Ugolino, *The Little Flowers of St. Francis of Assisi*, Christian Classics Ethereal Library, dijital kopya s.12 (<https://ccel.org/ccel/ugolino/flowers/flowers>)

53 *The Writings of St. Francis of Assisi*, trans from Lat. Fr. Kajetan Esser, O.F.M., A Publication of The FranciscanArchive, 1999, s. 89-90 (<http://www.catholicapologetics.info/library/onlinelibrary/Opus.pdf>); Father Cuthbert, *Life of St. Francis of Assisi*, Longmans, Green and Co., London 1925,

çalışmasına engel değildi. Karınlarını doyurmak için hasat ya da ne tür olursa olsun geçici işlerde çalıştıkları da oluyordu⁵⁴.

Mutlak fakirlik veya gönüllü yoksulluk 13. yüzyılın başlarından itibaren İslam dünyasında yaygınlaşmaya başlayan yeni tür zahitler arasında da en göze çarpan özellikti. Onlar da bu prensiplerini İslam peygamberinin hatta Adem peygamberin örneğine dayandırıyorlardı. Hz. Muhammed'in fakirliği her iki dünyaya yeğ tuttuğuna ve fakirliği bir övünç olarak gördüğüne dair rivayet edilen sözleri ile Hz. Adem'in cennetten kovulduğunda neredeyse çıplak olduğuna ve hiçbir şeyi olmadığına dair kabuller onların referans kaynaklarıydı⁵⁵. Nitekim bu hareketin kurucu pirlere olan Cemâleddîn-i Sâvî, Kutbüddin Haydar ve daha sonraki pirlere Otman Baba mala-mülke ve paraya karşı oldukça radikal bir tavır geliştirmişler, hatta yarı çıplak dolaşma pahasına üzerlerindeki elbiselerden dahi feragat etmişlerdi. Önceleri sadakaya bile mesafeli duran dervişler geçimleri için doğaya yönelmiş olsalar da başkalarına olan bağımlılıkları kaçınılmaz olmuş ve sadaka toplama veya dilenme, yaşamlarının rutini haline gelmişti⁵⁶. Yoksulluk insanı bu dünyanın bütün kaygılarından kurtararak en olgun ve yüksek manevi mertebelere ulaştıran bir anlayış olarak kabul edilmişti. Aslında bu prensip tasavvufun temel amacı olan Allah'a ulaşmak için ondan gayri olan her şeyi terk etmek anlayışı üzerine kurulmuştu. Mal-mülk kaygısının ve dünyevi alakaların aşkla ve coşkuyla Tanrıya odaklanmış sūfinin konsantrasyonunu bozma ihtimali, onları bu konuda radikal bir tutum almaya yöneltmiş olmalıdır. Geçimleri için başvurdukları dilencilik ise burada mutlak fakirlik prensibini kontrol eden bir işlev gördüğü söylenebilir. İhtiyaçlarını insanlardan dilenerek gidermek yarın kaygısını ve dünyevi alakaların terkinin kolaylaştıran bir faktör olmalıdır.

Yoksulluk ve dilenme bu şekilde manevi olgunlaşmanın aracı olarak görülürken, Dominicus bu prensipleri vaaz gibi farklı bir önceliği için daha çok araç olarak düşünmüştü. O Sistersiyen keşişlerinin Albigenlere karşı mücadelesinde başarısız olmalarının sebeplerinden biri olarak ağır debdebe ve süslü koşum takımlarıyla etrafta dolaşmalarını görürken, kendi başarı formülünü de geliştirmişti. Ona göre, heretiklere karşı başarılı olabilmek için en azından daha sade ve daha havari tarzı bir yaşamı benimsemek gerekiyordu. Bu da gezginci bir vaiz olmayı, mülkiyetten

s. 51,105,133-134, Deanesly, *age.*, s. 156; Lynch, *age.*, s. 230.

54 Cuthbert, *age.*, s.129-130

55 Ocak, *Kalenderîler*, s. 145; Karamustafa, *God's Unruly Friends*, s. 24.

56 Karamustafa, *God's Unruly Friends*, s. 24-25.

yoksun olmayı ve yiyecek için sadakalara bağımlı olmayı gerektirirdi⁵⁷. Buradan da anlaşılıyor ki çok hoşlandığı ve benimsediği Franciscus'un yoksulluk prensibini, aslında Franciscus gibi bir amaç değil bir araç olarak görmüştü. Rahiplere İncil'in vaazı için herhangi bir yere gitmelerine müsaade edecek bir serbestlik aracı olarak ve heretiklere sempati duyanların nezdinde kabul görmek, en az onlar kadar sert bir asetik yaşam tarzına sahip olmak düşüncesiyle bu prensipleri benimsediği anlaşılıyor⁵⁸.

Bahse konu asetik hareketlerin en tipik, aynı zamanda ortak özelliklerinden birisi de seyahat prensipleri idi. Seyahati manevi olgunlaşmanın bir aracı olarak uyguladıkları gibi, öğretilerini yayma ya da insanları dine davet etme ve benimsemiş oldukları fakirlik ve dilenme prensiplerinin doğal bir sonucu olarak da görmek mümkündür. Hz. İsa'nın yaşamını kendilerine model alan Fransiskanlar ve Dominikenler onun fakirliği yanında vaiz yönünü de almışlardı. İnsanları Tanrı yoluna davet ve İncil'i anlatmak suretiyle ruhların kurtuluşuna vesile olmak ideali her iki tarikatın başından itibaren vardı⁵⁹. Franciscus ve arkadaşları Papadan onay aldıktan sonra İncil'in ön gördüğü dindarlığı anlatmak üzere yollara düşmüşlerdi. Yukarıda tarihçede özetlendiği gibi öce İtalya'nın daha sonra da bütün Avrupa'nın şehirlerine hatta Kuzey Afrika ve Doğu Akdeniz'e, devamında da Moğolların yönettiği bütün Asya memleketlerine yayılmışlardı. "Vaiz Biraderler" olarak bilinen Dominikenler de aynı motivasyonla, belki daha örgütlü ve bilgi bakımından daha donanımlı olarak önce Languedoc bölgesinde Albigenlere karşı yürüttükleri vaaz çalışmalarını,⁶⁰ daha sonra başta Avrupa'nın büyük şehirleri olmak üzere bütününü kapsayacak şekilde yaygınlaştırmışlardı. Tıpkı Fransiskanlar gibi onları da 13-14. yüzyıllarda dünyanın pek çok bölgesinde misyonerlik faaliyetleri içerisinde görmek mümkündür.

Tasavvufta da seyahate bu işlevinin yanında daha derin anlamlar yüklendiği görülür. Kuşeyri ve Sühreverdî'de açıkça görüldüğü gibi nefis mücahedesini ve manevi olgunluk kapsamında değer atfedilen bu pratik, dervişin dünyadan alakayı kesmesine, kendiyi baş başa kalmasına ve sadece ulaşmak istediği Tanrı'ya

57 Lawrence, *age.*, s. 251-152; Southern, *age.*, s. 279-280; Deanesly, *age.*, s. 157-158.

58 Lynch, *age.*, s. 235; McGonigle, *age.*, s. 159.

59 Thomas of Celano, *age.*, s. 23-28; A.T. Drane, *age.*, s. 87-88.

60 Bizzat Dominicus'un vaazları heretikler üzerinde Haçlı kılıcı kadar etkili bulundu ve "Tanrı sözünün kılıcı" metaforuyla ifade edildi. Bk. Drane, *age.*, s. 88.

düşünmesine imkân sağlardı⁶¹. Bu yönüyle mutlak fakirlik prensibinden bağımsız görünmeyen seyahat, Karamustafa'nın dediği gibi dilencilikle birlikte, “mutlak yoksulluğun hem nihai kanıtı hem de onun üzerinde en iyi kontrol işlevi görürdü⁶². Bu yüzden çoğu tarikat için, bu arada konumuz olan yeni zahitler için temel bir rükün olarak benimsenen seyahatin irşat veya halkı dine davet etmek gibi temel bir maksadı daha vardı. Yunus Emre'nin “Varduğumuz illere şol safa gönüllere/ Baba Tapduk manisın saçduk elhamdülillah” mısrası bunu çok güzel yansıtır⁶³. Elbette seyahatin meşreptaş diğer grupları ziyaret, sohbet, yolun başında olan dervişler için ilim öğrenmek gibi başka gerekçeleri de sıralanabilir. Fakat seyahati söz konusu dervişlerin benimsemiş olduğu mutlak fakirlik ve dilenme kurallarının bir başka yönden zorunlu bir sonucu olarak da düşünebiliriz. Henüz güçlü vakıflarla finanse edilemeyen dervişler geçimleri için büyük ölçüde insanların sadakalarına muhtaçtı. Sınırlı bir bölgenin bu yükü sürekli taşıyamayacağı açıktır. Bu yüzden dervişlerin çevre köylere hatta daha uzaklara açılmaları gerekiyordu. Hem bir rükün olarak hem de hayatlarını idame ettirmek üzere gerçekleştirilen seyahatler âdeta derviş yaşamının bir rutini haline gelmişti. 13-15. yüzyıl İslam dünyasında kervanların arkasına takılan, kervansaraylarda, mescitlerde veya tekkelerde konaklayan, çoğunlukla pejmürde kıyafetli, tozlu topraklı, garip-fakir görünümlü derviş profillerine rastlamak çok olağandı. Yine Anadolu ve Rumeli kırsalında faaliyet gösteren dervişlerin tekkelerinin günlük rutin ihtiyaçlarını gidermek üzere keşkülleriyle dilenmeye çıktıkları, Otman Baba'nın vilayetnamesinde yansıdığı gibi belki yılda bir kere ama daha uzun süreli yıllık büyük seyahatlere çıktıkları ve âdeta küçük bir koyun sürüsüyle tekkeye döndükleri görülürdü⁶⁴.

Vaaz, dilenme ve seyahat prensipleri yanında topluma hizmet veya insana faydalı işler yapma ideali de asetik grupları toplumla temasa geçiren önemli unsurlardı. Franciscus daha en başında cüzzamlılara karşı gösterdiği ilgi ve merhametle bu eğilimini yansıtmıştı. Sık sık onların hizmetinde bulunmayı tarikatı için de bir kural haline getirmişti⁶⁵. İlhamını Hz. İsa'nın “komşunu kendin gibi seveceksin” buyruğu ile “İyi Samiriyeli” örneğinden alan ihtiyacı olanlara yardım öğretisi aslında erken

61 Sühreverdi, *Tasavvufun Esasları -Avârifü'l- Meârif Tercümesi-*, haz. H. Kamil Yılmaz- İrfan Gündüz, Erkam Yay., İstanbul 1990, s. 159; Kuşeyri, *age.*, s. 465.

62 Karamustafa, *God's Unruly Friends*, s. 15.

63 Abdülbaki Gölpınarlı, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1992, s. 165.

64 Sadi, *Bostan*, s.198; *Gülistan*, s. 40,93,115,132; Küçük Abdal, vrk. 75a, 80b-81a, 102a. Sûfilerde seyahat ritüeli ve geleneği için bk. Ay, *age.*, s. 96-101.

65 *The Writings of St. Francis of Assisi*, s. 12; Cuthbert, *age.*, s. 29-30, 43,47-48,50,59,76,112,131.

dönem Hristiyanlık metinlerinde de epey işlenmiş bir konudur⁶⁶. Benedictus'un kuralları çerçevesinde şekillenen Batı manastır zahitliği hem münzevi bir hayatı hem de insana hizmeti esas alırdı. İnsanların inanç dünyalarına yön vermek yanında hastalara, çocuklara, misafirlere ve fakirlere yardım büyük önem taşırdı⁶⁷. Manastır geleneğinde öteden beri bir şekilde yer alan bu prensip bütün asetik hayat modelini Hz. İsa ve havarileri örneğinde şekillendiren Franciscus'da açık bir amaca ve yaygın bir mesaiye dönüşmüştür. Hareketi için faaliyet izni almak üzere Papa'ya müracaat ettiğinde halka yönelik, özellikle de düşkünlere hizmeti esas alan bir dizi eylem planını da sunması onun hareketinin sosyal yönüne güçlü bir işaretidir. Vaazcı yönüyle dikkat çeken Dominiken tarikatında da "komşuların kurtarılması" ve "ruhlara faydalı olmak" düsturuyla hareket edilmişti. Bu gelenekte yer alanlar hem kendileri hem de komşularının kurtuluşu için aynı gayretle çalışmayı benimsemişlerdi⁶⁸.

Detayına birazdan değinilecek olan bu eğilimi İslam zahitlerinde de görmek mümkündür. Geleneksel İslam zahitliğinde salt münzevi hayat sürenlerin yanında cihatla meşgul olan, irşadı büyük öncelik kabul ederek halkla iç içe olan zahitler hep vardı⁶⁹. Ama 13. yüzyıla kadar sûflerin bu yönü onların baskın bir karakteri olarak yansımazdı. Zahitlik pratikleri ve tevhid inancı etrafında örülmüş düşünce dünyalarıyla daha çok dikkat çekerlerdi. Zaten bu tarihe kadar çok yaygın olduklarını da söyleyemeyiz. Yeni zahitler de muhtemelen başlangıçta halka hizmet önceliği ile yola çıkmamışlardı. Katı bir dünyayı yadsıma eğilimi ve bireysel kurtuluş eylemleri daha belirgin özellikleriydi. Fakat zamanla muhtemelen yukarıda bahsettiğimiz prensipler doğrultusunda gelişen hayat tarzları onları da toplum yararına pek çok işin aktörleri haline getirmişti. Halka hizmet idealinin de onların zahitlik öğretileri arasına girdiğini açık bir şekilde müşahade edebiliyoruz.

66 Yunus Emre Solgun, *Misticizm ve Toplum: Orta Çağ İslam ve Hristiyan Toplumlarında Dervişler ve Keşişler (13-15. Yüzyıllar)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020, s. 42-46.

67 Saint Benedict, *The Holy Rule of St. Benedict*. Christian Classics Ethereal Library, Grand Rapids, MI, s. 41, 64 (<https://ccel.org/ccel/b/benedict/rule/cache/rule.pdf>)

68 Jean Guiraud, *Saint Dominic*, Benziger Brothers, New York 1913, s. 158, 170.

69 İlk dönem zâhid-âlimlerden Abdullah bin Mübârek (öl. 797) zühdü dünya ile alakayı kesmek yerine dünyaya bağlanmamak şeklinde yorumlayarak savaşımlara katılmış ve ilim öğretmeye çalışmıştı. Bk. Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek" *DİA*, C I, s. 123. Yine cihat ve İrşat yönüyle dikkat çeken Ebu İshak Kazeruni (öl. 1035) örneği için bkz. Şevki-i Kadim, *Manâkıb-i Şayh Abû İshâk-ı Kâzerûnî Tarcaması*, vrk. 38a-b; Hamid Algar, "Kâzerûnî" *DİA*, C 25, s. 145. İrşad tutkularıyla bilinen Kerrâmiler için bk. Karamustafa, *Tasavvufun Oluşumu*, s. 79.

Zira halka hizmet Hakk'a hizmet olarak algılanmaya başladığı gibi zahitlik yolunda merite kazanmanın aracı olarak da benimsendi. Şeyhin müridini vazifeye tayin ederken söylediği “sen de hizmet et, sofraya yay, himmet dilersen cömertlikte bulun” direktifi bu anlayışı çok açık bir şekilde yansıtır⁷⁰. Muhtemelen halktan gördükleri teveccühün ve yardımın, ayrıca devlet adamlarının ve zenginlerin sağladığı maddi imkânların halka bir geri dönüşü olarak görülebilecek bir yanı da yok değil. Aslında bir karşılıklılık söz konusu: halktan aldıklarıyla halka hizmet, halka hizmet ettikleri için halk tarafından yakınlık görme ve sadakalarla desteklenme. Bir seyyahın gözlemlediği gibi talep ettikleri sadakayı halk onlara verir, zira onların insanlara çok faydalarının dokunduğuna inanırlar⁷¹.

4. Toplumsal Aktörler Olarak Yeni Zahitler: Faaliyet ve İşlev

Bütün bu aetik idealler ve uygulamalar söz konusu grupları toplumla sürekli bir temas halinde tutarken, onları aktif toplumsal figürler hâline de getiriyordu. İcra ettikleri faaliyetlerle Biraderler kendi toplumları için önemli işlevler görmüşlerdi. Daha kuruluş aşamasında, yukarıda belirtilen idealler doğrultusunda, kendilerine kamu yararına işler, manevi rehberlik ve eğitim gibi bir takım faaliyet türleri belirlemişlerdi. Toplumsal huzursuzlukları teskinden⁷² düşkünlere yardıma ve hastalıkları tedaviye kadar toplumsal sorunların her türüyle doğrudan ilişki hâlinde oldular. Franciscus yukarıda belirtildiği gibi kendisini adeta düşkünlere ve özellikle de cüzzamlılara hizmet etmeye adanmıştı, takipçilerine de aynı şeyi tavsiye ediyordu⁷³. Dominicus kasabaları, şehirleri dolaşırken her yerde “Tanrı sözünü” vaaz etmenin yanında yoksulları ziyaret, hastaları teselli ve tedavi ediyor ve “komşusuna” karşı her türlü hayırseverliği gösteriyordu⁷⁴. Her iki tarikatın hastalara yönelik hizmetleri, onları tedavi yöntemleri ve ilaç bilgisi bakımından oldukça donanımlı hâle getirmişti. Orta Çağda sık sık baş gösteren salgın hastalıklar karşısında hasta ve ölümler arasındaki çalışmaları onlara büyük bir önem kazandırmıştı⁷⁵.

70 Hacı Bektaş'ın ölüm döşeginde halifesi Saru İsmail'e söylediği sözdü. Bk. *Menakab-ı Hacı Bektaş-ı Veli*, s. 88. Menkıbeye göre Koyun Baba'nın Tekke kurmak suretiyle insana hizmetle vazifelendirilmesi bir merite almak olarak tanımlanır. *Menakab-ı Koyun Baba*, Milli Kütüphane Yz. A. 3038, vrk. 5a.

71 Köprülü “Abdal” *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1935, s. 35; Ay, *age.*, s. 117-118

72 Thomson, *age.*, s. 121.

73 bk. 65. dipnot.

74 Agusta Theodosia Drane, *The History of St. Dominic, Founder of the Friar Preachers*, Longmans, Green, and Co., New York 1891, s. 120.

75 Deanesly, *age.*, s. 160.

Mevcut ruhban sınıfının ayinleri yönetme ve bilumum pastoral faaliyetleri yeni zahitlerin de faaliyet türleri arasında yer alıyordu. Onlar buldukları yörenin her türde dinsel ihtiyaçlarına hizmet verebiliyorlardı. Hatta zaman zaman bu konuda ruhbanla aralarında yetki problemi de çıkıyordu. Ruhanilerin donuk ve toplumdan tecrit yaşamları, kitaplardan ve birbirleriyle iletişimden büyük ölçüde yoksun olmaları, onları biraderler karşısında pasif bir duruma, popülerite bakımından da epey geriye düşürüyordu. Çünkü Biraderler daha eğitilmiş idiler, mensuplarının eğitimine büyük önem veriyorlardı⁷⁶.

Bu donanım onları iyi birer vaiz ve başarılı günah çıkarıcılar olarak da ortaya çıkarmıştı. Biraderler vaaz vermeyi varlık nedenlerinden biri olarak görmüşlerdi. Franciscus hayatında geçirdiği büyük dönüşümden sonra kendini bir vaiz olarak kabul etti ve her türde zorluğa rağmen insanları tövbeye davet etmeye vaazlar verdi. Gittiği her yerde ve dinleyecek insanlar bulduğu her ortamda Tanrı sevgisini, insanın günahlarını ve tövbe etme gerekliliğini onlara anlattı⁷⁷. Dominicus da zaten bir vaiz olarak yola çıkmıştı. Albigenlere karşı yürüttüğü vaaz faaliyetini şehirli halka ve genele yaymıştı. Hareketinin öncelikli misyonu olarak belirlediği vaaz konusunda ihtisasa da büyük önem verdi ve genç müntesipleri için bunun alt yapısını hazırlama yoluna gitti⁷⁸. Hem Fransiskanların hem de Dominikanların vaazlarına oldukça büyük ilgi duyuluyordu. Zira bu vaazlar muhatabına uygun olarak kimi zaman akademik ölçekte ve Latince, kimi zaman da Tanrı sevgisi, günahkarlık ve tövbe gibi genel konuları içerecek şekilde ve yerel dilde veriliyordu⁷⁹. Vaaz konuları ve yöntemleri hakkında biraderler için el kitapları bile hazırlanıyordu. Hikayelerle süslü bu el kitaplarında Hz. İsa'nın hayatı ve yaşadığı acıların yanında cimrilik, vaftiz, merhamet, ruhaniler, şeytan, cinsel düşünceler, utanmak ve evlilik gibi diğer konular yer alırdı⁸⁰. Günah çıkarma işleminde de oldukça maharetli oldukları anlaşılıyor. Bu konuda örnek gösterilen Salisbury'li Geoffrey tövbe için gelen kişiyi etkin pişmanlık ve samimi üzüntü kıvamına getirene kadar çaba sarf eder ve gerektiğinde muhatabını ağlatana kadar kendisi de ağlardı⁸¹.

76 Deanesly, *age*, s. 160.

77 Moorman, *age*, s. 272.

78 Guiraud, *age*, s. 159.

79 Moorman, *age*, s. 272-275.

80 Deanesly, *age*, s. 160-161

81 Deanesly, *age*, s. 161

Biraderlerin öne çıkan vaazcı yönleri ve kilise yaşamına dair faaliyetlerde yer almaları onları başta teoloji olmak üzere diğer dini konularda uzmanlaşmaya yönlendirdi. Eğitime büyük önem verdiler. İngiltere'deki örneğinde görüldüğü gibi tarikat binalarının her birinde genç biraderler için bir okul, her custodia'da (eyalet merkezindeki manastır) bir yedi serbest sanat (liberal arts) ve ilahiyat okulu vardı. Ayrıca biraderler hemen her üniversitede de yer edinmişlerdi. Gerçi onlar daha çok teoloji konusuna ilgi duyuyorlardı. Bu yüzden üniversite müfredatında öncelikli olan yedi sanat denilen dersleri almadan teoloji okumak istiyorlardı. Bunun için üniversite yönetimleriyle epey mücadele de etmişlerdi⁸². Bu üniversitelerde pek çok ünlü Fransiskan ve Dominiken alim yetişti. Hales'li Alexander, Thomas Aquinas bunların en ünlüleriydi. Ayrıca buralarda yetişenlerin tarikat okullarında hocalık yaptıkları da görülüyor⁸³.

Fransiskan ve Dominikenlerin topluma yönelik faaliyetleri aşında manastır geleneğinde öteden beri var olan ama yeni ortaya çıkan şehir toplumları karşısında işlevsizleşen eylemlerdi. O yüzden burada bahsedilen faaliyetlerinde ruhban sınıfıyla genellikle bir rekabet içerisinde olmuşlardı. Her şeyden önce onlar halka farklı bir dindarlık modeli sunuyorlardı. Kişinin kurtuluşu için eski manastır yaşamında olduğu gibi toplumdaki çekilmek veya ruhani bir elite bağlanmak yerine, dünyevi hayatı terk etmeksizin, pişman olup tövbe etmenin ve İncil'i doğru kavramanın dindar bir hayat için yeterli olacağını ileri sürüyorlardı⁸⁴. Fakat her şeye rağmen faaliyetlerini Katolik inanç sistemi ve örgütlenmesi içerisinde kalarak icra ettiler. Bu inanç sisteminin merkezinde yer alan Papalığın onayı onlar için her zaman önem taşıdı. Geleneksel manastır sistemiyle ve ruhban sınıfıyla yaşadıkları rekabet sistemi içi bir rekabet, faaliyetleri de reforme olmuş, zamanın koşullarına uydurulmuş ve geliştirilmiş kilise/manastır eylemleri olarak kalmıştır. Oysa İslam dünyasındaki muadillerinin o ölçüde ana akım içerisinde kaldıkları söylenemez. Yeni zahitlerin öğretilerinde en başından beri örf dışılık, toplum karşıtlığı ve ana akım inanışa göre oldukça marjinal kalan anlayış ve inanışları onlara yönelik ciddi eleştiri ve suçlama sebepleri oldu. Kimi zaman küfür, kimi zaman ibahayla suçlandılar⁸⁵. Fakat yaygın bir kabul gördükleri de ortadadır. Onların bu

82 Deanesly, *age.*, s. 162

83 Moorman, *age.*, s. 240-241; McGonigle, *age.*, s. 162-163; Deanesly, *age.*, s. 162-163; Kenan B. Osborne, "Alexander of Hales" *The History of Franciscan Theology*, ed. K. B. Osborne, The Franciscan Institute, New York 1994, s. 1-38.

84 Lawrence, *age.*, s. 238.

85 Osman Turan, "Selçuk Türkiyesi Din Tarihine Dair Bir Kaynak: Füstât ul-'adâle fi Kavâ'id

aşırıklarını zahitlik anlayışlarının veya tasavvufi sülûklarının bir parçası gören, sergiledikleri zahidane yaşam biçimi, hâl ve hareketleri ile hikmetli sözlerini de onların kutsallığı için yeter işaret sayan yaygın bir halk kitlesi ve yönetici zümre vardı. Hatta daha sünni nitelikli sûfi meslektaşları arasından da onlara sempatiyle bakanlar hiç de az değildi. O yüzden hayatlarını incelediğimiz yeni tür zahitlerin toplumla olan ilişkilerinde sempati ve antipatiyi birlikte görüyoruz. Tabii muhatap oldukları halkın kutsal adam algısı veya din anlayışı burada belirleyici olduğu gibi, “garip kılıklı ve tuhaf söylemlili” zahit hakkında bir kanaat sahibi olacak kadar onu tanımak da önemliydi. Zira ön yargılarla önce tepki gösterilen ama sonrasında bu tepkinin sempatiye dönüştüğü pek çok menkıbevi hikâyeye rastlarız⁸⁶.

Şüphesiz halkın sempati-antipati tavrı muhtemelen bahse konu zahitlerin kendilerine yaşama ve faaliyet alanı seçmelerinde de belirleyici oluyordu. Seyahatleri için belki böyle bir sınırlama yoktu ama tekkelerini kuracakları yerler için halkın sempatisi muhtemelen bir tercih sebebidir. Onların halka yönelik hizmetleri ve toplum için gördükleri işlevlerinde bu tekkeler çok önemlidir. Elbette kamu yararına işleri tekkelerle sınırlı değildi, seyahatleri de bu anlamda büyük işlev görürdü, ama tekkeler yolcuların konaklaması, iaşesi, çevre köylerden bir derdi tasası olanların çare kapısı gibi anlamlar taşıması bakımından önemliydi⁸⁷. Bu anlamda Fransisken ve Dominiken binalarının gördüğü işlevden farklı değildi. Buralar özellikle kırsal kesimde kıtlık zamanı müracaat edilen, hastalık durumunda şifa aranan yerlerdi. Dervişlerin seyahatleri ise bu tür hizmetlerin daha uzaklardaki halka götürülmesi işlevi görürdü. Her ne kadar sadaka dilenmek, tekkenin kışık ihtiyaçları için erzak toplamak gibi maksatlar taşısa da seyahat yukarıda belirtildiği gibi halkla temasın en önemli aracıydı. Bu temaslar halkın hasat işleri, hayvanlarının güdülmesi, ev, çeşme, köprü tamiri veya yapımı gibi pek çok işinde onlara yardım için bir vesile olduğu gibi, onların maneviyatlarını besleme, inanç dünyalarını şekillendirme bakımından da önemli bir ortam sağlardı⁸⁸. Tabii burada Hristiyan muadilleri

is-saltana” *Fuad Köprülü Armağanı*, DTCF Yay., İstanbul 1953, s. 537-538; Ay, *age.*, 175-178.

86 13-15. yüzyıl Anadolu ve Rumeli toplumlarında olumlu ve olumsuz yönleriyle derviş imajı ve bunu belirleyen koşullar hakkında bk. Ay, *age.*, s. 139-149.

87 Tekkelerin bu işlevleri için bk. Ömer Lütfü Barkan “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler” *Vakıflar Dergisi*, S. II, 1942, s. 292-293, 301; Faroqhi, “Seyyid Gazi Revisited: The Foundation As Seen Through Sixteenth and Seventeenth-Century Documents” *Turcica*, XIII, 1981, s. 113; Ocak-Faroqhi “Zaviye” *İA*, C 13, 1986, s. 472; Ay, *Derviş ve Toplum*, s. 133-136.

88 Anadolu ve Rumeli örneğinde derviş seyahatlerinin toplumsal işlevi hakkında bk. Resul Ay, “Anadolu ve Rumeli’de Derviş Seyahatleri ve Kırsal Toplum İçin Gördüğü İşlevler (13-15. yüzyıl-

gibi formel ayinlere veya ritüellere nezaret etmek beklenmemelidir. Ama dinle temaslarının neredeyse tek aracı olan bu dervişlerin onların inanç dünyalarının ve maneviyatlarının şekillenmesinde oynadıkları rol çok büyüktü. Anadolu örneğinde gördüğümüz gibi, özellikle kırsal kesimde yaygın evliya kültlerinin oluşması ve dindarlığı büyük ölçüde evliyaya inanmak ve ona tutunarak kurtuluşa ermekten ibaret gören inanışların ortaya çıkması⁸⁹ dervişlerin onlarla olan daimî temaslarının bir sonucu olmalıdır. Bu kesim halk arasında evliyanın himmetine muhatap olmak büyük önem taşırdı. Bu yüzden onların sadaka taleplerini karşılamak, kurbanlık hayvanlar ve değişik türde hediyeler sunmak yaygın bir gelenek halini almıştı⁹⁰. Evliyanın canlısına olduğu kadar ölüsüne de aynı saygı gösterilir, adaklar adanır ve aynı himmet beklenirdi⁹¹.

Sonuç

Buraya kadar da görüldüğü gibi, 13. yüzyılın başlarında neredeyse eş zamanlı olarak Avrupa ve İslam dünyasında ortaya çıkan züht hareketleri kendi özgün koşullarının bir ürünü olmalarına ve farklı öncelikler ve hedeflerle hareket etmelerine rağmen, muhtemelen benimsemiş oldukları fakirlik, dilenme, seyahat ve insana hizmet prensipleriyle hem birbirine çok benzer hem de kendi geleneklerinden farklılaşmış yeni bir zahitlik modeli ortaya koymuşlardı. Gelenekten farklılığı, aynı zamanda aralarındaki benzerliği ifade eden bir yenilik de söz konusu zahitlik hareketlerinin toplumsal boyutuydu. Bir taraftan büyük bir yayılma ile kitlesel bir boyut kazanırken, diğer taraftan topluma dönük yönleriyle ve toplum için icra ettikleri eylem ve işlevleriyle aktif toplumsal gruplara dönüşüyorlardı. Elbette yayılmanın niteliği birbirinden epey farklılık arz eder. Biraderler daha merkezî ve daha örgütlü bir yayılma gösterirken Müslüman muadilleri için herhangi bir planlı gelişmeden bahsedilemez. Bir şeyhten icazet alan halifenin ya şeyhinin yönlendirmesiyle ya da kendi memleketine dönmesiyle hareket yeni şubeler kazanıyordu. Aralarında idari bir bağ olmadığı gibi güçlü bir iletişim olduğu da iddia edilemez. O yüzden

lar)”, *Ötekilerin Peşinde, Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*, haz. Mehmet Öz- Fatih Yeşil, Timaş Yay., İstanbul 2015, s. 308-313.

89 Rıza Yıldırım, *Geleneksel Alevilik: İnanç, İbadet, Kurumlar, Toplumsal Yapı, Kolektif Bellek*, İletişim Yay., İstanbul 2018, s. 54; Ahmet T. Karamustafa, “Anadolu’nun İslamlaşması Bağlamında Aleviliğin Oluşumu”, *Kızılbaşlık Alevilik Bektaşilik: Tarih-Kimlik-İnanç-Ritüel*, drl. Yalçın Çakmak, - İmran Gürtaş, İletişim Yay., İstanbul, 2015, s. 48.

90 Ay, “Anadolu ve Rumeli’de Derviş Seyahatleri...” s. 274.

91 Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla*, çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1998, s. 182-183; Ay, *Derviş ve Toplum*, s. 137.

başlangıçta bir iki tarikatla temsil edilen yeni zahitler zaman içerisinde farklı adlar altında farklı gruplara ayrılmıştır. Fakat gelişimleri her ne kadar farklılık içerse de faaliyet türleri, içinde yaşadıkları toplumlara yönelik hizmetleri ve toplumsal etkinlikleri bakımından oldukça paralellik gösterdiler. Tarikat binaları merkezli veya seyahatleri sırasında gerçekleştirdikleri bu faaliyetler yukarıda belirtildiği gibi insanların günlük rutin hayatlarını kolaylaştıran anlamlar taşıdığı gibi onların dindarlık biçimine ve inançlarında da karşılık bulabiliyordu.

KAYNAKLAR

- Abdülkerim b. Şeyh Musa, *Makâlât-ı Seyyid Hârûn (Tenkitli Basım)*, haz. Cemal Kurnaz, TTK Yay., Ankara 1991.
- Algar, Hamid, “Kâzerûnî” *DİA*, C 25, s. 145-146.
- Ankaravî, İsmail, *Minhâcu'l-Fukara- Fakirlerin Yolu*, İnsan Yay., İstanbul 1996.
- Armstrong, Regis J. (ed. and trans.), *Clare of Assisi: Early Documents*, Franciscan Institute, New York 1988.
- Ay, Resul, *Anadolu'da Derviş ve Toplum (13-15. Yüzyıllar)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2014.
- Ay, Resul, “Anadolu ve Rumeli’de Derviş Seyahatleri ve Kırsal Toplum İçin Gördüğü İşlevler (13-15. yüzyıllar)”, *Ötekilerin Peşinde Ahmet Yaşar Ocak’a Armağan*, haz. Mehmet Öz- Fatih Yeşil, Timaş Yay., İstanbul 2015.
- Ay, Resul, “Moğollar ve Katolik Misyonerlik: Fransiskan ve Dominiken Rahiplerinin Asya ve Yakındoğu’da Misyonerlik Faaliyetleri (13-14. Yüzyıllar)”, *Avrupa Tarihinde Türk Eli Gümeç Karamuk Armağanı*, Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara 2017.
- Barkan, Ömer Lütfü, “Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler” *Vakıflar Dergisi*, S. II, 1942, s. 279-386
- Batuk, Cengiz, *Assisili Francis ve Hristiyan Mistisizmi*, İz Yay., İstanbul 2012.
- Brakke, David, *Athanasius and the Politics of Asceticism*, Clarendon Press, Oxford 1995.
- Brother Ugolino, *The Little Flowers of St. Francis of Assisi*, Christian Classics Ethereal Library, dijital kopya (<https://ccel.org/ccel/ugolino/flowers/flowers>).

- Cuthbert, Father, *Life of St. Francis of Assisi*, Longmans, Green and Co., London 1912 ve 1925 baskıları.
- Deanesly, M. A., *A History of The Medieval Church 590-1500*, Methuen & co.ltd, London 1954.
- Derviş Burhan, *Velâyetnâme-i Hacım Sultan (Das Vilâyet-nâme des Hadschim Sultan)*, nşr. Rudolf Tschudi, Berlin 1914.
- Drane, Augusta Theodosia, *The History of St. Dominic: Founder of The Friars Preachers*, Longmans, Green & Co., New York 1891.
- Ebu'l-Hasen, 'Ali b. İbrahim el-Kârî el Bagdâdî, *Muhyiddin İbn ul-Ârabî'nin Menkabeleri (ed-Durr us-Semîn fî Menâkib iş- Şeyh Muhyiddîn)*, çev Abdülkadir Şener-M. Rami Ayas, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay., Ankara 1972.
- Eflâkî, Ahmet, *Ariflerin Menkabeleri I*, çev. Tahsin Yazıcı, MEB, İstanbul 1995.
- Faroqhi, Suraiya, "Seyyid Gazi Revisited: The Foundation As Seen Through Sixteenth and Seventeenth-Century Documents" *Turcica*, XIII, 1981
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyula*, çev. Elif Kılıç, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul 1998.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1992.
- Grundmann, Herbert, *Religious Movements in the Middle Ages*, University of Notre Dame Press, Notre Dame 1995.
- Guiraud, Jean, *Saint Dominic*, Benziger Brothers, New York 1913.
- Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb -Hakikat Bilgisi-*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul 1996.
- Karamustafa, Ahmet T., *God's Unruly Friends, Dervish Groups in the Islamic Late Middle Period, 1200-1550*, University of Utah Press, Salt Lake City 1994.
- Karamustafa, Ahmet T., "Yesevîlik, Melâmetîlik, Kalenderîlik, Vefâ'îlik ve Anadolu Tasavvufunun Kökenleri Sorunu" *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler kaynaklar- doktrin-ayin ve erkân-tarikatlar-edebiyat-mimari-ikonografi-modernizm*, haz. Ahmet Yaşar Ocak, TTK Yay., Ankara 2005.
- Karamustafa, Ahmet T., "Hacı Bektaş Veli ve Anadolu'da Müslümanlık", *Hacı Bektaş-ı Veli: Güneşte Zerresinden, Deryada Katresinden (Uluslararası Hacı Bektaş-ı Veli Sempozyumu Bildirileri)*, drl. P. Ecevitoglu, A. M. İrat, A. Yalçınkaya, Dipnot Yay., Ankara 2010.

- Karamustafa, Ahmet T., “Anadolu’nun İslamlaşması Bağlamında Aleviliğin Oluşumu”, *Kızılbaşlık Alevilik Bektaşilik: Tarih-Kimlik-İnanç-Ritüel*, drl. Yalçın Çakmak, İmran Gürtaş, İletişim Yay., İstanbul 2015.
- Karamustafa, Ahmet T., *Tasavvufun Oluşumu*, çev. Nagihan Doğan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2017.
- Katar, Mehmet, “Hıristiyan Bayramları Üzerine Bir Araştırma” *Dinî Araştırmalar*, III/9 (2001).
- Köprülü, Fuad, “Abdal” *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul 1935
- Köprülü, Fuad-F. Babinger, *Anadolu’da İslamiyet*, çev. Ragıp Hulusi, Yay. haz. Mehmet Kanar, İnsan Yay., İstanbul 1996.
- Kuşeyri, Abdülkerim, *Kuşeyri Risalesi*, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay., İstanbul 1991.
- Kübra, Necmüddin, *Tasavvufî Hayat –Usûlu aşere, Risâle ile’l-hâim, Fevâihu’l-cemâl*, Haz. Mustafa Kara, Dergâh Yay., İstanbul 1996.
- Küçük Abdal, *Otman Baba Vilâyetnamesi*, Milli Kütüphane, Mikrofilm Arş. No: A-4985,1976
- Küçük, Raşit “Abdullah b. Mübârek” *DİA*, C I, İstanbul 1988.
- Lawrence, C. H., *Medieval Monasticism: Forms of Religious Life in Western Europe in the Middle Ages*, Longman London 1989.
- Lynch, Joseph H., *The Medieval Church: A Brief History*, Longman, London 1992.
- McGonigle, Thomas D. - James F. Quigley, *A History of the Christian Tradition From its Jewish Origins to the Reformation*, Paulist Press, New York 1988.
- Menâkıb-ı Hacı Bektaş-ı Velî, “Vilâyetnâme”*, haz. A. Gölpinarlı, İnkılap Yay., İstanbul 1991.
- Menakıb-ı Koyun Baba*, Milli Kütüphane Yz. A. 3038.
- Moorman, John, *A History of the Fransiscan Order: From its Origins to the Year 1517*, Fransiscan Herald Press, Chicago 1988.
- Ocak, Ahmet Yaşar – Faroqhi, Suraiya, “Zaviye” *İA*, C 13, MEB, İstanbul 1986, s. 468-476.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Türkiye Selçukluları Döneminde ve Sonrasında Vefâî Tarikatı (Vefâiyye) (Türkiye Popüler Tasavvuf Tarihine Farklı Bir Yaklaşım)”, *Bellekten*, C LXX/S. 257 (2006).

- Ocak, Ahmet Yaşar, “Tarihsel Süreç İçinde Türklerin İslam Yorumu” *Türkler Türkiye ve İslâm: Yaklaşım Yöntem ve Çözüm Denemeleri*, İletişim Yay., İstanbul 2009.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Marjinal Sufilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*, TTK Yay., Ankara 1999.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Din, 14-17. Yüzyıllar” *Yeniçağlar Anadolu’sunda İslam’ın Ayak İzleri Osmanlı Dönemi*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011.
- Osborne, Kenan B., “Alexander of Hales” *The History of Franciscan Theology*, ed. K. B. Osborne, The Franciscan Institute, New York 1994.
- Öztürk, Eyüp, *Veliklik ile Delilik Arasında: İbnu’s-Serrâc’ın Gözünden Müvelleh Dervişler*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013.
- Sadi-i Şirazî, *Bostan*, çev. Hikmet İlaydın, MEB Yay., İstanbul 1992.
- Sadi-i Şirazî, *Gülîstan*, çev. Hikmet İlaydın, MEB Yay., İstanbul 1997.
- Saint Benedict, *The Holy Rule of St. Benedict*. Christian Classics Ethereal Library, Grand Rapids, MI, (<https://ccel.org/ccel/b/benedict/rule/cache/rule.pdf>)
- Schimmel, Annemarie, *İslamın Mistik Boyutları*, çev. Ergun Kocabıyık, Kabalcı Yay., İstanbul 2001.
- Solgun, Yunus Emre, *Mistisizm ve Toplum: Orta Çağ İslam ve Hristiyan Topluluklarında Dervişler ve Keşişler (13-15. yüzyıllar)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020.
- Southern, R. W., *Western Society and the Church in the Middle Ages*, Penguin Books, London 1970
- Sühreverdî, *Tasavvufun Esasları -Avârifü’l- Meârif Tercümesi-*, haz. H. Kamil Yılmaz-İrfan Gündüz, Erkam Yay., İstanbul 1990.
- Şevka-i Kadim (terc.), *Manâkab-i Şayh Abû İshâk-ı Kâzarîni Tarcaması*, Süleymaniye (Es’ad Efendi) Kütüphanesi, Kayıt No: 2429, Mikrofilm Arş. No:1178., 1955.
- The Writings of St. Francis of Assisi*, trans from Lat. Fr. Kajetan Esser, O.F.M., A Publication of The Franciscan Archive, 1999 (<http://www.catholicapologetics.info/library/onlinelibrary/Opus.pdf>)
- Thomas of Celano, *The Lives of S. Francis of Assisi*, trans. A. G. Ferrers Howell, Methuen&Co, London (tarihsiz).
- Thomson, John A., *The Western Church in The Middle Ages*, Arnold, London 1998.
- Turan, Osman, “Selçuk Türkiye’si Din Tarihine Dair Bir Kaynak: Füstât ul-‘adâle fi Kavâ’id is-saltana” *Fuad Köprülü Armağanı*, DTCF Yay., İstanbul 1953.

- Vâhidî, *Hâce-i Cihân ve Netice-i Cân, İnceleme-Tenkidli Metin*, haz. Turgut Karabey - Bülent Şığva - Yusuf Babür, Akçağ Yay., Ankara 2015.
- Velâyetnâme-i Hacım Sultan (Das Vilâyet-nâme des Hadschim Sultan)*, nşr. Rudolf Tschudi, Berlin 1914.
- Vicarire, M.H., *Saint Dominic and His Times*, McGraw Hill Book Company, New York 1964.
- Yıldırım, Rıza, *Geleneksel Alevilik: İnanç, İbadet, Kurumlar, Toplumsal Yapı, Kolektif Bellek*, İletişim Yay., İstanbul, 2018.

Şehzade Mehmet Camisi Modüler Tasarımı

E. Füsun Alioğlu*

Öz

Şehzade Mehmet Camisi, Tarihi Yarımada'nın önemli bir noktasında, 1543-1548 yılları arasında inşa edilmiştir. Caminin içinde yer aldığı külliye, Valens (Bozdoğan) Kemerli ile dönemin Fatih Külliyesi'ne uzanan yolu arasında konumlandırılmıştır. Bölge günümüzde olduğu gibi 16. yüzyılda da kentnin merkezini oluşturmakta ve silüetini etkilemektedir. Cami, külliyenin merkezî noktasına konumlandırılmıştır. Şehzade Mehmet Camisi, Mimar Sinan'ın tasarladığı ve inşa ettiği ilk selatin camisidir. Sinan'ın, camiyi "Çıraklık eseri" olarak tanımlamasına karşın, araştırmacılar, yapının Sinan'ın çıraklık değil "Kalfalık" eseri olduğu görüşündedir. Mimar Sinan yapıları üzerine çok sayıda çalışmalar yapılmıştır. Bunların bir bölümünde, Sinan camilerinde modüler yaklaşım ya da oransal sistemler olup olmadığı sorgulanmıştır. Bu sorgulamalar, Batılı oran sistemleri, geleneksel ölçülendirme sistemleri ya da kubbe birimi modül kabul eden yaklaşımlar bağlamında yapılmıştır. Bu makalede de Şehzade Mehmet Camisi analitik olarak incelenerek nasıl bir modüler düzenin tasarımı yönlendirdiği anlaşılacaktır. Diğer çalışmalardan farklı olarak bu makalede yapının çağdaş teknolojiler ile elde edilmiş kapsamlı rölövesi kullanılmıştır. Bu altlık üzerinden kubbe birimi modül kabul eden bir yaklaşımla konu derinlemesine ele alınmıştır. Sonuçlar, çeşitli çizimlerle sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Mimarlığı, Mimar Sinan, Şehzade Mehmet Camisi, Şehzade Mehmet Külliyesi, Modüler Tasarım.

* Prof. Dr., Kadir Has Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi, Mimarlık Bölümü, İstanbul/TÜRKİYE, fusun.alioglu@khas.edu.tr ORCID: 0000-0002-6256-9804

The Modular Design of the Mosque of Şehzade Mehmet

Abstract

The Mosque of Şehzade Mehmet had been built between 1543 and 1548 at an important location within the Historical Peninsula of Istanbul. The complex within which the mosque is built was located on the road which lies between the Aqueduct of Valens (Bozdoğan) and the Fatih Complex. This area constituted the city center and had an impact over the silhouette of the city in the sixteenth century as it does today. The mosque was located at the center of the complex. The Mosque of Şehzade Mehmet was the first sultans mosque designed and built by Mimar Sinan. Even though Sinan himself considers the mosque as his apprenticeship work, researchers disagree. They instead identify the mosque as Sinan's mastership work. There is a plethora of research on the works of Mimar Sinan. In some of these, the existence of modular and/or proportional architecture is discussed. These researches have been conducted within the context of approaches which accept either Western proportion systems, traditional measurement systems, or dome unit as the module. In this article too, the Mosque of Şehzade Mehmet will be analytically studied in order to find out which modular system inspired the design. However, what differs this study from other works is the existence of an extensive survey which is conducted through the use of modern technology. Thus, through this survey, the topic is thoroughly studied with an approach which takes the dome unit as the module. The results are presented by various technical drawings.

Keywords: Ottoman Architecture, Mimar Sinan, the Mosque of Şehzade Mehmet, the Complex of Şehzade Mehmet, Modular Design.

Giriş

Osmanlı klasik dönem mimarisi, özellikle de Mimar Sinan yapıları üzerine çok sayıda çalışmalar yapılmıştır. Bunların bir bölümünde, Sinan camilerinde modüler yaklaşım ya da oransal sistemler olup olmadığı sorgulanmıştır. Özellikle de Batı dünyasına ait oransal sistemlerin Sinan yapılarında varlığı tartışılmıştır. Örneğın, H. Kemali Söylemezoğlu, *quadratur* sistemi ile Eminönü Rüstem Paşa Camisi¹ ve Edirne Selimiye Camisi'ni² incelemiştir. Bu bağlamda, Söylemezoğlu,

- 1 Kemali Söylemezoğlu, "İstanbul Rüstem Paşa Cami Son Cemaat Mahalli ve Avlusu Planlamasında Göz Önünde Tutulan Faktörler Hakkında", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No: 288, Sanat Dizisi: 41, İstanbul 1988, s. 259-267.
- 2 Nüket Tuncer, *Klasik Dönem Osmanlı Mimarisinde İç Mekân ve Cephelerde Oran*, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996, s. 70. (Birincil kaynağa ulaşılamadığı için N. Tuncer'den alıntı yapılmıştır. Birincil Kaynak: Kemali Söylemezoğlu, "Edirne Selimiye Cami",

imparatorluğun merkezine uzak noktalarda gerçekleşen imar faaliyetlerine Mimar Sinan'ın bizzat dahil olamayacağını ve ancak geometrik bir düzenin uygulanması ile bu tasarımların gerçekleşebileceğini düşünmektedir³. S. Gülzar Haidar ve Hatice Yazar da Şehzade Mehmet Camisi'nde *quadratur* sistemini sorgulamıştır⁴. Atilla Arpat⁵, Tanju Cantay⁶ incelemelerinde modül ve ebce hesabını dikkate almışlardır. Doğan Kuban, Sinan yapılarında *aldaken* ve *birim kubbe* üzerinden açıklamaları tercih etmiş, kubbe kullanımının tasarıma modüler bir boyut kazandırdığını, böylelikle kubbeye bağlı taşıyıcı sistemlerin ve mekânsal tasarımın oluştuğunu belirtmiştir⁷. Nüket Tuncer, Mimar Sinan yapılarında altın oranın *...yapının bazı bölümlerinde tesadüfen görülen bir orantı dikdörtgeni olmadığı, yapıların daha planlama aşamasında kurgusunu belirleyen, yapı bölümlerinin, ana kubbenin ve yapının tümünün boyutlarının belirlendiği φ oranlı bir kareler sisteminin doğal bir sonucu...* olduğu kanaatinde⁸. Bu genel çalışmaların yanı sıra Mimar Sinan yapılarında, Neslihan Sönmez⁹ alt sıra pencerelere, Berrin Alper¹⁰ sütunlara ilişkin oransal çalışmalar yapmışlardır. Alpaslan Ataman, Osmanlı külliyelerini *Göz, Cetvel ve Avalu* kabulleri çerçevesinde açıklarken, “Göz”ün kubbeli bir birim modülü içerdiğini ve tüm kapalı mekânları tanımladığını belirtir¹¹. Nil Köroğlu, Sinan'ın üç yapısını, Mihrimah Sultan Camisi, Süleymaniye Camisi ve Kılıç Ali Paşa Camisi'ni analitik

1. *Uluslararası Türk ve İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, Bildiriler*, C III, İTÜ Bilim ve Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1981, s. 199-209)

3. Söylemezoğlu, agm., s. 262.

4. S. Gülzar Haidar - Hatice Yazar, “Implicit Intention and Explicit Order in Sinan Work”, *II. Uluslararası Türk ve İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, Bildiriler*, C II, İTÜ Bilim ve Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1986, s. 29-42.

5. Atilla Arpat, “Osmanlı Dini Mimarisinde Sayısal Sembolizm”, *II. Uluslararası Türk ve İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, Bildiriler*, İTÜ, İnşaat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1986, s. 67-80.

6. Tanju Cantay, “16. Yüzyıl Türk Mimarisinde Bazı Tasarım ve Çizim Esasları”, *II. Uluslararası Türk ve İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, Bildiriler*, İTÜ İnşaat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1986, s. 53-65;

7. Doğan Kuban, “Sinan'ın Dünya Mimarisindeki Yeri”, *Mimarbaşı Koca Sinan*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1988, s. 584, 588; Doğan Kuban, *Sinan'ın Sanatı ve Selimiye*, Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları, İstanbul 1997, s. 49-56;

8. Tuncer, *agt.*, s. 174.

9. Neslihan Sönmez, *İstanbul'daki Mimar Sinan Camilerinin Alt Sıra Pencereleri: Tasarım ve Uygulama Özellikleri-Koruma Sorunları*, Yayınlanmamış Profesörlük Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul 1997.

10. Berrin Alper, *İstanbul'daki Mimar Sinan Camilerinde Sütunlar, Biçim, Malzeme ve Boyut Özellikleri*, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul 1998.

11. Alpaslan Ataman, *Bir Göz Yapıdan Külliyyeye*, Mimarlar Tasarım Yayınları-1, İstanbul 2000.

olarak sorgulayarak, geleneksel ölçü birimi “Zira”yı da dikkate alarak, modüler sistemin, taşıyıcı sistem ve taşıyıcı sistemin yapı elemanlarındaki yansımalarını incelemiştir¹².

Bu çalışmada, bir Mimar Sinan yapısı olan Şehzade Mehmet Camisi analitik olarak incelenecektir. Yapının EMR Mimarlık¹³ tarafından çağdaş teknolojiler ile elde edilmiş kapsamlı rölövesinin yanı sıra alan incelemeleri ile bu çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda, Şehzade Mehmet Camisi, Doğan Kuban’ın *aldaken* ya da *kubbe birimi* modül kabul eden yaklaşımı çerçevesinde, rölövenin sunduğu olanaklar ile derinlemesine ele alınmış, çeşitli çizimler eşliğinde bazı sonuçlara gidilmiştir.

Şehzade Mehmet Külliyesi

Şehzade Mehmet Külliyesi (1543-48), Tarihî Yarımada’nın önemli bir noktasında yer almaktadır. Külliye, Valens (Bozdoğan) Kemerli ile dönemin Fatih Külliyesi’ne uzanan yolu arasında konumlandırılmıştır. Külliye’nin kent içindeki yerinin, önceki selatin camisi olan Yavuz Selim Külliyesi’nden daha görkemli olması tarihçiler arasında tartışma yaratmaktadır. Şehzadeler adına mescit dahi inşa edilmeyen bir ortamda, ölen bir şehzade için konumu ve mimarisi ile böylesine abidevi bir külliye yaptırılması sorgulanmaktadır. Bu bağlamda, külliye yapımının Kanuni için başlatıldığı ancak çok sevdiği ve ilk oğlu olan Şehzade Mehmet’in ölümü sonrasında ona adandığı görüşü vardır¹⁴. Nitekim caminin hünkâr mahfili düzenlemesini de içermesi bu yaklaşımın bir kanıtı olarak görülebilir.

Şehzade Mehmet Külliyesi cami, medrese, sübyan mektebi, imaret, tabhane, ahırlar, kervansaray ve Şehzade Mehmet Türbesi’nden oluşur. Külliye’nin yerleşme düzeninde bilinçli bir asimetrik planlamanın söz konusu olduğu düşünülmektedir¹⁵. Kuran’a göre, burada özellikle yerleşme düzeninde, Amasya ve Edirne II. Beyazıt külliyelerinin üç eksenli şeması yerine iki eksenli bir yapılaşma düzeni tercih edilmiştir (Şekil 1, 2). Külliye, bir yanda cami, türbe diğer yanda medrese ve imaret olmak üzere iki eksenli bir tasarım olarak tanımlanmaktadır¹⁶.

12 Nil Köroğlu, *Mimar Sinan Camilerinde Strüktürel Morfolojisi Üzerine Bir Araştırma: Kılıç Ali Paşa Camisi*, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.

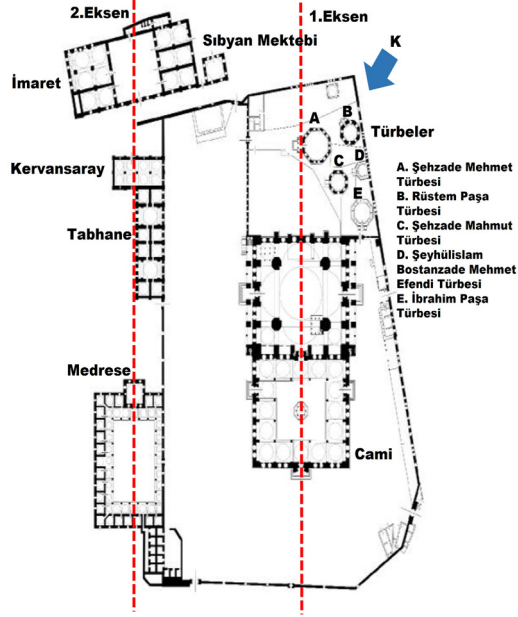
13 Ali Emrah Ünlü, EMR Architecture, Restoration, Construction, Consultancy, İstanbul, Türkiye, emrmimarlik.com

14 Kuban, *age.*, s. 64.

15 Kuban, *age.*, s. 64; Abdullah Kuran, *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1987, s. 55.

16 Kuran, *age.*, s. 55, 70.

Kuban ise külliye biçimlenmesinin Fatih Külliyesi yerleşme ilkelerine göre olduğu fikrindedir¹⁷.

Şekil 1: Şehzade Mehmet Külliyesi

(Turgut Cansever, 2007 çizimi üzerinden E. F. Alioğlu tarafından yapılmıştır)

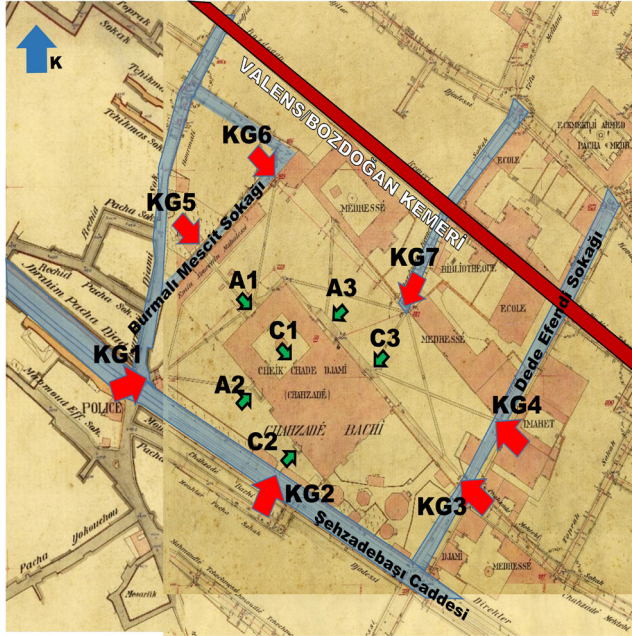

Şekil 2: Şehzade Külliyesi (EMR Mimarlık)

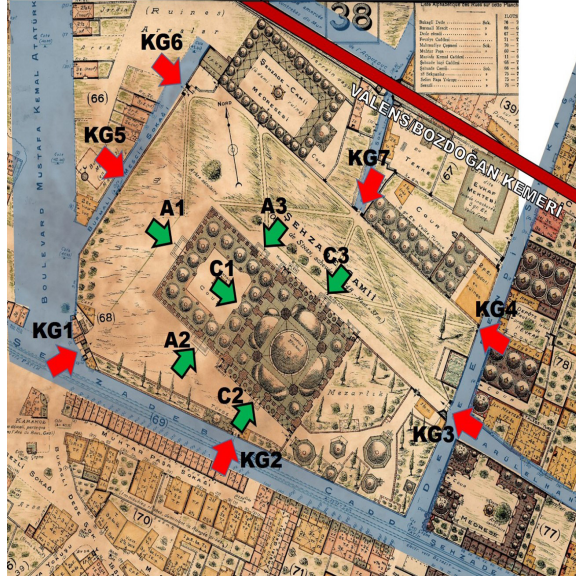
Şehzade Mehmet Külliyesi konumu irdelendiğinde, özellikle tarihsel haritalar, arazinin mevcut verilerinin kısıtlamaları içinde bir tasarımın gerçekleştirildiğini

¹⁷ Kuban, *age.*, s. 64.

göstermektedir. Arazi, Fatih Külliyesi arazisinin olanaklarına sahip değildir. Başka bir deyişle külliyei oluşturan tüm yapılar tanımlanmış bir geometrik düzeni içerebilecek uygun bir parsel üzerinde yapılanmamıştır. Bu nedenle, cami ve türbeler bir dış avlu içinde yer almış, medreselere geçiş bu dış avludan yapılmıştır. Ancak, imaret, sübyan mektebi, tabhane ve kervansarayın dış avlu ile doğrudan ilişkisi kurulmamıştır. Külliye, kuzey doğuda Valens (Bozdoğan) Kemeri'ni sınır kabul etmektedir. Diğer üç yönde ise sokaklar arasında kalmaktadır. Külliye'nin inşa edildiği dönemde bu sokaklardan en önemlisi, kuzeybatıda yer alan, günümüzdeki adı Şehzadebaşı Caddesi olan ve Fatih Külliyesi'ne uzanan yoldur. Kuzeybatıdaki Atatürk Bulvarı bilindiği gibi 20. yüzyılda açılmış bir caddedir. Diğer sokaklar ise 16. yüzyılın özelliklerini taşımaktadır. Burmalı Mescit Sokağı, Dede Efendi Sokağı, Şehzade Cami Sokağı 16. yüzyılda da mevcut olmalıdır. Çünkü bu sokaklardan külliye yapım aşamasında tasarlanmış olan girişler (KG1-KG7) vardır (Şekil 3, 4).

Şekil 3: Alman Mavilerinde külliye giriş kapıları (KG1-KG7), cami iç avlusuna giriş kapıları (A1-A3), cami ana mekâna (Harim) giriş kapıları (C1-C3). (Alman Mavileri, J7/1 ve K7 paftaları üzerinden E. F. Alioğlu tarafından yapılmıştır).

Şekil 4: Pervitiç haritalarında külliye'nin konumlanması.

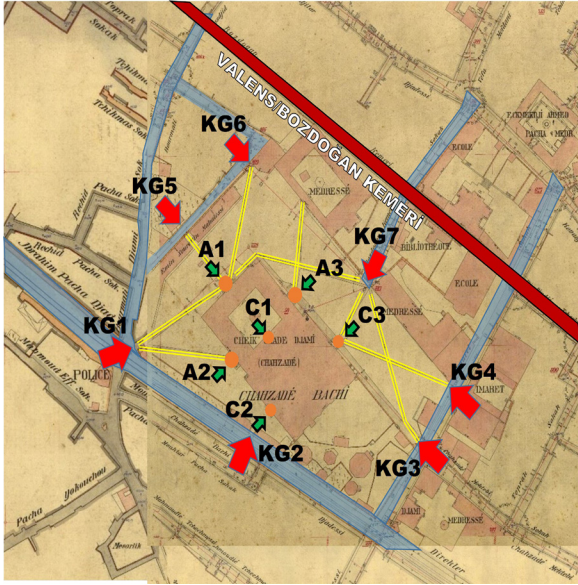
(Pervitiç Haritaları, Pafta 38 ve 48 üzerinden E. F. Alioğlu tarafından yapılmıştır).

Tabhane, dış avludan kopuk olarak, Dede Efendi Sokağı'nın güney doğusuna inşa edilmiştir. İmaretin girişinin de Dede Efendi Sokağı'ndan yapılmış olması sokak örüntüsünün 16. yüzyıldaki durumuna ilişkin önemli bir göstergedir. Kuşkusuz bu noktada yapıların işlevlerinin de gözetildiği açıktır. İmaretin kamuya açık işlevinin özel bir sirkülasyon yaratacağı düşünülerek eğitim ve dini işlevlere ait dış avlu ile sadece komşuluk ilişkisi içinde olmuştur. Böylelikle, Külliye bir taraftan klasik Osmanlı külliyesinin içe dönük yapılanma özelliğini korumuş, diğer taraftan mevcut sokakları reddetmeyen biçimde konumlanmıştır.

Külliye dış avlu giriş kapılarının (KG1-KG7) yeri de konumun niteliğini yansıtmaktadır. KG1 Kapısı gerek tasarımı gerekse konumu ile en prestijli kapı niteliğindedir (Şekil 5). Çünkü dönemin önemli yolu olan Şehzadebaşı Caddesi'ne açılmaktadır. KG 1 kapısı, Cami iç avlusunun (Şadırvan avlusu) ana kapılarından A1 ve A2 kapılarına bağlanır. Külliye giriş kapıları ile iç avlunun ve harimin girişleri arasında, tasarımın başından itibaren yolların var olduğu söylenebilir. Nitekim Alman mavilerinde yer alan yol hatları günümüze değin varlıklarını sürdürmüştür (Şekil 6).

Şekil 5: KG 1 Kapısı (EMR Mimarlık)

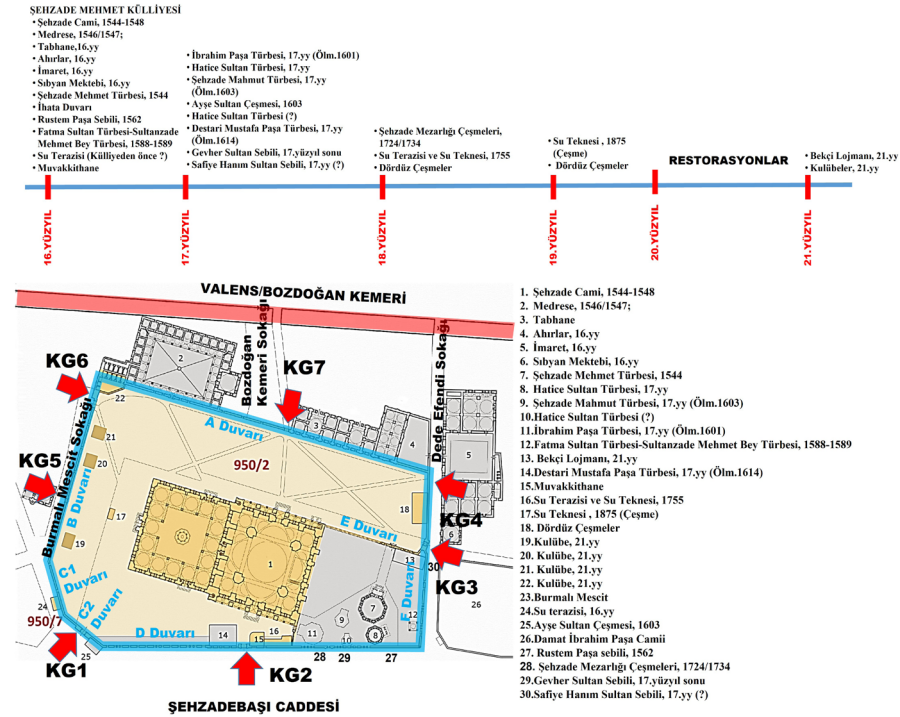

Şekil 6: Alman Mavileri'nde külliye giriş kapıları (KG1-KG7) ve dış avludaki yollar. (Alman Mavileri J7/1 ve K7 Paftaları üzerinden E. F. Alioğlu tarafından yapılmıştır).

İç avluya (Şadırvan avlusu) giriş A1-A3 kapıları ile sağlanır. Harime ana giriş iç avludan C1 kapısı ile yapılır. Ayrıca dış avludan harime C2 ve C3 kapıları ile de ulaşılmaktadır. Külliye girişlerinin iç avluya ve harime girişlerle ilişkisinin tasarlanmış bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Şehzade Mehmet Külliyesi'nin bu konumlanma özellikleri, arazinin ve mevcut sokak dokusunun doğal sınırlarına

bağlı bir yapılaşmanın zorunluluk olduğunu göstermektedir. Bu noktada Mimar Sinan, işlevlere bağlı olarak da bir külliye tasarımı oluşturmuştur. Başka bir deyişle, Sinan, cami ve türbeyi dış avlu içinde tutmuş, medrese bağlantısını dış avludan yapmış, ancak farklı kullanımları olan imaret, kervansaray, tabhane ve sübyan mektebini doğrudan dış avluya dahil etmemiştir.

Belgelere göre külliye avlusuna zaman içinde müdahale edilmiş olduğu görülür. Bu bağlamda, tarihsel süreçte, 20. yüzyıla kadar türbelerin, hazirenin, saat ve su yapılarının, yolların ilave edildiği anlaşılmaktadır (Şekil 7, 8). 20. yüzyılda ise restorasyon müdahaleleri ile bazı değişimler de yaşanmıştır. Dış avlu pazar yeri olarak kullanılmış (Şekil 9, 10); Kapalıçarşı yangınında 1364 dükkânın yanması sonrasında burada mobilyacılar çarşısı inşa edilmiştir (Şekil 11). Daha sonra tüm bu ekler kaldırılmıştır.

Şekil 7: Şehzade Mehmet Külliyesi yapılarının kronolojik dizini (E. F. Alioğlu).

Şekil 8: Eski fotoğraflarda Dış Avludaki yollar. Soldaki: Robertson ve Beato, 1850 (<http://www.eskiistanbul.net/7272/sehzade-mehmet-camii-robertson-ve-beato-fotografi-1850-ler#lg=0&slide=0>); Sağdaki: Abdullah Freres 1880-1893 (<https://tile.loc.gov/storage-services/service/pnp/3b20000/3b28000/3b28600/3b28672r.jpg>)

Şekil 9: Külliye'nin Dış Avlu KG1 Kapısı ve çevresindeki yapılaşma (<https://hayallem.com/100-yil-once-100-yil-sonra/sehzade-camii-hayallemesi/>)

Şekil 10: Külliye'nin Dış Avlu KG1 Kapısı ve çevresindeki yapılaşma, M. İranean (<http://www.mimarsinan.gen.tr/wp-content/uploads/2012/04/%C5%9Fehzade-mehmet-camii-4.jpg>)

Şekil 11: Kapalıçarşı yangını sonrasında Dış Avlunun güney doğusunda inşa edilmekte olan mobilyacılar çarşısı.

(<https://www.flickr.com/photos/saltonline/12966562873/in/photostream/>).

Şehzade Mehmet Camisi Tasarımı

Tasarımı ve yapımı için görevlendirildiğinde, Mimar Sinan'ın, camiye ait bir resim ile Kanuni'ye sunum yaptığı bilinmektedir¹⁸. Camiyi, *...kare planlı kapalı ibadet mekânı ile yine kare planlı üstü açık ön avludan ve bunları bitiştikleri köşelerde birbirine perçinleyen iki minareden meydana gelir...* ifadesi ile¹⁹; Kuban ise *...ilk Fatih ve Beyazıt camilerinde gördüğümüz modüler sistem Şehzade Camisi'nde de kullanılmıştır. Kapalı ve açık bölümler, Beyazıt Camisi'ndeki gibi iki kare üzerine kuruludur. Fakat, Sinan iç mekânı, Beyazıt Camisi'ndeki gibi 4x4 yerine, 5x5 modül üzerine kurmuştur...*²⁰ ifadesi ile tanımlamaktadır. İç Avlu ya da Şadırvan Avlusu da yine 5x5 modül üzerine kurulmuş, şadırvan ise avlunun tam ortasındaki modülde çözülmüştür. Böylelikle yapı bütününde de merkezî mekân ve simetri elde edilmiş olduğu düşünülmektedir²¹ (Şekil 12).

Mimar Sinan'ın Şehzade Mehmet Camisi'ni “Çıraklık” eserim olarak tanımlamasına karşın, Kuran, yapının Sinan'ın çıraklık değil “Kalfalık” eseri

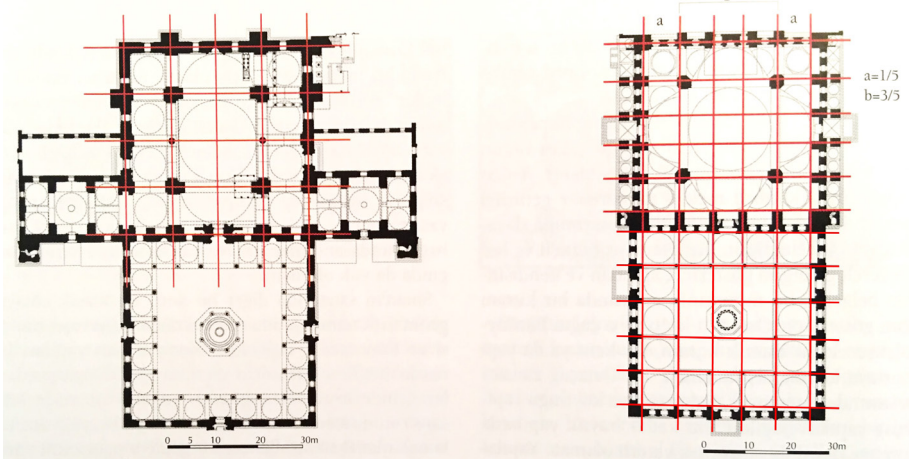
¹⁸ Kuran, *age.*, s. 26.

¹⁹ Kuran, *age.*, s. 58.

²⁰ Kuban, *age.*, s. 68.

²¹ Kuban, *age.*, s. 69.

olduğu görüşündedir²². Çünkü ona göre Şehzade Mehmet Camisi'nde, ...büyük kubbenin dört yanına da yarım kubbeler koyarak caminin dört yandan yarım kubbelerle desteklenmiş ana kubbe ile on altı kare birimin on ikisini orta mekân örtüsü halinde değerlendirmiş ve merkezi planlı Osmanlı camii'nin en gelişmiş örneğini vermiştir...²³. Kuran, ...kubbe aleminden zemine kadar kademe kademe yayılan kitle kuruluş düzeni...²⁴ ile bu yapının bir ustalık eseri olduğu görüşündedir. Şehzade Mehmet Camisi'nin yan kubbelerle desteklenen ana kubbe şeması, Beyazıt Camisi şemasının gelişmiş bir izleyicisi olarak kabul edilmektedir²⁵. İki camide de ana kubbe ile belirlenen merkezi mekânın, kubbe ya da yarım kubbelerle örtülü yan mekânlarla genişletilmesi başka bir deyişle merkezi mekân elde etme çabası vardır. Bu çaba, erken Osmanlı döneminde başlamıştır. Edirne Üç Şerefeli Camisi'nde ana kubbe, doğu ve batıda ikişer küçük kubbe ile; Eski Fatih Camisi'nde ana kubbe doğu ve batıda ikişer küçük kubbeye ilaveten güneyde, mihrap önünde bir yarım kubbe ve köşelerde küçük kubbeler ile; Bayezid Camisi'nde ise Eski Fatih Camisi'nin bir adım ileri olarak kuzeyde ve güneyde birer yarım kubbe, doğuda, batıda ve köşelerde küçük kubbeler ile genişletilmiştir (Şekil 13).

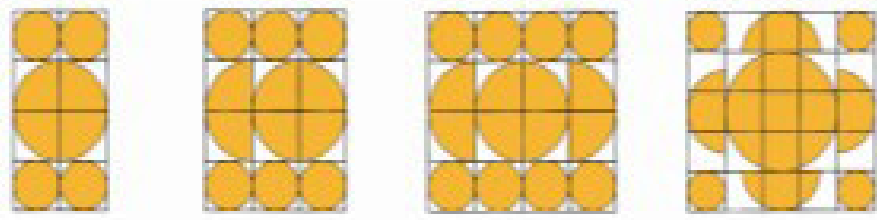
Şekil 12: Solda: Beyazıt Camisi; Sağda: Şehzade Camisi modüler kurgusu (Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul 2007).

22 Kuran, *age.*, s. 242.

23 Kuran, *age.*, s. 89.

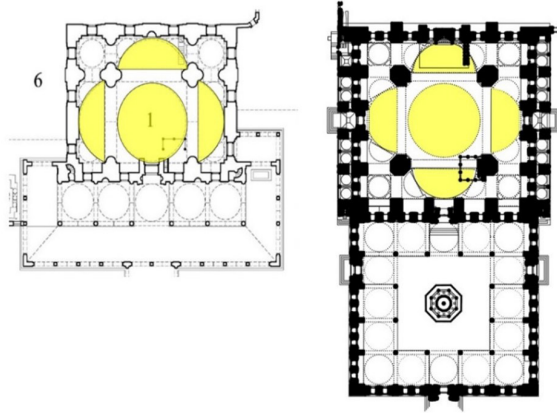
24 Kuran, *age.*, s. 170.

25 Kuran, *age.*, s. 62.

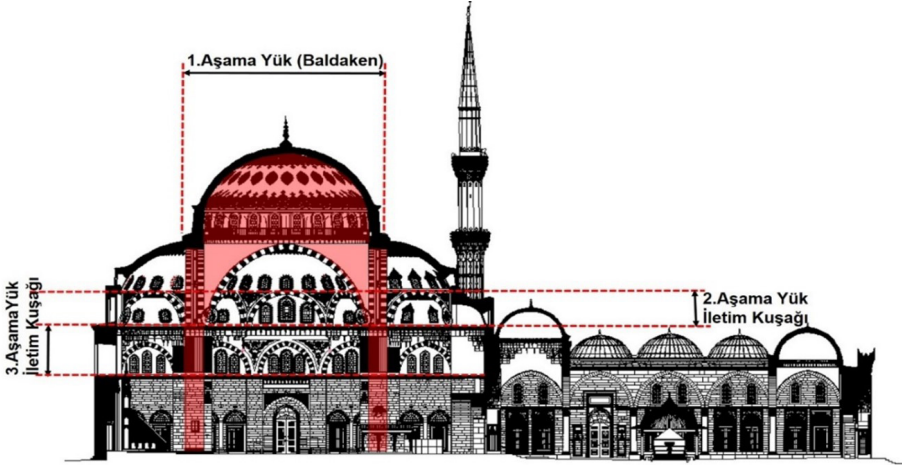

Şekil 13: Modüler yapılanma: Soldan sıra ile Edirne Üç Şerefeli, Eski Fatih, Bayezid ve Şehzade camileri modüler kurgusu (Kuban, *Sinan'ın Sanatı ve Selimiye*, İstanbul 1997).

Mimar Sinan, harimde merkezi mekânı genişletme isteğini önce Üsküdar Mihrîşah Sultan Camisi'nde ana kubbeyi doğu, batı ve güneyden yarım kubbelerle destekleyerek elde etmiştir. Şehzade Camisi'nde ise ana kubbe dört yönden yarım kubbelerle desteklenerek simetrik ve merkezi bir harim elde edilmiştir. Bu merkezi mekânda, harimi, dört yönden *yarım kubbeler ile desteklenmiş bir baldaken* ana kubbe tanımlar (Şekil 14). Ana kubbenin dışında kalan alanlar, yarım kubbeler, exedralar, kubbeler ile örtülmüştür. Yan mahfiller yerine, giriş cephesinde, +7.29 m seviyesinde, ayaklar arasında mahfil yapılmıştır. Hünkâr mahfili, dışardan ulaşımı sağlamak üzere harimin güney doğu köşesinde, +3.98 m seviyesinde; müezzin mahfili ise kuzey batı fil ayağının köşesinde yer alır. Mihrap, kible duvarı merkezindedir. Minber ise yine kible duvarına eklenmiştir.

Şekil 14: Solda: Üsküdar, Mihrimah Sultan Camisi. Sağda: Şehzade Mehmet Camisi (EMR Mimarlık (<https://archnet.org/collections/843/publications/1457>);)

Şekil 15: Şehzade Mehmet Camisi kesitinde yük iletimi.
(EMR projeleri üzerinden E. F. Alioğlu tarafından yapılmıştır).

Çamlıbel'e göre yapının taşıyıcı sisteminde üç aşamada yük yönlendirmesi söz konusudur²⁶. Birinci aşamada yükler, *ana kubbenin pandantiflerle sekizgen fil ayaklarına ve fil ayakları arasındaki askı kemerlerine* iletilmektedir. Çamlıbel'in tanımı ile *...tek elemanla yüklerin duvarlara iletilmeyeceği göz önünde bulundurulursa ikinci yük yönlendirmesi yarım kubbeler eteğinde yer alan bir kuşak ...*²⁷ içinde olmaktadır. Bu kuşak, *...üç kemer ve onları bağlayan aralarındaki küresel üçgenlerden...*²⁸ oluşmaktadır. Bu üç kemerden iki yandakiler bingî elemanlarına bağlanır²⁹. Üçüncü yük yönlendirmesi *...bingîlerin dairesel tabanından alt yapı elemanlarına mukarnas köşe dolguları ile...*³⁰ yapılmaktadır. Yarım kubbeler eteğinde yer alan kemer kuşağı ile kubbeden gelen yük beden duvarlarına iletilir. Diğer taraftan, fil ayaklarını dış duvarlara bağlayan kemerlerle de yük iletimi sağlanır. Payandalarla desteklenmiş beden duvarları üst örtüden gelen tüm yükü alarak temellere iletir (Şekil 15). Ana kubbenin yükünü aktardığı sekizgen fil ayakları düşeyde yükselerek ağırlık kulelerini oluşturur. Kuran, bu strüktürü *...orta kubbe, bu camide yarım kubbe ve ağırlık kuleleri ile bütünleşerek Sinan'a*

26 Nafiz Çamlıbel, *Sinan Mimarlığında Yapı Strüktürünün Analitik İncelenmesi*, YTÜ Yayını No: YTÜ: MFG-98.0363/Fakülte Yayını No: MF Mim-98.002, İstanbul 1998, s. 117-118.

27 Çamlıbel, *age.*, s. 118.

28 Çamlıbel, *age.*, s. 118.

29 Çamlıbel, *age.*, s. 118.

30 Çamlıbel, *age.*, s. 118.

özgü piramidal üst örtü...³¹ olarak tanımlamaktadır. Payandalar tüm cephelerde beden duvarından dış mekâna taşkın olarak konumlandırılmıştır. Yan cephelerde, payandaların kitlesel etkisini hafifletmek için olsa gerek, dış yan sofa, dış yan mahfil, yan revak ya da yan galeri olarak adlandırılan³² yarı açık mekânlar ile bir ön cephe oluşturulmuştur (Şekil 16).

Şekil 16: Şehzade Camisi güneydoğu ve kuzeydoğu cepheleri (EMR Mimarlık).

Şehzade Mehmet Camisi'nin cephe düzeni için Kuban, *...ilk kez cami cepheleri tasarımında masif duvarların yerini revaklar almaktadır. Yapı şemasının merkeziliği, camiye yan revakların ortasından da giriş yapılarak vurgulanmıştır...*³³ tanımını yapar. Bununla birlikte, Kuban, bu yarı açık mekânların sonradan tasarlanmış olduğunu da düşünmektedir³⁴. Nitekim yan revakların iç mekânla doğrudan ilişkisi bulunmamaktadır. Kuzeybatıda, son cemaat yeri duvarında payandalar yine dış mekâna taşkın planlanmıştır. Yan revaklar, payandaları saklayarak cephede taşıyıcı sistemin görünürlüğünü engellemiştir. Yan cephelerin aksine kible cephesi daha masif ve strüktürü dışa vuran bir biçimlenmeye sahiptir. Bu cephede payandalar, yan cephedekilerin aksine görünür kılınmıştır. Sinan, taşıyıcı sistem elemanlarını

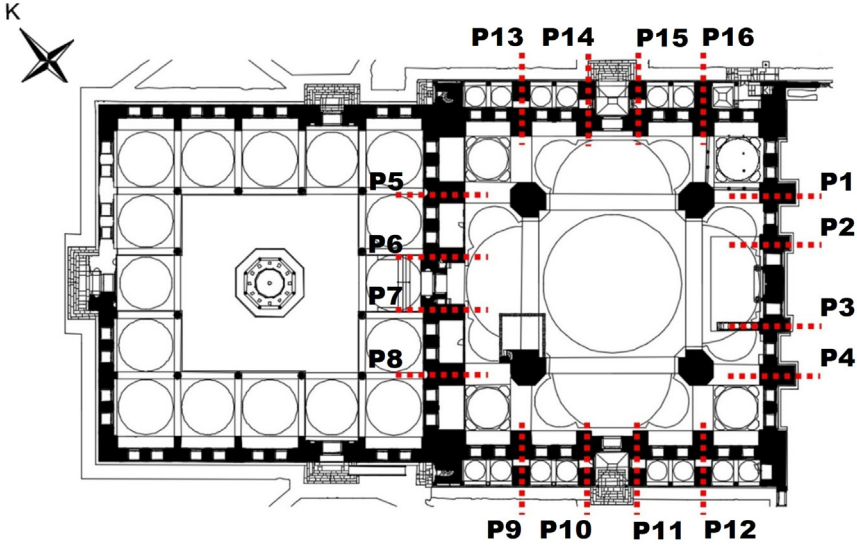
31 Kuran, *age.*, s. 61.

32 Semra Ögel, "Şehzade Mehmet Camii'nin Dış Yan Sofaları", *Vakıflar Dergisi*, S. 21, 1990, s. 151.

33 Kuban, *age.*, s. 69.

34 Kuban, *age.*, s. 69.

konumsal özelliklerine göre modifiye etmiş görünmektedir. Örneğin harimde, fil ayakları, yükleri aktaran kemerlere göre çok kenarlı bir kesit kazanmıştır. Bir diğer örnek, yine harimde, kible ve son cemaat yeri beden duvarlarındaki P2, P3, P6, P7 payandalarında görülür. P2 ile P6, P3 ile P7 payandaları aynı hizada değildir. Kible duvarında yer alması gereken mihrap, kuzeybatı cephesinde yer alması gereken son cemaatyeri harim giriş kapısı payandaların aynı doğrultuda yer almasına engel olmuştur. Ancak bu taşıyıcı sistem açısından bir sorun değildir. Çünkü söz konusu payandalar ara payanda niteliğinde ve sadece yarım kubbelerden gelen yükü almaktadır (Şekil 17).

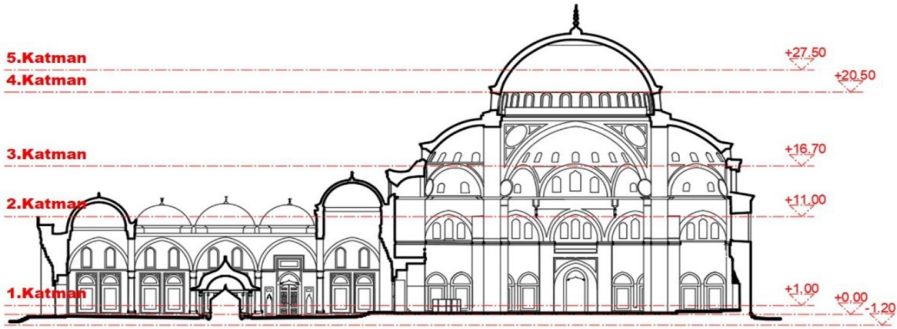

Şekil 17: Şehzade Mehmet Camisi payanda istikametleri.
(EMR projeleri üzerinden E. F. Alioğlu tarafından yapılmıştır).

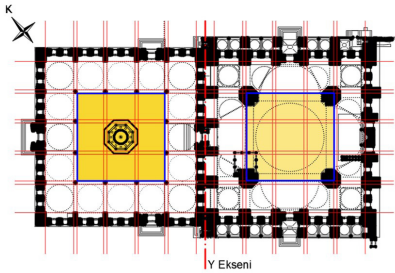
Cami harimi strüktürel tasarımın açıkça egemen olduğu bir algı yaratır. Harimde kubbe, pandantifler, askı kemerleri, fil ayakları, yarım kubbeler, exedralar ile tüm taşıyıcı sistemi yansıtan 5 katmanlı bir tasarım söz konusudur³⁵. Birinci katman, göz hizasındadır. Burada, dört fil yağı, ana giriş ve yan girişler, zemin kat duvarları ve pencereler, yan revaklar içinde gizlenmiş payanda duvarlar; İkinci katmanda,

35 Hulusi Güngör, "Mimar Sinan'ın Üç Büyük Camiinde Mekân-Strüktür İlişkisi", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, T.C. İş Bankası Yayınları, Genel Yayın No: 288, Sanat Dizisi No: 41, İstanbul 1988, s. 135-142.

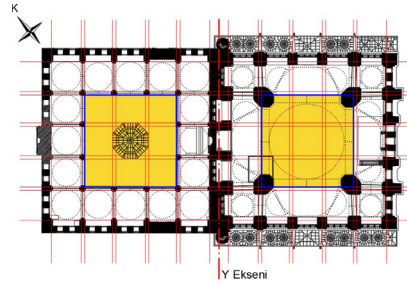
hünkâr mahfili, müezzin mahfil, kadınlar mahfili, yan revakların üst örtüsü; Üçüncü katmanda, fil ayaklar, exedralar ve köşe kubbeleri; Dördüncü katman, ana kubbe ve onu destekleyen dört yarım kubbe ile köşe kubbeleri; Beşinci katman ise bütünü ile ana kubbe kesitini içermektedir (Şekil 18, 19). Bu beş katman, iç mekânda bir taraftan taşıyıcı sistemi ortaya koyarken diğer taraftan tıpkı cephede olduğu gibi piramidal etkiyi yaratmaktadır. Bu etki, ...örtü dört yöndeki yarım kubbelerle kusursuz bir piramidal silüete sahiptir. Bu örnekte kübik şema, kusursuz bir bütünlük etkisi verecek biçimde kullanılmıştır. Küresel kubbeden kübik gövdeye geçiş son derece uyumludur ve içerde bütünüyle homojen bir mekân yaratılmıştır...³⁶ ifadesi ile tanımlanmaktadır.

Şekil 18: Şehzade Camisi tasarım katmanları
(EMR projeleri üzerinden E. F. Alioğlu tarafından yapılmıştır).

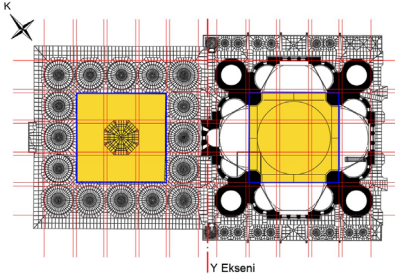

1. Katman, +1.00 metre kotu planı

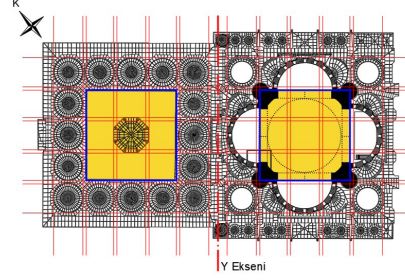

2. Katman, +11.00 metre kotu planı

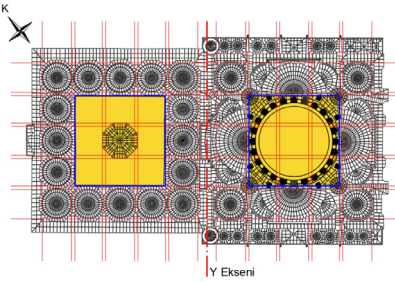
36 Jale Erzen, *Mimar Sinan Cami ve Külliyesi*, çev. R. Kınık, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara 1991, s. 26.

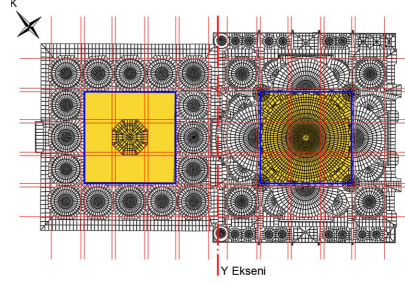
3. Katman, +16.70 metre kotu planı

4. Katman, +20.50 metre kotu planı

5. Katman, +27.50 metre kotu planı

6. Katman, üst örtü planı

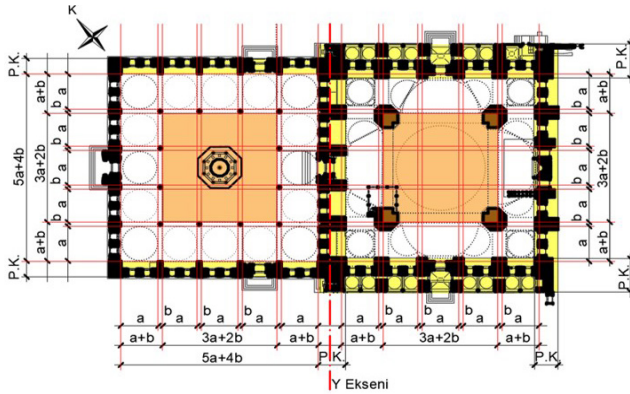
Şekil 19: Şehzade Camisi katmanları.

(EMR projeleri üzerinden E.F.Alioğlu tarafından yapılmıştır)

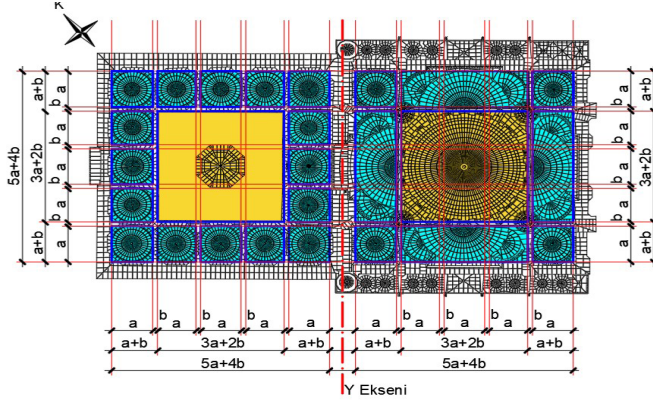
Şehzade Mehmet Camisi'nde Modüler Tasarım

Günümüz teknolojileri ile elde edilmiş, camiye ait kapsamlı hassas rölöveler üzerinden yapılan analizler tasarımın nasıl elde edildiğini derinlemesine ortaya koyabilmekte, Sinan'ın modüler tasarım ile taşıyıcı sistem, üst örtü ve cephe düzeni arasında nasıl bir ilişki kurarak bunu gerçekleştirdiği anlaşılabilir. Şehzade Mehmet Camisi'nde, Sinan'ı yönlendirmiş olan modüler yaklaşımın ilk adımı, kuşkusuz harimdeki kare tabanlı *baldaken/ana kubbe*dir. Başka bir deyişle ana kubbeyi, ana kubbe yükünün aktarıldığı askı kemerlerini, askı kemerlerin yükünü aktardığı fil ayaklarını kapsayan *baldaken/ana kubbe birimi kare şeması*, tasarımdaki temel hareket noktasıdır. Akabinde, *baldaken/ana kubbe* birimin avlu açık alanında tekrar edilmesi ise ikinci adımdır. Ancak, harimde ana kubbe ve ana kubbe taşıyıcı yapı elemanları bu karenin içine dahil olmuşken, avluda revak taşıyıcı elemanları

olan sütunlar, kemerler bu karenin dışında yer alırlar. *Bu yazı kapsamında varsayılan modüler birimler ise avlu açık alanından çıkmaktadır.* Başka bir deyişle avlu açık alanı çevresinde yer alan doluluk ve boşluklar modüler birimleri yaratmaktadır. Bu nedenle modüler tasarım tanımlarken, bu *doluluk (Sütunlar, kemerler) ve boşluklar (Kemer, kubbe açıklıkları)* dikkate alınmıştır. Burada, dönemin kagir inşaat teknolojisinin taşıyıcı eleman aksları üzerinden yapı inşa etme yetkilğinde olmadığı bilinmektedir ve kabul edilmelidir. Bu nedenle de varsayılan *modüler kurgu, taşıyıcı sütun ya da duvarların aksları üzerinden değil, aksine doluluk ve boşluklara bağlı olarak düşünülmüş* olmalıdır. Bu noktada, avlu açık alanını oluşturan kare birimin tanımlanabildiği görülür. Avlu açık alanı, her bir *revak kubbe çapı a* ve *kemer derinliği b* olmak üzere $a+b+a+b+\dots$ gibi formüle edilebilmektedir. Elbette, burada *a* ve *b* değerlerinin değişkenlik gösterdiğini belirtmek gerekir. Örneğin *a* değeri 6.74-7.11 metre arasında, *b* değeri 0.83-0.84 metre arasında değişmektedir. *Bunların, dönemin ölçme, inşa etme, işçilik vb. teknolojilerinden ya da yapının tarihsel süreçte geçirdiği tamir, onarım ya da restorasyonlardan kaynaklandığı düşünülmelidir. Diğer taraftan, varsayılan modüler kurgunun beden duvarlarını dışarda bırakarak ele alındığı saptanabilmektedir. Çünkü gerek avluda gerekse harimde beden duvarları ve payandalar taşıyıcı sisteme bağlı olarak farklı derinliklere ulaşabilmektedir. Avluda, kuzeydoğu ve kuzeybatı duvarlarında; Harim beden duvarlarında ayak, payanda gibi taşıyıcı düşey elemanları kapsayan Payanda Kuşağı (PK) olarak adlandırılabilen bu alanların modüler kurgunun uzantısı olduğu görülebilmektedir. Burada yapının strüktürel olarak içerden dışarı doğru düşünülmüş ve payandaları da içeren beden duvarlarının derinliği konusunda serbest davranılmış olduğu görülür (Şekil 20).*

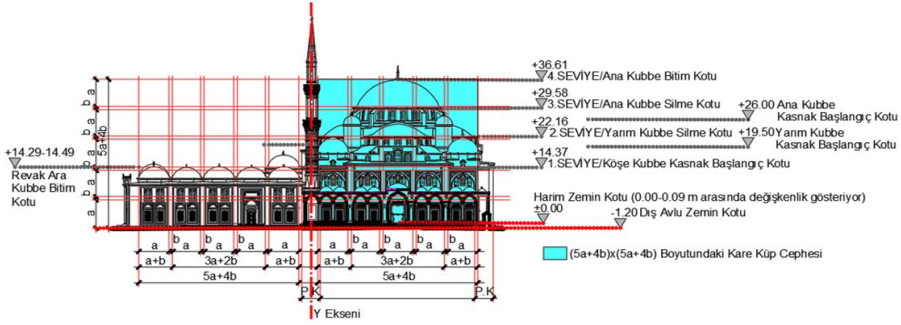
Şekil 20: Şehzade Mehmet Camisi'nde zemin katında modüler tasarım.
(EMR projeleri üzerinden E. F. Alioğlu tarafından yapılmıştır)

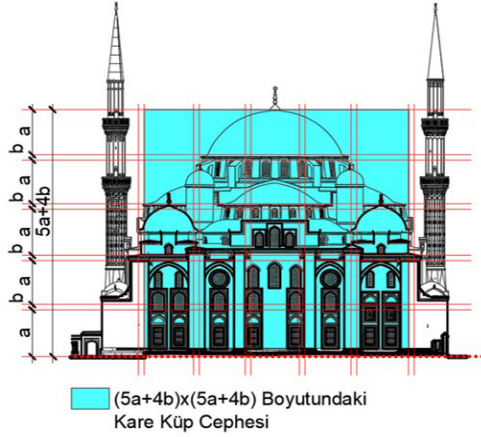
Şekil 21: Şehzade Mehmet Camisi üst örtüsünde modüler tasarım.
(EMR projeleri üzerinden E. F. Alioğlu tarafından yapılmıştır).

Bu bağlamda, plan düzleminde, *avlu açık alanı* $3a+2b$, *avlunun tümü ise* $5a+4b$ (Beden duvarları ve PK hariç) olarak tanımlanabilmektedir. *Bu şemanın bir Y simetri eksenine bağlı olarak harimde de tekrarlandığı* görülür. *Y simetri eksenini*, avlu duvarı ile cami beden duvarının birleştiği doğrultuda yer almaktadır. Avlu açık alanı $3a+2b$, *harimde ana kubbe sınırlarını başka bir deyişle “Baldaken”i tanımlamaktadır.* Ancak avluda revak taşıyıcı elemanları bu karenin dışında yer alırken, harimde ana kubbe taşıyıcı elemanları bu karenin içindedirler. Böylelikle *harimde, $3a+2b$, ana kubbe ile askı kemerlerini ve askı kemerlerinin yükünü aktardığı fil ayaklarını da kapsamaktadır* (Şekil 20).

Harimde, *ana kubbeyi destekleyen yarım kubbeler ile exedralar da tüm taşıyıcı elemanları ile $(3a+2b)x(b+a)$ birimi içinde kalmaktadır. Köşe kubbeleri $(a)x(a)$ modülü içinde kalmakla birlikte modül birime eşit değildir.* Bu noktadaki ayak, kemer vb. taşıyıcı yapı elemanlarının harimde, avludakilerden daha ebatlı olması nedeni ile köşe kubbeleri küçülmüştür. Buna karşın, üst örtüde köşe kubbeleri yeniden $(a)x(a)$ birimini yansıtır. Başka bir deyişle *üst örtü, avlu ve harim için varsayılan $a+b+a+b+\dots$ modüler kurgusunu bütünü ile yansıtabilmektedir* (Şekil 21). Böylelikle *Sinan, dönemi için algılanması mümkün olmayan caminin kuşbakışı görünümünü de tasarlamıştır* diyebiliriz. Bu aslında, Sinan'ın tasarımlarını sultana maket ile sunduğu kanaatini de güçlendirmektedir. Çünkü üst örtü tasarımı, günümüzde ancak model, maket ya da parametrik tasarım yöntemleri ve yeni teknolojik araçlar ile çok kolay çözümlenebilmekte ve sunulabilmektedir.

Şekil 22: Şehzade Mehmet Camisi kesitinde modüler tasarım. (EMR projeleri üzerinden E. F. Alioğlu tarafından yapılmıştır).

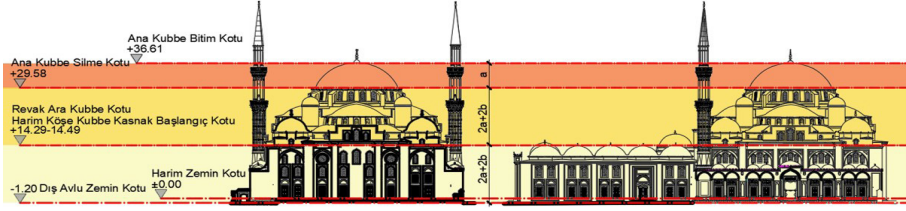
Şekil 23: Şehzade Mehmet Camisi güneydoğu cephesinde modüler tasarım. (EMR projeleri üzerinden E. F. Alioğlu tarafından yapılmıştır).

Bu makalede, varsayılan bu modüler kurgu, kesit ve cephelerde de izlenebilmektedir. Ancak burada sorun, planda, avlu taşıyıcı sistemine bağlı olarak oluştuğu varsayılan $a+b+a+b+\dots$ şeklindeki modüler kurgunun kesit ve cephelerde *hangi seviyede/kotta* başlatıldığıdır. Başka bir deyişle, bu modüler tasarım kesit mi yoksa cephe mi düşünülerek tasarlanmıştır? Anıtsal yapıların ilk etkisinin, cephelerden kaynaklanacağı gerçeği ile Sinan'ın modüler tasarımın etkisini öncelikle cephelerde görmek isteyeceği, sultana sunduğu resim ya da makette de cephenin öncelikli olacağı aşikardır. Sinan, caminin *dış avlu zemin çizgisi* ile *ana kubbe bitim doğrultusu* arasında kalan yüzeyin, cephenin, tasarımın modüler yaklaşımını

yansıtacağını bilmektedir. Bu noktada dış avludaki *hangi seviye/kot cephe başlangış noktası* olarak kabul edilmiştir sorusunu yanıtlamak gerekmektedir. Bu varsayımda, dış avlu özđün zemin kotu, caminin A2 avlu kapısı ile C2 harim giriş kapısı merdivenlerinin ve cephelerin özđün başlangış noktası olan -1.20 m kotu olarak kabul edilmiştir. Çünkü, cami cephesi bu kottan itibaren başlıyor görünmektedir. Bu bağlamda, varsayılan $a+b+a+b+\dots$ modül kurgusunun -1.20 metredeki dış avlu zemininden başlatılmış olduğu dışınılmaktadır (şekil 22).

Bu kabul ile irdelendiğinde, *şehzade Mehmet Camisi kesit ve cephelerinde de belirli seviyelerin $a+b+a+b+\dots$ modül kurgusuna uyumlu olduğu* görülebilmektedir. Bu seviyelerden birincisi, avluda, revak ara kubbesi bitim kotudur. Bu kot 14.29-14.49 metre arasında değişkenlik gösterir. Bu seviye, *harim köşe kubbeleri kasnak başlangış seviyesi olan 14.37 metre* ile yakın değerler içindedir. *İkinci seviye harimin yarım kubbe silme kotu (+22.16), üçüncü seviye harim ana kubbe silme kotu (+29.58), dördüncü seviye ise harim ana kubbe bitim kotudur (+36.61)*. Diğer taraftan *1.Seviye, modüler olarak $2a+2b$ olarak ifade edilebilmektedir*. Bu aralık yapı cephesinde arka arkaya iki kez tekrar etmektedir. Bu bağlamda, *1. Seviye ile 3. Seviye arası, yine $2a+2b$ tanımına uymaktadır*. Birinci aralık, *kübik alt yapıyı, ikinci aralık ise ana kubbe dışındaki, piramidal etkiyi yaratan yarım kubbeleri, köşe kubbeleri, exedralar ve ağırlık kulelerini tanımlamaktadır*. Bu iki aralığın akabinde harimde ana kubbe yer alır. *Ana Kubbe silme kotu ile ana kubbe bitim kotu ise yaklaşık olarak a aralığa tekabül etmektedir* (şekil 22-24).

Birinci seviye, tüm cephelerde bir seviye belirleyici olarak öne çıkmaktadır. Harimde bu seviye aynı zamanda, *üst örtünün üstünde yükseldiği pramidal kitleden kopuş seviyesi* olarak da kabul edilebilir. *Dördüncü seviye olan +36.61 m kotu, avlu ve harimin kare tabanının bir kenarı olan $5a+4b$ boyutunun kesitte de tekrar edilmiş olduğunu gösterir*. Bařka bir deyişle *Sinan harimi bir kare küp gibi ele almış, biçimlendirmiş, piramidal dışa vurumu elde etmiştir* (şekil 22, 23). Böylece cephede de geometrik bir düzenin benimsendiği anlaşılmaktadır. Elbette varsayılan modüler şemanın adı gečen seviyelerle yüzde yüz örtüştüğu söylenememektedir. Ancak burada da dönemin ölçme, inřa etme, işçilik vb teknolojilerinden ya da yapının zaman içinde geçirdiği tamir, onarım ya da restorasyonlardan kaynaklanan bozulmalar dikkate alınmalıdır.

Şekil 24. Şehzade Mehmet Camisi modüler tasarımı.

(EMR projeleri üzerinden E. F. Alioğlu tarafından yapılmıştır).

Sonuç olarak Şehzade Mehmet Camisi'ne ilişkin ...eni, boyu, yüksekliği benzer değerler taşıyan simetrik ve dengeli bir mimari düzeni, toplu bir mekân, merkezi kubbe sistematiğini ve iç kabuğun dış küllüye yansıtılmasındaki duyarlılığı...³⁷ kabulünün nasıl bir yaklaşıma dayandığı ortaya çıkmaktadır. Sinan, hangi ifade yolu ile bu tasarımı sultana sunmuştur sorusu tam olarak bilinmemekle birlikte, dönemin ölçülerine göre oluşturulmuş bir ızgara tahta kullanılmış olmalıdır. Ancak böylelikle bu yazı boyunca ele alınan modüler tasarım gerçekleştirilebilir. Bu tasarımda hiçbir şeyin tesadüfi olmadığı ileri sürülebilir. Gerek plan şemasında gerek kesit ve cephelerde elde edilmek istenen bir tasarımın kesinlikle öngörüldüğü açıktır. ızgara altlıklı zemin planlarında, bu öngörülerin çizilmesi modüler tasarımı ortaya çıkarmıştır. Bu öngörüler arasında birinci sırada harimdeki *baldaken* ana kubbe birimi yer almaktadır. Akabinde bu birimin kare tabanının negatifinin düşünülmesi, başka bir deyişle *avlu açık mekânının* elde edilmesidir. Ancak bu işlem sırasında yapının taşıyıcı tüm elemanları boyutsal tahminleri ile birlikte düşünülmüş olmalıdır. Aksi takdirde avludaki taşıyıcı sistem ile harimdeki taşıyıcı sistem elemanlarının farklı ebatları inşa sürecinde temelden üst örtüye kadar her noktada, detayda sürekli soruna neden olacağı açıktır. Bu nedenle Sinan, sultana ilk sunduğu çizim ya da maketlerin yanı sıra, özellikle harimde taşıyıcı sisteme ilişkin detay çizimler ya da maketler yaptırmış olmalıdır. Ancak böylece, kemer, ayak, sütun, yarım kubbeler, exedralar plan, kesit, görünüşlerde ve üst örtü biçimlenmesinde dengeli ve tutarlı bir tasarımın oluşmasını sağlayabilmiştir.

Bu çalışma, cami taşıyıcı sistemine odaklı ele alınmıştır. Ancak geçiş elemanları, kapılar, pencereler, silmeler, kemerler, bezeme programı vb unsurları 1/1 ölçekte irdeleyen analitik çalışmalar elzemdir. Böylelikle Mimar Sinan'ın mimarlık gramerini anlamak mümkün olabilecektir.

37

Kuran, *age.*, s. 242.

KAYNAKLAR

- Alper, Berrin, *İstanbul'daki Mimar Sinan Camilerinde Sütunlar, Biçim, Malzeme ve Boyut Özellikleri*, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İstanbul 1998.
- Arpat, Atilla, "Osmanlı Dini Mimarisinde Sayısal Sembolizm", *II. Uluslararası Türk ve İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, Bildiriler*, İTÜ, İnşaat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1986, s. 67-80.
- Ataman, Alpaslan, *Bir Göz Yapıdan Külliyyeye*, Mimarlar Tasarım Yayınları-1, İstanbul 2000.
- Cansever, Turgut, *Mimar Sinan*, Albaraka Türk Yayınları: 24, Kültür Kitapları: 2, İstanbul 2005.
- Çamlıbel, Nafız, *Sinan Mimarlığında Yapı Strüktürünün Analitik İncelenmesi*, YTÜ Yayını No: YTÜ:MFGB-98.0363/Fakülte Yayını No: MF.Mim-98.002, İstanbul 1998.
- Erzen, Jale, *Mimar Sinan Cami ve Külliye*, çev. R. Kınık, ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ankara 1991.
- Güngör, Hulusi, "Mimar Sinan'ın Üç Büyük Camiinde Mekân-Stüktür İlişkisi", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, T.C. İş Bankası Yayınları, Genel Yayın No: 288, Sanat Dizisi No: 41, İstanbul 1988, s. 135-174.
- Haidar, S. Gülzar ve Yazar, Hatice, "Implicit Intention and Explicit Order in Sinan Work", *II. Uluslararası Türk ve İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi, Bildiriler*, C II, İTÜ, İTÜ Bilim ve Tarihi Enstitüsü, İstanbul 1986, s. 29-42.
- Koroğlu, Nil, *Mimar Sinan Camilerinde Strüktürel Morfolojisi Üzerine Bir Araştırma: Kılıç Ali Paşa Camisi*, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010.
- Kuban, Doğan, "Sinan'ın Dünya Mimarisindeki Yeri", *Mimarbaşı Koca Sinan*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1988, s. 581-624.
- Kuban, Doğan, *Sinan'ın Sanatı ve Selimiye*, Türkiye İş Bankası, Kültür Yayınları, İstanbul 1997.
- Kuban, Doğan, *Osmanlı Mimarisi*, YEM Yayınları, İstanbul 2007.
- Kuran, Abdullah, *Mimar Sinan*, Hürriyet Vakfı yayınları, İstanbul 1987.
- Ögel, Semra, "Şehzade Mehmet Camii'nin Dış Yan Sofaları", *Vakıflar Dergisi*, S. 21, 1990, s. 151-164.

- Sönmez, Neslihan, *İstanbul'daki Mimar Sinan Camilerinin Alt Sıra Pencereleeri: Tasarım ve Uygulama Özellikleri-Koruma Sorunları*, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınlanmamış Profesörlük Tezi, İstanbul 1997.
- Söylemezoğlu, Kemali, "İstanbul Rüstem Paşa Cami Son Cemaat Mahalli ve Avlusu Planlamasında Gözönünde Tutulan Faktörler Hakkında", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Genel Yayın No: 288, Sanat Dizisi: 41, İstanbul 1988, s. 259-267.
- Tuncer, Nüket, *Klasik Dönem Osmanlı Mimarisinde İç Mekân ve Cephelerde Oran*, Yıldız Teknik Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996.
- Ünlü, Ali Emrah, EMR Architecture, Restoration, Construction, Consultancy, İstanbul, Türkiye, emrmimarlik.com

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 308
Nisan/April 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 22.02.2021
Kabul/Accepted: 06.09.2021

DOI: 10.37879/belleten.2023.113

Araştırma Makalesi/Research Article

Osmanlı Yapı Kültüründe Arslan ve Arslanhaneler

Aliye Öten*

Öz

Henüz beylik döneminde yapı kültüründe tezyinat denklemini hendesî tezyinat ve hat üzerine kuran Osmanlı Devleti'nde figürlü süslemeler çok geri planda kalmıştır. Gebze Sultan Orhan Camii, Hoşap Kalesi, Kudüs Arslanlı Kapı gibi örneklerde devşirme olarak kullanılan figürlü tezyinat, han, köprü, su kemeri gibi sınırlı sayıdaki örneklerde kadim kültür kodlarını taşımaya devam etmiştir. Osmanlı dönemine has kullanım özellikleri tespit edilen arslan figürünün yapılardaki sembolik değeri ve işleviyle ilgili bilgiler bu makalede ele alınmaya çalışılacaktır. Sembolik anlamlarıyla Türk kültürünü beslemeye devam eden arslanlar, Osmanlı Devleti'nde av törenleri vb. için kurumsal bir yapı olan Arslanhane'de somut varlıklarıyla yer almaya ve törenlerin bir parçası olmaya devam etmişlerdir. Sefer ve hazarda özellikle kürklerinin önem kazandığı vahşi hayvanların barındırıldığı ve merasimlerde halkın içine çıkarılabilecek kadar yaklaşık 100 kişilik bir ekiple eğitildiği yer olarak Arslanhane, binası tespit edilmeye çalışılan bir yapıdır ve hakkında pek çok araştırma olmasına rağmen, yeri ve yapısı konusundaki belirsizlik sürmektedir. Bu makalede Türk kültüründe ve özellikle Osmanlı yapı kültüründe arslan sembolizmi ve tezyinata yansımaları ile İstanbul'da bulunan ve tam yeri tespit edilememiş Arslanhane yapıları hakkında, literatür, Vakıflar Genel Müdürlüğü ve T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan evrakta dayanarak yeni ve kesin sonuçlara ulaşılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türklerde Arslan sembolü, Arslan kabartmaları, Osmanlı yapı kültüründe arslan, Arslanhane.

* Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı, İstanbul/TÜRKİYE, aliyeakturk@gmail.com
ORCID 0000-0003-1753-831X

Arslan (Lion) and Arslanhane's (Arslan-house) in the Ottoman Building Culture

Abstract

Figured ornaments fell behind in the Ottoman Empire, which established the decoration equation in the building culture in the era of the principality on the dome decoration and calligraphy. The figured decoration used in examples such as Gebze Sultan Orhan Mosque, Hoşap Castle, Jerusalem Arslanlı Gate, inn, bridge, and aqueduct continued to bear the ancient cultural codes in limited numbers. Information about the symbolic value and function of the lion figure, whose usage characteristics specific to the Ottoman period, in buildings will be discussed in this article. Lions, which continue to feed the Turkish culture with their symbolic meanings, took part in hunting ceremonies in the Ottoman Empire, etc. They continued to take place with their concrete assets and to be a part of the ceremonies in Arslanhane, an institutional structure for Arslanhane's building, which is a place where wild animals were sheltered and trained with a team of 100 people to be brought into the public in ceremonies, especially during the expedition and the peace, is a building that is tried to be identified and although there are many researches on it, the uncertainty about its location and structure continues. In this article, the literature about the Arslanhane buildings in Istanbul, whose exact location has not been determined, with the reflection of lion symbolism and decoration in the Turkish culture and especially in the Ottoman building culture will be investigated through the documents from the General Directorate of Foundations and Directorate of Ottoman Archives, and new results will be reached.

Keywords: Arslan symbol in Turks, Arslan reliefs, lion in Ottoman building culture, Arslanhane.

Giriş

Türk Lehçe ve şivelerinde arslan, aslan, şîr, arıslan, arıstan, şer, yolbars¹ gibi okunuşları olan Arslan kelimesinin etimolojik kökeni ve anlamı hakkında arslan< arsil+ an (arsıl: sarı. arslan: sarı renkli avcı hayvan, av hayvanı) gibi açıklamalar mevcuttur². Türk dilinde ilk yazılı örneklerine Uygur Türklerinde rastladığımız Arslan kelimesi, kendisine atfedilen sembolik anlamıyla Türk kültüründe edebiyattan, sanata her alanda yazı, söz ve figür hâliyle yaygın biçimde kullanılmıştır. İlk somut örneklerine

1 Levent Doğan, "Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 12, 2001, s. 645.

2 Onur Balcı, "Kaplan Kelimesinin Kökenbilimsel İncelenmesi", *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 36, 2012, s. 279.

Orta Asya Hun kurganlarında rastladığımız Arslan figürü, mücadele, zafer, iyinin kötüyü yenmesi, güç, kahramanlık ve kudret sembolü olmuştur. Bütün Orta Asya'ya yayılan ve bilhassa Türk hâkimiyetlerinde daima kendini gösteren hayvan stiline çok tercih edilen figürlerinden biri olan arslan, Hun Devleti'nde Şaman etkileri gösterirken; Budist sanat geleneğinin etkisiyle Uygur Devleti'nde farklı tasvir edilmiştir³. İslamiyet'ten sonraki Türk sanatındaki arslan sembolü, İslamiyet'ten önceki kültür birikimi izinde gelişmiştir. Yeni tasavvurla zenginleşmekle birlikte, arslanın İslam'la bağdaşan sembolik anlamı korunmuş ve devam ettirilmiştir. Arslan sembolizminde öne çıkan güç, kuvvet, koruyuculuk ve taht gibi hususlar birçok mitolojide ortak⁴. Bu yüzden Anadolu'nun eski yerleşimcilerinin bıraktığı figür ve heykellere ek ve farklı mecrada İslami dönem Türk yapılarında ve sanatında arslan figürünün kullanıldığı görülmektedir. Selçuklularda çok sayıda ve farklı kompozisyonda örneği bulunan arslan figürleri hükümdarın kudret ve kuvvetini sembolize etmekte, aynı zamanda tahtı ve hükümdarı koruyacağına inanılmaktaydı.

Türk kültüründe hem İslam öncesi hem de İslami dönemde zengin bir kullanım alanı bulan hayvan üslubu, ileri derecede stilizasyon, spiral şekiller, figürlerin deformasyonu, S kıvrımlar, birbiriyle birleştirilmiş hayvan motifleri, hayvan mücadele sahneleri ve insan figürüyle bir arada Gazne, Büyük Selçuklu ve Karahanlı sanatında uygulanmıştır⁵. Arslan figürünün mimaride kullanımı, Karahanlılarda 1129-30 tarihlerinde, Ebu'l-Muzaffer Behramşah tarafından yaptırılan Tirmiz Sarayı'nın taş süslemelerinde görülür. Bu saraydaki iki gövdeli tek başlı arslan figürü ile öküzle saldıran arslan ve grifon kompozisyonları Hayvan Üslubunun sürdürüldüğüne dair en güzel örnekleri içermektedir⁶. Anadolu Selçuklu Devleti'nde heykel seviyesinde işlenen tek figür olarak arslan; kale, saray, han ve köprü gibi yapılarda da tezyinata kullanılmıştır⁷. Zeki Velidi Togan "Türkler hâkim bir millet olarak yaratıldıklarına inanmakta ve kendilerinin kurt yahut arslan soyundan geldiklerini kabul etmekteydiler. Kaleler, köprü ve mezar taşlarında arslan tasviri aynı zamanda böyle bir inanışla da ilgili olabilir" der⁸, ayrıca Selçuklu Sultanlarının birçoğunun isminde arslan isminin sıklıkla kullanılması da bu fikirle özdeşleşmektedir.

3 Şenay Alsan, *Türk Mimari Süsleme Sanatlarında Mitolojik Kaynaklı Hayvan Figürleri (Orta Asya'dan Selçuklu'ya)*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 17-18.

4 Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2000, s. 35.

5 Alsan, *agt.*, s. 19.

6 Alsan, *agt.*, s. 19.

7 Alsan, *agt.*, s. 21.

8 Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, s. 102

Selçuklu mimarisinde arslan figürünün tekil kullanıldığı gibi, kompozisyona yerleştirildiği de görülmektedir. Arslan, kuvvet ve kudreti simgeler, aynı zamanda güneşin ve aydınlığın da temsilcisidir. Çok arslanlı, güneş ve arslanı birlikte ele alan yahut arslan ve hayvan mücadelesini konu alan kompozisyonlarda ise mücadele, güç ve galibiyet vurgulanmaktadır. İslam sanatı özelinde bu mücadele sahneleri için, güneşin aya veya karanlığa, iyiliğin kötülüğe, yerlinin düşmana galibiyeti gibi karşıt kavramların karşılığı çeşitli sembolik anlamlar düşünülebilir⁹. Arslan figürü; sfenks ve ejderli formda, hayat ağacı veya insanların yer aldığı farklı kompozisyonlarda yapılarla işlenmiştir. Ayrıca arslan, rahmet oluklarında başı ve boynuyla detaysız, ağzı oluk olacak şekilde açık, kübik formda stilize veya realist işlenerek en çok tercih edilen figür olmuştur. Afyon Ulu Camii (1272), Kayseri Battal Camii (12. yüzyıl), Kayseri Sahabiye Medresesi (13. yüzyıl), Huand Hatun Medresesi (1238), Akşehir Taş Medrese (1250), Tuzhisarı Sultan Hamı (13. yüzyıl) ve Karatay Hanı (1240)'nda arslanlı rahmet olukları mevcuttur¹⁰. Cephe mimarisinin önemli bir unsuru olan rahmet olukları, yağmurla ilgili olarak hayrı, bereketi ve rahmeti; koruyuculukla ilgili olarak da gücü ve kuvveti simgelemektedir¹¹. Arslanlı kompozisyonlar Selçuklular tarafından sadece yapılarda değil paralar ve çeşitli malzemelerden üretilen günlük eşyaların tezyinatında da kullanılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin düşünce dünyasında da bu sembolik etki devam etmiştir. Teşrifat gereği oğullarına isimleriyle hitap edemeyen valide sultanların “aslanım” ifadeleri, kahramanlık, güç ve hükümdarlık mesnedi olarak kullanıma örnektir¹². Yine *Saltuknâme* (1474-80) adlı eserde arslan; Şir/Arslan/Kaçan adlarıyla anılıp gücü, beyliği, hükümdarlığı temsil etmekteyken; hükümranlığın, maddi ve manevi gücün sembolü olan arslana binme de, Karaca Ahmed ve Hacı Bektâş-ı Veli'nin kıssalarında yer almaktadır. İslamiyet'ten önceki Türk devirlerinden başlayan bu sembolizm, İslamiyet sonrası da maddi - manevi güç ve hükümranlılık olarak karşımıza çıkmaktadır¹³. İslami dönemde barış, huzur, adalet ve mutluluk sembolü olarak da kabul gören arslan figürü¹⁴; özellikle Bektaşilik'te Hz. Ali'nin

9 Gönül Öney, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara 1992, s. 40.

10 Alper Altın, “Türk-İslam Sanatı Geometrik Süslemesinde Ali İsmi'nin Üç Kollu Çarka Uyarlanması”, *Akademik Hassasiyetler*, S. 6, 2019, s. 31.

11 Altın, agm., s. 53.

12 Ali Akyıldız, “Vâlîde Sultan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C XLII, İstanbul 2012, s. 494.

13 Yaşar Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Kömen Yayınevi, İstanbul 1995, s. 130-131.

14 Süheyla Sarıtaş, *Türk Mitolojisinde Hayvanlar*, Tüba Yayınları, Ankara 2016, s. 11-12.

“Haydar-ı Kerrâr” olarak bilinmesi ve onun sembolü olması nedeniyle önemli addedilmiştir. Osmanlı hat sanatında “Esedullah- Allah’ın arslanı” şeklindeki hat kompozisyonlarına kutsal manalar yüklenerek, tekke gibi kutsal mekânlar süslenmiştir¹⁵. Arslan, en çok ihtiyaç duyulan iki nesneyi altını ve güneşi ve her nesnede mevcut olan hareketlilik, yönelme ve yaratıcılık ilkesini temsilen tasavvûfi inanışta tefekküre karşılık hareketi simgelemektedir¹⁶. Bu çalışmada Osmanlı Devleti’nde arslanhanelerdeki varlığıyla törenlerin ve avların vazgeçilmezi olan arslanın sanat ve yapıya yansımalarının birinci bölümde sembolik olarak çözümlenmesi ve ikinci bölümde de yaşadıkları yer ve yapılar alt başlıklarında bazıları yeni tespit edilen örnekler dâhilinde incelenerek Osmanlı yapı kültüründe varlığı ve sembolüyle arslanın rolünün anlaşılması amaçlanmaktadır.

1. Osmanlı Yapılarında Arslan Figürü ve Kompozisyonları

Osmanlı’da mimari eserlerde tezyinatın yoğunlaştığı yerler ve tezyinat programı henüz beylik döneminde şekillenmiş ve Osmanlı mimari tezyinatını oluşturan unsurlar da bu dönemde belirlenmiştir. Osmanlı mimari tezyinat programı hat ve hendesî tezyinatı ön planda tutarak kendini bulmuştur. Osmanlı yapı kültüründe arslan figürünün Orta Asya’dan gelen etkisi bıçak gibi kesilmemiş ve nadir örneklerde bile olsa kendisini hissettirmiştir. Ayrıca arslan figürünün uygulandığı yere ve kompozisyona göre farklı anlamlar taşıdığı düşünülebilir.

II. Murat’ın, Ergene Nehri üzerine 1426-1444 yılları arasında Mimar Muslihiddin’e yaptırdığı Uzunköprü (Ergene Köprüsü), 15. yüzyılda arslanlı kabartmalara rastlanılan bir Osmanlı eseridir. Köprünün doğu tarafında korkuluk taşının bir köşesine işlenen arslanlı kompozisyonda, sol arkada gövdesi yivlenmiş bir vazo içinde lale kabartması ve diğer bölümde de bir insan başına ve iki ağaca basan arslan figürü kabartması vardır. Köprüde yer alan pek çok figürlü kompozisyondan birinde zincirli tek arslan, bir diğerinde arslanı kuyruğundan yakalayan hayali bir kuş figürü işlenmiştir. Figürlü tezyinatın en dikkat çekeni ise bir madalyon içinde başları birbirine bitişik ve hareket hâlinde tasvir edilen üçlü arslan kabartmasıdır¹⁷. Bu kabartma, arslanların üç kollu çark biçiminde yerleştirilmesi nedeniyle önemlidir. Hareket hâlinde ve birbirini takipte tasvir

15 Malik Aksel, *Türklerde Dini Resimler*, Kapı Yayınları, İstanbul 1967, s. 83.

16 Semra Ögel, “Selçuk Sanatında Çift Gövdeli Arslan Figürü”, *Belleten*, C XXVI/S.103, 1962, s. 530.

17 Fethi Ahmet Yüksel-Ahmet Hamdi Bülbül-Müslüm Gündüz, “Uzunköprü Cısr-i Ergene”, *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, S. 7, 2011, s. 31.

edilen arslanlar, ön ayakları ileride, kuyrukları “S” şeklinde kıvrımlı işlenmiştir. Arslanların baş kısımları madalyonun ortasında birleşmektedir. Bugün yerinde replikası mevcuttur¹⁸.

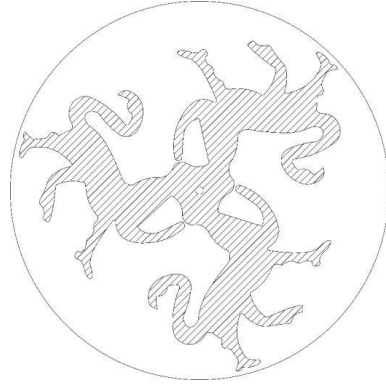
Resim 1, 2, 3: Edirne Uzunköprü arslanlı kompozisyonlar

(Yıldıray Özbek, *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme (1300-1453)*, T.C Kültür Bakanlığı, Ankara 2002, s. 466-469; Yüksel vd., agm., s. 31.)

Uzunköprü’de yer alan tezyinatındaki kompozisyon çeşitliliği, bu kabartmaların pek çok ustanın elinden çıktığını düşündürmektedir. Köprü inşasında çalışan taşçı

¹⁸ Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri Ortaçağ’dan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 2002, s. 104.

ustalarının yerel bilgi ve tecrübelerini yansıtmış olmaları ihtimal dâhilindedir. Uzunköprü’de arslan figürünün çokça kullanılmasının Hz. Ali ile ilgili gerekçeleri vardır. Bunlardan biri *Saltuknâme*’de geçen Edirne şehrini Hz. Ali’nin gazilerinin fethettiğine dair inançtır¹⁹. Bunun dışında İslami dönemde arslan figürünün Osmanlı Devleti’nde kullanımıyla ilgili daha genel geçer sebepler de vardır. Bunlardan biri de, Tirmizî (ö.279/892)’nin Sünen’inde yer alan Hz. Muhammed’in “Ben hikmet eviyim. Ali de onun kapısıdır” şeklindeki ifadesidir. Tirmizî’nin dışında Ukaylî (ö.322/933), Taberânî (ö.360/971), İbn Adî (ö.365/975) ve Hâkim (ö.405/1014)’in rivayetlerinde de, “Ben ilim şehriyim. Ali de onun kapısıdır. İlim isteyen kapıya gelsin”²⁰ şeklindeki Hadis-i Şerif’in de etkisiyle kapıların Hz. Ali’yi simgelediği düşünülmektedir²¹. Burada bahsi geçen kapı sembolü, Uzunköprü’nün; kemer açıklıklarından ziyade Rumeli’de ilk fethedilen yer olarak Ergene şehrinin kurulmasına ve ulaşımına imkân veren fetih kapısı ve aynı zamanda şehir kapısı olmasına atf olabilir.

Resim 4, 5: Edirne Uzunköprü üzerindeki arslanlı kompozisyon ve çizimi (Alper Altın, “Türk-İslam Sanatı Geometrik Süslemesinde Ali İsminin Üç Kollu Çarka Uyarlanması”, *Akademik Hassasiyetler*, S. 6, 2019, s. 51-52).

Behram Paşa Hanı adlı kemerleri tuğla, abidevi taş yapı; dikdörtgen planlı, iki katlı, ortası avlulu, klasik tipte Sivas’ta yapılmış bir 16. yüzyıl Osmanlı hamıdır. Devrin

19 Yusuf Çetin - Mesut Özaydın, “Kars Müzesinde Bulunan II. Gıyaseddin Keyhüsrev Sikkeleri”, *SSS Journal*, S. 23, 2018, s. 197.

20 Seyit Avcı, “Ben İlim Şehriyim Ali de Onun Kapısıdır Hadisi Üzerine”, *Marife*, S. 3, 2004, s. 356.

21 Alev Çakmakçoğlu Kuru, “Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisinde Hz. Ali Yazıları”, *Millî Folklor Dergisi*, S. 74, 2007, s. 66. 2007, s. 66.

hanlarına nazaran daha gösterişli olan cepesinde arslan kabartmaları bulunur. Aynı dönemde 983'te, Payas Sokullu Kervansarayı ve manzumesi de yapılmıştır. Sivas'taki bu eserlerin bizzat Mimar Sinan yapısı olup olmadığı hakkında net bir bilgiye rastlanmasa da; Payas Ceneviz Kulesi (Cin Kulesi) denilen kervan yolunu koruma amaçlı yapılan askerî yapının kapısı üzerindeki karşılıklı iki küçük arslan kabartması, âdeta Sivas'taki Taş Han'ın kabartmalarının kopyaları olmaları ile dikkat çekmektedir. Kuyruğu ejder formunda olan bu arslan figürlerinin Anadolu Selçuklu Sanatı'nda görülen örneklerin devamı olarak; ay ve güneş gibi zıtlıkları barındıran astrolojik antagonizme dayanması olasıdır²².

Resim 6, 7: Sivas Behram Paşa Hanı kuyruğu ejder formunda arslan figürleri.
(Öney, agm., s. 213-214).

Ayrıca Taç kapının mikro kozmos ile makro kozmos arasında bağ kurduğu ve girmek isteyen için yapının evrendeki yerini vurguladığı ifade edilmektedir²³. Mimarideki figür, motif veya hat gibi tezeyinat öğelerinin yapıların uygun

22 Gönül Öney, "Anadolu'da Selçuk Geleneğinde Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve Arslanlı Mezar Taşları". *Vakıflar Dergisi*, S. 8, 1969, s. 213-214.

23 Semra Ögel, *Anadolu'nun Selçuklu Çehresi*, İstanbul 1994, s. 91.

noktalarına belli bir dünya görüşünün ifadesi olarak konulduğu düşünülürse²⁴; figürlerin belirli bir program çerçevesinde bilinçli yerleştirildiği anlaşılır. Bu nedenle Taç kapılara yerleştirilen küre veya madalyonların da kozmolojik mahiyette oldukları düşünülmektedir²⁵. Yine bu nedenle Esedullah (Allah'ın Arslanı) Hz. Ali'nin sembolü olarak özellikle Taç kapı tezyinatında arslan figürü kullanılmıştır. Bu figürün aynı zamanda arslan burcunu²⁶ ve “Şir-i Hurşid” kompozisyonlarında güneş motifiyle Hz. Ali'yi temsil ettiği ifade edilmektedir²⁷. Arslan motifi aynı zamanda hükümdar yapılarına kimlik, aidiyet ve armavari bir görünüş kazandırmaktadır²⁸. Behram Paşa Hanı Taç Kapısı ve Payas Sokullu kulesi kapısındaki armavari arslan tasvirlerinin benzeri, Halep Vezir Hanı, Kilis Büyük Bedesten ve Urfa Arslanlı Han'ın girişinde bulunmaktadır. Bunlar hem Allah'ın arslanı, ilmin kapısı Hz. Ali'nin sembolü hem de bu vesileyle hükümlerlik, güç ifade etmektedir.

16. yüzyıl Osmanlı hanı olduğu ifade edilen²⁹ ancak tarihi tam tespit edilemeyen ve günümüzde sadece fotoğraflarından yamuk planlı, iki katlı ve tek avlulu olduğu teşhis edilebilen 1973'te yıkılan Arslanlı Han'dan günümüze Urfa Müzesi'nde koruma altına alınan stilize iki arslan kabartması gelebilmiştir³⁰. Dikdörtgen formlu blok taşlara, eğimli bir çerçeve içerisinde işlenen arslanlar, boyunlarında zincirle tasvir edilmiştir. Yüksek kabartma tekniğinde; gövdeleri profilden, başları cepheden verilmiş, yürür vaziyetteki arslanlar, sivri kulaklı ve dilleri dışarıya çıkık olarak tasvir edilmişlerdir. Kuyrukları sırt üzerinde tasvir edilen arslanların, vücut tüyleri kabaca işlenmiştir³¹.

24 Ali Uzay Peker, “Evrenin Binası Mimaride Yazı ve Kozmolojik Anlam”, *Anadolu Selçukluları ve Beylikleri Dönemi Uygarlığı*, 2006, s. 32.

25 Semra Ögel, *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*, Ankara 1987, s. 147.

26 Mustafa Uzun, “Edebiyatta Burç”, *DİA*, C VI, 1992, s. 424-426.

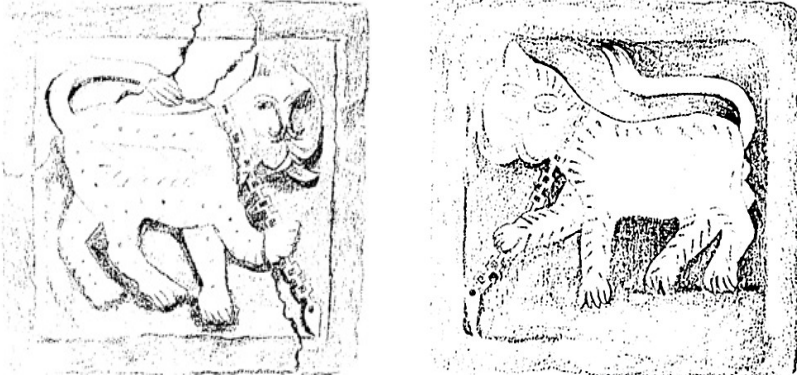
27 Nazmi Seygen, “Anadolu'da Koyun ve At Motifi Mezar Taşları”, *Tarih Dünyası*, C I/S. 8, 1950, s. 333-336.

28 Ögel, *age.*, s. 90.

29 Akın Tuncer, *Anadolu Türk Dönemi Sanatında Arslan Figürü*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 153.

30 Adil Özme, “Ruha (Urfa) Hanları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Belleten*, C LXIX/S. 254, 2005, s. 294.

31 Özme, *agm.*, s. 293-294.

Resim 8, 9: Urfa Müzesi'ndeki Arslanlı Han arslan figürlerinin çizimi.
(Özme, agm., s. 293-294).

Halep çarşısında Kara Mehmed Paşa tarafından 16. yüzyılda yaptırılan handa da Arslanlı Han benzeri armavari ve zincirli tek arslan figürü bulunmaktadır³². Aynı yüzyıl eseri Kilis Büyük Bedesten'de de üzeri siyaha, yüz detayları beyaza boyanmış şematize arslan figürü Taç kapının üzerinde yer almaktadır³³.

Resim 10: Halep Vezir Hanı giriş eyvanının avluya bakan yüzündeki arslanlı armalardan biri.
(Tuncer, *agt.*, s. 153).

³² Tuncer, *agt.*, s. 153.

³³ Tuncer, *agt.*, s. 312.

I. Mahmut Su Kemerî'nde (1731) yer alan, yapıyla eş zamanlı yapıldığı için devşirme olmadığı anlaşılan hayvan figürleri; çoğunluğu arslan figürü olması nedeniyle önemlidir³⁴. Osmanlı mimarisinde hendesî tezyinat ve hat ağırlıklı süsleme programı çerçevesinde ele alınmayan bu yapıda, Selçuklu geleneğinin devamı mahiyetinde hayvan başı formunda, rahmet oluğu ve konsol tarzında üç boyutlu ve heykelsi bir plastik etkiye sahip arslan figürleri kullanılmıştır fakat bu figürlerin rahmet oluğu veya konsol gibi işlevleri yoktur. I. Mahmud Su Kemerî'nde çoğunluğu arslan ve onun dışında at ve yılan ejder gibi figürlerden oluşan kabartmalar, yapının orta kısmına rastlayan iki kemerli bölümlerin kilit taşları üzerinde yer alırlar. Dik ve küçük sivri kulakları, badem gözleri, iki çizgi ile ifade edilen burun ve gülen bir ifade veren ağız kısmı ile bu yapıdaki arslan figürleri insanı andıran bir yüze sahiptir³⁵.

Resim 11: I. Mahmud Su Kemerî batı cephesinde, alt kemer kilit taşı üzerinde yer alan arslan başı figürü (Şahin-Sönmezer, agm., 137).

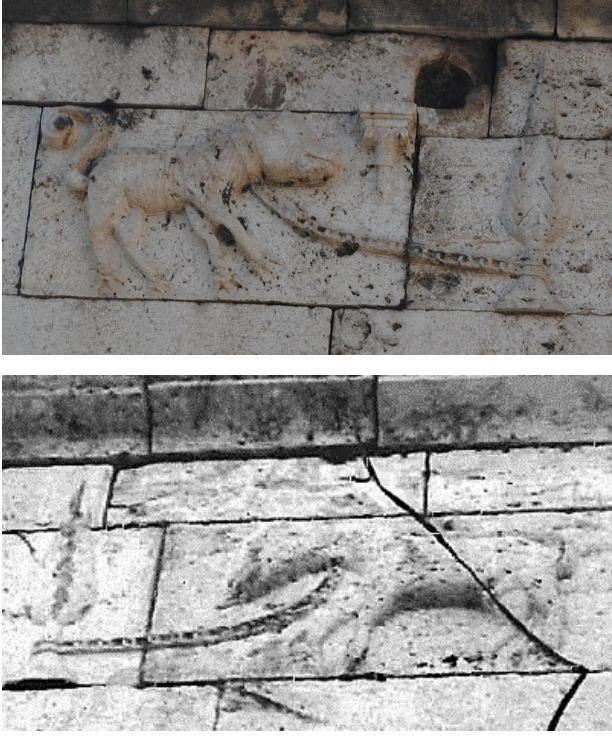
Tokat Kalesi altındaki Paşa Hanı (1752-53/1166), Zaralızâde Vezir Abaza Mehmet Paşa tarafından inşa ettirilmiştir³⁶. Hanın doğu cephesinde, Taç kapının giriş eyvanının üstünde karşılıklı, stilize bir selvi ağacına zincirle bağlanmış arslan kabartmaları dikkat çekmektedir³⁷.

34 Soner Şahin-Şükrü Sönmezer, “Osmanlı Mimarisinde Figürlü Tasvir Sanatı Hakkında Daha Önce Bilinmeyen Bir Örnek: I. Mahmut Su Kemerî”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. 26, Şubat 2017, s. 137.

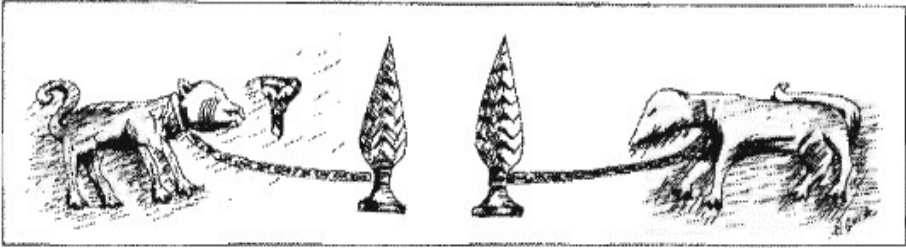
35 Şahin-Sönmezer, agm., s. 114-115.

36 İ. H. Uzunçarşılı, *Tokat, Niksar Zîle, Turhal, Pazar, Amasya Vilayet Kaza ve Nahîye Merkezlerindeki Kitabeler*, İstanbul 1927, s. 42; Hamza Gündoğdu, “Tokat’tan Birkaç Figürlü Kabartma Hakkında”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 13, 2004, s. 77-78; Erkan Atak, “Tokat Tarihi Yapılarındaki Kuşevleri”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 59, 2017, s. 328.

37 Gündoğdu, agm., s. 77-80.

Resim 12, 13: Paşa Hamı Taçkapı Sol Üst Köşesindeki Figürlü Bezeme ve Kuş Evi ile karşısındaki figür (Gündoğdu, agm., s. 90-91).

Resim 14: Tokat Paşa Hamı Giriş Eyvanına karşılıklı işlenmiş arslan figürleri (Gündoğdu, agm., s. 82).

Eyvan kemerinin iki yanında, yüzleri kemere ve birbirine dönük iki hayvan kabartması da arslan olarak teşhis edilmesine rağmen sağdaki arslan, soldaki bir köpeği andırmaktadır³⁸. Aynı birer kompozisyon oluşturacak şekilde, ortada stilize selvi motifini andıran hayat ağacına doğru ilerlerken, boyunlarında zincirle tasvir edilen figürler, profilden işlenmiş Anadolu Selçuklu arslanlarıyla benzerlik içindedir³⁹. Birinin kuyruğu sırtına paralel uzanmakta ve bel ortasında yukarıya doğru hafif kıvrılarak sonuçlanmaktadır. Yeleleri ve başı irice gösterilmiş olup, boynuna takılı kalın zincirle, kaidesi üçgen biçiminde şematize edilmiş, selvi ağacına doğru ilerlemektedir. Diğer figürün kuyruğu, sırta paralel uzanmayıp S şekliyle açığa sonuçlanmaktadır. Bu figürler tam profilden ve selvi ağaçlı kompozisyonda verildikleri için 16. yüzyıl Osmanlı hanlarından ayrılan örneklerdir.

Osmanlı üslubunun 18. yüzyıl sonlarında ortaya koyduğu ender eserlerden biri olan İshak Paşa Sarayı (1784/1199), Ağrı Doğubayazıt'ta Çolak Abdi Paşa zamanında başlanıp, II. İshak Paşa zamanında tamamlanmıştır. Osmanlı saray yapılarında uygulanan planların bir benzerine sahip olan İshak Paşa Sarayı, işlev açısından yakın amaçlı birimlerin başlıca iki avlu etrafında toplandığı bir plan ortaya koyar. Saray, cephe tasarımı, tezyinat vb. açılardan Selçuklu, Osmanlı gibi yerel unsurlarla Barok, Ampir, Rokoko gibi Avrupa etkilerinin bir arada görüldüğü eklektik bir üslup ortaya koyar⁴⁰. Harem Dairesi'nin Taç kapısının iki yanında karşılıklı iki arslan figürü ile başlayan stilize bitkisel motifli geniş kenarsuyu, dikdörtgen biçimli kapının ve inşa kitabesini de içeren mukarnaslı kavsaranın etrafını dolaşmaktadır. Ayrıca İshak Paşa Sarayı'nda ahşap hatılların dış cepheye bakan çıkıntılarında da 140 cm figürlü, sarçamdan ahşap heykel şeklinde konsollar mevcuttur⁴¹. Bunların arasında yan profilden realist formda tasvir edilmiş arslan figürlü heykel de bulunmaktadır⁴². Bu arslanlı kompozisyonlar ve figürlü ahşap heykel konsollar eklektik unsurlar taşımaktadır⁴³.

38 Hamza Gündoğdu, "Tokat'tan Birkaç Figürlü Kabartma Hakkında", *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 13, 2004, s. 78.

39 Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü", *Anadolu (Anatolia)*, C XIII, 1971, s. 167.

40 Serap Bulat, "İshak Paşa Sarayı Taçkapılarının Bezemeleri Açısından Değerlendirilmesi", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 30, 2013, s. 22.

41 Kamile Tırak-Nurgün Erdin, "Identification of Wooden Objects in Ishak Pasha Palace", *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, C 59/S. 2, 2009, s. 127.

42 Tırak-Erdin, agm., s. 134.

43 Bulat, agm., s. 22.

Resim 15: İshak Paşa Sarayı Harem Dairesi Kapısı Kenarsuyu ve Çizimi.
(Bulat, agm., s. 38).

Resim 16: İshak Paşa Sarayı Ahşap Hatullarının dış cephede yer alan figürlü tezyinatından öndeki arslanlı örnek (Tırak-Erdin, agm., s. 127).

Sivas Yeni Han (Taş Han), kesme taştan dikdörtgen planlı ve iki katlı inşa edilmiştir. Yapının açık avlusunda bulunan, elips şeklindeki taş havuzun ortasında zıt yönde çift başlı arslanların ağzından su akmaktadır. 19. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen handa; Selçuklu han ve medrese gibi yapılarında görülen arslanbaşı rahmet oluşu geleneğine benzer formda ve işlevde fakat bu sefer suyu havuza akan zıt yöne bakan iki arslan başı arkadan birleşir.

Resim 17: Sivas Yeni Han arkadan bitişik iki arslanbaşı formunda havuz oluğu
(<http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=28039>)

Resim 18: Sivas Yeni Han havuz oluğu
(Bozkurt Ersoy-Hasan Uçar, “Şehir-İçi Hanlarında Süsleme”, *Prof. Dr. Selçuk Mülayim Armağanı*, ed. Aziz Doğanay, Lale Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 58).

Osmanlı mimarisinde, 19. yüzyıla kadar devşirme malzeme dışında, tezyinat programına dâhil edilen figürlü tasvire az da olsa rastlanmaktadır. Osmanlı dönemine ait bu örnekler, İstanbul’da Sarıyer sınırları dâhilinde kalan I. Mahmud Su Kemerî ve İshak Paşa Sarayı ahşap tezyinatı hariç Anadolu’da yerel üslubun

ağır bastığı ve arslan sembolizminin bir devamı niteliğinde örnekler olmakla birlikte şematize, armavari formları, başları cepheden gövdeleri profilden verilen zincirli formları ile birbirine benzer niteliktedir. Kabartma tekniğindeki bu arslan tasvirleri Behram Paşa Hanı, Tokat Paşa Hanı, Urfâ Arslanlı Han ve Payas Sokullu Cin Kulesi'nde karşılıklı verilirken; Kilis Büyük Bedesten (16. yüzyıl) ve Vezir Hanı gibi örneklerde tek figür olarak karşımıza çıkar. Ayrıca, Kayseri İmamoğlu Konağı (1890), Midyat Usta Melik İbrahimioğlu Evi (19. yüzyıl sonu, 20 yüzyıl başı), Kayseri Camcıoğlu Konağı (19. yüzyıl) vb. 18. ve 19. yüzyıl sivil mimari örneklerinde karşılıklı arslan kompozisyonlarına rastlamak mümkündür⁴⁴. Sultan Abdülaziz Dönemi'nde (1861-1876) saray bahçeleri için heykeltraşlara sipariş verilerek Avrupa'dan getirilen 1864 tarihli, anatomik özellikleri nitelikli ve gerçek boyutlarında yapılan mermer arslanlar, Avrupa kökenlidir⁴⁵. Osmanlı sivil mimarisinde saray ve konut yapılarında arslan figürlerine daha çok rastlanması, sivil mimaride daha özgür seçimlerin yapıldığını düşündürmektedir.

Orhan Gazi dönemine tarihlenen bir sikkede de rastlanan arslan figürü, mangırlarda da görülmektedir. Ön yüzünde ortada arslan figürü ve figürün etrafında noktalı bordür yer almakta iken arka yüzünün orta kısmında çiçek motifi ve etrafında nokta bordürü bulunmaktadır⁴⁶. Anadolu'dan balkanlara mezar taşlarında da cesaret ve kahramanlık sembolü olarak görülen arslan figürleri⁴⁷, Gemibaş figürlerinde de karşımıza çıkmaktadır.

2. Osmanlı Yapı Kültüründe Arslanhane ve Yapıları

Türk kültüründe av için kullanılan yabani hayvanlardan biri olan arslan, Selçuklular döneminde önemini korumuştur. Selçuklularda av bir çeşit savaşa hazırlık ve tatbikat olarak yapılmıştır⁴⁸. Mesela Malazgirt Savaşı'ndan hemen önce Alp Arslan tarafından Meyyâfârikîn'de (Silvan) yapılan av merasimi bu uygulamaya

44 Akın Tuncer, *Anadolu Türk Dönemi Sanatında Arslan Figürü*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012, s. 153.

45 Parisa Göker-Elmas Erdoğan, "Geç Osmanlı Döneminde Heykel; İstanbul Saray Bahçeleri", *International Journal of Social Humanities Sciences Research (IJSHSR)*, C V/S. 24, 2018, s. 1422-1431.

46 Erdal Mean, "Bilecik Osmangazi Camii", *Vakıflar Dergisi*, S. 36, 2011, s. 125.

47 Gönül Öney, "Anadolu'da Selçuk Geleneğinde Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve Arslanlı Mezar Taşları", *Vakıflar Dergisi*, S. 8, 1969, s. 287.

48 Mehmet Ali Hacıgökmen, "Selçuklularda Av Merasimleri ve Emir-i Şikârlar", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 43, 2018, s. 329-330.

örnektir⁴⁹. Sultanın av meclislerine devlet ileri gelenleri ve ordu mensupları da katılmakta ve savaş aletlerini kullanmak suretiyle askerî maharetlerini zinde tutmaktaydılar. Av törenleri, aynı zamanda strateji geliştirme ve devlet meselelerini çözme sahasıydı. Ayrıca önemli kararlarını ve kabullerini, av sonrası verilen toyda açıklayan sultan, bu av merasimleri için av hayvanı beslerdi⁵⁰. Bir rivayete göre, Selçuklu sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar (1118-1131)'ın dört yüz avcı hayvanı köpek, pars, arslan, kaplan, vaşak vb. hayvanlardan oluşmaktaydı ve hepsinin altın tasması vardı⁵¹. Av törenleri köklü bir gelenek dâhilinde Osmanlı Devleti'nde de sürmüştür, arslanın ve diğer yabancı hayvanların buradaki ve diğer törenlerdeki varlığı Arslanhane ile koruma altına alınmıştır. Bu binaların yapıları ve yerleri iki alt başlıkta incelenecektir.

a. Arslanhane'nin Yapısı

Arslanhane'nin yapısı ve işleyişiyle ilgili devlet arşivlerinde pek çok belge yer almaktadır. Bu belgeler üzerinden gittiğimizde 5 Cemaziyelahir 982/22 Eylül 1574 tarihli ilk Arslanhane ile ilgili bilgiler karşımıza çıkar. Bu belgede bir devlet kurumu olarak işae ve ibate ücreti karşılana Arslanhane'nin bütçesiyle ilgili fazla ödeme yapılmaması için düşünülen kayıt yer alır⁵². Bu belgeye göre sadece arslanlar değil; kaplanlar, kurtlar, misk kedileri, iki maymun, iki vaşak ve samura da bakılan Arslanhane'nin başında arslancıbaşı denilen bir idareci ile arslancı ve muhafızlar bulunmaktaydı⁵³.

Zaman içinde "Mîrî Arslanhane", "Arslanhane-i Hassa" gibi isimler de alan bu yapıda, arslan ve kaplanları tutmak için yularlar kullanıldığı ve birtakım oturaklarının bulunduğu bilinmektedir⁵⁴. Buradaki canlıların temin yolu ile ilgili de avlanıp İstanbul'a gönderilen bir arslan hakkındaki evrak dikkati çeker⁵⁵. Urban vasıtasıyla avlanıp sadrazam tarafından İstanbul'a gönderilen arslan,

49 Hacıgökmen, agm., s. 329-330.

50 Erdoğan Merçil, "Selçuklularda Av", *USAD*, 2018, s. 141-142.

51 Merçil, agm., s. 142.

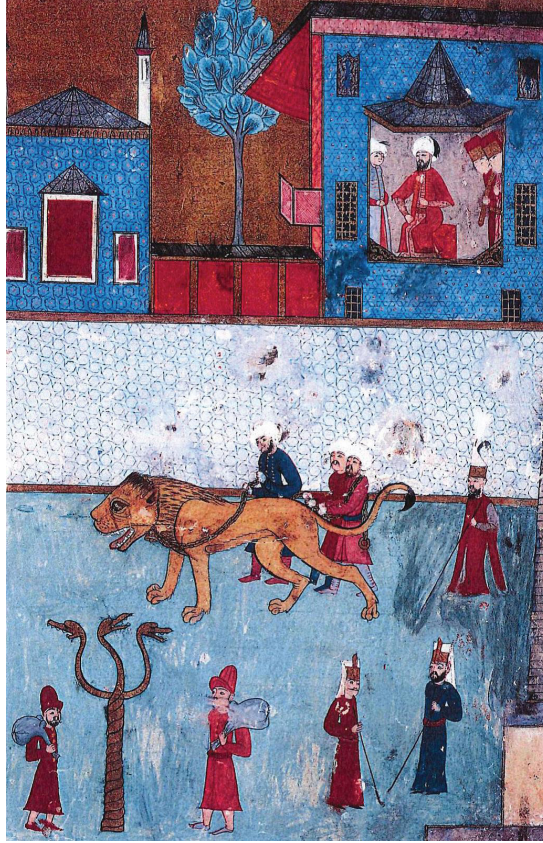
52 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı (ADVNMHM.d), 2480.

53 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. D), 17884, 29.12.935/03.09.1529.

54 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emîrî III (AE.SAMD. III), 10344-10345, 20.10.1120/02.01.1709.

55 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hatt-ı Hümayûn (HAT), 246, 13857, 29.12.1213/03.06.1799.

Arslanhane'ye bağlanmıştır. Arslanhane'ye hediye yoluyla gelen canlıların sayısı ve bu yapıdaki nüfusu ile ilgili arşiv kayıtlarında başka bilgi ve belgeye rastlanmamıştır. Fakat arslanların vaktini sadece Arslanhane'de geçirmedeği özel atlı arabaları ve arabacılarıyla taşınarak bazen İstanbul'da şenliklerde ve saraylarda buldukları, bazen de Edirne gibi sarayların olduğu şehirlere gönderildikleri belgelerde yer almaktadır⁵⁶.

Resim 19: 1582 şenliğinde zincirlerle zabt edilen bir arslanın Sultan Ahmed Meydanı'nda III. Murad'ın önünden geçirilmesi. (Metin And, *Osmanlı Tâsvir Sanatları 1: Minyatür*, İş Bankası Kültür Yayınları İstanbul 2002, s. 400).

56 MAD.d., 10395,15.03.1198/07.02.1784; BOA, Ali Emiri Mahmud I (AE.SMHD.I.), 187, 14520, 27.11.1158/21.12.1745; BOA, Ali Emiri Abdülhamid I (AE.SABH.I.), 322, 21831, 12.05.1193/28.05.1779.

Arslanhane, yapısı itibarıyla ulufeli arslancıbaşı, arslancılar ve muhafızların çalıştığı bir devlet kurumu olmakla birlikte, ziyarete açık bir mekândı. Zaman zaman padişahın ziyarete gelip ihsanlarda bulunduğu, ceyb-i hümayun kayıtlarında yer almaktadır⁵⁷. Halkın ziyareti ile ilgili bir belge de, *Şehname-i Selim Han* kitabında Mısır'dan gelen hipopotam başının sergilendiğini gösteren Seyyit Lokman minyatürüdür. Resim 20'de yer alan minyatürde hipopotam başının sergilendiği ve bunu pek çok kişinin seyredebileceği genişlikte salonun yer aldığı bir kat mevcuttur. Salonunda kırmızı kıyafetleriyle bir görevli dikkat çekmektedir. Bu katın üstünde bir kule parçası ve eğimli bir kesitiyle çatı gösterilmekte, altta ise zincire bağlı iki arslanın bulunduğu odadan yine vahşi bir hayvanın bulunduğu ağaçlı açık bir alana çıkan görevlinin yer aldığı bir kat daha bulunmaktadır. 1571-81 yılları arasında kaleme alınan bu esere göre 16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başı itibarıyla farklı cins hayvanların farklı hücrelerde barınabileceği ve yüz kişinin çalışabileceği büyüklükte iki katlı bir Arslanhane yapısı söz konusudur.

Yazılı kaynaklardan Sultan Ahmed Külliyesi inşasını anlatan BOA. D. 35 nolu defterde ise külliye arsası için satın alınan⁵⁸ yerler arasında bulunan Arslanhane'nin yıkımı tüm aşamalarıyla kayıt altına alınmıştır. 29 Şevvâl 1018/25 Ocak 1610'da başlayan Arslanhane yıkımında dikkat çeken detaylardan biri de “Be-cihet-i ücret-i lağmîyân berây-ı hedm-kerden-i pâyhâ-i süflâ ve divâr-ı hâne ve senghâ-i sahrîc an-yed-i Mihîtar ve Karakaş ve Ali Koca be-ma'rifet-i Mehmed Ağa ser-mî'mârân-ı hâssa” ifadesinde yer alan duvar ve alçak payeleriyle sarnıcının da yıkılmasıdır. Süreç boyunca yıkılan parçaların cami inşası için şantiyeye götürülmesi de dikkate değer diğer bir bilgidir. 5 Muharrem 1025/24 Ocak 1616'da pencerelerinin söküldüğü ve hurda kurşunlarının da değerlendirildiği son aşamayla Arslanhane tamamen yıkılmıştır. Bu ifadeyle Arslanhane bünyesinde sarnıç olduğu da kaydedilmektedir⁵⁹.

57 Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Defter (TS.MA.d), 1054, 29.12.1188/02.03.1775.

58 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), D.10748.0001.00, 1610, 175.

59 BOA, D.35, 13b, 14b, 17b, 18b, 23a, 37a, 42a, 43a, 56b, 61a, 83a, 88b, 147a, 204a, 247b.

Resim 20: Mısır'dan getirilen hipopotam başının sergilendiği Arslanhane
(T.S.M.A, 3595: 59b).

Resim 20'de yer alan Seyyit Lokman minyatüründe görülen kubbeli çatısı ile iki katlı Arslanhane yapısı, Resim 22'de görülen Kilise yapısıyla örtü sistemi ve kat sistemi açısından benzetilmektedir. Bu ilk Arslanhane binasının Mescid-i Kanlı olarak Sultan Ahmed Külliyesi inşasında adı geçen yapının yakınında bulunduğu inşa evrakında bildirilmektedir⁶⁰. Bu belgelerden biri Kasap İlyas mahallesinden Cafer Ağa kızı Havaâ'nın Atmeydanı yakınındaki nakkaşhânedeki babasının yaptırdığı mescidi ve Ayasofya-i Kebîr evkafından bazı dükkânları, odaları, enkazını ve pencere demirlerini vekalet yolu ile Sultan I. Ahmed'in vekiline 6.000 akçe'ye sattığına dair bir temlik kayıdır. Zilkade 1018/Mart 1610 tarihli belgede, dükkânların yeri Atmeydanı yakınında, bir tarafı Arslanhane, bir tarafı bezirhâne, bir tarafı buzhane bir tarafı

60 BOA, D.35, 14a.

da yola bakar şekilde tarif edilmiştir⁶¹. Sultan Ahmed Camii ile birlikte bu mescidin ve imam odalarının ihyası, “Mescid-i Kanlu” ifadeleriyle inşa rûznameçesinde takip edilebilmektedir⁶². Güngörmez yahut Kağm Mescidi olarak da bilinen Sultan Ahmed Camii’nin sağ yanında, Tavukhane sokakta minaresi ve kendisi yıkık, ihya olacağı günleri bekleyen bu mescid hakkında *Hadîka*’da da bazı bilgiler mevcuttur. Buna göre Fatih Sultan Mehmed’in arabacıbaşı Bayezid tarafından yaptırılan mescidin ismi, arabanın Türki’si olarak “Kağnılı” şeklinde anılmıştır ve minberi cebeci çorbacılarından Hüseyin Ağa tarafından yaptırılmıştır⁶³. Evliya Çelebi de Bizans Sarayları’ndan Güngörmez Sarayı ve kilisesi bulunan bu civarda barut depolarının bulunduğunu ve şimşek isabeti sonucu her şeyin yıkıldığını kaydeder. Ayasofya evkafına dair bir belgede de Nakkaşhâne, Bezirhane, Otlukhane ve Arslanhane gibi dükkânlarla bir arada bulunan Güngörmez Mescidi’nin 22 Şaban 895/11 Temmuz 1490’da mahzeninde yer alan barut deposu ile birlikte infilak ettiğinden, muhasebesinin o tarihe kadar tutulduğu bilgisi yer almaktadır⁶⁴. Bu durumda bir bölümü mescid, diğer bölümleri dükkân ve mahzeni de barut deposu olarak kullanılan bir kilise yapısından bahsedildiği düşünülebilir. Semavi Eyice de, Güngörmez Kilisesi’nin yıldırım sonucu patladığı 12 Temmuz 1490’a kadar baruthâne binası olarak kullanılmış olduğunu bildirir⁶⁵. Buna göre ilk Arslanhane yapısının da, Ayasofya’nın doğusundaki Khalke Kilisesi gibi bir kilise yapısı olma ihtimali mevcuttur. Nitekim Eyice, Hartmann Schedel’in bu civardaki büyük kiliseye yıldırım isabetini gösteren bir gravüründen hareketle, kronoloji nedeniyle Nasuh es-Silâhi’nin İstanbul minyatüründe yer alamayacağından yola çıkarak yapıyı İmparator I. Basileios (867-886) tarafından yaptırılan Nea adlı büyük kilise olarak teşhis eden Mango’nun görüşüne de değinmiştir⁶⁶. Eyice’nin tespitlerinin devamında E. Mamboury, Th. Wiegand ve Vogt gibi araştırmacıların da bu yapıyı Nea Kilisesi olarak kısmen teşhis etmeye çalışmışlarsa da, Dirimtekin’in bu yapıyı Hagios İoannes Dippiion Kilisesi olarak kabul ettiği ifade edilir. Bahsi geçen yapının hangi kilise

61 BOA, D.10748.0001.00, 1610, 175.

62 BOA, D.35, 13,16, 40, 90, 159, 169.

63 Ayvansarayî, Hüseyin Efendi-Ali Satı’ Efendi-Süleymân Besim Efendi, *Hadîkatü’l- Cevâmî’ (İstanbul Câmîleri ve Diğer Dîni-Sivil Mîmârî Yapılar)*, haz. Ahmed Nezih Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2001, 234.

64 Ömer Lütfi Barkan, “Ayasofya camii ve Eyüp türbesinin 1489-1491 Yıllarına Ait Muhasebe Bilançoları”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C XXIII/1, S. 2, 1962-63, s. 342-379.

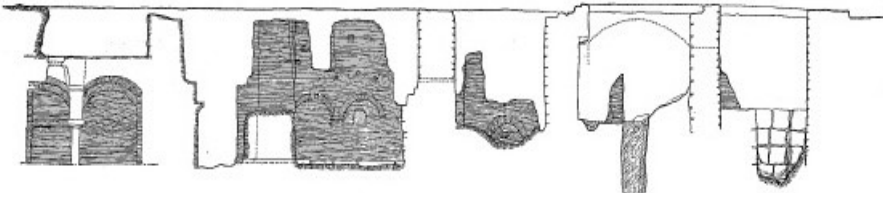
65 Semavi Eyice, “Baruthâne”, *DİA*, C V, İstanbul 1992, s. 95.

66 Semavi Eyice, “Arslanhane ve Çevresinin Arkeolojisi”, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, C XI-XII, İstanbul 1964, s. 28.

olduğu netlik kazanmasa da patlamadan sonra onarılması ve bir bölümünün ilk Arslanhane yapısı olarak kullanılmaya devam etmesi muhtemeldir.

1616'da Sultan Ahmed Külliyesi inşasında yıkılan ve işe yarar parçaları inşa sürecinde değerlendirilen Arslanhane'nin nereye taşındığı konusunda rûznâmçede herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Fakat 1802'de dönemin Mimarbaşı İbrahim Kâmî Efendi ile Bina Emini Mehmed Emin Efendi'nin Cebehâne yangınında zarar gören Arslanhane ve etrafındaki yapılarla ilgili düzenledikleri keşif raporu karşımıza çıkar. Bu raporda Sultan Ahmed Han tarafından yerleştirilen mimar nakkaşlarının kullandığı Nakkaşhâne, Arslanhane, Sımakalar Kışlası ve Terziler Kârhânesi'nin, yola bakan taraflarına birkaç dükkân yapıp, geri kalan bölümlerinin Cebehâne arsasına dâhil edilmeleri kararlaştırılmıştır⁶⁷. Yapı hakkında verilen bilgiler ise sekiz sütunlu ve iki katlı bir yapı olduğu, üst kat dayanıklı görünse de alt katın sütunlarının oldukça hasarlı olduğudur. Ayrıca Arslanhane'nin yeni yerinin hayvanlar için daha havadar olduğu fakat görevliler için derme çatma da olsa üç odalı bir yapıya ihtiyaç duyulduğu anlatılır⁶⁸. Burada bahsi geçen işlevleri farklı yapı gruplarının arasındaki ilişkiyi tanımlayacak daha açık ifade olarak Sultan I. Ahmed döneminde nakkaşların bu Arslanhane'nin üstüne taşındıklarının belirtilmesi önemlidir.

Semavi Eyice, ilk adıyla darülfünun, sonraki kullanımıyla adliye binası alanında Fransız Arkeoloji Enstitüsü tarafından, İstanbul Arkeoloji Müzeleri nezaretinde Philippe Lemerle idaresinde 1936-37 yıllarında yapılan sondaj çalışmalarında bulunan Ali Saim Ülgen'in rölöve, plan ve notlarını paylaşarak bu Arslanhane yapısı hakkında, muhtemel yerin arkeolojisini açıklayan önemli bilgiler sunar.

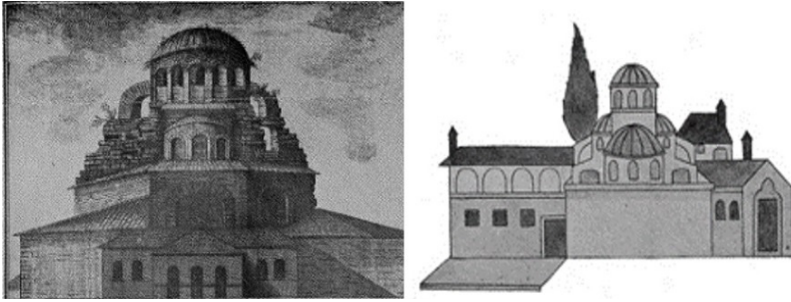
Resim 21: Darülfünun arsasında yapılan sondajların sonucu Ali Saim Ülgen'in rölövesi. (Semavi Eyice, "Arslanhane ve Çevresinin Arkeolojisi", İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı, C XI-XII, İstanbul 1964, Lev. VI).

67 Selman Can, "Arslanhane Üzerine Yeni Bilgiler", *İstanbul Üniversitesi 550. Yıl Uluslararası Bizans ve Osmanlı Sempozyumu (XV. Yüzyıl)*, 2003, s. 359.

68 HH, 1899b.

Buna göre arsanın Bâb-ı Hümâyûn tarafındaki kanadının bulunduğu yerde ve giriş avlusunun solunda kalan blok altında dört noktadan derine inilerek gerçekleştirilen sondajlarda tuğla kalıntılar ve tonozları sütunlara dayanan mahzen veya sarnıç ile karşılaşmıştır. Eyice, tüm çevrede yapılacak bir çalışmayla netlik kazanacak bu kalıntıların yanında bazı arkeolojik buluntuları, Dr. Cyril Mango'nun 1959'da yayınlanan Büyük Bizans Sarayı'nın Khalke Kapısı ve bu kapının yanındaki Khristos tes Khalkes şapelinden bahseden tezinde verilen bilgilerle karşılaştırarak anlatır⁶⁹.

Semavi Eyice, "Arslanhane" maddesinde Büyük Saray'ın Ayasofya önüne açılan en önemli girişi olan Khalke Kapısı'na komşu veya onun üstünde ilkin İmparator I. Romanos Lekapenos (919-944) tarafından Hz. İsa adına yaptırılan şapelin sonraları I. İoannes Tzimitzes'in (969-976) emriyle, 971'de ihtişamlı bir kilise olarak yenilendiğini belirtir. Fetihden sonra bu kilisenin birçok benzeri gibi cami veya mescide çevrilmediğini 16. ve 17. yüzyılda buradaki bir eski kilisenin alt katına saraya ait vahşi hayvanlar yerleştirildiğini 1608 yılında İstanbul'a gelen seyyah Simeon'un ifadeleri ve İnciciyan'ın fotoğrafı ile ifade eder. Ayrıca yapının üst katlarının da nakkaşhâne olarak kullanıldığını ekler⁷⁰.

Resim 22: Solda İnciciyan'ın Khalke kilisesi gravürü, sağda Nasuh es-Silâhi'nin minyatüründeki benzeri (Semavi Eyice, "Arslanhane ve Çevresinin Arkeolojisi", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, C XI-XII, İstanbul 1964, Lev. VII)

Böylece bu yapının 17 ve 18. yüzyıl itibarıyla altı Arslanhane üstü Nakkaşhâne olarak kullanılmış olabileceği yönündeki bilgiler doğrulanmaktadır⁷¹. Şüphesiz

69 Eyice, *age.*, 1964, s. 24-27.

70 Eyice, "Arslanhane", *DİA*, C III, İstanbul 1991, s. 403.

71 Filiz Çağman, "Saray Nakışhanesi Üzerine Düşünceler", *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya, Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri*, 1989, s. 40.

Evliya Çelebi'nin bu konudaki ifadeleri de bunu desteklemektedir. Evliya Çelebi *Seyahatnâme* 36. bölümde sunduğu Esnâf-ı Nakkâşân-ı Cihân bahsinde Arslanhane'nin üst tabakalarının kat kat nakkaş hücreleri olduğunu, burada bütün nakkaş üstadlarının oturduğunu haber verir. Bu civarda nakkaş dükkânlarının yüz civârında olduğundan da bahseder. Devamında da nakkaş kategorisinde değerlendirilen mücellit, musavvir, sahhaf, kağızçı vb. hangi meslek grubu varsa dükkân sayısı, kişi sayısı ve pîrleri bildirilir⁷². Bu bölgede sarnıç ve mahzenlerin bulunduğu yapılan sondajlarla anlaşıldığına göre bunların vahşi hayvanlar ve arslanlara tahsis edilmiş olmaları mümkündür. Eyice, üstte olan esas kilisenin ve müştamilâtının bir süreliğine nakkaşhâne olduğunu, arslanlar ile nakkaşların aynı bina içinde iç içe yaşadıklarına ihtimal verilmeyeceğini ifade eder⁷³. Ancak anlaşılan kot farkının ve sarnıç, mahzen gibi mekânların da yardımıyla burada sadece nakkaşlar değil, simsakalar ve terziler gibi meslek grupları da alt-üst ilişkisi içinde bir arada yaşamışlardır.

Devlet Arşivleri'nde bulunan bir belgede, Cebehâne ve Arslanhane yandığından Cebecibaşı Ağa ile Cebehâne ortalarının Kadırğa limanında Has arabacılar kışlasında oturmalarının kararlaştırıldığı ve hayvanların Fazlı Paşa Sarayı'ndaki yere konulduğu bildirilir⁷⁴. Arşiv üzerinden gittiğimizde Arslanhaneye döşenecek mermer taşları ile ilgili bir kayıt daha karşımıza çıkar⁷⁵. Bu belgeden Fazlı Paşa Sarayı içinde Arslanhane olarak kullanılacak bölümün tadil edildiği anlaşılmaktadır.

Diğer bir belgede 1816 yılı itibariyle Cezayir'den gelen arslanları koymak için Atmeydanı'ndaki Fazlı Paşa Sarayı'nda bulunan kârgir mahallere döşeme ve saire inşâsı hakkında Hassa Mimarı Ali Rıza mührü ile tahrir yer alır⁷⁶. Anlaşılan Cezayir'den gelen arslanlarla birlikte artan nüfusun yer ihtiyacının karşılanabilmesi için yeni bir inşa faaliyetine girişilmiştir. 14 yıl sonrasına tarihlenen başka bir defterde ise Fazlı Paşa Sarayı içinde inşa olunan Arslanhane ve zabitan odalarının keşfinden farklı çıkan masraflar yer alır⁷⁷. Hassa Mimarı Ali Rıza'nın sunduğu

72 Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, çev. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 330-339.

73 Eyice, agm., s. 404.

74 HH, 119, 4849, 29.12.1218/10.04.1804.

75 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Askeriye (C.AS), 892, 38353, 29.01.1219/10.05.1804.

76 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Saray (C.SM.), 134, 6712, 11.09.1231/05.08.1816.

77 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Başbakanlık Osmanlı

keşif muayene raporuna göre, inşa edilen yapının keşif raporundan farklı bir meblağa mal olma nedenleri ifade edilmektedir. Neccâr kalfası ile yapılan bu muayenede yapının kârgir duvarları, döşeme, parmaklık ve diğer müstemilatı keşiften fazla olduğu gibi tahtânî keşif olunan odalar fevkânî inşa edildiği sırada kapı, saçak, kaldırım ve fillerin tutulduğu kârgir mekânda döşemelerin yenilediği tespit edilmiştir. Buna göre Fazlı Paşa Sarayı içinde meydana yakın tarafta büyük kubbeli iki zabıt odasının altında, arslanlar için 12 arşın-ı kebir cabeden hatıl ve sütunlu ve 15 arşın çifte battaldan yatırma taban üzerine altı arşın yenedünya dolabından sütun ve fevki kezalik tabanlı birunu horasanlı sıra ve derunu düz (derz) ve badanalı pencereler oturma tuğladan kemerli taş duvarlı bir mekân inşa edilmiştir⁷⁸. Zikrolunan arslanlar mahalli önünde (muhafaza için) altı arşın yenedünya dolabından başlıklarıyla 12 adet sütunlu Sakarya dolabından üç sıra kuşaklı üç mahallinden temür kellab (çengel) ve kebir reze ile kubbeli üzeri kanatlı kızaklıktan mülâsık kaplamalı aşu boyalı mükemmel bir makaslık, üstüne basma tavan ve Horasan derzli kiremid puşideli mükemmel sakıf inşa edilmiştir. Ayrıca arslanlara mahsus bu mekânın iki tarafına (ziya ve hüda kespiçün) etrafı meşe bölmesinden söge ve birunlu ve demir parmaklıklı sekiz adet vasat tahta çamlı elvan boyalı muşambadan çerçevesel pencereler konulmuştur. Meydan tarafına altı arşın yenedünya dolabından çatma çarçube (çerçeve) ve kufuş? tahtasından kabartma pervazlı doğramacıkârî çifte kanatlı demir dedeli dökme müşebbek piriñç halkalı ve battal kilit 18 adet çazahkari piriñç pullu ağaç kollu cevizi boyalı mükemmel kapı inşa edilmiştir. Yapının giriş kapısını teşkil eden bu bölüme çifte dolabdan tabanlı kızaklıktan kiriş ve makarr-ı aslı üzeri çam tahtasından kaplı kiremit puşide sakıflı mesâhiyyesi? Horasan derzli, tahtı basma tavanlı ve yenedünya dolabından iki adet hod sütun ve kirişli üzeri bağdâdî kemerli elvan boyalı saçak inşa edilmiştir. Üst kat, beyaz sıva ve nakışlı iki oda ve nerdiban (merdiven) mahalli basma tavanlı ve doğrama musandıra ve kapulu derûnu kızaklıktan kirişli eğricek kanatlığında döşemeli ve minder kerevetli ve trabzan ile koltuklu altmış ebniye çam ve meşeden çarçube (çerçeve) ile altı adet pencereli ve nerdibanlı (merdivenli) ve doğrama kapılı elvan boyalı fevkânî bir yapı şeklinde planlanmıştır⁷⁹. Alt katta iki alan şeklinde biri büyük fillerin barınma mekânı olarak inşa edilen Arslanhane'nin bir tarafına demir oluklar konulduğu, ayrıca içine yekpare mermerden kelle taşı ve meşe bölmesinden kelle teknesi konulduğu da ifade edilmektedir. Tahtani

Arşivi Bâb-ı Defteri (D.BŞM.d.), 8279, 29.05.1233/6 Nisan 1818.

78 D.BŞM.d., 8279, v.1.

79 D.BŞM.d., 8279, v. 2.

planlanmasına rağmen arslanlar ve fillerin barınacağı mekânı altta, zabitan odaları üstte olacak şekilde fevkani inşa edilen yapıda, umuma açık ve fevkani arslanhane fikrinin devam ettiği görülmektedir. Planlamasının değişmesi konusunda herhangi bir bilgi verilmemektedir ancak, keşfi yapan mimar ağa olmasına rağmen, binayı yapanın cebecibaşı ağa olması dikkat çekmektedir. Daha önce tadilat yapılarak farklı amaçlı yapılan binalarda ve cebehane gibi yüksek güvenli yapılarla yer alan arslanhane'nin müstakil bir yapı olarak teşkil etmesinde hem plan hem de uygulama açısından sıkıntılar yaşandığı görülmektedir.

Cebehâne'nin tamamen yanması sonucu taşınan Arslanhane'nin yeri hakkında, Osmanlı Devleti'nin son vak'ânüvislerinden Ahmed Lütfi Paşa'nın tarih kitabında 1247/1831 tarihli bir bilgi mevcuttur. Buna göre "At Meydanı'nda Fil Damı denilen mahal ki Arslanhane denirdi; arslanlar oradan Yedikule'ye kaldırırlarak ta'mîrât-ı muktezîyenin icrâsıyla orası şec'an asâkir-i muntazamaya elbise mahzeni ittihâz olunmuştur"⁸⁰. Burada Arslanhane ile ilgili iki yeni bilgi mevcuttur. İlki Arslanhane yapısının 19. yüzyıl itibarıyla öncesinde At Meydanı'nda olduğu, sonrasında da Yedikule'ye taşındığıdır. Diğeri ise taşınan Arslanhane'nin yerinin tamir edilerek, yani çok fazla bir değişikliğe gerek görülmeden elbise mahzeni yapıldığı bilgisidir. Bu ifadeyle özellikle 'yapılarda bodrum bölümünde bulunan depo, yeraltı deposu' anlamına gelen mahzen kelimesinin kullanılması, işlev değiştiren mevcut yapının ilk Arslanhane gibi yer altındaki bölüme tekabül eden alt katı işaret etmektedir. 1831 tarihli bu belge ile Arslanhane'nin plana uygun yapıldığı ve içinde fillerin de bulunduğu bir yapı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Bahsi geçen yer Yedikule'deki Arslanhane ile ilgili ilk adım bir arşiv belgesine göre ziyaret ve ulaşımı kolaylaştırmak için selhane iskelesiyle Bakırköy'e giden yol kaldırımlarının tamiriyle Yedikule'ye Sultanahmet'ten götürülecek arslanân için bir mahal inşası şeklinde atılır⁸¹. Önce Yedikule Kalesi'ne konması için zindanların bulunduğu alanın taş duvarlar ile çevrilmesi düşünülse de, sonradan yeni bir yapı gibi inşa işine girildiği görülür⁸². Zindan kulesi bitişiğindeki sur duvarları muhallafatına hafır-ı esas ile altı taş temel üzerine, arslanların rabtına mahsus mahal ile hizmet edenlerin kiler vb. odalarıyla tüm müştemilatının bu

80 Aliye Öten, *Ahmet Lütfi Paşa Tarihi'nde İmar ve İnşâ*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008, s. 20; Ahmet Lütfi, *Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmanîyye*, C III, Matbaay-ı Âmire, İstanbul 1291, s. 167.

81 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Belediye (C.BLD.), 70, 3453, 18.07.1247/23.12.1831.

82 C.BLD., 71, 3526, 06.05.1247/13.10.1831.

sefer tahtani planlandığı ve inşâ edildiği belirtilmektedir. Denizle irtibatını kuracak bir iskelesi de yapılan binanın zamanla pek çok hayvanı barındıracak şekilde kullanıldığı bilinmektedir.

1831 itibarıyla Yedikule'ye taşınma kararı alınan Arslanhane ile ilgili bir başka belgede Fatih civarında yeni bir bina olarak keşif masrafları çıkartıldığı fakat Çırağan Sahilsarayı'nda da bir yer düşünüldüğü bildirilir⁸³. Çırağan Sahilsarayı bahçesinde yapılan Arslanhane ve arslancıbaşı dairesi inşasına dair belge ile bu kararın uygulandığı görülür⁸⁴. Çırağan Sahilsarayı'nın bahçesi olarak tanımlanan alan, Yıldız Parkı'dır ve bu binalardan geriye; yangın ve yıkımlar nedeniyle bütünlük arz etmeyen bahçe duvarları, kapılar ve bazı mimari eleman kalıntıları haricinde Arslanhane yapısı hakkında fikir edinebileceğimiz anlamlı kanıtlar kalmamıştır. Bu durum da restorasyon ilkelerinin saptanmasına izin vermemektedir. Saray arslanhanelerinin Yıldız Kasrı'nda kuşluk ve güvercinlik⁸⁵, Topkapı Sarayı bahçesinde zürafalık yanında⁸⁶, Beylerbeyi Sahilsarayı'nda da eski güvercinliğin dönüştürülmesi suretiyle yapıldığı bilinmektedir⁸⁷.

Arslanhane'nin 16. 17. ve 18. yüzyıldaki yerleşim alanlarının ortak özelliği bodrumlu veya sarnıçlı yapıların kullanılmasıdır. Hem Sultan Ahmed Camii civarındaki ilk Arslanhane ve yakınındaki ikinci Arslanhane, hem de Fazlı Paşa Sarayı'ndaki Arslanhane böyledir. Bizans döneminde halkın su ihtiyacını karşılayan, genelde neredeyse her evin, özelde ise Evliya Çelebi'nin de belirttiği gibi At Meydanı'nda pek çok yapıyla birlikte Arslanhane'nin de altında yer alan açık veya kapalı tatlı su biriktirme yapıları⁸⁸ sarnıçlar; durgun suyun kullanılmadığı Osmanlı gündelik hayatında farklı amaçlarla var olmuşlardır. Özellikle Arslanhane bünyesinde ise yabanî hayvanları şehirden güvenle uzak tutmak, bunu yaparken yeni bir yapı için çok büyük bir çaba sarfetmeden mevcut yapıyı en iyi şekilde değerlendirmek ve tatlı suyu da kullanmak amaçlanmış olmalıdır. 19. yüzyıl başında ise Fazlı Paşa Sarayı'nda, Kanlı Mescid veya Darülfünun tarafındaki kilise yapısı gibi iki katlı inşâ edilen fevkânî bir yapı sözkonusudur. 19. yüzyılın ikinci yarısında

83 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dahiliye (İ.DH.), 494, 33515, 07.02.1279/04.08.1862.

84 HH.d., 18145, 15.05.1281/16.10.1864.

85 HH.d., 12813, 18.03.1291/05.05.1874.

86 HH.d., 16007, 12.04.1291/29.05.1874; HH.d. 2196, 03.09.1287/27.11.1870

87 HH.d., 24406, 23.01.1292/01.03.1875.

88 Evliya Çelebi, *Seyhatnâme*, s. 83.

Yedikule gibi korunaklı bir savunma yapısı içinde tek katlı bir yapıda barınan arslanlar, sonrasında ise sarayların dış avlularında izlenen Arslanhane yapılarında yaşamışlardır.

b. Arslanhane'nin Yerleri

Daha önce nakledilen ve değerlendirilen arşiv kayıtlarına göre Arslanhane binası, pek çok kez yıkılmış veya işlev değişikliği geçirmiştir. Buna göre takip edilebilen ilk kaydı 16. yüzyıl sonu 17. yüzyıl başında At Meydanı'ndadır. Meydanı ve ismini değiştirecek inşa faaliyeti başladığında, Sultan Ahmed Külliyesi arsasını hazırlamak için satın alınan yerler hakkında bilgi veren temlik kayıtlarına göre Arslanhane binası, Buzhâne, Nakkaşhâne, Otlukhane ve Bezirhâne gibi yapılarla yan yana yer almaktaydı⁸⁹. Güngörmez Mahallesi'nde mescid yakınında ve Büyük Ayasofya Camii vakıf dükkânlarıyla da bir aradaydı⁹⁰. Sinan Ahi (Ağa) vakfi zemîni ve dükkânları nezdinde yer aldığı bildirilen Arslanhane, bugünkü Sultan Ahmed Camii kible istikametindeki Arasta yerinde mevcut olmuştur⁹¹. Mescid-i Kanlı yahut Güngörmez Mescidi olarak bilinen ve Sultan Ahmed Camii'nin ihata duvarlarının güneydoğusunda yer alan yapının yakınında var olan ilk Arslanhane, Sultan Ahmed Külliyesi inşasında yıkılarak; taş, sütun, demir ve kurşunları yeni inşâ faaliyetinde kullanılmıştır. Güngörmez Kilisesi'nin yeniden inşa edilen bir bölümünde hizmet veren Arslanhane yapısı, Seyyid Lokman'ın eserini vücuda getirdiği 16. yüzyıl boyunca da kullanılmış olmalıdır. Bu da Nasuh es-Silâhi'nin minyatüründe Dârülfünun arsasına taşınan ve İnciciyan'ın naklettiği gravürle birlikte Dârülfünun arsasındaki arkeolojik buluntular ve kalıntularla Eyice tarafından teşhis edilen ikinci yapının yakınındaki Güngörmez Mescidi (Kanlı Mescid) etrafında yer alabileceği anlamına gelmektedir⁹². Aynı şekliyle tamir edilmeyip en azından örtü sistemi itibarıyla çevresiyle uyumlu hale getirildiği düşünüldüğünde mescid yapısının etrafında düşünmek daha doğru olacaktır. Fatih Sultan Mehmed devri sonlarında İstanbul Suriçi'nde 181 kadar mahalle ve Ayasofya Nahiyesi'nde de 1600 yılı itibarıyla 17 kadar mahallesi olan mescid var olduğundan ve sözkonusu yapıların cephe özellikleri bilinmediğinden bahsi geçen alandaki mescidin hangisi

89 BOA, D.10748.0001.00

90 BOA, D.35, 1023, 162a. Mehmet Canatar, "1009/1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne Göre Nefs-i İstanbul'da Bulunan Mahalleler ve Özelliklerine Dair Gözlemler", *Osmanlı İstanbulu I: I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu*, İstanbul 2013, s. 283-310.

91 BOA, D.35, 1023, 43a, 56b.

92 Semavi Eyice, "Arslanhane ve Çevresinin Arkeolojisi", *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, C XI-XII, İstanbul 1964, s. 28-33.

olduğunu kesin olarak söylemek zordur⁹³. Nasuh es-Silâhi'nin topografik harita özellikleri gösteren İstanbul minyatüründe resim 23'teki Sultan Ahmed Camii'nin inşa edildiği hipodromun doğusundaki alanda kurşun renkli çatılarıyla iki mescid fark edilmektedir. Eğer bu yapılar, Fatih devrinden kalan ve mihrab eklenerek cami özelliği kazanan yapılar ise en doğudaki evvel-i kable veya imâmü'l-mesâcid denilen Akbıyık Mescidi ve tekkesi, hemen gerisindeki de Eyice'nin İnciciyan'dan naklettiği resimle teşhis ettiği ikinci Arslanhane yanındaki Güngörmez (Kanlı) Mescidi yapısı olabilir⁹⁴. Yine de Arslanhane yapısının hangi yapı olduğunu bu minyatürden tam olarak teşhis etmek eldeki verilerle mümkün görünmemektedir. Resim 24'te ise Kanlı Mescid'in (Güngörmez Mescidi) bulunduğu yer ve arasta nezdinde Arslanhane'nin bulunduğu yer işaretlenmiştir.

Resim 23: Tarihi yarımada Sultan Ahmed Külliyesi ve civarı hava fotoğrafında Kanlı Mescid'in bulunduğu yer. (H. Levin Hauptmann, 1918, Alman Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi, no: 3929).

93 Canatar, agm., s. 283-310.

94 Baha Tanman, "Akbıyık Mescidi ve Tekkesi", *DİA*, C II, İstanbul 1989, s. 222.

Resim 24: Nasuh es-Silâhi'nin İstanbul minyatüründe Hipodrom ve Topkapı Sarayı civarını gösteren bölümü, (İÜ NEK, TY05964).

Resim 25: Ayasofya'nın doğusunda Dârülfünun Yapısı
(*National Geographic*, 1928).

1610'da başlayan yıkım faaliyetiyle taşınan Arslanhane'nin yeni konumu Nakkaşhâne, Simsakalar Kışlası ve Terziler Kârhânesi ile birlikte Cebehâne yanındır. Bahsi geçen Cebehâne, Ayasofya'nın doğusunda Fossati kardeşlerin 1845-1863 yılları arasında inşa ettiği Dârülfünun binasını yaptığı arsadadır. Bu yapının tam yeri arşiv belgesinde Abdurrahman Şami merkadine yakın olarak tarif edilmektedir⁹⁵. Bu ifade en azından Arslanhane'nin Ayasofya tarafında olmadığını gösterir. Ne yazık ki, bu arslanhane yapısı ve yeri ile ilgili bilgi ve belgeler yapının tam yeri ve şekli ile ilgili tam bir veri sunmamaktadır. Resim 6'da görülen ise, bahsi geçen Fossati kardeşlerin yaptığı Darülfünun binasıdır. Bu yapının inşâsı öncesinde, ordunun ihtiyaçları için yapılan Cebehâne, yanındaki Nakkaşkârîlerin (mimar nakkaşlarının) barındığı ve pek çok odasını da kiraya verdikleri⁹⁶ Nakkaşhâne, Simsakalar Kışlası ve Terziler Kârhânesi ve Arslanhane ile birlikte oldukça geniş bir alanda mevcut olmuştur. Bu yapıların tamirinin yeniden yapılmasından daha pahalıya mal olacağına anlaşılması üzerine yıkılmaları gündeme gelmiştir. Bu yapı topluluğunun hangilerinin, nereye taşındığı konusunda net bilgi mevcut değildir. Sadece Arslanhane'nin taşındığı yer ve zaman *Lütfi Paşa Tarihi*'nde ve muhtelif arşiv belgelerinde belirtilmektedir.

Resim 26: Sultan Ahmed Meydanı'nda Elbise Mahzeni (Deposu) olarak kullanılan yerin konumu, (Atatürk Kitaplığı, Hrt_Gec_001169, 1914).

⁹⁵ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emiri Sultan Abdülhamit I. (AE.SABH.I.), 6, 565, 10.07.1203/06.04.1789.

⁹⁶ HH, 1899-B.

Arslanhane, 1802'de At Meydanı'nda Fil Damı denilen yere taşınmıştır. Burası ise yine tarihi bir haritadan anlaşıldığına göre, Fazlı Paşa Sarayı'nın bulunduğu yerdir (At Meydanı'nda yer alan İbrahim Paşa Sarayı Sultan İbrahim (1615-1648) in damadı Bosnalı Fazlı Paşa'ya verildikten sonra bu isimle anılmıştır)⁹⁷. Haritada 1247/1831 tarihinde Yedikule'ye taşınması planlanan Arslanhane'nin binasına devredilen elbise deposu görülmektedir. 1914 tarihli bu haritada Fazlı Paşa Sarayı'nda Cezayir'den gelenlerle birlikte sayısı artan arslanlar için inşa olunan Arslanhane ve zabitan odaları yer almaktadır⁹⁸.

1831'de Yedikule'ye taşınan Arslanhane'nin sonradan Çırağan Sahilsarayı'nda, Yıldız Kasrı'nın da bulunduğu Yıldız Sarayı Selamlık Bahçesi'nde⁹⁹, Topkapı Sarayı bahçesinde¹⁰⁰ ve Beylerbeyi Sahilsarayı'nda yapıldığı da kaydedilmiştir¹⁰¹.

Sonuç ve Değerlendirme

Türk kültüründe arslan, İslam öncesi şecaat, kahramanlık, koruma vb. sembolik anlamıyla kullanılırken; İslami dönemde Hz. Ali, hükümlerlik, hükümdarın sembolü ve barış gibi anlam katmanları eklenerek kullanılmaya devam etmiştir. Özellikle Anadolu sahasında farklı Türk devletleri tarafından farklı kompozisyonlarda ve anlamlarda mimari tezyinat ve gündelik eşyaların süslenmesinde tercih edilmiştir. Osmanlı mimarisinde arslan figürlü tezyinat bulunan örnekler, I. Mahmud Su Kemerî ve İshak Paşa Sarayı ahşap tezyinatı hariç, Türk kültüründe Osmanlı devrine gelene kadar her malzeme ve coğrafyada işlenen geleneğin devamı niteliğindedir. Güç, iktidar ve koruyuculuk amaçlı şematize, armavârî ve benzer formda işlenen tek veya karşılıklı figürler kendi içinde bütünlük arz etmektedirler. Farklı hayvanlar yahut insanlarla mücadele formunda kompozisyonların Osmanlı mimari tezyinatında kullanılmadığı görülmektedir. Bu durum İslam etkisiyle anlamı başkalaşan arslan figürünün barış, huzur, adalet ve mutluluk sembolü olarak benimsendiğini düşündürmektedir. Plastik açıdan heykele yakın ve yerli örnekleri 18. yüzyıl eseri İshak Paşa Sarayı ve I. Mahmud Su Kemerî'nde görülmektedir. İshak Paşa Sarayı'nda arslan figürü tüm vücuduyla dış cephede konsolları süslerken, I. Mahmud Su Kemerî'nde kemer kilit taşlarından

97 İ. Hakkı Konyalı, *İstanbul Sarayları*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1942, s. 181-182.

98 D.BŞM.d., 8279, 29.05.1233/6 Nisan 1818.

99 HH.d., 18145, 15.05.1281/16.10.1864.

100 HH.d., 16007, 12.04.1291/29.05.1874.

101 HH.d., 24406, 23.01.1292/01.03.1875.

taşan bir baş formundadır. Çoğunlukla han yapılarında bulunan kabartma tekniğindeki arslan figürlerine Taç kapılarda rastlanmaktadır. Zatinı hikmet evi ve ilim şehri olarak tanımlayan Hz. Peygamber'in, öğrenmek isteyen geleceği kapı olarak Hz. Ali'yi işaret ettiği hadislerden anlaşıldığına göre; arslan figürü Hz. Ali'nin (Allah'ın arslanı, Haydar-ı kerrar) sembolü olarak da kullanılmıştır. Fetih kapısı veya Ergene şehrinin ulaşımını sağlayan kapısı Edirne Uzunköprü'de ve diğer yapıların girişinde bu nedenle arslan figürüne yer verilmiş olabilir. Osmanlı devrinde sayısı epeyce azalan figürlü tezyinat, son dönemde Avrupa'dan siparişle getirilen anatomik özellikleriyle aynı formda heykel olarak saray bahçelerinde yerini almıştır. Ayrıca mezartaşı, sikkeler ve gemibaş figürlerinde de görülen arslan figürü, Osmanlı devri her malzemede sanat eserinin konusu olmaya devam etmiştir.

Arslanhane'nin 16. yüzyılda Güngörmez Mahallesi'nde, 17-18. yüzyıllarda Ayasofya'nın doğusu, 19. yüzyılda Fazlı Paşa Sarayı arsasında ve 1831'den sonra Yedikule'de varlığını sürdürdüğü görülmektedir. 1864 itibarıyla Çırağan Sahilsarayı, Yıldız Sarayı, Topkapı Sarayı ve Beylerbeyi Sahilsarayı bahçesinde Arslanhâne yapıldığı ve kullanıldığı bilinmektedir. Arşiv belgelerinden tespit edilebildiği kadarıyla ilk Arslanhane yapısı Sultan Ahmed arastasında, Güngörmez Mahallesi'nde var olmuştur. Yapının tam yeri bilinmemekle birlikte, Kanlı Mescid civarında olduğu arşiv kayıtlarında geçmektedir. Ayasofya yakınındaki Arslanhane ile benzer özellikler gösteren bu yapı, 1490'a kadar Baruthâne olarak kullanılan Güngörmez Kilisesi'nin patlamadan sonra tamir edilip kullanılan bir bölümü olabilir. Fazlı Paşa Sarayı arsasındaki Arslanhane yapısının da iki katlı planlanması, ayrıca bugün de Türk ve İslam Eserleri Müzesi giriş katından izlediğimiz sarnıç benzeri yapıların üzerinde yer alması; Güngörmez Mahallesi'ndeki Arslanhane'nin de sarnıcı olmasıyla benzerlik taşır. Aynı alt kat-üst kat ve sarnıç ilişkisi Ayasofya'nın doğusundaki Kalke Kilisesi'nde de görülür.

Arslanhane yapısı için sarnıç, mahzen ve zindan gibi yer altında bölümleri bulunan yapıların kullanıldığı düşünülürse; bu yapı için özel bir yer inşa edildiğinde de iki katlı çok sütunlu planların tercih edildiği görülmektedir. Bu durum, Arslanhane yapılarında vahşi hayvanların kontrolünü kolaylaştıracak ve aynı anda insanların da yaşamasına elverişli mekânların tercih edildiğini göstermektedir. Ayrıca bu kârhânenin (dükkânın), Nakkashâne, Buzhâne, Bezirhâne, Terziler dükkânı gibi diğer gelir getirmesi amacıyla işletilen yapılarla bir arada bulunduğu da görülür. Kürkleri değerlendirilen, eğitilerek şenliklerde ve elçilik görüşmelerinde güç

gösterisi olarak kullanılan arslan, kaplan, pars ve kurt gibi yabani hayvanların barındığı bu yapılar, aynı zamanda halkın gezip ziyaret ettiği ticari bir kurum olarak dikkat çekmektedir. Yapıların yangın, deprem gibi doğal afetlerle zayıflaması yahut yıkılmasıyla yeri değiştirilmesi sözkonusu olduğunda; tekrar dükkânlarla aynı yerde ve Sultanahmet Meydanı'nda yerleştirilmesi ilgi çekicidir.

Fazlı Paşa Sarayı'ndaki genişletme faaliyetiyle filler için de uygun bir alan hâline gelen Arslanhane'nin, Yedikule'deki yapıyla birlikte fil damı olarak adlandırılması, zamanla içindeki yabani hayvan çeşitliliğinin arttığını, bu çeşitliliğe fillerin de dâhil olduğunu göstermektedir. Nitekim arslanlar ve filler için iki ayrı barınma alanının taş duvarlarla inşa edildiği, özellikle yan taraflarda 8 adet pencere, giriş kısmına çok sütunlu, çatılı bir alan yapıldığı ve etrafının çevrildiği arşiv evrakından anlaşılmaktadır. Üst katı teşkil eden beyaz badana ve nakışlı iki büyük kubbeli odanın da arkadan, meydana bakan kısmından gösterişli bir giriş verilmiştir. Buna göre iki kanatlı pulbezekli ve ceviz rengi kapısı, üstünde bağdâdı kemerli elvan boyalı saçağı ve kiremit kaplı çatısıyla girişi verilerek insanların ve hayvanların bir arada fakat birbirlerinden ayrı mekânlarda ihtiyaçlarını karşılamalarına imkân tanıyan bir yapı inşa edilmiştir. Saray yapılarına dâhil edilmeden önce umuma ait bir yer olarak farklı yapılarda izlenen Arslanhane'nin Fazlı Paşa Sarayı'ndaki binası, inşa amacı ile kullanımı aynı olan, yeri ve yapısı bilinen tek yapı olmasıyla önem arz etmektedir. Yapının hassa mimarı tarafından tek kat planlanıp cebecibaşı tarafından fevkani inşa edilmesi ise henüz nedeni bilinmeyen fakat kullanım kültürüyle örtüşen bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Yedikule'de bir dönem yerleşen Arslanhane yapısı hakkındaki belgeler de, sur içinde zindan kulesi bitişiğinde arslanlara ve hizmet edenlere ait tüm müstemilatıyla tahtani planlandığını belirtir. Yapının, çok sütunlu ve etrafı duvarlı şekli Fazlı Paşa Sarayı yakınındaki arslanhaneyle benzer özellikler göstermektedir ve tüm kale yanında korunaklı duvarlar ve zindan yapılarıyla kurduğu ilişki diğer Arslanhane yapılarına benzer işlevde kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir.

Bu çalışmada zikredilen bilinen Arslanhane yapıları, 19. yüzyıla kadar şehrin merkezi konumundaki Sultanahmet Meydanı'nda bulunmuştur. Belki de şenliklerin, halkla devletin buluştuğu merasimlerin bir parçası olarak tüm esnaf teşkilatlarının burada bulunması stratejik bir önem taşımaktaydı. Arslanhane zamanla önemini kaybederek Yedikule tarafına taşınmış, çok geçmeden sadece sarayın ihtiyacını karşılamak üzere, tüm saray ve sahilsarayların bahçesine inşa edilen yeni yapılarla işlevi değişmiştir. Saray bahçelerinde kuşluk, güvercinlik,

zürafalık gibi yapılarla birlikte bulunan arslanhanelerin sadece arslana mahsus olduğu, değişik türlere ait barmaklarla birlikte bahsedildiği için olasıdır. Ancak bugün bu yapıların hiçbirinin bulunmaması, bu konuda tam bir çıkarımda bulunmayı ve rekonstrüksiyonu engellemektedir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),

D.35, 1023, v. 13b, 14a, 14b, 16a, 17b, 18b, 23a, 37a, 40a, 42a, 43a, 56b, 61a, 83a, 88b, 90a, 147a, 159a, 162a, 169a, 204a, 247b.

D.10748.0001.00, 1610, v.175,

Hatt-ı Hümayûn, 1899b.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD. D), 17884, 29.12.935/03.09.1529.

Sadaret Divan Mühimme Evrakı (ADVNMMH.d), 2480.

Ali Emîri Sultan Abdülhamit I (AE.SABH.I.), 322, 21831, 12.05.1193/28.05.1779.

Ali Emîri Sultan Abdülhamit I (AE.SABH.I.), 6, 565, 10.07.1203/06.04.1789.

Ali Emîri Sultan Abdülhamit I (AE.SABH.I.), 187, 14520, 27.11.1158/21.12.1745.

Ali Emîri Sultan Abdülhamit III (AE.SABH.III), 10344-10345, 20.10.1120/02.01.1709.

Cevdet Belediye (C.BLD.), 70, 3453, 18.07.1247/23.12.1831.

Cevdet Belediye (C.BLD.), 71, 3526, 06.05.1247/13.10.1831.

Cevdet Saray (C.SM.), 134, 6712, 11.09.1231/05.08.1816.

Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemî Evrakı (D.BŞM.d.), 8279, 29.05.1233/06.04.1818.

Kesilmiş Hatt-ı Hümayûn (HAT), 119, 4849, 29.12.1218/10.04.1804.

Kesilmiş Hatt-ı Hümayûn (HAT), 246, 13857, 29.12.1213/03.06.1799.

Hatt-ı Hümayûn (HH.d.), 12813, 18.03.1291/05.05.1874.

Hatt-ı Hümayûn (HH.d.), 16007, 12.04.1291/29.05.1874.

Hatt-ı Hümayûn (HH.d.), 18145, 15.05.1281/16.10.1864.

Hatt-ı Hümayûn (HH.d.), 2196, 03.09.1287/27.11.1870

Hatt-ı Hümayûn (HH.d.), 24406, 23.01.1292/01.03.1875.

İrade Dahiliye (İ.DH., 494), 33515, 07.02.1279/04.08.1862.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d.), 10395,15.03.1198/07.02.1784.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 221, 184, 13.10.1339/20.06.1921.

Alman Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi, Negatif no: 3929

Atatürk Kitaplığı, Hrt_Gec_001169, 1914.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, İÜ NEK, TY05964.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defter (TS.MA.d), 1054, 29.12.1188/02.03.1775. (TS.MA. d),1402.

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahmet Lûtfî, *Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, C III, Matbaay-ı Âmire, İstanbul 1291.

Aksel, Malik, *Türklerde Dini Resimler*, Kapı Yayınları, İstanbul 1967.

Akyıldız, Ali, “Vâlide Sultan”, *DİA*, C XLII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 494-499.

Alsan, Şenay, *Türk Mimari Süsleme Sanatlarında Mitolojik Kaynaklı Hayvan Figürleri (Orta Asya'dan Selçuklu'ya)*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.

Altın, Alper, “Türk-İslam Sanatı Geometrik Süslemesinde Ali İsminin Üç Kollu Çarka Uyarlanması”, *Akademik Hassasiyetler*, 6, 2019, s. 23-54.

And, Metin, *Osmanlı Tasvir Sanatları 1: Minyatür*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002.

Atak, Erkan, “Tokat Tarihi Yapılarındaki Kuşevleri”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 59, 2017, s. 323-342.

Avcı, Seyit, “Ben İlim Şehriyim Ali de Onun Kapısıdır” Hadisi Üzerine”, *Marife*, C IV/S. 3, 2004, s. 355-364.

Ayvansarâyî Hüseyin Efendi -, Ali Satı' Efendi - Süleymân Besim Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi'* (*İstanbul Câmileri ve Diğer Dînî-Sivil Mi'mârî Yapılar*), haz. Ahmed Nezih Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2001.

Balcı, Onur, “Kaplan Kelimesinin Kökenbilimsel İncelenmesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C XXXVI/S. 1, 2012, s. 273- 280.

- Barkan, Ömer Lütfi, “Ayasofya camii ve Eyüp türbesinin 1489-1491 yıllarına ait muhasebe bilançoları”, *İktisat Fakültesi Mecmuası*, C XXIII-1/S. 2, 1962-63, s. 342-379.
- Bulat, Serap, “İshak Paşa Sarayı Taçkapılarının Bezemeleri Açısından Değerlendirilmesi”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 30, 2013, s. 19-43.
- Can, Selman, “Arslanhane Üzerine Yeni Bilgiler”, *İstanbul Üniversitesi 550. Yıl Uluslararası Bizans ve Osmanlı Sempozyumu (XV. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 359-362.
- Canatar, Mehmet, “1009/1600 Tarihli İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri’ne Göre Nefs-i İstanbul’da Bulunan Mahalleler ve Özelliklerine Dair Gözlemler”, *Osmanlı İstanbulu I: I. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu*, İstanbul 2013, s. 283-310.
- Çağman, Filiz, “Saray Nakışhanesi Üzerine Düşünceler”, *Sanat Tarihinde Doğudan Batya, Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri*, İstanbul 1989, s. 35-46.
- Çetin, Yusuf - Özaydın, Mesut, “Kars Müzesinde Bulunan II. Gıyaseddin Keyhüsrev Sikkeleri”, *SSS Journal*, S. 23, 2018, s. 4607-4614.
- Çoruhlu, Yaşar, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2000.
- Çoruhlu, Yaşar, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi*, Kömen Yayınevi, İstanbul 1995.
- Çulpan, Cevdet, *Türk Taş Köprüleri Ortaçağ’dan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 2002.
- Doğan, Levent, “Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 12, 2001, s. 615-659.
- Ersoy, B. - Uçar, H., “Şehir-İçi Hanlarında Süsleme”, *Prof. Dr. Selçuk Mülayim Armağanı*, ed. Aziz Doğanay, Lale Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 39-58.
- Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*. çev. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.
- Eyice, Semavi, “Arslanhane ve Çevresinin Arkeolojisi”, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yayınları, C XI-XII, İstanbul 1964, s. 23-33.
- Eyice, Semavi, “Arslanhane”, *DİA*, C III, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 403-404.
- Eyice, Semavi, “Baruthâne”, *DİA*, C V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 94-95.

- Göker, P. - Erdoğan, E., “Geç Osmanlı Döneminde Heykel; İstanbul Saray Bahçeleri”, *International Journal of Social Humanities Sciences Research (JSHSR)*, C V/S. 24, 2018, s. 1422-1431.
- Gündoğdu, Hamza, “Tokat’tan Birkaç Figürlü Kabartma Hakkında”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. 13, 2004, s. 65-93.
- Gündoğdu, Hamza, *Türk Mimarisinde Figürlü Taş Plastik*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1979.
- Hacıgökmen, Mehmet Ali, “Selçuklularda Av Merasimleri ve Emir-i Şikârlar”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 43, 2018, s. 325-339.
- Konyalı, İ. Hakkı, *İstanbul Sarayları*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul 1942.
- Kuru, A Çakmaköğlü, “Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisinde Hz. Ali Yazıları”, *Millî Folklor Dergisi*, C XIX/S. 74, 2007, s. 46-69.
- Lokman, Seyyit, *Şehname-i Selim Han*, İstanbul 1571-81, T.S.M.A, 3595, 59b.
- Mean, Erdal, “Bilecik Osmangazi Camii”, *Vakıflar Dergisi*, S. 36, 2011, 121-136.
- Merçil, Erdoğan, “Selçuklularda Av”, *USAD*, S. 8, 2018, s. 36-146.
- Ögel, Semra, “Selçuk Sanatında Çift Gövdeli Arslan Figürü”, *Belleten*, C XXVI/S.103, 1962, s. 529-538.
- Ögel, Semra, *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*, Ankara 1987.
- Ögel, Semra, *Anadolu’nun Selçuklu Çehresi*, İstanbul 1994.
- Öney, Gönül, “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü”, *Anadolu (Anatolia)*, C XIII, 1971, s. 1-41.
- Öney, Gönül, “Anadolu Selçuklu Mimarisinde Boğa Kabartmaları”, *Belleten*, C XXXIV/S. 133, 1970, s. 83-100.
- Öney, Gönül, “Anadolu’da Selçuk Gelenğinde Kuşlu, Çift Başlı Kartallı, Şahinli ve Arslanlı Mezar Taşları”, *Vakıflar Dergisi*, S. 8, 1969, s. 283-291.
- Öney, Gönül, *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara 1992.
- Öten, Aliye, *Ahmet Lütü Paşa Tarihi’nde İmar ve İnşâ*, Marmara Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez, İstanbul 2008.
- Özbek, Yıldırım, *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme (1300-1453)*, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 2002.
- Özme, Adil, “Ruha (Urfâ) Hanları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Belleten*, C LXIX/S. 254, 2005, s. 131-145.

- Sarıtaş, Süheyla, *Türk Mitolojisinde Hayvanlar*, TÜBA Yayınları, Ankara 2016.
- Şahin, Soner - Sönmezer, Şükrü, “Osmanlı Mimarisinde Figürlü Tasvir Sanatı Hakkında Daha Önce Bilinmeyen Bir Örnek: I. Mahmut Su Kemerî”, *Sanat Tarihi Yıllığı*, S. 26, (Şubat 2017), s. 105-140.
- Tanman, M. Baha, “Akbiyyık Mescidi ve Tekkesi”, *DİA*, C II, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 222-223.
- Tırak, K. - Erdin, N., “Identification of Wooden Objects in Ishak Pasha Palace”, *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi*, C 59/S. 2, 2009, s. 124-137.
- Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946.
- Tuncer, Akın, *Anadolu Türk Dönemi Sanatında Arslan Figürü*, İstanbul Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.
- Yüksel, F. - Bülbül, A. - Gündüz, M., “Uzunköprü Cısr-i Ergene”, *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, S. 7, 2011, s. 26-40.

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 308
Nisan/April 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 23.12.2021
Kabul/Accepted: 09.01.2023

DOI: 10.37879/belleten.2023.153

Araştırma Makalesi/Research Article

II. Abdülhamid Döneminde Kayseri İptidai Mektepleri (1876-1908)

Cevdet Kırpık*

Öz

Osmanlı Devleti'nin son yüzyıllık döneminde en önemli yenileşme alanlarından biri de eğitimdi. İlkokul düzeyindeki eğitim yüzyıllardır *Sıbyan Mektebi* yahut *Mahalle Mektebi* denilen okullar aracılığı ile sürdürülmekteydi. Bu okullar, XIX. yüzyılın ikinci yarısında öğrencileri makul süreler içerisinde okuryazar yapamama başta olmak üzere genel anlamda verdikleri eğitimin niteliği nedeniyle eleştiriyeye uğradı.

Eğitim alanındaki yenilikler II. Mahmud döneminde başlayıp Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerinde devam etti. Bu dönemlerde diğer düzeylerde önemli adımlar atıldıysa da ilkokul seviyesindeki eğitimde aynı ölçüde bir değişim yaşanmadı. 1869 tarihli *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nin çıkarılmasından sonra Batı tarzında eğitim veren örnek ilkokullar açılmaya başladı. Daha sonra "iptidai" adıyla sıbyan mekteplerinden ayrışacak olan bu okulların sayısı II. Abdülhamid döneminde hızla arttı.

Kayseri'deki ilk iptidai mektebi 1893'te açıldı; zamanla sayıları arttı. Dersler sıbyan mekteplerinin aksine Maarif Nezareti tarafından belirlenen öğretim programı kapsamında verilmekteydi. Bu çalışmada şehirdeki iptidailerin açılması, görev yapan öğretmenler ile arşiv kayıtlarının nispi zengin içerik sunması nedeniyle dört erkek ve iki kız iptidaisindeki eğitim-öğretim faaliyetleri (dersler, sınavlar, başarı başarısızlık vs.) ve öğrencilere dair (sayı, yaş vs.) bilgiler verilmektedir. Bilgilerin önemli bir kısmına bu altı okulda öğrenim gören öğrencilerin imtihan cetvellerinin incelenmesi ile ulaşılmıştır.

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Kayseri/TÜRKİYE, cevdetk@erciyes.edu.tr ORCID: 0000-0002-2183-1255

Bu çalışma yalnız Kayseri iptidai mektepleri hakkında değil, aynı zamanda geniş sınırlara sahip Osmanlı Devleti'ndeki ilkökul eğitiminin genel özellikleri hakkında da fikir verecektir. Çalışma, arşiv belgeleri ile bahse konu iptidailerde öğrenim görmüş bazı öğrencilerin anıları ve diğer kaynaklardan yararlanılarak hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kayseri, iptidai, mektep, Osmanlı Devleti, II. Abdülhamid, öğrenci, eğitim-öğretim.

Kayseri Elementary Schools in the Period of Abdulhamid II (1876-1908)

Abstract

One of the most significant areas of reformation in the last century of the Ottoman Empire was education. Education at the elementary school level used to be provided through schools known as *Sıbyan Mektebi* (Children's Schools) or *Mahalle Mektebi* (Neighborhood Schools) for centuries. In the second half of the 19th century, these schools were subjected to criticism regarding the quality of the education they provided, especially their failure to have students learn to read and write within a reasonable time.

Reforms in the field of education started in the period of Mahmud II and continued in the periods of Abdulmejjid and Abdulaziz. In these periods, although significant steps were taken on other levels of education, the same extent of change was not seen at the level of elementary schools.

After the enactment of the *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* (Public Education Charter) dated 1 October 1869, pilot elementary schools providing Western-style education started to be established. The number of these schools, which would be then distinguished from the schools known as *Sıbyan Mektebi* with the name *iptidai* (primary), increased rapidly in the period of Abdulhamid II.

The first *İptidai Mektep* (elementary school) in Kayseri was opened in 1893, and their numbers increased in time. As opposed to the case in schools named *Sıbyan Mektebi*, the lessons were being taught based on the curriculum determined by the *Maarif Nezareti* (Ministry of Education). This study presents information on the establishment of these elementary schools in the city of Kayseri, education-instruction activities (classes, examinations, success-failure, etc.) at four male and two female elementary schools based on the relatively rich contents of archive records and accounts of their teachers, as well as their students (numbers, ages, etc.). A significant part of this information was collected by the examination of the academic records of students enrolled in these six schools.

This study provides information on not only Kayseri elementary schools but also the general characteristics of elementary-level education in the Ottoman Empire, which had

borders covering a large area. The study was prepared using archive documents, memoirs of some students who had received education at these elementary schools, and other original works.

Keywords: Kayseri, elementary, school, Ottoman Empire, Abdulhamid II, student, education-instruction.

Giriş

II. Mahmud (1808-1839) ve onun ölümünden sonra başlayan Tanzimat Dönemi'nde (1839-1876) devlet ve toplum hayatının hemen her alanında yenileşme hareketleri görüldü. Bu alanlardan biri de eğitimdi. Tanzimat Dönemi'nde rüşdiye, idadi, öğretmen okulu ve meslek okulları açılarak Batı tarzı eğitime önem verilmeye başlanmış olmakla birlikte sıbyan mekteplerine müdahale edilmekte geç kalınmıştı¹. Oysa bu okullar, kuruluş ve işleyiş maksatları bakımından farklı önceliklere sahip oldukları için okuma yazmayı pratik bir şekilde öğretiliyordu. Öğrencilerin önemli bir kısmı okumayı güç bela öğrense de yazma konusunda büyük sıkıntılar yaşıyor, eğitime başlamalarının üzerinden uzun zaman geçmesine rağmen okuryazar düzeyine gelmekte zorlanıyorlardı².

- 1 Cevdet Paşa, sıbyan mekteplerindeki öğretim yöntemlerinin ıslahının gerekli olduğunu, bu mekteplerin Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlı bulunduğunu, bu bağ kesilmediği sürece okulların ıslahının mümkün olmadığını belirtmiştir. Cevdet Paşa, *Tezâkir* 40 Tetimme, Yay. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 38. Yine Münif Paşa 1862 Kasım ayında yazdığı bir yazıda bir süre önce eğitime önem verilmesi nedeniyle bir bakanlığın (nezaret) kurulduğunu, rüşdiyelerin faaliyete geçtiğini ancak "mahalle mekteplerinde cari olan usûlün ziyade ıslaha muhtaç olduğunu itirafa mecburuz." ifadelerini kullanmıştı. Tahir Münif Paşa, "Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan," *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, haz. Mustafa Gündüz, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2013, s. 400.
- 2 1838'deki *Meclis-i Umûr-ı Nafia Layihasına* göre devlet askeriyeyi güçlendirmek için çeşitli askeri okullar açıyor, bunlar için büyük paralar harcıyor ancak okullara alınan öğrenciler yazı yazamıyor ve Türkçe okuyamıyordu. Çünkü sıbyan mekteplerindeki öğretimde bir kaide ve düzen olmayıp hiçbir yerden kontrol edilmediklerinden öğretmenler, dersleri bildikleri gibi okutmakta olup okullardaki öğrencilerin vakitleri "kuru gürlütle ile geçmekte"ydi. Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezaret Tarihçe-i Teşkilat ve İcratı*, Matbaa-i Amire, (b.y) 1338. s. 7-8. Meclis-i Maarif-i Umumiye tarafından 1847'de hazırlandığı anlaşılabilir bir mazbatada "Çocuklar müddet-i vâfire mekteplere devam ederek ekserisi yine bir şey öğrenememekte bulunduğu" gerekçe gösterilerek sıbyan mekteplerinin iyileştirilmesine yönelik adımlar atılmıştı. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), İrade Dâhiliye (İ.DH.), 148-7648, H.04.06.1263/20 Mayıs 1847. Bahse konu mazbatadan 21 yıl sonra Ziya Paşa *Hürriyet*'teki bir yazısında sıbyan mektebinden sonra medreseye devam eden öğrencilerin Türkçe mektup yazmaktan aciz olduklarını "Ahabdan birine Türkçe bir mektup yazmak iktizâ etse şuna buna yalvarırlar." ifadeleriyle dile getirir. Ziya Paşa, "Türkistan'ın Esbâb-ı Tedennisi," *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, s. 406. Cevdet Paşa da sıbyan mekteplerinin eğitim yöntemlerinin

Eğitim-öğretim kadrosunun öğretim yöntemleri konusundaki bilgi ve becerilerindeki eksiklikler, okulların idare tarzı, öğretim materyalleri ve eğitim ortamı gibi birçok husus çağın gerektirdiği nitelikli eğitimin verilmesini engelleyen hususlardandı. Sıbyan mekteplerindeki yetersizlikler ile halkın okuma yazmaya yeterince önem vermemesi,³ Müslüman tebaanın okur-yazarlık oranının son derece düşük kalmasının nedenlerinden biriydi⁴. Bu durum genel vatandaşlık eğitimi yanında ilkokuldan sonraki eğitim kurumlarını da olumsuz etkilediğinden temel eğitimin ıslahını zaruri hâle getirmişti.

1838 tarihli *Meclis-i Umûr-ı Nafia Layihası*'ndan başlamak üzere sıbyan mekteplerinin eksikleri belirtilerek ıslahları için öneriler getirilip kararlar alındı⁵. 1847'de hazırlanan

ıslaha muhtaç olduğunu, okul mezunlarının rüşdiyeye başladıklarında eksikliklerinin ortaya çıktığını dile getirir. Cevdet Paşa, *age.*, s. 38. Okuryazar olma konusundaki zorluklara dair bilgi için bk. Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, C 1-2, İstanbul 1977, s. 84, 461-463.

- 3 II. Mahmud'un eğitimi zorunlu hale getirmesinin en önemli sebeplerinden biri İstanbul'daki velilerin beş altı yaşındaki çocukları mektepten alarak onları cahil bırakmalarıydı. Mahmud Cevad, *age.*, s. 1-3.
- 4 Okulların yapısal özelliğinin etkisiyle bir tahmine göre ülke genelinde 1860'ların sonuna doğru Müslümanlar arasındaki okur-yazarlık oranı %2 civarındaydı. Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, çev. Osman Akinhay, C 1, İstanbul 1997, s.83. 1860'ların ortasında Midhat Paşa'nın valilik yaptığı Tuna Vilayetinde hemen her köy ve mahallede okul bulunmasına rağmen okur-yazarlık oranı %5 olarak tahmin edilmekteydi. BOA, Meclis-i Valâ Riyâseti Belgeleri (MVL), 1075/24, H.29.12.1282/15 Mayıs 1866. Ziya Paşa da 1868'de *Hürriyet*'teki bir yazısında geleneksel eğitim veren mekteplerdeki çocukların okur-yazarlık düzeyinin oldukça düşük olduğunu "Hatta uzak gitmeye ne hâcet, İstanbul'da Ermeni ve Rum mekteplerindeki çocuklardan ikisi ile bizim mekteplerdeki çocuklardan ikisi hem-sinn olarak meydân-ı imtihana çekilsin o zaman fark zâhir olur. Onların içinde on yaşında çocuk az bulunur ki kendi lisanında yazı bilmesin ve gazete okumasın. Bizimkilerin içinde on beş yaşında çocuk pek nadir bulunur ki Türkçe iki satır bir tezkire yazabilsin veyahut *Takvim-i Vekâyi* okusun." diyerek dile getirir. Yine yazının devamında Paşa, Anadolu ve Rumeli'nin hangi şehrine gidilirse gidilsin Müslümanlar arasında okuryazarlık oranının yüzde ikiye ulaşmadığını oysa "millet-i saire" arasında bu oranın yüzde yirmi olduğunu söyler. Ziya Paşa, "Türkistan'ın Esbâb-ı Tedennisi," *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, s. 407. Ziya Paşa'dan kırk yıl kadar sonra Selanik-Avretisar Kaymakamı, 18 Şubat 1907'de Rumeli Müfettişliğine yazdığı bir yazıda on on beş haneli Bulgar köylerinde beş altı kişi okuryazar olduğu hâlde yüz yüz elli haneli İslam köylerinin bazılarında okuryazar tek bir kişinin bile olmadığını, köylerde öğretmenlik yapan imamlarla bizzat kendisinin görüştüğünü, bunların usûl-i cedide üzere eğitimden haberdar olma bir yana çok basit dini bilgileri dahi bilmediklerini ve büyük çoğunluğunun tahmin edilenin de ötesinde cahil olduklarını belirtmişti. BOA, (Rumeli Müfettişliği Umum Evrakı) TFR.I.UM., 13/1222, 5 Muharrem 1325/18 Şubat 1907. Antel'e göre de sıbyan mektepleri gerek eğitim mekânı ve gerekse takip ettiği öğretim yöntemleri bakımından son derece yetersizdi. Sadrettin Celâl Antel, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat I*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 441.
- 5 1838 tarihli *Meclis-i Umûr-ı Nafia Layihası*'nda sıbyan mekteplerindeki düzensizliğin önüne geçmek için sınıf sistemine geçiş, Türkçe yazı öğretimi, *Tuhfe ve Nuhbe*, *Subha-i Sıbyan* gibi lügat ve "*Birgivi*

Talimat'ta sıbyan mekteplerinin iyileştirilmesine yönelik yeni adımlar atıldı. Bu kapsamda eğitimin zorunlu ve öğretim süresinin dört yıl olduğu belirtilmiş, öğretim programı hazırlanmış, yeni eğitim araç gereçleri ve yazma eğitiminin verilmesi benimsenmiştir⁶. Münif Paşa'nın yazdıklarına bakılırsa 1862 yılına gelindiğinde sıbyan mekteplerindeki eğitim usulleri pedagojik ilkelere uygun olmayıp çeşitli sorunlar (ezbercilik, öğretim yöntemlerinin yetersizliği vs.) barındırmaktaydı. Ona göre çocuklara Türkçe okuma yazmayı kolaylıkla öğretecek yöntemler uygulanmalı, eğitim araç-gereçleri tedarik edilmeli, yeni usulde eğitim yapabilecek öğretmenler istihdam edilmeliydi⁷. Paşa'nın *Mecmua-i Fünun*'da çıkan bu yazısından hemen sonra 1862 sonu ve 1863 başlarında "mekâtib-i mezbûnenin (İstanbul ve bilâd-ı selâsede yer alan mektepler) ekserisinde tedarik ve tahsil kavâidi yolunda" olmadığı belirtilerek bunlardan bazılarında eğitim araç gereçleri dağıtımı ve öğretmenlere hazineinden maaş bağlanması gibi kararlar alındı⁸.

1868'de yayımlanan *Sıbyan Mekteplerinin Islahatına Dair Nizamname Lâyihası* ve bunu tasdik eden padişah *iradesinde* sıbyan mekteplerindeki eğitimin iyileştirilmesi yönünde önemli kararlar alındı. Bu kapsamda altı yaşına gelen çocukların zorunlu eğitime tabi oldukları vurgulanarak kız erkek ayrımı gözetilmeksizin okullaşmayı artırıcı tedbirlere yer verildi. Sıbyan mekteplerinin öğretim programı güncellendi⁹. 1838'den itibaren alınan karar ve uygulamalara rağmen sıbyan mekteplerindeki eğitim-öğretimi düzene koyma faaliyetlerinde istenen başarının sağlanamadığı anlaşılmaktadır¹⁰. Genelde bütün eğitim sistemi ve özelde ilkokul düzeyindeki eğitimin modernizasyonu yolundaki

Risalesi vesair ahlak kitapları ve hat ve kitabet" gibi derslerin öğretimi ile daha başka öneriler getirildi. Mahmud Cevad, *age*, s.7-8.

- 6 Yahya Akyüz, "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1947 Talimatı," *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 5/Yıl: 1994, s. 2-12. Söz konusu Talimname bir süre önce matbu hâle getirilerek öğretmenlere dağıtılmış olup halkı haberdar etmek üzere mahalle imamlarıyla esnaf kethüdâlıklarına da gönderilmesi padişah *iradesi* ile kararlaştırılmıştı. BOA, İ.DH., 148-7648, H.04.06.1263/20 Mayıs 1847.
- 7 M. Tahir Münif Paşa, "Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan," *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, s. 395-401.
- 8 BOA, MVL, 852/56, H.17.7.1279/8 Ocak 1863.
- 9 Kur'an öğretimi, Türkçe okuma ve yazma eğitimi, Türkçe tecvid ve ilm-i hâl risalelerinin okunması programın esasları arasında kabul edildi. Ma'lumât-ı nâfia (faydalı bilgiler) ve Türki muhtasar coğrafya (Türkçe kısa coğrafya) risalesi ile a'mâl-i erbaanın (dört işlem) öğretiminin programa girmesi önemli yeniliklerdi. Yine okullarda görev yapacak öğretmenlerin niteliğini artırmaya yönelik önemli kararlar alındı. BOA, İ.MVL., 584/26278, H.29.10.1284/23 Şubat 1868.
- 10 Arzu M. Nurdoğan, *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s. 46-47.

en etkili ve kalıcı adımlar 1869 yılında atıldı. 18 Haziran 1869'da ülkede bütün eğitim öğretim faaliyetlerini düzenleyen *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* yayımlandı. Nizamnamenin ilgili maddelerine (madde 3-4) göre eğitim zorunlu olacak, her mahalle veya köyde Müslüman veya gayrimüslim halktan her biri için okul açılacak, okulun inşa ve diğer giderleri halk tarafından karşılanacaktı¹¹.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayımlandıktan sonra 1870'lerin başından itibaren ilkökul düzeyinde yeni tarz eğitim veren okulların ilk örnekleri açılmaya başlandı. Okullar tıpkı rüşdiyeler gibi Maarif Nezaretine bağlı olacaktı. Bu okulların (Mekteb-i İbtidâî) ilki dönemin Maarif Nazırı Cevdet Paşa'nın verdiği bilgiye göre 1874 yılı baharında Nuruosmaniye Camii içerisinde "numune mektebi" adıyla usûl-i cedide üzere eğitim verecek bir okul olarak faaliyete başlamıştır¹². Daha başlangıçtan itibaren bu okullarda *usûl-i cedid*¹³ denilen yeni tarz eğitim verilmekteydi¹⁴. Yenilik, ders görülen mekândan öğretim araç gereçlerine ve öğretim yöntemlerine kadar geleneksel eğitimden esaslı

11 BOA, Yıldız Esas Evrak (YEE), 112/6, H.24.06.1286/1 Ekim 1869.

12 Bu okulun açılmasından bir süre önce faaliyete başlayan Darümuallimîn öğrencilerinden öğretmen yetiştiği ve sıbyan mekteplerinin "usûl-i cedide-i tedrisiye" uygulama (tecrübe) yeri olması ve tedricen yaygınlaştırma isteği gerekçe olarak gösterilmiş, Darümuallimîn mezumu bir öğretmen ile bir *bevvabın* görevlendirilmesi kararlaştırılmıştı. BOA, İ.DH, 679/47295, H.20.12.1290/8 Şubat 1874, Lef:1-2; BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (ME. MKT), 17/25, 6 Muharrem 91/23 Şubat 1874. Cevdet Paşa sıbyan mekteplerine örnek olmak üzere 1874 yılı bahar döneminde "ibtidâîye" bir sıbyan mektebinin açıldığını belirtmektedir. Cevdet Paşa, *age.*, s. 126. Ergin mektebin açılış tarihini 1872 olarak verirken (Ergin, *age.*, s. 467) Kodaman ise 1873'te açıldığını belirtmektedir. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 27.

13 *Usûl-i Cedid*: Usûl-i cedid, yıllara göre sınıf sistemi, ayrı dershanelerde ders görme, sınıf başkanı ve Türkçe okuma yazma gibi yenilikler içermekteydi. Nurdoğan, *agt.*, s. 573. Okuma öğretimine yenilik getiren ve *usûl-i savtiye* denilen yöntem usûl-i cedid hareketinin temel ilkelerindendir. Selim Sabit Efendi'nin *Rehñimâ-yı Muallimîn* adlı eserinde geleneksel heceleme sistemi olan ve harflerin uzun uzun "cim üstün ce, cim esre ci, cim ötre cü" gibi heceleme esasına dayanan *usûl-i tehecci* yerine harflerin seslerini "ce, ci, cü" gibi doğrudan okutan *usûl-i savtiye*ye geçilmesi önerilmiştir. Selim Sabit Efendi'ye göre kelimelerin öğrenilmesine geçildiğinde çocukların günlük hayatta bildikleri gün, ay, insan, hayvan, bitki gibi şeylerin isimleri öğretilmelidir. Öğrenciler okuryazar olduktan sonra Kur'an okumaya başlamalıdır. Usûl-i cedide bunlara ilave olarak aritmetik, coğrafya, tarih, lisan-ı Osmanî ile diğer derslerin öğretiminde yeni materyaller (sıra, kara tahta, tebeşir, harita, yer küresi, öğretmen kürsüsü konması) yeni öğretim yöntemlerinin kullanılması anlamına gelmekteydi. Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2015, s. 204-205, 207-209. Selim Sabit Efendi, Türkçenin usûl-i cedid üzere kolay bir şekilde öğretilmesini içeren *Elifba Risalesi* adında bir de kitap yazmıştır. Eserde harflerin okunuşu ve usul-i savtiye üzere heceleme yöntemi örneklerle gösterilmiştir. Burada öğrencilere önce Türkçe kelimelerin öğretimi ardından Kur'an-ı Kerim okumaya geçilmesi esas alınmıştır. Ayrıntı için bk. Selim Sabit, *Elifba Risalesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1290.

14 BOA, ME. MKT., 64/36. 21 Temmuz 95/2 Ağustos 1889.

bir farklılaşmayı ifade ediyordu. Bir görüşe göre¹⁵ yeni tarz eğitimi İstanbul'da ilk uygulayan Fransa'da eğitim alarak yurda dönmüş olan Selim Sabit Efendi¹⁶ idi. O, Fransa'daki gibi sınıflara sıra, tahta ve haritalar koydurmak suretiyle eğitim vermekteydi¹⁷. Vak'anüvis Ahmet Lütfi'ye göre sıbyan mekteplerinin yönetimi H.1291 (1874-1875)'de Evkaf-ı Hümayun Nezaretinden Maarif Nezaretine geçti. İstanbul'da geleneksel eğitimi dönüştürmek için önemli adımlar atıldı¹⁸. İstanbul'dakine benzer bir gelişme Selânik'te de yaşandı ve 1870'lerin başlarında yeni usulle eğitim veren okullar açılmaya başlandı¹⁹. Ancak gerek başkent İstanbul ve gerekse Selânik'te yeni tarz eğitim veren okulların açılması ve yaygınlaşması kolay olmadı²⁰. Sıbyan mekteplerinin yönetiminin Maarif Nezareti bünyesine alınması okulların modernize edilmesini kolaylaştıran çok önemli bir etkeni.

- 15 Ergin, *age.*, s. 468. 19 Ağustos 1880 tarihinde Abdi Kâmil Efendi, Süleymaniye İbtidaiyesi'nde öğretmenlik yapmaya devam ediyordu. BOA, Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemî (ME İBT), 15/69, H-13-09-1297/19 Ağustos 1880.
- 16 Selim Sabit Efendi (1829-1911) medrese eğitiminden sonra 1854'te Darülmüallimîn'den mezun oldu. "1855 yılında Paris'te öğrenim görmekte olan Türk gençlerini eğitmek, buradaki Osmanlı Hristiyan tebaasına Türkçe öğretmek ve dönüşünde Dârülfünûn-ı Osmânî'de hocalık yapmak üzere Paris'e gönderildi. Paris'te kaldığı altı yıllık sürede Mekteb-i Osmânî'de ve diğer okullarda Osmanlı Türkçesi'ni öğretti; bu sırada öğrenimini sürdürdü; Fransızca, hesap, cebir, hendese, müsellesât, cerr-i eskâl, hey'et ve hikmet-i tabiiye derslerinden sertifika aldı." 1861'de yurda döndükten sonra başkent İstanbul'dan ülkenin diğer kentlerine yayılmakta olan ve "usûl-i cedide" diye adlandırılan çağdaş pedagoji hareketinin öncüsü oldu. Batı tarzı öğretim yöntem ve tekniklerini İstanbul-Süleymaniye'de açtığı Numune Mektebi'nde uyguladı. Yazdığı *Rehniümâ-yı Muallimîn* adındaki eseri ile "Dârülmüallimîn'deki öğretmen adaylarını medrese zihniyetinden kurtarmaya" çalıştı. Cemil Öztürk, "Selim Sabit Efendi," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 429.
- 17 Ergin, *age.*, s. 460-461;
- 18 H.1291 (1874-1875) yılında Nuruosmaniye'dekine benzer Numune Mektepleri Simkeşhane ve Sarachane'de de açılmaya başladı. Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, C XV, Yay. haz. M. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 27. 1875 yılı Nisan ayında Dersaadet ile Bilâd-ı Selasede üyeleri halk tarafından seçilen Meclis-i Tedris ile ona bağlı olacak Meclis-i Tedris Şubeleri kurulmuş bu yolla sıbyan mekteplerinden iptidai mekteplere geçiş sağlanmaya çalışılmıştır. Mesela 1882 yılı güz döneminde bu meclislerin çalışmalarıyla Eyüp'te yaklaşık 600 kız ve erkek öğrencinin okuduğu okullarda iptidai müfredatı ve usûl-i cedid uygulamasına gidilerek başarılı sonuçlar alınmıştır. Mahmud Cevad, *age.*, s. 142-143, 232-233.
- 19 Özcan Mert, "Atatürk'ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi (1852-1917)", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 7/S. 20, s. 332-334; Ergin, *age.*, s. 473-475.
- 20 İstanbul ve Selânik'te açılan okullar ve öğretmenler geleneksel eğitim yanlılarınca tepkiyle karşılanmış hatta fiili saldırıya bile maruz kalmışlardır. Bu hususta yaşanan zorluklara dair geniş bilgi için bk. Ergin, *age.*, s. 461, 473-475.

İlköğretimin zorunlu olduğu hususunun *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nden sonra 1876 yılında ilan edilen *Kanun-ı Esasi*'de bir kez daha dile getirilmesi ve savaş döneminin geride kalması ile iptidailer, II. Abdülhamid Dönemi'nde yurt dışında yaygınlaştı²¹. Yeni açılan okulların sıbyan mekteplerinden farkını belirtmek üzere önceleri "Numune Mektebi"²²1880 yılı başlarından itibaren yaygın olarak "mekteb-i ibtidâîye" veya "ibtidâî" ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. Okullardaki eğitimin kalitesi, yurt geneline yaygınlaştırma çalışmalarına olumlu etki etmiştir. Bununla birlikte 1880'lerin başına kadar ülkedeki ekonomik ve siyasal sorunlar (Balkan Bunalımı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı vs.) nedeniyle iptidailerin yaygınlaşması mümkün olmamıştır. İç ve dış siyasal sorunların nispeten azalması ile bütün vilayetlere maarif müdürü atama politikası güdülerken iptidailerin yaygınlaştırılmasına gayret edilmiştir²³. II. Abdülhamid döneminde iptidailerin açılarak faaliyet gösterdiği yerlerden biri de o dönemde Ankara vilayetine bağlı bir sancak olan Kayseri olmuştur.

1. Kayseri'de İptidai Mekteplerinin Açılması

1869 tarihli *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nin dördüncü maddesine göre açılacak sıbyan (iptidai) mekteplerinin her türlü gideri halk tarafından karşılanacağından hazine gelirlerinden herhangi bir pay ayırlamayacağı, bu hususa dair giderlerin yerel imkânlarla karşılanması gereği, merkezi yönetim ile Kayseri arasındaki yazışmalara sıkça yansımaktaydı²⁴. Maarif Nezareti Kayseri'de herhangi bir okulun açılması ve sürdürülebilirliği konusunda emin olmak istiyordu. Yani okulun hizmet vereceği binanın inşa edildiğinden yahut kiralandığından, öğretmen ve görevlilerin maaşının sorunsuz şekilde ödeneceğinden ve diğer giderlerin karşılanacağı konusunda Nezaret'in ikna edilmesi gerekiyordu.

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin yayımlanmasından sonra yeni tarz eğitim veren Numune Mekteplerinin açılmasının üzerinden yirmi yıl kadar bir zaman geçtiği

21 Kodaman, *age.*, s. 66-67; Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 93-94, 145, 148. Ülke genelinde 1877'de 200 kadar olan yeni usul mekteplerin sayısı 1892-1893 yıllarında 3.059'a yükselmişti. Kodaman, *age.*, s. 86.

22 Ergin, *age.*, s. 467.

23 Nurdoğan, *agt.*, s. 133.

24 BOA, YEE., 112/6, H.24.06.1286/1 Ekim 1869; BOA, DH. MKT., 856/55, H.17.03.1322/1 Haziran 1904; BOA, MFMKT., 864/28, H.11.04.1323/15 Haziran 1905). BOA, DH. MKT., 192/105, H-26-05-1325/7 Temmuz 1907; BOA, MFMKT., 864/28, H.11.04.1323/15 Haziran 1905.

hâlde Kayseri’de henüz bu tarz okullar açılmamıştı. Kayseri’de idari bakımdan yeni oluşturulan bürokratik düzen içerisinde Maarif Nezaretine bağlı iptidailerin açılmasının ve sürdürülebilir olmasının önündeki en önemli engel finansman sorunuydu. Kayseri’deki iptidailerin açılması, öğretmen maaşlarının ödenmesi ve okul ihtiyaçlarının karşılanmasında halkın yardımı ön plandaydı²⁵ ancak *evkaf-ı münderise* gelirleri,²⁶ *zebhiye rüsumu*²⁷ ve *maarif hisse-i ianesi*²⁸ de kullanılmıştı.

Kayseri’de geleneksel eğitim veren sıbyan mekteplerinin yanında faaliyet gösteren ilk iptidai, erkeklere özgü olmak üzere 1893 yılında açıldı²⁹. Osmanlı dönemi eğitim istatistiğine göre 1894-1895 döneminde Kayseri genelinde eski usul eğitim veren okul sayısı 214, yeni yöntemle eğitim verenlerin miktarı ise 12 idi³⁰. 1895 yılına dair bir analizde Sancak genelindeki sadece köylerde 290 yeni usulle eğitim veren iptidaiye

- 25 Salnamelerde yer alan bilgilere göre Kayseri merkezdeki iptidailerin tamamı “iane-i ahali ile” açılmıştı. Uygur Kocabaşoğlu-Murat Uluğtekin, *Salnamelerde Kayseri*, KTO Yayınları, Kayseri 1998, s. 247, 258. Köylerde bulunan mekteplerdeki öğretmenlik görevini köy imamları yapıyordu. Bunlar “muallimlik ve imamlık” adı altında köy halkından erzak ve diğer şeyler ile haftalık olarak belirli miktarda para almaktaydı. BOA, MFİBT., 35/93, H. 6.10.311/12 Nisan 1894.
- 26 *Evkaf-ı münderise*, gelirleri olduğu halde harcama sebebi ortadan kalkmış olan (meşrutun lehine sarf edilmeyen) vakıfları ifade etmekteydi. Yakup Karataş, “Sultan II. Abdülhamid’in Eğitim Politikalarının Mali Bir Veçhesi: Evkaf-ı Münderisenin Maarife Terki”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, S. 57, 2016, s. 1841. Kayseri’deki vakıfların gelirleri 1906 yılı itibarıyla altmış yetmiş bin kuruş civarlarına ulaşmış olup bu para okul inşası, kira ve personel giderleri gibi harcamalar için kullanılmaktaydı. BOA, MF.MKT., 1013-37. 31 Temmuz 322/13 Ağustos 1906.
- 27 Vergi, Kayseri’deki kasap ve pastırmacı esnafından kesilen hayvan başına alınan bir vergiydi. BOA, Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelât ve Islahat Komisyonu Evrakı Muamelat (DH. TMK.M.), 91/56, 27 Haziran 316/9 Temmuz 1900.
- 28 II. Abdülhamid’in tahta çıkışının üzerinden sekiz yıl kadar geçtikten sonra belirlenen kurallara göre öşür vergisinin belirli bir kısmı eğitim için ayrılmaya başlandı ve buna da *Maarif Hisse-i İanesi* dendi. Zamanla Maarif Hisse-i İanesine aşara ilave olarak emlak ve bina vergileri de ilave edildi. Kodaman, *age.*, s. 159; Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s. 186-187. 1310 senesi (1894-1895) sonuna kadar Kayseri Sancağından toplanan vergiler iptidailerin açılmasına tahsis edilmişse de istenen netice elde edilememişti. BOA, DH. MKT., 856/55, H.17.03.1322/1 Haziran 1904.
- 29 BOA, MF.MKT.,161/34, 6 Şubat 1308 /18 Şubat 1893. Ankara Maarif Müdürünün Maarif Nezareti’ne yazdığı yazıya göre okulun öğretmeni Ahmed Efendi dahi 300 kuruş maaşla tayin edilmiş olup işe başlayacağı tarih daha sonra belirtilecekti. BOA, MFİBT., 34/78, H.23.06.1311/1 Ocak 1894. Okul, şehrin Sivaskapısı civarında halkın yardımlarıyla açılmıştı. Kocabaşoğlu-Uluğtekin, *age.* s. 167. Mevcut kaynaklardan Kayseri’de açılan bu ilk iptidainin ismine ulaşılammıştır.
- 30 *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, haz. Mehmet Ö. Alkan, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü yayımları, Ankara 2000, s. 94.

ihtiyaç vardı.³¹ Ankara Maarif Müdürünün eski tarz eğitim veren okullara dair yazdığı bir rapora bakılırsa sıbyan mekteplerindeki eğitimin niteliği sorunluydu. Ona göre eski tarz eğitim veren sıbyan mekteplerinde eğitim-öğretimle uğraşan öğretmenler yeni tarz eğitimden habersizdi. Hatta bunların “yüzde yetmişi işe yaramayacak derecede olup” eski tarz eğitimin dahi ne demek olduğunu bilmiyordu³².

İhtiyaç nedeniyle sonraki yıllarda iptidailerin açılmasına devam edildi. Bahriye Nazırı Kayserili Ahmed Paşa adına açılan mekteb-i rüşdiye, 1896 senesinde iptidai mektebe dönüştürüldü³³. En geç 1897 yaz döneminde varlığı bilinen diğer bir okul ise Numune-i Terakki idi³⁴. Darülfırfan mektebi bir yıl kadar sonra faal hâle geldi³⁵. Bunlara ilaveten 1902-1903 ve 1903 -1904 eğitim-öğretim yıllarında sırasıyla Fezyiye ve Mekteb-i Edeb okulları açıldı³⁶.

Erkek iptidailerinin faaliyete başlamasının üzerinden fazla zaman geçmeden kız iptidailerini açılmaya başladı. Kayseri’de kızlar için açılan ilk okul Feyzülhamid’ti. Okulun, 1314 (1896-1897) yılında³⁷ veya daha kuvvetli bir ihtimalle 1898-1899 döneminde eğitim-öğretime başladığı anlaşılmaktadır³⁸. Bu okul, çok büyük bir rağbet görünce³⁹ ikincisinin açılmasına çalışılmışsa da kısa sürede netice alınamamış nihayet Hadika-yı Afıtáb adlı diğer okul ancak 1902-1903 eğitim-öğretim yılında faaliyete başlayabilmiştir⁴⁰. Şehirde en geç 1906’da Hadikat’ül Benat adıyla bir başka kız okulu daha açılmıştır⁴¹. Öyle anlaşıyor ki II. Abdülhamid’in tahta çıkışından II. Meşrutiyet’in ilanına kadarki dönemde Kayseri merkezde en az beş erkek ve üç kız iptidaisi faal hâle gelmiştir.

31 BOA, MF. İBT., 45/57, H.29.12.1312/23 Haziran 1895.

32 BOA, MEMKT., 862/8-2, 6 Teşrinievvel 1317/19 Ekim 1901.

33 BOA, MEMKT., 323/43, H.25.01.1314 /6 Temmuz 1896.

34 BOA, MF. MKT., 362/68, 23 Haziran 1313/5 Temmuz 1887.

35 BOA, MF. MKT., 388/28-1, 2 Şubat 1313/14 Şubat 1898.

36 Kocabaşoğlu-Uluğtekin, *age.*, s. 160, 167-168, 258; Mekteb-i Edeb, 16 Haziran 1904 itibariyle eğitim-öğretime devam etmekteydi. BOA, DH.MKT., 806/1, H.16.07.1322/26 Eylül 1904.

37 BOA, DH.MKT., 2232/56, H.3.4.1317/11 Ağustos 1899.

38 BOA, DH.MKT., 2329/4, 23 Mart 1316/5 Nisan 1900; Kocabaşoğlu- Uluğtekin, *age.*, s. 155. BOA, MEMKT., 470/17, H.29.05.1317 /5 Ekim 1899; BOA, MEMKT., 597/44, H.26.09.1319/6 Ocak 1902.

39 1899’da bu okula 100 öğrenci kayıt yaptırmıştı. BOA, MEMKT., 470/17, H.29.05.1317/5 Ekim 1899.

40 BOA, DH.MKT., 806/1, H.16.07.1322/26 Eylül 1904; Kocabaşoğlu-Uluğtekin, *age.*, s. 186-187.

41 BOA, MEMKT., 969/33, H.06.11.1324/22 Aralık 1906.

Sancak genelinde ise sayı doğal olarak daha fazlaydı⁴². 1890'lı yılların ortalarından itibaren Kayseri merkezde olduğu gibi kazalarda da iptidailer açılmaya başladı. Develi'de 1891-1892 yıllarında 69 sıbyan mektebi bulunuyordu. Kazadaki ilk iptidai mektep 1894'te açılmış olup⁴³ 1901 senesinde sayı 10'a ulaşmış bulunuyordu⁴⁴. İncesu'da ise 1895 senesinde halktan toplanan yardımlarla açılan iki tane iptidai vardı⁴⁵.

Burada söz konusu edilen şehir ve köylerdeki iptidailer ile sıbyan mektepleri Müslüman ailelerin çocukları içindi. Sancakta yaşayan Rumlarla Ermenilerin ilkokul düzeyinde eğitim veren kendilerine ait okulları vardı. Yine şehirde Amerikan okulları da bulunmaktaydı⁴⁶. Gayrimüslimlerin çocukları kendi okulları ile Amerikan okullarına gidiyorlardı. Her din mensubu çocuklarını kendi okullarına göndermekteydi. Yeni açılan okullara rağmen kentte geleneksel eğitim

- 42 1905-1908 dönemini içeren Osmanlı dönemi eğitim istatistiğine göre ise Kayseri genelinde 10'u erkek, ikisi kız ve 15'i de karma olmak üzere 27 iptidai bulunuyordu. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, s. 128. 1893 yılında Ankara valisi ve maarif müdürünce hazırlanan yazılarda belirtildiğine göre Kayseri'nin köyleri de dâhil olmak üzere vilayet genelindeki hemen hemen bütün köylerde birer sıbyan mektebi bulunmaktaydı. BOA, MF.İBT., 35/93, H. 6.10.311/12 Nisan 1894. Ahmet Nazif'in verdiği bilgiye göre II. Meşrutiyet döneminde ve 1914 öncesinde Kayseri merkezde altısı erkekler ve üçü kızlar için olmak üzere dokuz iptidai bulunmaktaydı. Ahmed Nazif, *Mir'at-ı Kayseriye veya Kayseri Tarihi*, haz. Mehmet Palamutoğlu, Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Kayseri 1987, s. 13.
- 43 Mehmet Süme, *XLX. Yüzyılda Orta Anadolu'da Bir Osmanlı Kazası Develi*, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2018, s. 108.
- 44 BOA, MEMKT., 862/8-2, 6 Teşrinievvel 317/19 Ekim 1901. Arşiv kayıtlarından bu okullardan üç tanesinin ismine ulaşılmıştır: Bu okullar Evrek Mekteb-i İbtidaisi (BOA, MF.İBT., 163/99, 9 Temmuz 321/22 Temmuz 1905), Zile Mekteb-i İbtidaisi (BOA, MF.İBT., 356/38, H.21.01.1330/11 Ocak 1912) ve Develi Mekteb-i İbtidaisidir (BOA, MF.İBT., 412/65, H.23.02.1331/30 Ocak 1913).
- 45 BOA, MF.İBT., 45/57, H.29.12.1312/23 Haziran 1895; BOA, MF.İBT., 539/37, 14 Teşrinievvel 316/27 Ekim 1900. Cumhuriyet öncesi Kayseri eğitim tarihi hakkında bilgi için bk. *Kayseri Eğitim Tarihi Araştırmaları*, ed. Aziz Altı-Serpil Sevim Kartal, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2021.
- 46 1893 yılında Kayseri'de 14 Rum ve 21 Ermeni, 1 Katolik, 5 Protestan olmak üzere gayrimüslimlere ait toplam 41 okul bulunmaktaydı. BOA, Y.PRK.MF., 3/31, 29.12.311/3 Temmuz 1894. Ancak bunların kaç tanesinin ilkokul düzeyinde olduğu bilinmemektedir. Daha sonraki bir istatistiğe göre şehirde iptidai düzeyinde eğitim veren okul sayılarına ulaşmak mümkündür. 1905-1908 döneminde Rumlara ait 19 erkek, 16 kız ve üç de karma okul vardı. Ermenilere ait okul sayısı daha az olup altı erkekler için, beş kızlar için dokuz da karma eğitim veren okul vardı. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, s.128. Ankara valisi Reşid'in 7 Mart 1907 tarihli yazısında verdiği bilgiye göre Kayseri Sancağında dört Amerikan okulu vardı. İptidai düzeyindeki okullara 7-10 yaş aralığındaki çocuklar devam ediyordu. BOA, Y.PRK.MF., 5/20, 22 Muharrem 1325/7 Mart 1907.

veren, kız ve erkek öğrencilerin aynı mekânı paylaştığı sıbyan mekteplerinin ağırlığı sürüyordu. 1900-1901 tarihlerinde şehir merkezinde 58 ve merkeze bağlı köylerde 98 tane olmak üzere toplam 156 sıbyan mektebi bulunmaktaydı⁴⁷. II. Abdülhamid döneminde sıbyan mekteplerini modern iptidailere dönüştürmek için gayret sarf edilse de bunda çok başarılı olunduğu söylenemez⁴⁸. Abdülhamid sonrası II. Meşrutiyet döneminde okul sayılarında ciddi bir azalma meydana gelmiş, I. Dünya Savaşı yıllarında ise nispi bir artış yaşanmıştır (bk. Tablo1).

Tablo 1: 1894-1916 Döneminde Kayseri ve Kazalarında Yer alan İptidai Mektebi Sayılarındaki Değişim

Yıllar	Kayseri Merkez		Develi		İncesu		Toplam
	Erkek	Kız	Erkek	Kız	Erkek	Kız	
1893-1894	1	-	-	-	-	-	1
1900-1901	3	1	10 ⁴⁹	-	2	-	16
1903-1904	5	2	10	-	2	-	19
1905-1906	5	3	10	-	2	-	20
1913-1914	5	-	1	1	1	1	9
1916-1917	-	-	-	-	-	-	13

Kaynak: BOA, MEİBT., 34/78, H.23.06.1311/1 Ocak 1894; BOA, MF. MKT, 388/28-1, 2 Şubat 1313/14 Şubat 1898; BOA, DH.MKT., 806/1, H-16-07-1322/26 Eylül 1904; Kocabaşoğlu-Uluğtekin, *age.*, s.160, 167-168, 258; BOA, MFMKT., 862/8-2, 6 Teşrinievvel 317/19 Ekim 1901; BOA, MFMKT., 806/1, 5 Haziran 320/17 Haziran 1904; *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, s.124; BOA, DH.UMVM.,143/14, H.06.02.1335/21 Aralık 1916.

- 47 BOA, MFMKT., 862/8-2, 6 Teşrinievvel 317 /19 Ekim 1901. 1902-1903 yılında da sıbyan mektebi sayısında herhangi bir değişim olmamıştır. Kocabaşoğlu-Uluğtekin, *age.*, s. 186-187.
- 48 1910-1913 yıllarında arşiv kayıtlarına yansıyan yazışmalara göre köylerde ondan fazla iptidai faaliyette olup bunların bir kısmının II. Abdülhamid döneminde açılmış olması veya dönüştürülmesi muhtemeldir. BOA, MFMKT.,1074/71,19 Ağustos 324/1 Eylül 1908. BOA, MEİBT., 226/11, H.17.02.1327/10 Mart 1909; BOA, MEİBT., 305/19, H.01.03.1329/2 Mart 1911; BOA, MFMKT.,305/19, H.01.03.1329/2 Mart 1911; BOA, MEİBT.,391/35,6.10.1330/27 Mayıs 1912; BOA, MEİBT., 388/37, H.02.09.1330/15 Ağustos 1912; BOA, MEİBT., 445/80, 18 Temmuz 329/31 Temmuz 1913.
- 49 1900-1901 dönemi ile 1903-1904 dönemi Develi'de yer alan okullardan herhangi birinin kız okulu olduğuna dair herhangi bir veriye ulaşılamadığından erkek okulu olarak kabul edilmiştir.

İlköğretimin modernleştirilmesi maksadıyla okul açma girişimlerinde öncelikle devletin içinde bulunduğu ekonomik durumun belirleyici olduğu söylenebilir. Geleneksel eğitim veren okul sayısının fazlalığı ve halkın bu okullardan vazgeçmeye çok da hevesli olmamaları daha radikal adımların atılmasını ve okul sayısının sınırlı sayıda kalmasını etkilemiş olmalıdır. İptidailerin açılarak yaygınlaşmasını etkileyen ve açılan okullardaki eğitimin niteliğine doğrudan katkı yapan başka bir unsur ise öğretmenlerdi.

2. Öğretmenler

Açılan okullarda dönüşümü sağlayacak, yeni eğitim modelini hayata geçirecek olan en önemli etken şüphesiz öğretmendi. İlgili mevzuat hükümleri ile yeni okulların öğretim kadrosunun öğretmenlik formasyonuna sahip kişilerden oluşması esası getirilmişti. Öğretmen yetiştiren okullardan mezun olanlar bulunamazsa belirli yeterliklere sahip öğretmenler aranıyor ve bu durum test edildikten sonra istihdam sağlanıyordu.

İster kadın ister erkek olsun Kayseri'deki iptidailerde görev yapacak öğretmenlerin öğretmen okullarından mezun olmalarına dikkat ediliyordu⁵⁰. Ancak bu mümkün değilse farklı okul mezunları da sınav yapılmak şartıyla istihdam edilebilmekteydi⁵¹. Kayseri'deki erkek iptidailerinden ilkinde atanan öğretmen Ahmet Bey'in Ankara'da bulunan Darülmuallimin'den yani öğretmen okulundan mezun olduğu bilinmektedir. Kız okullarından ilki olan Fezülhamid'te görev yapan Ayşe Hanım da aynı şekilde öğretmen okulu mezunuydu⁵². Başka özel nedenler yoksa Ayşe Hanım'ın buraya gelmesinde İstanbul'daki maaşın yaklaşık iki katının teklif edilmesi etkili olmalıdır⁵³.

50 İsmi zikredilmeyen ancak en geç 14 Aralık 1893'te açıldığı bilinen Kayseri'deki mekteb-i ibtidâiye atanan Ahmet Efendi, Ankara öğretmen okulu (Ankara Darülmuallimini) mezunuydu. BOA, MFİBT., 34/78, H.23.06.1311/1 Ocak 1894. O dönem Kayseri'nin bağlı bulunduğu Ankara'nın Maarif Müdürü, 19 Ekim 1901 tarihli bir raporunda öğretmen niteliğini artırmada mevcut öğretmenlerle bir yere varılmayacağını düşünüyor bu nedenle de okullarda yeni tarz eğitimi bilen diplomalı öğretmenlerin görevlendirilmesinin zaruri olduğunu dile getiriyordu. Öyle ki müdür, köydeki sıbyan mekteplerinde hem imamlık hem de öğretmenlik yapan hocaların niteliğinin artırılmasını dahi önermiyordu. BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MEMKT), 862/8-2, 6 Teşrinievvel 1317/19 Ekim 1901.

51 BOA, MEMKT., 470/17, H.29.05.1317/5 Ekim 1899.

52 BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektubi Kalemi (DH. MKT), 2329/4, 23 Mart 316/5 Nisan 1900.

53 Kayseri Mutasarrıflığı, Maarif Nezaretine şehirde açılması planlanan rüşdiye için Darülmuallimat mezunu bir kadın öğretmene ne kadar aylık ayrımları gerektiğini sordu. Gelen cevapta 1895 yılı itibarıyla İstanbul ve civarında kadın öğretmenlerin ortalama 250 kuruş aldığı ancak başkentten uzaklaştıkça mablağın arttığı ve 1.000 kuruşa kadar ulaştığı belirtildi. Nezaret yazısına göre Kayserililer kadın öğretmen için 600-800 kuruş aralığında bir ödemeye hazır olmalıydı. BOA, MEMKT., 292/12, 12 Teşrinievvel 1311/24 Ekim 1895. Nezaret'in belirttiği maaş aralığı

Öğretmen maaşları öğretmen okulu mezunları için diğerlerine göre daha yüksekti⁵⁴. Dolayısıyla standart bir uygulama olmayıp maaşlar, mezun olunan okula, tayin olunan okulun ve elbette velilerin gelir durumuna göre değişiyordu.

1902-1903 senelerinde Terakki ve Ahmed Paşa'da dörder, Darülrifan ve Feyziye'de üçer erkek öğretmen ile Feyzülhamid kız iptidaisinde bir kadın öğretmen görev yapmaktaydı⁵⁵. 1907-1908 döneminde Ahmet Paşa, Feyziye, Darülrifan ve Feyzülhamid'te ikişer öğretmen vardı⁵⁶. Kız okulunda görev yapan öğretmenler kadınlardan oluşmaktaydı.

rüşdiye öğretmenleri içindi. İptidâide görev yapan Aşşe Hanım belki de bu nedenle 1900 yılında Nezaret'in tahmin ettiği miktarın altında yani 500 kuruş maaşla çalışmaktaydı. Kayseri Mutasarrıfı Esseyid Mehmed Nazım, Nezaretten kız rüşdiyesi açmak istediklerini, Aşşe Hanım'ın maaşının "maarif tahsisatından" ödenmesi talebinde bulundu. 5 Mayıs 1900 tarihli cevapta Nezaretin maaş kısmında para kalmadığı, Kayseri'deki kız iptidaisi öğretmeninin Darülmuallimat mezunu olması nedeniyle eğitim-öğretimin emsali seviyesinde verildiği ifade edilerek şimdilik mevcut öğretmen ile yetinmekten başka çare olmadığı belirtildi. BOA, MFMKT., 470/17, H.29.05.1317/5 Ekim 1899. Böylece Aşşe Hanım'ın rüşdiye öğretmeni olması mümkün olmadı. İki yıl kadar sonra Kayseri'den ayrılarak İstanbul merkeze nispeten yakın olan Çatalca'daki bir iptidai mektepte çalışmaya başlayan öğretmen, evvela 400 ve sonra 300 kuruş maaşa razı oldu. BOA, MFMKT., 597/44, H.26-09.1319/6 Ocak 1902. Bu bilgilerden yola çıkıldığında Aşşe Hanım'ın Kayseri'deki öğretmenlik görevinin üç yıldan biraz uzun sürdüğü söylenebilir.

- 54 1893'te Kayseri'de görev yapması için anlaşmaya varılan Darülmuallimin mezunu Ahmed Efendi'ye 300 kuruş ödenecekti. BOA, MF. İBT., 34/78, H.23.06.1311/1 Ocak 1894. 1900 yılında Feyzülhamid iptidaisinde görev yapan Aşşe Hanım'ın maaşı 500 kuruştı. BOA, DH.MKT., 2329/4, 23 Mart 316/5 Nisan 1900. Oysa Darülmuallimat mezunu olmadığı anlaşılan ve şehirdeki bir kız rüşdiyesinde muallimlik yapan Penbe Hanım'ın daha geç bir dönemde yani 1907'de 100 kuruş aylık aldığı bilinmektedir. BOA, MFMKT., 1014/49, H-24-07-1325/2 Eylül 1907. II. Abdülhamid dönemi sonrasında Şubat 1910 yılı itibarıyla Feyziye iptidaisinde çalışan Muallim-i evvel İsmail Hakkı Efendi 200, Numune-i Terakki mektebinde çalışan Muallim-i sani Hilmi Efendi ise 120 kuruş maaş alıyordu. Bunların her ikisi de istihdam edildikleri okullarda "ehliyetname" ile öğretmenlik yapıyorlardı. Ehliyetname ile çalışıyor olmaları yüksek ihtimalle öğretmen okulu mezunu olmayıp girdikleri bir sınavda başarılı olmaları sonucu öğretmen olma hakkı kazanmalarından kaynaklanıyordu. BOA, MF. İBT., 264-14, H.16.02.1328/27 Şubat 1910; BOA, MF. İBT., 226/11, H. 17.2.1327/10 Mart 1909. Şu hâlde eldeki sınırlı verilere göre öğretmen okulu mezunlarının diğer kaynaklardan yetişerek gelen öğretmenlere göre daha yüksek maaş aldıkları söylenebilir.
- 55 Öğretmenlerin görev yaptığı okullar ve isimleri şöyleydi: Feyzülhamid mektebinde Ganime Hanım, Feyziye'de Mustafa, Sait ve Hacı Ahmet efendiler; Ahmet Paşa'da Remzi, Galip, Hacı Ali ve Şaban efendiler; Darülrifan'da Hüseyin, Tevfik ve Hacı Ahmet efendiler; Terakki'de Ali, Mehmet Hilmi, Abdullah ve Şaban efendiler. Kocabaşoğlu-Uluğtekin, *age*, s. 167, 186-187, 196. Bunlardan Ahmed Remzi Efendi'nin en geç Temmuz 1901 itibarıyla Ahmed Paşa iptidaisinde öğretmenlik yaptığı anlaşılmaktadır. BOA, MFMKT., 579/12, H. 19.5.1319/3 Eylül 1901. Erkek okullarında birer tane rika muallimi olarak kaydedilen görevliler vardı. Hem Feyziye'de ve hem de Darülrifan'da isimleri geçen Hacı Ahmet Efendi ile diğer iki erkek okulunda görev yapan Şaban Efendi aynı kişilerdi. Muhtemelen bu öğretmenler ikişer okulda görev yapıyorlardı.
- 56 Kocabaşoğlu- Uluğtekin, *ageh*, s. 217.

Yeni okulların eski usul öğretim yöntem ve tekniklerini bilen öğretmenlerle idame ettirilemeyeceğinin farkında olan devlet yöneticileri, açılacak iptidailerde öğretmen okulu mezunlarının görev alması için büyük bir gayret sarf etmişlerdi. Ancak gerek öğretmen maaşları için ayrılacak ödenek kıtlığı ve gerekse mezun sayısındaki azlık istenen nitelikleri haiz öğretmen istihdamını sınırlandırmıştır. Yeni tarz eğitime aşına, nispeten nitelikli öğretmenler ile modern sınıf ve eğitim araçlarıyla donatılmış okullar veliler tarafından ilgi görmüş olup okullarda çok sayıda öğrenci öğrenime başlamıştır.

3. Öğrenciler

Temel eğitim düzeyinde değişim ve dönüşüm sağlama girişimleri kapsamında okul açma ve öğretmen yetiştirme önemli adımlardır. Esasen bu teşebbüsler ülkenin en önemli zenginlik kaynağı olan öğrenciler içindi. Kız ve erkek okullarında okuyan öğrencilerin sayıları, yaş durumları, kentte iptidai düzeyindeki eğitimin genel özelliklerinin tespiti açısından önem arz etmektedir.

a. Öğrenci Sayıları ve Okullaşma

Arşiv belgeleri ışığında Kayseri merkez ile bağlı köy ve kazalardaki bir kısım iptidailerde okuyan öğrencilerin bazı yıllara ait sayılarını tespit etmek mümkündür. Merkezde yer alan dört erkek ve iki kız okulundaki veriler sadece bir öğretim dönemini kapsamakla birlikte fikir verici niteliktedir (bk. Tablo 2).

Tablo 2: Sınıf Düzeyine Göre Kayseri Merkezde Bulunan Erkek İptidai Mekteplerindeki Öğrenci Sayıları (1323-1324/1907-1908)

Okul	Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Üçüncü Sınıf	Toplam
Darülrifan	57	24	14	95
Ahmed Paşa	34	25	24	83
Feyziye	22	12	15	49
Numune-i Terakki	40	27	25	92
Toplam	153	88	78	319

Kaynak: BOA, MFİBT., 221/50, H.13.01.1327/4 Şubat 1909; BOA, MFİBT., 221/43, 22 Kanunusani 324/4 Şubat 1909; BOA, MFİBT., 222/39, 22 Kanunusani 324 /4 Şubat 1909; BOA, MFİBT., 221/49, 22 Kanunusani 324 /4 Şubat 1909.

Tablo 2'deki okulların dışında merkeze bağlı Kuyu Köyü ile Develi ve İncesu kazalarındaki bazı iptidai mekteplerdeki öğrenci sayıları hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Buna göre Develi Everek iptidaisinde birinci sınıfta 47, ikinci sınıfta 23 ve üçüncü sınıfta altı olmak üzere toplamda 76 öğrenci bulunmaktaydı.⁵⁷ 2 Nisan 1908 tarihli bir belgeye göre İncesu'daki iptidai mekteplerden senede yaklaşık 80 öğrenci mezun oluyordu⁵⁸. Öğrenciler muhtemelen buradaki iki okulda öğrenim görüyorlardı. Daha geç bir dönemde yani 1912 yılında merkeze bağlı Kuyu Köyü'ndeki iptidaide ihtiyat (hazırlık) sınıfı ve birinci sınıfta 11'er, ikinci sınıfta 14 ve üçüncü sınıfta da 10 olmak üzere toplamda 46 öğrenci bulunmaktaydı⁵⁹.

1907-1908 döneminde okullarda ikişer öğretmenin görev yaptığı bilinmektedir⁶⁰. Tablo 2'deki sayılar dikkate alındığında öğretmen başına düşen öğrenci sayısı en fazla olan okul Darülrifan, en az ise Feyziye olmuştur. Üç sınıflı bir okulda iki öğretmenin yer alması birleştirilmiş sınıflarda eğitimi zaruri hale getirmiştir. Programın yapısı ve ders içerikleri dikkate alındığında iki ve üçlerin bir arada hazırlık sınıfı ile birinci sınıfların da aynı sınıfta öğrenim görmesi kuvvetli bir ihtimal olarak görünmektedir. Tablo 2 incelendiğinde Feyziye dışındaki okullarda öğrenci sayılarının birbirine yakın olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 2'de dikkat çeken bir başka husus ise öğrenci sayılarının birinci sınıftan son sınıfa doğru giderek azalmasıdır. Sayısal azalmada birinci sınıflarda okuma yazmaya geçme konusundaki zorluklar ve sınıf tekrarı nedeniyle yaşanan yığılma ile ilerleyen sınıflarda okuma yazmayı öğrenen öğrencilerin zanaat, esnaflık ve diğer işler için okuldan alınması etkili olmalıdır. Bu okullarda birinci sınıfa ek olarak hazırlık sınıfı yer almasına rağmen isimleri imtihan cetvellerine yansımadığından toplam okul mevcudu içerisinde gösterilmiyordu. Hazırlık sınıfları da dikkate alındığında okullardaki öğrenci sayısının daha fazla olacağı aşikârdır.

Erkek okullarından sonra kız okullarında eğitim gören öğrencilerin sayıları, velilerin bu okullarda verilen çağdaş eğitimle ilgili yaklaşımlarını anlama bakımından önem arz etmektedir (bk. Tablo 3).

57 BOA, ME.İBT. 205/129, H.29.02.132 /2 Nisan 1908.

58 BOA, ME.İBT. 205/129, H.29.02.1326/2 Nisan 1908.

59 BOA, ME.İBT.,391/35, H.6.10.1330 /28 Eylül 1912.

60 Kocabaşoğlu-Uluğtekin, *age.*, s. 217.

Tablo 3: Sınıf Düzeyine Göre Kayseri Merkezde Bulunan Kız İptidai Mekteplerindeki Öğrenci Sayıları (1323-1324/1907-1908)

Okul	Birinci Sınıf	İkinci Sınıf	Üçüncü Sınıf	Toplam
Feyzülhamid	64	23	8	95
Hadika't-ül Benat	46	8	5	59
Toplam	110	31	13	154

Kaynak: BOA, MF.İBT., 222/39, 22 Kanunusani 324/4 Şubat 1909; BOA, MF.İBT., 221/51, H.13.01.1327/4 Şubat 1909.

1907-1908 döneminde Feyzülhamid iptidai mektebinde erkek okullarındaki gibi iki öğretmenin görev yaptığı düşünüldüğünde öğrencilerin birleştirilmiş sınıflarda eğitim aldıkları söylenebilir. Kızlarda da erkeklerde olduğu gibi birinci sınıftan üçüncü sınıfa doğru gidildikçe öğrenci sayısında bir azalma söz konusuydu. Birinci sınıf öğrencilerinin sınıf tekrarına kalmalarında bu sınıf öğrencisi olarak kaydedilenlerden bir kısmının esasen bir çeşit hazırlık programına tabi olması ve hafızlık eğitimi gibi sebepler etkili olmalıdır. İlerleyen sınıflardaki azalmada ise okuma-yazmayı öğrenmenin yeterli görülmesi ile öğrencilerin ergenlik çağına yaklaşması veya girmesi (aşağıda görüleceği üzere birinci sınıf öğrencilerinin yarıdan fazlası 10 yaş ve üzerindeydi) gibi faktörlerin etkili olması ihtimal dâhilindedir. Aileler, nispeten yaşı ilerlemiş, Kur'an-ı Kerim'i okumayı usulünce öğrenmiş, okur-yazar hale gelmiş kız çocukları için daha fazla eğitime ihtiyaç duymamış olabilirler. Kız okullarının ve dolayısıyla kızların sayıca azlığı, muhtemelen iptidai mektebini bitiren kızların bu eğitimleri sayesinde edinebilecekleri mesleklerin erkeklere göre son derece sınırlı olması ile kızların daha üst düzey eğitim alması hususundaki veli tutumları gibi faktörlerden kaynaklanıyordu.

Karma okulların açılması konusunda yasal bir engel olmamasına rağmen okulların cinsiyet esasına göre açılmasında geleneksel anlayış ve dinî hassasiyetlerin etkili olduğu söylenebilir. Bununla birlikte 1905-1908 dönemini kapsadığı düşünülen istatistiğe göre Kayseri genelindeki karma okul sayısı 15'ti. Dolayısıyla bu okullarda kız-erkek bir arada eğitim görüyordu⁶¹. 1912 yılında merkeze bağlı

61 *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, s.128.

Kuyu Köyü'ndeki iptidai öğrencileri arasında hiç kız öğrenci yoktu⁶². Köyde eğer kızlar için de bir okul yoksa kızlar okula gidemiyorlar ya da geleneksel sıbyan mektebine devam ediyorlardı.

Abdülhamid'in yönetimdeki aktif döneminin sonlarını yani 1907-1908 yıllarını içeren salname verilerine göre 54.011 olan toplam merkez nüfusunun 34.704'ü (%64,2) Müslüman, geri kalanı gayrimüslim unsurlardan oluşmaktaydı⁶³. Nüfus verileri dikkate alındığında II. Abdülhamid döneminde bütün gayretlere rağmen Müslüman halkın çocuklarına eğitim veren iptidai sayısının yeterli düzeye gelmediği söylenebilir.

Abdülhamid dönemi sonrasında mesela I. Dünya Savaşı yıllarına gelindiğinde özellikle kız çocuklarının okula erişiminde ciddi sorunlar yaşanmaktaydı. Nitekim 1916 yılında Maarif Nezareti bürokratları tarafından hazırlanan istatistikî riye göre kızların eğitimi konusunda ilerleyen yıllarda da değişen bir şeyin olmadığı görülmektedir. 1914'te Kayseri'nin Ankara'dan ayrılarak bağımsız sancak haline gelmesiyle⁶⁴ yeni idari birimlerin eklenmesine rağmen, 1916 yılında sancak genelinde okula giden kız sayısı 250 idi. Bu sayı okul çağındaki kızların sadece %2,4'üne tekabül ediyordu. Aynı tarihte erkeklerin oranı nispeten daha yüksek olup okula devam eden öğrenci sayısı 2.578, okullaşma oranı ise %19,3'tü. Kızlar ve erkekler birlikte düşünüldüğünde 1916 yılı itibariyle okul çağındaki 23.689 öğrencinin 2.828'i (%11,9) ancak okula gidebiliyordu. Aynı verilere göre Kayseri genelinde 292 okul vardı fakat hâlâ 195 okula ihtiyaç duyulmaktaydı⁶⁵.

Bu veriler, okul ihtiyacı bir yana açık olan okullara dahi yeterli ilginin gösterilmediğini ortaya koymaktadır. Oranların düşük kalmasında 1911'den sonra devleti ve milleti derinden sarsan ve üst üste gelen savaşların (Trablusgarp, Balkan ve I. Dünya) nispi bir etkiye sahip olabileceği ihtimalden uzak değildir.

Kızların okullaşma oranlarını değerlendirirken dikkat edilmesi gereken diğer bir husus onların okula gitmediği halde evde eğitim alma durumlarıdır. Osmanlı

62 BOA, *MEİBT.*, 391/35, 6.10.1330/28 Eylül 1912.

63 Abdülhamid döneminin bitmesine yakın zamanda yani 1902-1903 yıllarında salnamede yer alan bilgilere göre şehrin merkez nüfusu 49.498 olup bunun 31.252'si (% 63) Müslümanlardan geri kalanı da Ermeni, Rum ve diğer unsurlardan oluşmaktaydı. Develi ve İncesu kazaları ve köylerle birlikte toplam nüfus 193.364'e ulaşmaktaydı. Kocabaşoğlu- Uluğtekin, *age.*, s. 192, s. 222.

64 BOA, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Levazım Kalemi (DH.EUM.LVZ), 19/111, 27.05.1332/23 Nisan 1914.

65 BOA, DH.UMVM., 143/14, H.06.02.1335/21 Aralık 1916.

son döneminde hali vakti yerinde olan ailelerin kız çocuklarını okula gönderme yerine özel öğretmen tutarak evlerinde eğittikleri bilinmektedir.⁶⁶ Öğretmen okulu mezunu olup devlete bağlı iptidailerde görev yapan öğretmenlerin evlere giderek özel öğretmenlik yapabildiği düşünüldüğünde Kayseri’de de benzer uygulamaların olması muhtemeldir.

Tablo 2 ve Tablo 3’teki okullarda ortalama 79 öğrenci bulunuyordu. Develi’deki Everek iptidai mektebindeki sayı da buna yakındır. Somel, yurt genelinde aynı tür okullardaki ortalama öğrenci sayısının 12 civarında olduğunu belirtmektedir.⁶⁷ Şu hâlde Kayseri’deki öğrenci sayısı ülke ortalamasından bir hayli yüksekti. Bunda şehir nüfusunun çokluğu veya halkın okullara fazla rağbet göstermesi etkili olabilir. Bununla birlikte istatistiklere yansıdığı halde haklarında detaylı bilgi edinilemeyen ve muhtemelen kırsal kesimde yer alan diğer okullar da dikkate alındığında ortalamaların aşağıya doğru ineceği açıktır.⁶⁸

b. Öğrencilerin Yaş Durumları

Kayseri’de iptidai düzeyinde eğitim alan öğrencilerin yaş durumları, 1907-1908 öğretim yılı sonunda düzenlenen sınav çizelgelerine yansıtılmıştı. *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*’nin 9. maddesine göre kızların sıbyan mektebine devam yaş aralığı 6-10, erkeklerinki ise 7-11 idi. Bu yaşlardaki öğrencilerin okula gönderilmeleri mecburi olup kurala uymayan velilere çeşitli yaptırımlar uygulanacaktı.⁶⁹

Erkek iptidailerinde okuyan öğrencilerin okula başlama yaşı, sınıf düzeyindeki yaş ortalaması ve genel ortalamalar itibarıyla kızlardan ayrışıyordu (bk. Tablo 4).

66 Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, 320-321; Yasemin Tümer Erdem, *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Kızların Eğitimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 21-22. Mesela Osmanlı son döneminde yetişen Fatma Aliye Hanım konakta eğitim alarak edebiyat ve tarih alanlarında eser vermiş öncü kadınlardan biri olmuştur. Ahmed Midhat, *Fatma Aliye Hanım yahud Bir Muharrev-i Osmaniyenin Neşeti*, Dersaadet 1311, s. 38-40; Emel Aşa, *Fatma Aliye Hanım (Hayatı-Eserleri-Fikirleri)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul (Tarihsiz), s. 32, 44-47.

67 Somel, *Osmanlı Eğitiminin Modernleşmesi (1830-1908)*, s. 148.

68 BOA, MF. İBT., 391/35,6.10.1330/28 Eylül 1912.

69 BOA, Y.EE., 112/6, H-24-06-1286/1 Ekim 1869.

Tablo 4: Erkek İptidailerindeki Öğrencilerin Yaş Durumları

Yaş	Birinci Sınıf/ Öğrenci Sayısı	İkinci Sınıf/ Öğrenci Sayısı	Üçüncü Sınıf/ Öğrenci Sayısı	Toplam
7	9	1	-	10
8	23	7	-	31
9	35	12	4	51
10	39	19	11	69
11	18	22	17	57
12	21	20	26	67
13	3	4	10	17
14	2	3	8	13
15	-	-	2	2
Toplam	153	88	78	319

Kaynak: BOA, MF. İBT., 222/39, 22 Kanunusani 324 /4 Şubat 1909.

Erkek okullarının birinci sınıfında en küçüğü 7 ve en büyüğü 14 yaşında olan 153 öğrenci bulunmaktaydı. Yaş ortalaması 9.6 olan bu sınıf düzeyinde en çok (%26,5) 10 yaş grubu öğrenim görüyordu. İkinci sınıfta en küçüğü 7 en büyüğü 14 yaşında olan 88 öğrenci vardı. Bu sınıfın yaş ortalaması 10, 64 olup en çok (%38,71) 11 yaş grubu yer almaktaydı. Toplam 78 kişinin bulunduğu üçüncü sınıfın yaş ortalaması ise 10,41 olup, öğrencilerin yaş aralığı 9 ila 15 arasında değişmekteydi. Üçüncü sınıflarda en çok 11 yaş grubu (%20, 39) bulunuyordu. Bu değerlere bakıldığında okula başlama yaşı alt sınırı konusunda *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'ne büyük oranda uyulduğu söylenebilir. 14 yaşına geldiği hâlde birinci sınıf ve diğer sınıflarda öğrenim gören çocuklar okula ya geç başlamışlar ya da sınıf tekrarına kalmış olmalıydılar. Ancak birinci sınıftan başlamak üzere yaş ortalamalarının büyük olmasında hazırlık sınıfı uygulamasının etkili olduğu söylenebilir. Yine hafızlık eğitimine devam edilme ihtimali de büyük yaştakilerin okulda bulunma gerekçelerinden biri olabilir. Erkekler göre bir yıl erken başlamaları gereken kızların yaş ortalamalarının erkeklerden farklı olduğu anlaşılmaktadır (bk. Tablo 5).

Tablo 5: Kız İptidailerindeki Öğrencilerin Yaş Durumları

	Birinci Sınıf (ve hazırlık sınıfı) Öğrenci Sayısı	İkinci Sınıf/ Öğrenci Sayısı	Üçüncü Sınıf/ Öğrenci Sayısı	Toplam
6	4	-	-	4
7	14	-	-	14
8	11	1	-	12
9	25	1	-	26
10	51	10	-	61
11	3	3	3	9
12	-	9	6	15
13	2	6	2	10
14	-	3	2	5
Toplam	110	31	13	154

Kaynak: BOA, MF.İBT., 222/39, 22 Kanunusani 324/4 Şubat 1909; BOA, MF.İBT., 221/51, H.13.01.1327/4 Şubat 1909.

Kız okullarındaki öğrencilerden birinci sınıfların yaş aralığı 6-13'tü. Okula başlamak için en geç yaş 11 olsa da bu kurala ya uyulmuyordu ya da yaş sınırı sınıf tekrarı nedeniyle aşılıyordu. En fazla 10 yaş grubundaki öğrencilerin bulunduğu (%46,36) birinci sınıfların yaş ortalaması 11.03'tü. İkinci sınıfların yaş ortalaması 12.19 olup bu sınıf düzeyinde de birinci sınıflarda olduğu gibi en çok 10 yaş grubu (%32, 25) yer alıyordu. Üçüncü sınıflardaki öğrencilerin yaş aralığı ise 11 ila 14 arasında olup yaş ortalaması 12,23'tü. Bu sınıf düzeyindeki öğrenciler arasında en fazla 12 yaş grubu (%46,15) bulunuyordu.

Gerek sınıf düzeyinde ve gerekse genel yaş ortalaması bakımından kızlarla erkekler arasında bazı farklılıklar vardı. Buna göre birinci sınıftan başlamak üzere kızların yaş ortalamaları sırasıyla 11.03, 12.19 ve 12, 23 iken erkeklerde bu ortalamalar 9.60, 10.64, 11.75 şeklindeydi. Üç sınıf esas alındığında kızların yaş ortalaması 11.37, erkeklerinki ise 10.41'di. *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'ne göre kızların okula başlama yaşı daha erken olmasına rağmen yaş ortalamaları daha yüksekti. Kız öğrencilerin çoğunun (%71,42) birinci sınıflardan oluşması ve bunların da ekseriyetinin 10 yaşında (%46,36) bulunması yaş ortalamasını

yükselten sebeplerdendi. Gerçi aynı oranlar erkeklerde de yüksekti ama kızlardan bir hayli gerideydi. Yani birinci sınıflar toplam öğrencilerin %47, 96'sını, 10 yaş grubu da birinci sınıfların %25, 49'unu oluşturuyordu. Erkeklerle göre kızların yaş ortalamasının bütün sınıf düzeyinde yüksek olması muhtemelen Kur'an okumak ve hafız olmak için okulda fazla zaman geçirilmesinden kaynaklanıyordu. Yaşı üç sınıflı bir okula göre nispeten ileri öğrencilerin yer alması da yine hafızlık eğitimi ile bağlantılı olabilir. Zira *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* hafızlık yapacak öğrencilerin daha uzun süre okula devam edebilmesine izin veriyordu⁷⁰.

Hem kızlarda ve hem de erkeklerde yaş ortalamasının yüksek olması, hazırlık sınıfına devam ile bazı öğrencilerin iptidai öncesinde bir süre mahalle mektebine giderek buralarda geleneksel usulle Kur'an eğitimi almalarından kaynaklanması muhtemeldir. Nitekim Mehmet Kemal (Dedeman) beş yaşında sıbyan mektebine gitmiş buradaki iki yıllık eğitimin ardından yedi yaşına geldiğinde de iptidaiye başlamıştı⁷¹. Önce sıbyandan başlanarak Kur'an eğitiminin merkeze alınması, sonra iptidaiye geçilerek nispeten modern eğitim alınması halkın geleneksel anlayış ile çağdaşlığı birleştirme eğiliminde olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte iptidailerdeki yoğun dinî eğitime rağmen velilerin eski okullardan vazgeçemediği ya da yeni okullara tamamen güvenemediği gibi bir neticeye de varılabilir. Öğrencilerin yaş durumlarından sonra iptidailerdeki eğitim-öğretim faaliyetlerine dair fikir veren bir başka husus ise derslerdir.

4. Dersler

İptidailerin kuruluş ve işleyişine temel teşkil eden *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nde sıbyan mekteplerinde hangi derslerin okutulacağı ana hatlarıyla belirlenmişti. Bunlar usul-i cedideye göre verilecek elifba, Kur'an-ı Kerim, tecvid, ahlakla ilgili risaleler, ilmihal, yazı eğitimi, kısa ve özet hâlinde fenn-i hesap, Osmanlı tarihi, coğrafya ile faydalı bilgiler veren kitaptan ibaretti⁷². Zaman içerisinde bazı değişiklikler yaşansa da ana çatı hep korundu. Konulan dersler geleneksel okullardakilerden farklıydı.

70 *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nin ilgili 6. maddesi şu şekildeydi: "Mekâtib-i sıbyâniyenin müddet-i tahsilîyesi dört sene olup zîrde muharrer dersler tedris olunacaktır. Bu müddetden sonra hıfz-ı Kur'an etmek isteyen bir müddet daha mektebde kalmakda muhayyerdir." BOA, Y.EE., 112/6, H-24-06-1286/1 Ekim 1869.

71 *Bir Hayat Hikâyesi Mehmet Kemal Dedeman*, drl. Zeynep Avcı, İstanbul 1996. s. 25.

72 *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*, s. 3. BOA, Y.EE., 112/6, H.24.06.1286/1 Ekim 1869.

Bahse konu Nizamnamede dersler, dört öğretim yılı üzerinden belirlenmişti. Maarif Nezareti tarafından Kayseri’de varlığına rastlanan ilk iptidai mektepten bir süre önce yani 1892 yılı temmuz ayında ülke genelinde verilecek derslerin adı, hangi sınıf düzeyinde okutulacağı, işlenme tarzı ve ders saatlerine dair bir bilgilendirme yazısı hazırlandı⁷³. Yazı, üç yıl üzerine eğitim yapan şehir iptidailerini ilgilendirmekteydi ve haftalık ders çizelgesi muhtemelen yeni güncellenmişti. Zira bundan yaklaşık bir hafta sonra yurt geneline yazılan uyarı yazısında hazırlanan programa sıkı sıkıya uyulması, resmi olarak belirlenen ders kitapları dışında kitap okutulmaması hususu dile getirilmişti⁷⁴.

1890’ların başlarında şehir okullarının birinci sınıfındaki öğrenciler elifba, Kur’an, okuma, yazma ve ilm-i hâl dersleri alıyordu. Onların hem okuryazar olmaları hem de temel dini bilgilere başlangıç yapmaları bekleniyordu. Temmuz 1892’de belirtilen öğretim programı zaman içerisinde değişime uğradı. 1899’da etraflı bir şekilde belirlenen iptidai programlarında dersler, ders saatleri, ders içerikleri, derslerin öğretilme yöntemleri ve okutulacak kitaplara yer verildi. Buna göre elifba birinci sınıfta 12 saat; Kur’an-ı Kerim birinci sınıfta 12, ikinci sınıfta 6 ve üçüncü sınıfta 5 saat; tecvid ikinci sınıfta 2, üçüncü sınıfta 2 saat; ilm-i hâl birinci sınıfta 2, ikinci sınıfta 3, üçüncü sınıfta 3 saat; ahlak ikinci ve üçüncü sınıflarda ikişer saat; sarf-ı Osmani üçüncü sınıfta 2 saat; imla birinci ve ikinci sınıflarda üçer saat, üçte 2 saat; kıraat birinci sınıfta 3, ikinci sınıfta 2, üçüncü sınıfta 1 saat; mülâhhas tarih-i Osmani üçüncü sınıfta 2 saat; muhtasar coğrafya-yı Osmanî üçüncü sınıfta 2 saat; hesap birinci sınıfta 1, ikinci ve üçüncü sınıfta ikişer saat; hüs-n-i hat birinci sınıfta 1, ikinci sınıfta 2 ve üçüncü sınıfta 1 saat idi. Şu hâlde birinci ve ikinci sınıf öğrencileri haftada 22’şer, üçüncü sınıflar ise 24 saat ders görecekti. Dört yıllık köy iptidailerini için de ayrıca bir program hazırlanmıştı⁷⁵.

1892’deki programla kıyaslandığında 1899 programında dinî ve ahlaki eğitime daha fazla ağırlık ve önem verildiği anlaşılmaktadır. Bu maksatla ikinci ve üçüncü sınıfa ahlak dersi konulmuş, ilm-i hal ve Kur’an-ı Kerim dersinin haftalık ders saatinde artışa gidilmiş, tecvid dersi ikinci sınıftan itibaren okutulmaya başlanmıştır. Öte yandan coğrafya, bağımsız bir ders haline getirilmiş, matematiksel işlemlerin öğretildiği hesap dersinde azalma görülmüştür.

73 BOA, MFİBT., 29/127, H.29.12.1309/25 Temmuz 1892.

74 BOA, MFİBT., 30/29, 22 Temmuz 308/2 Ağustos 1892; BOA, MF.MKT.,938/65, 17 Mayıs 322/30 Mayıs 1906.

75 BOA, MFİBT.,470/48, H. 4.06.1317/10 Ekim 1899.

1899'daki program, Haziran 1901 tarihi itibarıyla bazı değişikliklere uğramıştır. Bu kez ikinci sınıfta imla ve hüsn-i hat dersleri haftalık birer saat azaltılarak ticaret, zanaat ve ziraatla ilgili haftada iki saatlik bir ders konulmuştur⁷⁶. Haziran 1901 tarihli düzenlemede kız ve erkek okullarına göre bir ayrıma gidilmemiştir. Program ülke genelinde uygulanmaya çalışılmıştır. Devletin sahip olduğu geniş coğrafya, mezhep farklılıkları ve siyasal nedenlerle her zaman yeknesak bir program uygulanamamıştır⁷⁷. Ancak Kayseri'de 1907-1908 dönemine ait imtihan cetvellerinde yer alan derslere bakılırsa merkezi idarenin kararlarıyla uyumlu olduğu söylenebilir. Cinsiyet esasına göre farklılaşan okullarda bazı istisnalar olsa da dersler ortaktı. Erkek iptidailerinde okutulan dersler, çeşit ve sayı bakımından kızlarınkinden daha fazlaydı. Erkek okullarının birinci sınıfında Kur'an-ı Kerim, ilm-i hâl, kıraat, hüsn-i hat; ikinci sınıfta birinci sınıftakilere ilave olarak tecvid, hesap, ilm-i ahlak; üçüncü sınıfta ise Kur'an-ı Kerim, ilm-i hâl, kıraat, hüsn-i hat, tecvid, hesap, ilm-i ahlak⁷⁸, sarf-ı Osmanî, tarih-i Osmanî, coğrafya ve imla dersleri verilmekteydi⁷⁹.

Erkek okullarındaki dersler standart özellik göstermekteydi. Ancak ikinci sınıf dersleri müfredat dışına çıkmamak kaydıyla artırılıp azaltılabilmekteydi. Haziran 1901'deki bir kararla ikinci sınıflara ticaret, zanaat ve ziraatla ilgili haftada iki saatlik bir ders konulma kararının Kayseri'de uygulamaya konulmadığı anlaşılmaktadır⁸⁰. Şu hâlde erkek okulları arasında uygulama farklılıkları olsa da müfredat birliğinin sağlandığını söylemek mümkündür. Benzer şekilde 1907-1908 döneminde Kayseri kız okullarında okutulan derslerde ortak bir anlayış ve uygulama bulunmaktaydı. Kız okullarının birinci sınıfında Kur'an-ı Kerim, tecvid, ilm-i hâl, kıraat, hüsn-i hat; ikinci sınıflarda Kur'an-ı Kerim, ilm-i hâl, kıraat, hüsn-i hat, hesap; üçüncü sınıflarda Kur'an-ı Kerim, tecvid, ilm-i hâl, kıraat, hüsn-i hat, hesap, kavaid-i Türkiye, imla ve nakış dersleri verilmekteydi⁸¹.

76 BOA, Yıldız Perakende Evrakı-Maârif Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.MF), 4/54, H.26.02.1320. 21 Mayıs 317/3 Haziran 1901.

77 BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.PRK), 195/34, 29 Eylül 1317/12 Ekim 1901; BOA, ME.İBT., 169/125, 13 Teşrinievvel 321/26 Ekim 1905.

78 Bu ders ikinci sınıflar düzeyinde Ahmet Paşa iptidaisi dışındaki mekteplerin müfredatında yer almaktadır.

79 BOA, ME.İBT., 222/39, H.20.01.1327/11 Şubat 1909; BOA, ME.İBT., 221/50, H.13.01.1327/4 Şubat 1909; BOA, ME.İBT., 221/43, 22 Kanunusani 324/4 Şubat 1909; BOA, ME.İBT., 221/49, 22 Kanunusani 324/4 Şubat 1909.

80 BOA, Y.PRK.MF., 4/54, H.26.02.1320. 21 Mayıs 317/3 Haziran 1901.

81 BOA, ME.İBT., 222/39, H.20.01.1327/11 Şubat 1909; BOA, ME.İBT., 221/51, H.13.01.1327/4

Kız okulları arasında genel müfredatın dışına çıkılmamak kaydıyla okutulacak derslerin sınıf düzeyinde okutulma yerleri ve içeriklerinde bazı değişiklikler olabilmekteydi. Okullarda resmîyette üç sınıf bulunmakla birlikte fiilen hazırlık sınıfı uygulamasına gidildiği imtihan cetvellerinden anlaşılmaktadır. Doğal olarak dersler de buna göre farklılaşmaktaydı. Mesela Feyzülhamid okulu birinci sınıfında okutulan kıraat dersi esasında “elifba”, Kur’an-ı Kerim ise “ezber” olarak uygulanıyordu. Hazırlık sınıfında okuyanlar da sadece bu iki dersi alıyorlardı.

Hadika’t-ül Benat iptidaisindeki birinci sınıflara ait imtihan cetvelinde üç farklı ders grubuna tabi öğrenci vardı. İlk gruptakiler, Kur’an-ı Kerim, tecvid, ilm-i hâl, kıraat, hüsn-i hat derslerini alırken, ikinci grup öğrenciler Kur’an-ı Kerim (ezber), kıraat (elifba), ilm-i hâl ve hüsn-i hat derslerini alıyorlardı. Bu ikinci gruptaki öğrencilerin tamamı sınıf tekrarına kalmıştı. Bu sınıftaki diğer bir grup öğrenci ise sadece Kur’an-ı Kerim (ezber), kıraat (elifba) derslerini alıyordu⁸². Aynı sınıf düzeyindeki bu farklılardan yola çıkıldığında bir kısım öğrencilerin bir bakıma okula alışmaları ile temel bilgi ve becerilerini geliştirmeleri için kayıt edildikleri ve hazırlık sınıfına dâhil edildikleri anlaşılmaktadır. Bir başka ihtimal ise öğrencilerin hafızlık eğitimi almaları nedeniyle üst sınıfa geçmesinin engellenmesiydi.

1907-1908 döneminde erkek okullarında okutulan derslerle kız okulundakiler arasında bazı farkların olduğu anlaşılmaktadır. Erkekler kızlardan farklı olarak tarih-i Osmanî, coğrafya, sarf-ı Osmanî ve ilm-i ahlak derslerini alıyordu. Kızların aldığı kavaid-i Türkiye ile erkeklerin aldığı sarf-ı Osmanî aynı ders olarak kabul edilebilir. Kızların üçüncü sınıfta aldıkları nakış dersi yerine erkekler ilm-i ahlak adı altında bir ders almaktaydı. Üç sınıf üzerinden hesaplandığında erkekler 11 ders alırken kızlar iki eksikle dokuz ders almaktaydı. Köy iptidailerini öğretim yılı süresi ve dolayısıyla öğretim programı bakımından şehirlere farklı özelliklere sahipti. Köylerdeki formel eğitim şehirden bir yıl daha fazla olup dersler de buna göre şekillenmişti⁸³.

II. Abdülhamid döneminde iptidai düzeyindeki üç yıllık temel eğitimin sistemli ve etkili bir şekilde verilmesi gayretleri kapsamında okuma ve yazmayı sağlayacak

Şubat 1909.

82 BOA, MF. İBT., 222/39, H.20.01.1327/11 Şubat 1909.

83 1899 ve 1901 tarihlerindeki güncellemelerle köy iptidai mekteplerinde birinci sınıftan itibaren okutulan dersler şunlardı: Elifba, Kur’an, tecvid, ilm-i hal, imla, kıraat, hesap, hat, ahlak ve ziraat. BOA, Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR.I.KV), 6-520, H.15.10.1320/15 Ocak 1903; BOA, Y.PRK.MF., 4/54, H.26.02.1320. 21 Mayıs 317/3 Haziran 1901.

dersler başta olmak üzere dini ve ahlaki eğitim ile vatandaşlık bilgilerini içeren derslerin önemsendiği anlaşılmaktadır. Erkeklerin kızlara göre vatandaşlıkla ilgili dersleri daha fazla alması, kızların nakış gibi derslere yönlendirilmelerinin cinsiyete göre değişen toplumsal rollerle ilişkili olduğu söylenebilir. Dinî eğitimle ilgili derslerde iptidailerle geleneksel eğitim veren sıbyan mektepleri arasında önemli benzerlikler bulunsa da iptidailerdeki tarih, coğrafya, ahlak ve nakış gibi dersler yenilikçi bir anlayışın göstergesiydi. İptidailerdeki dersler kadar bu derslerin içerikleri, ders araç gereçleri ve derslerin öğretilme usulleri de Kayseri'deki ilkokul eğitiminin niteliği hakkında fikir vermektedir.

5. Ders İçerikleri, Ders Materyalleri ve Öğretim Yöntemleri

İlkokul düzeyindeki dersler, ders içerikleri, öğretim materyalleri ile öğretim yöntemleri hususunda 1838'de başlayan standart hale getirme ve değişim süreci, 1847'deki *Talimat* ve 1860'lardaki yeni kararlarla devam etmişti. *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi*'nde yer alan temel derslere ilerleyen yıllarda yeni ilaveler yapıldı. Kayseri'de varlığı tespit edilen ilk iptidaiden bir yıl önce yani 1892'de Maarif Nezareti tarafından hazırlanan talimata göre⁸⁴ iptidailerin birinci sınıfında elifba, Kur'an-ı Kerim, okuma, yazı ve ilm-i hâl öğretilcekti. Yazıda öğretmenlerin bu düzey için belirlenen dersleri öğretme yöntem ve tekniklerine de yer verilmişti. Buna göre elifba kitabındaki harflerin öğretilmesi tamamlandıktan sonra öğretmen, her gün Kur'an-ı Kerim'den ve okuma kitabından birer ders okutacak, harflerin ayrılması ile yazılma şekillerini gösterecek, teneffüs zamanları istisna olmak üzere kalan vakitte yazı öğretmeye devam edecekti⁸⁵.

Üç yıl birlikte değerlendirildiğinde öğrencilerin öncelikle okuryazar ve ahlaklı olması isteniyordu. İptidailerde birinci sınıf öğrencileri için yazma eğitimine özel bir önem verilmişti. Her gün iki saat okumaya ayrılıyor, kalan zaman diliminde hafta boyu yazma eğitimi yapılıyordu. İptidailer bu hâliyle sıbyan mekteplerinden farklılaşmaktaydı. Bilindiği üzere mahalle mekteplerinde elifba ve Kur'an okumaya önem verilmekte yazma öğretimine ise yeterince önem verilmemekteydi. Yine geleneksel sıbyan mekteplerinde teneffüs uygulaması da olmazdı⁸⁶.

84 Maarif Nezareti tarafından 1892'de hazırlanan talimatın (BOA, ME.İBT., 29/127, H.29.12.1309/25 Temmuz 1892) Kayseri'deki iptidailerde de uygulandığı düşünülmektedir.

85 BOA, ME.İBT., 29/127, H.29.12.1309/25 Temmuz 1892.

86 Mesela Tire'deki bir mahalle mektebine giderek eğitim almış olan Hüseyin Kâmil Ertur'un anılarında verdiği bilgiye göre mektepte teneffüs uygulaması yoktu. Esat K. Ertur, *Tamu Yelleri (Emekli Yargıç Hüseyin Kâmil Ertur'un Anıları)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994, s. 7.

1899 programında⁸⁷ belirtilen derslerin 1907-1908 öğretim yılında Kayseri’de okutulmaya devam edildiği anlaşılmaktadır. Muhtemelen ders içerikleri ve öğretim yöntemleri de programda belirtildiği şekliyle uygulanmaktaydı. Şimdi kısaca programda yer alan ders içerikleri, öğretim yöntemleri ve ders araç gereçlerine değinelim.

Şehir iptidai mektepleri birinci sınıflarında haftada 12 saat olarak okutulan elifba dersinde harflerin şekilleri çocukların zihinlerinde yerleştikten sonra yazdırılmaya başlanacak ve yavaş yavaş her gün iki saat süre ile hem yazma hem de okuma eğitimi verilecekti. Bu ders kapsamında elifba kitabı sonuna kadar bitirilmedikçe ve harflerin ayrı ayrı ve bitişik olan şekilleri güzelce öğretilmedikçe başka derse başlanmayacağı özellikle tembih edilmişti. Harflerin yalnız göz ile tanınması yeterli olmadığından mutlaka yazarak da öğrenmeleri sağlanacaktı. Bu şekilde öğretime devam edildiği takdirde talebelerin kısa zamanda okuma ve yazmayı öğrenecekleri belirtilerek öğretmenlerin program kapsamında belirtilen hususlara büyük bir dikkatle uymaları istenmekteydi.

Birinci sınıfta verilecek Kur’an-ı Kerim dersinde dört cüz (Amme, Tebareke, Kad semia⁸⁸ ve Vezariyat) yüzünden okutulacak, namaz surelerinden bazıları ezberlettirilecekti. İkinci sınıfta önceki sınıfın tekrarı ile kısa surelerin ezberi, üçüncü sınıfta ise Kur’an-ı Kerim’in tecvid kaidelerine uygun bir şekilde okunması ve hatim yapılması bekleniyordu.

İkinci seneden itibaren haftada iki ders olarak okutulan tecvid, Kur’an’ı usulü dairesinde mükemmel şekilde okumayı sağlamaya yönelik bir dersti. Birinci sınıftan itibaren her sınıf düzeyinde verilmesi gereken diğer bir ders ilm-i hâldi. Derste kullanılacak ders materyali kızlar ve erkekler için ayrı ayrı hazırlanmıştı. Birinci sınıfta erkekler için *İlk İlm-i Hâl*, kızlar için ise *Muhtasar İlm-i Hâl* adlı risaleler yüzünden okutturulup ezberlettirilmeyecek yalnızca farzlar ezberlettirilecekti. İkinci sınıfta Allah’ın sıfatları, Kur’an’da ismi geçen peygamberler, İslam’ın doğuşu, Hz. Muhammed’in hayatı, *İslam’ın binası* (İslam’ın şartları), *sıfat-ı iman*, *ef’al-i mükellefîn*, *itikatta ve amelde mezhebimiz*; *namazın*, *abdestin*, *teyemmümün*, *orucun*, *zekâtın farzları*; *beş vakit namaz*, *viti*, *bayram*, *teravih*, *cenaze namazları* ile bazı dualar ezberlettirilecekti. Kızlar da aynı konuları görecek fakat onlar *Kızlar Hocası* adlı

⁸⁷ Kasabat (şehir) mektepleri için hazırlanan program hakkında detaylı bilgi için bk. BOA, ME. MKT., 470/48, 04.06.1317/10 Ekim 1899.

⁸⁸ *Kur’an-ı Kerim*’in 28. Cüzünün adı. Cüz, Mücâdile suresinin ilk ifadeleri olan “Kad semia” ile başladığı için bu ad verilmiştir.

risaleyi takip edeceklerdi. Üçüncü sınıfta konular biraz daha detaylandırılarak öğretilecek ilave olarak *ul'ül emre itaat* konusuna değinilecekti. Kızlar da aynı içerikleri görmekte birlikte başkaca tertip edilen *Hanumlar İlm-i Hâli* adlı kitabı takip edeceklerdi.

İkinci sınıftan itibaren haftada iki saat olmak üzere okutulan ahlak dersinde Allah'a, kitaplara ve peygamberlere iman, sünnetlere tabi olma, Allah'ın kudreti, padişaha bağlılık ve akıl gibi konulara yer verilecekti. Yine yalancılık, arsızlık, hilekârlık, maskaralık, garez, batalet (hareketsizce durmak, çalışmama), cimrilik, battallık, işsizlik gibi kötü huy ve davranışlar ile adalet, merhamet, hayır ve hasenat, vazife, sağlığı koruma, temiz olma, cömertlik, yardımlaşma, edepli olma, iffetli olma gibi iyi huy ve davranışlar ile bağlantılı konular öğretilecekti. Ders kapsamında ikinci sınıfta *Ahlak*, üçüncü sınıfta ise *Rehnumâ-yı Ahlak* adlı kitaplar okutulacaktı.

Üçüncü sınıfta okutulmaya başlanan sarf-ı Osmanî aynı isimli kitaptan dilbilgisi kuralları ezberletilmekle birlikte uygulamaya da olağanüstü önem verilecekti. İmla (yazı) dersine birinci sene haftada üç saat olarak başlanıyordu. Derste harfler elifbada öğrenilmiş olduğundan tek heceli kelimelerden başlanarak derece derece yükseltilerek kısa cümle ve küçük hikâyeler yazdırılacaktı. Derste anlamı bilinmeyen kelime ve kavramların Türkçeleri açıkça anlatılacaktı.

Birinci sınıftan itibaren okutulmaya başlanan kıraat dersinde elifba ve ardından Kur'an-ı Kerim okutulacak, okumaya başladıktan sonra *Risale-i Kıraat* adındaki kitaba başlatılacaktı. İkinci sınıfta aynı kitaptan derece derece ve açıktan sesli olarak okutturulacaktı. Sesli olarak okuyan öğrenciyi diğerleri takip edecek, öğretmen herhangi bir öğrencinin devam etmesini isteyecekti. Bu şekilde öğrencilerin çoğuna ve mümkünse hepsine okutturulacaktı. Okumada durak yerleri ile kelimelerin Türkçe anlamları açıkça anlatılmalıydı. Üçüncü sınıfta ders kapsamında *Malumat-ı Mücmele-i Zîraiye* adlı risale okutulacak ancak bu kitap İstanbul dışındaki şehir okullarında kullanılacaktı. Öğrenciler kitabı okuyacak ancak özet şeklinde not tutturularak ders soru-cevap şeklinde işlenecekti.

Üçüncü sınıfta okutulmaya başlanan tarih dersinde *Mülahasas Tarih-i Osmanî* adlı kitaptan Osmanlıların mensup olduğu kabile, ilk başlarda ikamet ettikleri yerler, Ertuğrul Bey ve göç yerleri, Osman Gazi'den başlamak üzere Sultan Abdülaziz Han'a kadar olan padişahlar ile dönemleri hakkında bilgi verilecekti. Burada dikkat çeken husus programın hazırlandığı sırada bir nevi hapis hayatı yaşayan V. Murad devrine dair herhangi bir bilginin verilmemesiydi.

Üçüncü sınıf düzeyinde okutulmaya başlanan bir başka ders ise Osmanlı coğrafyası idi. Derste ülkenin iklimi, yüzölçümü, sınırları, dağları, akarsuları, gölleri, zirai ve ticari durumu, madenleri, bölgeleri hakkında bilgi verilecekti.

Birinci sınıftan itibaren okutulacak hesap dersinde ilk sene sayıların birer birerden onar onara kadar ritmik sayımı (birer birer, ikişer ikişer, üçer üçer), yüzden geriye aynı şekilde sayma ve sayıları yazma, ona ve nihayet yüze kadar olan sayılarla çocukları yormayacak şekilde zihinden küçük hesaplar yaptırılması hedeflenmişti. İkinci sınıfta terkim-i adad (sayma sayıları?) ile uzunluk ve ağırlık ölçü birimleri öğretilen bunlara dair zihinden çeşitli ve bolca hesaplamalar yaptırılacaktı. Üçüncü sınıfta önce sayı ve rakamların tamamlanması, ikinci olarak dört işlem tekrar edilerek çok sayıda örnek çözdürülmesi, üçüncü olarak ölçü ve tartı hakkındaki bilgilerin biraz daha genişletilerek matematik hesaplarına uygulanması hedeflenmekteydi.

Birinci sınıftan itibaren okutulan hat dersinde öncelikle harfler yüzünden öğretilen, sonra yazdırılacak, kalem tutma ve yazarken alınacak pozisyon öğretilenkti. İlk yıl rik'a yazısı ile başlanan yazı öğrenme süreci, nesih ve sülüs ile devam edecekti. İlk iki yılda yazılar matbu defterlere yazılırken üçüncü sınıfta artık başka kâğıtlara da yazılması sağlanacaktı.

Öğretim programını hazırlayanların ders içerikleri ve öğretim yöntemlerini izah ederken öğretim dilinin Türkçe olduğu hesabıyla hareket ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim ister ilm-i hâl gibi dini içerikli isterse ahlak ve kıraat gibi diğer derslerde öğretmenlerin derste geçecek anlamı bilinmeyen kelimelerin Türkçelerini açık bir şekilde vermesi istenmekteydi.

Öğretim programının dindar ve ahlaklı insanlar yetiştirmeye odaklandığı anlaşılmaktadır. Köy okulları için hazırlanan öğretim programında çocukların namazlarını kılmasına öğretmenlerin ihtimam göstermeleri istenmişti⁸⁹. Dönemde iptidai düzeyindeki eğitimle dindar ve ahlaklı insan yetiştirme bir başka yönüyle iyi insan ve iyi vatandaş yetiştirme anlamına da geliyordu. Bu amaca hizmet eden derslerin önde gelenlerinden biri ahlak diğeri ise ilm-i hâl dersi idi. İlm-i hâl dersinin üçüncü senedeki içeriğinde “ülü'l emre⁹⁰ itaat” bahsine yer verilmişti.

89 BOA, ME. MKT., 470/48, 04.06.1317/10 Ekim 1899.

90 *Ülü'l-Emr*: “Dini literatürde başta devlet başkanı olmak üzere toplumun üst yöneticilerini, toplumsal sorumluluk ve otorite sahibi kimseleri içine alan kapsamlı bir tabirdir.” Bk. Talip Türcan, “Ülü'l-Emr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 42, İstanbul 2012, s. 295.

Ulü'l emre itaat bir Müslüman'ın bilmesi ve uymakla mükellef olduğu görevler arasında sayılmıştı. Böylece padişahın meşruiyetinden şüphe duyulmayacak ve itaat edilmesi sağlanacaktı. Ahlak dersinde padişaha sadakat ahlaki bir mevzu olarak ele alınmıştı. Nitekim dönemin ders kitaplarında da bir ferдин yaşı ve payesi kendisinden yüksek olanların şeriata (şer'-i şerif) uygun olan emirlerini yerine getirmenin farz olduğu; Allah'a, peygambere ve onun halifesi olan padişah ile küçük büyük bütün memurlara itaat edilmesinin güzel ahlak sahibi olmanın göstergelerinden olduğu belirtilmiştir⁹¹. Dilbaz, II. Abdülhamid devrindeki öğrencilere verilmek istenen ahlak anlayışının gelenekçi bir yapıya sahip olduğunu, tasavvufi ve felsefi ahlak anlayışlarının kısmî bir etkisinin bulunduğunu bununla birlikte dönemde öğretilen ahlak derslerinde yer alan bazı konular dikkate alındığında dersin modern ve seküler karakterinin bulunduğunu belirtmektedir⁹². Bununla birlikte yukarıda açıklanan ders içeriği dikkate alındığında okullarda hemen tamamen İslam ahlak ilkeleri merkezinde bir anlayışın varlığını söylemek mümkündür⁹³.

Dönemde ülke sınırları içerisinde yaşayan çok sayıda etnik ve dinî grubun bulunduğu ve iptidailerde okutulan derslerin öncelikle din esaslı ve sadece Müslümanlara yönelik olduğu dikkate alındığında, 1899 programının bütün ülke vatandaşlarını kapsayan bir vatandaşlık bilinci oluşturmadaki zayıflığı ortadadır. 1892'deki program esaslarında olduğu gibi 1899 programında da kızların tabi olduğu müfredat ile erkeklerinki arasında bazı farklılıklar vardı. Aldıkları ortak derslere ilaveten Osmanlı tarihi, Osmanlı coğrafyası ve ahlak derslerini de aldıkları düşünüldüğünde erkeklerin kızlara nazaran vatandaşlık bilgi ve becerileri konusunda daha donanımlı yetiştikleri söylenebilir.

İyi ve sadık vatandaş yetiştirmeye katkısı olacağı düşüncesiyle eğitim-öğretimin belirli dönemlerinde padişahı övücü ifadeler kullanılmaktaydı. Kayseri iptidailerinde öğrenim görenlerden Ragıp Bey'in ifadesine göre bir haftalık eğitimin sonu olan perşembe günü tatile gidilirken öğrenciler hep bir ağızdan "padişahım

91 Nuri Doğan, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, Bağlam Yayıncılık, Ankara 1994, s. 54-55.

92 Mahmut Dilbaz, *II. Abdülhamid Dönemi Mektep Sisteminde İslâm Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2017, s. 259-262.

93 Nitekim Fortna da Osmanlı okul müfredatındaki ahlak derslerinin İslami ahlak anlayışına sahip olduğunu belirtmektedir. Benjamin C. Fortna, "Son Dönem Osmanlı Seküler Devlet Okullarında İslam Ahlakı," *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*; haz. Mustafa Gündüz, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2013, s. 280.

çok yaşa” diye bağırırlardı.⁹⁴ Uygulama sadece Kayseri’ye özgü olmayıp ülke genelinde hatta özel okullarda bile var olan uygulamalardan biriydi⁹⁵.

Kayseri’deki iptidailerde öğrenim görmüş olan ve anlarına ulaşılabilen sınırlı sayıdaki kişilerin önce mahalle mektebine başlayıp burada bir yahut iki sene eğitim aldıktan sonra iptidai mektebe başladıkları anlaşılmaktadır⁹⁶. Bu durum bir yandan geleneği devam ettirme ve mirasa saygının göstergesi olduğu gibi diğer yandan da iptidailere duyulan güvenin göstergesi olarak algılanabilir. Nitekim Ahmed Paşa iptidaisinde hazırlık sınıfı ile birlikte dört yıl eğitim alarak mezun olan Başkâtipzade Ragıp Bey’e göre seçkin ve dolgun maaş alan öğretmen kadrosu, takip ettikleri muntazam öğretim programı, istihdam ettiği hizmet personeli ile iptidailer, gayet nitelikli bir eğitim sunmaktaydı. Oysa Ragıp Bey’in iptidai öncesi gittiği mahalle mektebine dair anılarında aynı memnuniyeti görmek mümkün değildir. Onun devam ettiği mahalle mektebinde sistemli bir eğitim verilmemekte, modern manada bir sınıf düzeni yer almamakta, öğrenciler ağır cezalara maruz kalmakta⁹⁷, öğretmenler ise geleneksel eğitimden gelmiş olup velilerin yardımlarıyla geçimini sürdürmekteydi⁹⁸. Mehmet Kemal de mahalle mektebinde öğrencilere verilen cezaların ağırlığı ve sınıf düzeninin geleneksel tarzda oluşu konusunda benzer bilgiler verir⁹⁹.

Ragıp Bey ile Mehmet Kemal’in modern iptidailerden önce mahalle mektebine devam ettikleri ve bu okullarda namaz kılmayı öğrendikleri, elifba ve Kur’an

94 Ragıp Bey, *age.*, s. 14.

95 Somel, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, s. 319.

96 Ragıp Bey, *age.*, s. 9, 13; *Bir Hayat Hikâyesi Mehmet Kemal Dedeman*, s. 25. Hacı Şeyhoğlu Hasan’ın verdiği bilgiye göre Çankırı’da da benzer bir durum vardı. Çocuklar 4-7 yaş aralığında sıbyan mektebine giderler, 7 yaşından itibaren ise iptidai mektebine başlarlardı. 4-7 yaş aralığındaki çocuklara harfler, biraz hece, namaz sureleri ve Kur’an öğretilirdi. Sıbyan mektebinin gayesi hafız yetiştirmektir. *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri Hatıralar-Yorumlar-Tetikler*, haz. İsmail Kara-Ali Birinci, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 318, 320.

97 Mekteplerde 1847 tarihli talimatla falaka ve diğer şiddete dayalı cezalar kaldırıldı. Sonraki düzenlemelerde de fiziksel şiddet kesin olarak yasaklandı. Bu dönemlerde öğrencilik yapan amı sahipleri ister sıbyan mektebinde ve isterse iptidaide okumuş olsunlar başta falaka olmak üzere fiziksel şiddete maruz kaldıklarını dile getirmişlerdir. Sıbyan mektepleri ile iptidailerin eğitim-öğretime dair birçok konuda ayrışsa da cezalar konusunda pek farklılaşmadıkları anlaşılmaktadır. Bu konuda detaylı bilgi için bk. Mustafa Gündüz, “Son Dönem Osmanlı Eğitiminde Disiplin ve Cezalandırma (1847-1920),” *Doğu Batı*, S. 53, Ağustos 2010, s. 130-132 vd; *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*.

98 Ragıp Bey, *age.*, s. 9-13.

99 *Bir Hayat Hikâyesi Mehmet Kemal Dedeman*, s. 23-25.

okuma dersleri aldıkları anlaşılmaktadır. Her ikisinin de yedi yaşında olmasına rağmen iptidailerin hazırlık sınıfından başlatılması daha önce devam ettikleri sıbyan mektebinde sadece elifba ve Kur'an eğitimi gördükleri ancak Türkçe okuma ve yazma öğrenemediklerini göstermektedir¹⁰⁰. Bu durumun o dönemdeki sıbyan mekteplerinin hedefleriyle ilgili olduğunu söylemek gerekir. Zira bu mekteplerin önceliği Türkçe okuma yazma öğretiminden ziyade Kur'an okuma, Kur'an'dan sureler ezberleme ve temel dini bilgiler edinme esasına dayanıyordu¹⁰¹. Sıbyan mektepleriyle ilgili anı yazarları veya sahiplerinin geriye dönük anlatımlarında abartıya kaçabildiklerini, bunun hatıraların yayımlandığı dönemin psikolojik atmosferiyle de ilgili olabileceğini göz ardı etmemek gerekir¹⁰².

Amaca giden yolda ders araç gereçleri vazgeçilmez öneme sahipti. İptidailer, masa, sıra, kara tahta, tebeşir, ders kitabı, defter, kalem, harita, küre gibi çağdaş materyallerin kullanılması bakımından sıbyan mekteplerinden kuvvetli bir kopuşu ifade etmekteydi. Bu materyallerle usul-i cedid denilen yeni öğretim ilke ve yöntemlerinin işe koşulması daha etkili bir öğretim anlamına gelmekteydi. Dersler, ders içerikleri, öğretim yöntemleri ve ders materyalleri ile süren eğitimin önemli aşamalarından biri de ölçme ve değerlendirme ile ilgili hususlardı.

6. Ölçme ve Değerlendirme

İptidai öğrencileri her sınıf düzeyinde eğitim öğretim dönemi sonunda sınava tabi tutuluyorlardı. Kayseri'deki erkek ve kız iptidailerine dair 1323-1324 (1907-1908) öğretim yılı genel imtihan sonuçlarına dair evrak okullardaki sınavların yapılma

100 Ragıp Bey mahalle mektebinde aldığı dersle ilgili olarak "mahalle mektebine bir sene kadar devam edip biraz heca'yı (hece) öğrendikten sonra 1897 miladi senesinde ilk mektep olan Ahmet Paşa İbtidai Mektebi'nin ihtiyat sınıfına kaydedildim." ifadelerini kullanmaktadır. Ragıp Bey, *age.*, s. 13; *Bir Hayat Hikâyesi Mehmet Kemal Dedeman*, s. 25.

101 Muallim Naci -ki mahalle mektebi yılları 1850'li yılların ortasına denk gelir- hatıralarında devam ettiği okulda Türkçe eğitim verilmediğini belirtir. Halit Ziya Uşaklıgil de anılarında mahalle mektebinde sadece Kur'an öğretildiğini, yeni usulle eğitim veren okula ailesinden habersizce gidip kaydolduğunu, yeni okulda okuyup yazmayı bir senede yahut daha az bir zaman diliminde öğrendiğini dile getirir. Çankırlı Hacı Şeyhoğlu Hasan'ın verdiği bilgiye göre sıbyan mekteplerinin amacı Kur'an öğretmek ve hafız yetiştirmektir. *Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri*, s. 71, 59-61, 318, 320. Ziya Paşa da 1868'de sıbyan mektebinden sonra medreseye devam eden öğrencilerin Türkçe mektup yazmaktan aciz olduklarını dile getirmişti. Ziya Paşa, "Türkistan'ın Esbâb-ı Tedennisi," s. 406.

102 Benjamin C. Fortna, "Osmanlı İmparatorluğunun Sonunda Eğitim ve Otobiyografi", *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, haz. Mustafa Gündüz, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2013, s. 247, 252.

şekli, sınavda görev alan kişiler, notlar, başarı-başarısızlık durumları gibi ölçme ve değerlendirmeye dair daha birçok detaya ulaşmayı mümkün kılmaktadır.

Yılsonunda yapılan sınavlara (imtihan-ı umumi) dair çizelgelerden kız ve erkek okullarındaki başarı durumuna dair bilgilere ulaşmak mümkündür. Bu konuda öncelikle kız okullarına göz atalım (bk. Tablo 6).

Tablo 6: Kız İptidailerindeki Başarı-Başarısızlık Durumları

Okul	Hazırlık		Birinci Sınıf		İkinci Sınıf		Üçüncü Sınıf		Toplam
	Başarılı	Başarısız	Başarılı	Başarısız	Başarılı	Başarısız	Başarılı	Başarısız	
Fezülhamid	-	-	44	20	23	-	8	-	95
Hadika't'ül Benat	12	22	12	-	8	-	5	-	59
Toplam	12	22	56	20	31	-	13	-	154

Kaynak: BOA, MF.İBT., 222/39, 29 Kanunusani 324/4 Şubat 1909; BOA, MF.İBT., 221/51, H.13.01.1327/4 Şubat 1909.

İmtihan cetvellerinde Hadika't-ül Benat'ın birinci sınıfında gösterilen 46 öğrenciden 12'si birinci sınıfın nizami dört dersini alırken, altı tanesi üç ders (Kur'an-ı Kerim, elifba ve hüsn-i hat), geri kalan 28'i ise iki ders (Kur'an-ı Kerim ve elifba) almaktaydı. Son gruba belirli notlar veriliyordu ama ortalama esasına göre ilk üçe giren öğrenciler belirlenmiyordu. Bu nedenle birinci sınıfın normal derslerini alanların dışındakilerin bir bakıma hazırlık sınıfında olduğu düşünülmüştür. Kız okullarındaki başarı oranının hazırlıkta %37, birinci sınıfta %77 iken ikinci ve üçüncü sınıflarda %100 olduğu anlaşılmaktadır.

Başarı oranları itibarıyla erkek okullarındaki öğrencilerin kızlara göre bazı farklılıklara sahip olduğu görülmektedir (bk. Tablo 7).

Tablo 7: Erkek İptidailerindeki Başarı-Başarısızlık Durumları

Okul	Birinci Sınıf		İkinci Sınıf		Üçüncü Sınıf		Toplam
	Başarılı	Başarısız	Başarılı	Başarısız	Başarılı	Başarısız	
Darülrifan	31	26	22	2	14	3	95
Ahmed Paşa	26	8	25	-	24	-	34
Feyziye	18	4	11	1	15	-	49
Numune-i Terakki	30	12	27	-	25	-	92
Toplam	103	50	85	3	75	3	319

Kaynak: BOA, ME.İBT., 221/50, H.13.01.1327/4 Şubat 1909; BOA, ME.İBT., 221/43, 22 Kanunusani 324/4 Şubat 1909; BOA, ME.İBT., 222/39, 22 Kanunusani 324 /4 Şubat 1909; BOA, ME.İBT., 221/49, 22 Kanunusani 324/4 Şubat 1909.

Dört okuldaki birinci sınıflarda ortalama başarı oranı %67, ikinci sınıflarda %97, üçüncü sınıflarda ise %96 idi. Birinci sınıflardaki başarı oranının nispeten düşük olması muhtemelen okuma-yazmaya geçişte yaşanan sorunlardan kaynaklanmaktaydı. Zira öğrenciler, birinci sınıfta öğrendikleri elifba ile bir taraftan Türkçe okuyup yazmaya ardından aynı harflerle Arapça Kur'an-ı Kerim'i okumaya çalışıyorlardı. Üst sınıfa geçenler muhtemelen bu meseleyi halletmiş oluyorlardı. Son sınıfa geçen öğrenci sayısının birinci sınıftakilerin yarısı kadar olması, kaybolan öğrenci sayısının yıllara göre farklılık arz etmesinden kaynaklanmıyorsa öğrencilerin başarısızlık nedeniyle ilerleyemedikleri veya okuma yazmayı öğrendikten sonra velilerin okula gönderme konusunda isteksiz davranışlarıyla izah edilebilir. Hazırlık sınıfı hariç tutulursa kız okullarındaki öğrencilerin erkek okullarındakilerden daha başarılı oldukları görülmektedir.

Öğretim yılı sonunda yapılan imtihanlarda hazırlık sınıfları hariç olmak üzere öğrencilerden ilk üç dereceye girenler tespit ediliyor ve bunlar da sınav sonuçlarının yer aldığı tablolarda belirtiliyordu. Hatta bazen bu öğrenciler için düzenlenen ödül merasimi ve verilen ödüllerin ulusal gazetelerde haber

yapılması maksadıyla Maarif Nezaretine dahi gönderildiği oluyordu¹⁰³. Ahmed Paşa Mekteb-i İbtidâisi'nde öğrenim gören Ragıp Bey bu ödüller hakkında bir hayli detaylı bilgi vermektedir. Onun verdiği bilgiye göre ödül törenleri sınavların bitiş tarihinden on gün sonra yapılıyordu. Törene şehrin önde gelen zenginleri (ayan), eşraf, ulema, mutasarrıf, bütün öğretmenler ile diğer askeri ve mülki erkân katılmaktaydı. Derecelerine göre öğrencilere saat, çanta, yazı takımı, kitap, defter gibi hediyeler verilirdi. Kendisi de üç yıl boyunca dereceye girerek ödül alan Ragıp Bey'e göre törenler ile mükâfatların varlık sebebi öğrencileri çalışmaya teşvik etmekte¹⁰⁴. Bir keresinde kız öğrencilere II. Abdülhamid'in *iradesi* ile gümüş *Sanayi Madalyası* verilmişti¹⁰⁵.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde yapısal sorunlar ile geleneksel yapı ve anlayışın sürdürülmesinden yana olanların tepkilerinden çekinilmesi nedeniyle ilkokul düzeyindeki eğitimin modernleşme süreci ortaöğretimden daha sonra başladı. Sıbyan mekteplerinin okuma yazma öğretiminden ziyade Kur'an okuma ve temel dinî bilgilerin öğretimine öncelik vermesi bu okulların ıslah edilmesi düşüncesini geliştirdi.

İptidailerin açılarak yaygınlaştırılmasında bir üst basamaktaki sivil ve askeri rüşdiyeler için nitelikli bir eğitim, bilinçli ve iyi vatandaş yetiştirme, merkezi idareyi güçlendirme, değer aktarımı, kitle eğitimi yaygınlaştırma gibi hedefler etkili oldu. Devlet yöneticileri eğitim ortamı, öğrenme-öğretme süreçleri, ölçme değerlendirme, ders materyali ve özellikle de kolay okuma yazma öğretimi gibi hususlarda geleneksel yapıya göre büyük bir farklılaşmayı ifade eden yeni tarz eğitimi (usûl-i cedid) etkili kılmaya ve ülke sathına yaymaya çalıştılar. Okulların başkentten taşraya doğru yayılması, devletin içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik sorunlar nedeniyle nispeten gecikmeli olarak başlamış, finansman sıkıntısı ve

103 Terakki ve Ahmed Paşa iptidailerinde sınavların yapılmasının ardından ödül törenlerinin 1897 yılı haziran ayı sonlarında yapıldığı Ankara Maarif Müdürü tarafından 4 Temmuz 1897 tarihli yazı ile bildirildi. Maarif Nezareti ise bu yazıyı 5 Ağustos 1897'de gazetelerde yayımlanması maksadıyla Matbuat Dairesi'ne gönderdi. BOA, MFMKT, 362/68, H.03.03.1315/2 Ağustos 1897.

104 Ragıp Bey, *age.*, s. 13-14.

105 24 Temmuz 1899 tarihli *İrade* ile Feyzülhamid mektebi öğrencilerinden Danende, Vasfiye, Halime, Naime, Kaniye, Nimet, Firevs ve Şükriye'ye padişah tarafından bahse konu madalya ihсан buyrulmuş, madalyaların öğrencilere verilmesi için Maarif-i Umumiye Nezareti gerekli girişimlerde bulunmuştu. BOA, *İrade Taltifat (İ.TAL.)*, 181/40, H.16.03.1317/25 Temmuz 1899; BOA, MFMKT, 467/67, H.18.05.1317/24 Eylül 1899.

nitelikli eğitim öğretim kadrosu oluşturmada yaşanan sorunlar yaygınlaşmayı engelleyen en önemli faktörler olmuştur. Merkezî idare, açılan okulların niteliğini artırma ve sürdürülebilirliğini sağlama konusuna azami gayret gösterse de öğretmen okullarının yeterince yaygınlaşmaması ve mezun sayısının azlığı taşradaki okullarda nitelikli öğretmen istihdamını sınırlandırmıştır.

İncelemeye tabi tutulan iptidailerdeki ortalama öğrenci sayısı ülke ortalamasının çok üzerinde olmakla birlikte Kayseri’de okullaşma oranının oldukça düşük seyrettiği özellikle kızların okullaşmasında ciddi sorunların yaşandığı anlaşılmaktadır. Abdülhamid döneminde Kayseri’de kızların iptidai sonrası devam edecekleri bir okulun bulunmaması, kadınlar için öğretmenlik dışında devlet memuru olma yolunun kapalılığı okullaşmayı olumsuz etkileyen faktörler arasında sayılabilir. Buna rağmen öğretmen okulundan mezun olarak İstanbul’dan Kayseri’ye gelen, aynı statüdeki bir erkek öğretmenden çok daha fazla maaş alan ve göz önünde olan bir kadın öğretmenin kızlar için rol model olması kuvvetle muhtemeldir. Yine okulların Kayseri’de entelektüel bir kadın zümresinin temellerinin atılmasına katkı sağladığını düşünmek mümkündür.

Okullardaki öğretim programı, esasında geleneksel dinî eğitimle Batı’dan esinlenerek şekillendirilen içeriğin karışımından oluşmaktaydı. İptidailerde sıbyan mekteplerinin verdiği derslerden fazlası verilmekteydi. Bu yönüyle iptidailer geleneksel İslami değerlerin aktarılması konusunda veli kaygısını en aza indirme potansiyeline sahipti. İptidailer, istihdam ettiği öğretmen özellikleri, sistemli ve dinamik öğretim anlayışı, kullanılan ders materyalleri, takip edilen öğretim ilke ve yöntemleri, uygulanan ölçme ve değerlendirme usulleri ile sistematik bir öğretim programına sahip olması bakımından geleneksel okullara göre çok daha nitelikli bir eğitim vermekteydi. Yine iptidailerin, gündelik hayatta işe yarayacak pratik bilgi ve beceri kazandırması, memuriyete geçişi kolaylaştırarak dikey hareketliliğe katkı sağlaması gibi nedenlerle toplum tarafından kabul gördüğü, çocukların ileride muhtelif memuriyet görevi üstlenmek suretiyle devlet yönetimine katılmalarına ve merkez- taşra bütünleşmesine katkı sağladığı düşünülebilir.

İptidailerden yetişen öğrencilerin içinde bulunduğu toplumun değerlerini benimsemiş, bilinçli ve iyi vatandaş olması bekleniyordu. Okulların öğretim programı esas alındığında Türkçe okuryazar, dindar, ahlaklı, vatansever insanların yetiştirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bahsedilen nitelikleri haiz Müslüman tebaanın 19. yüzyıl boyunca hedeflenen merkezîyetçi ve güçlü bir devlet yapısına katkı sağlayacağı düşünülmekteydi.

Ülke genelinde olduğu gibi Kayseri’de de ilkökul düzeyinde sadece Müslümanların dikkate alınması, devletin birlikte yaşama ideali konusunda gayrimüslimleri yeterince önemsemediği ya da ekonomik ve siyasi şartlar nedeniyle böyle davrandığı şeklinde yorumlanabilir. Nüfus dikkate alındığında Kayseri’de ilkökul düzeyindeki Müslüman öğrencilerin çok azının iptidailere giderek nispeten iyi bir eğitim aldığı açıktı. Şehir merkezi ve köylerdeki öğrencilerin kahir ekseriyeti geleneksel eğitim veren sıbyan mekteplerine devam ediyordu. Gayrimüslim gruplar çocuklarını kendi okullarına yahut şehirde bulunan yabancı/misyoner okullarına gönderiyorlardı. Özellikle misyoner okullarına giden öğrenciler, Müslüman çocuklardan büyük oranda farklı ve muhtemelen daha nitelikli bir eğitim alıyorlardı. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında devletin iptidailer aracılığı ile daha görünür olduğunu, varlığını daha fazla hissettirdiğini ancak bu okulların dışındaki mekteplerde yetişen insan tipinin şekillenmesine çok fazla müdahil olamadığını, gayrimüslimler dikkate alındığında ortak vatan ve birlikte yaşama ideali oluşturmada zayıf kaldığını söylemek mümkündür. Mevcut yapı, Tanzimat Dönemi’nin başlarından itibaren devlet politikası olarak kabul edilen Osmanlılık fikri veya Osmanlı milleti oluşturma hedefiyle yeterince uyumlu değildi. Ancak okulların eğitim dilinin Türkçe olması Türkçülük fikrinin filizlenmesine olumlu etki yapmış olmalıdır.

Nüfusa oranla Kayseri’deki sayıları sınırlı kalsa da II. Abdülhamid devri, tıpkı rüşdiyeler, idadiler ve öğretmen okullarında olduğu gibi iptidailerin özellikle taşrada nicelik bakımından hızlı artış gösterdiği bir dönem olmuştur. İptidailer, Abdülhamid döneminde orta ve yükseköğretim düzeyinde açılan çok çeşitli okulların ve eğitim sisteminin en temel bileşeni olmuş, bu yönüyle Meşrutiyet ve Cumhuriyet döneminde ülke yönetiminde etkili olan aydın kuşağın yetişmesine önemli katkılar sunmuştur. Abdülhamid dönemi sonrasında da ilkökul düzeyinde usûl-i cedid üzere eğitim veren okullar ile geleneksel okullar varlığını yan yana sürdürmüş ancak uzun vadede yaşananlar birincilerin lehine olacak şekilde neticelenmiştir. Ülke genelinde olduğu gibi Kayseri’deki iptidailer de Cumhuriyet döneminde modern eğitime geçişin temellerini oluşturmuştur.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**

Dâhiliye Nezareti Belgeleri Umûr-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti Belgeleri
(DH. UMVM.)

Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH. MKT.)

Dâhiliye Nezareti Tesri-i Muamelât ve Islahât Komisyonu Evrakı Muamelat
(DH. TMIK. M.)

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Levazım Kalemi (DH. EUM. LVZ.)

Îrâde Dâhiliye (İ.DH.)

Îrâde Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.)

Îrâde Taltifat (İ.TAL.)

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF. MKT.)

Maarif Nezareti Tedrisat-ı İbtidaiye Kalemi (MF. İBT.)

Meclis-i Vâlâ Riyâseti Belgeleri (MVL.)

Rumeli Müfettişliği Kosova Evrakı (TFR. I. KV.)

Rumeli Müfettişliği Umum Evrakı (TFR. I.UM.)

Yıldız Esas Evrak (YEE.)

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.PRK.)

Yıldız Perakende Evrakı-Maarif Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK. M.F)

Araştırma ve İnceleme Eserler

Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak'a-nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, C XV, Yay. haz. M. Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.

Ahmed Midhat, *Fatma Aliye Hanım yahud Bir Muharrire-i Osmaniyenin Neşeti*, Dersaadet (İstanbul) 1311.

Ahmed Nazif, *Mir'at-ı Kayseriye veya Kayseri Tarihi*, haz. Mehmet Palamutoğlu, Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Kayseri 1987.

Akyüz, Yahya, "İlköğretimin Yenileşme Tarihinde Bir Adım: Nisan 1947 Talimatı," *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 5/Yıl: 1994, s. 1-47.

Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara 2015.

- Antel, Sadrettin Celâl, “Tanzimat Maarifi”, *Tanzimat 1*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999, s. 441-462.
- Aşa, Emel, *Fatma Aliye Hanım (Hayatı-Eserleri-Fikirleri)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, (tarihsiz).
- Başkâtipzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım, Tahsil-Harp-Esaret-Kurtuluş Anıları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 1996.
- Bir Eğitim Tasavvuru Olarak Mahalle/Sıbyan Mektepleri Hatıralar-Yorumlar-Tetkikler*, haz. İsmail Kara-Ali Birinci, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.
- Bir Hayat Hikâyesi Mehmet Kemal Dedeman*, drl. Zeynep Avcı, İstanbul 1996.
- Cevdet Paşa, *Tezâkir* 40 Tetimme, Yay. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- Davison, Roderic H., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform*, çev. Osman Akinhay, C 1, İstanbul 1997.
- Dilbaz, Mahmut, *II. Abdülhamid Dönemi Mektep Sisteminde İslâm Anlayışı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları (İslam Tarihi) Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2017.
- Doğan, Nuri, *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, Bağlam Yayıncılık, Ankara 1994.
- Erdem, Yasemin Tümer, *II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, C 1-2, İstanbul 1977.
- Ertur, Esat K., *Tamu Yelleri (Emekli Yargıç Hüseyin Kâmil Ertur'un Anıları)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1994.
- Fortna, Benjamin C., “Son Dönem Osmanlı Seküler Devlet Okullarında İslam Ahlakı,” *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, haz. Mustafa Gündüz, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2013, s. 264-312.
- Fortna, Benjamin C., “Osmanlı İmparatorluğunun Sonunda Eğitim ve Otobiyografi,” *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, haz. Mustafa Gündüz, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2013, s. 228-263.
- Gündüz, Mustafa, “Son Dönem Osmanlı Eğitiminde Disiplin ve Cezalandırma (1847-1920),” *Doğu Batı*, S. 53, Ağustos 2010, s. 127-157.

- Karataş, Yakup, “Sultan II. Abdülhamid’in Eğitim Politikalarının Mali Bir Veçhesi: Evkâf-ı Münderisenin Maarife Terki”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, S. 57, 2016, s. 1839-1867.
- Kayseri Eğitim Tarihi Araştırmaları*, ed. Aziz Altı-Serpil Sevim Kartal, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2021.
- Kocabaşoğlu, Uygur-Uluğtekin, Murat, *Salnamelerde Kayseri*, KTO Yayınları, Kayseri 1998.
- Kodaman, Bayram, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- Koyuncu, Aşkın, “Tuna Vilâyeti’nde Nüfus ve Demografi (1864-1877)”, *Turkish Studies*, Vol. 9/4 Spring 2014, s. 675-737.
- M. Tahir Münif Paşa, “Ehemmiyet-i Terbiye-i Sıbyan,” *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, haz. Mustafa Gündüz, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2013, s. 394-401.
- Mahmud Cevad, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*, Matbaa-i Amire, (b.y) 1338.
- Mert, Özcan, “Atatürk’ün İlk Öğretmeni Şemsi Efendi (1852-1917)”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 7/S. 20, s. 331-346.
- Nurdoğan, Arzu M., *Osmanlı Modernleşme Sürecinde İlköğretim (1869-1922)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.
- Öztürk, Cemil, “Selim Sabit Efendi,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 36, İstanbul 2009, s. 429-430.
- Selim Sabit, *Elifba Risalesi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1290.
- Somel, Selçuk Akşin, “II. Abdülhamid Devri Eğitimine genel Bir Bakış,” *Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi*, ed. Coşkun Yılmaz, Sultanbeyli Belediyesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 239-244.
- Somel, Selçuk Akşin, *Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, çev. Osman Yener, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Süme, Mehmet, *XIX. Yüzyılda Orta Anadolu’da Bir Osmanlı Kazası Develi*, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2018.

- Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924*, haz. Mehmet Ö. Alkan, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 2000.
- Türcan, Talip, "Ülü'l-Emr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 295-297.
- Ziya Paşa, "Türkistan'ın Esbâb-ı Tedennîsi," *Osmanlı Eğitim Mirası Klasik ve Modern Dönem Üzerine Makaleler*, haz. Mustafa Gündüz, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2013, s. 401-409.

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 308
Nisan/April 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 26.11.2021
Kabul/Accepted: 12.09.2022

DOI: 10.37879/belleten.2023.195

Araştırma Makalesi/Research Article

Süveydiye’de İngiliz-Amerikan Protestan Misyonerleri ve Osmanlı
Siyaseti (1846-1923)*

İlker Kiremit**

Öz

Osmanlı İmparatorluğu’ndaki misyonerlik faaliyetlerinin bir örneği, bugün Samandağ olarak bilinen Süveydiye’de yaşanmıştır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren İngiliz Doktor William Holt Yates ve eşinin burada kurduğu misyon merkezi Süveydiye’deki Protestanlık misyonerliğinin ilk örneği olarak kabul edilmektedir. Bu merkez, aynı yüzyılın son çeyreğinde Amerikan misyonerlerinin kontrolüne girmiştir. *Reformed Presbyterian Church of North America* isimli cemiyet, Süveydiye’deki çalışmalarını ilerletme çabasına girerek, bölgedeki Hristiyan ve daha mühimi Nusayri ahalisiyle münasebetlerini geliştirmeye çalışmıştır. Ardı sıra gelen her iki misyoner kesimle ilişkili olarak, bugün halen varlığını koruyan ve İngiliz Protestan Okulu olarak bilinen tarihî bina, bu faaliyetlerin izini taşımaktadır. Bahsi geçen bu bina ile günümüze ulaşamayan diğer yapı, buradaki misyonerlik faaliyetlerinin icra edilmesine alan yaratmıştır. Yapılan bu çalışmada bahsi geçen Protestan misyonerlerinin çalışmalarıyla ilişkili tafsilatın yanı sıra, Osmanlı yönetiminin özellikle Nusayri ahalisi açısından gösterdiği siyasi tutum ve yürüttüğü politikanın buradaki yansımaları üzerine durulacaktır. Bu sayede, yukarıda anılan tarihî binayla da ilişkili olarak, bölge tarihine katkıda bulunulacağı düşünülmektedir.

* Bu çalışma, 30 Ocak-2 Şubat 2019 tarihleri arasında Nevşehir’de gerçekleşen *USBİK 2019, Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*’nde sözlü olarak sunulmuş ve sadece “Süveydiye (Samandağ)’de Amerikan Misyoner Cemiyetinin Çalışmaları” başlığıyla özet kısmı basılmıştır. Konuyla ilgili metin, yeniden gözden geçirilip genişletilerek ilk defa burada yayınlanmaktadır.

** Dr. Öğretim Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Karaman/TÜRKİYE, ilkerkiremit@kmu.edu.tr ORCID: 0000-0001-6613-806X

Çalışmamızla ilgili ayrıntılı incelemelerde değerlendirilen, hatıra mahiyetindeki eserlerin yanı sıra, zengin ve ayrıntılı veriler sunan misyoner kayıtlarıyla aynı kanaldan gelen diğer metinlerdeki bilgi ve görsel materyaller mühim olmuştur. Bunun yanı sıra Osmanlı resmî kayıtları, vilayet yıllıkları ve kısmi ölçüde yararlanılan basın arşivi tamamlayıcı bir öneme sahiptir. Bahsi geçen kaynakların yanında, alanda yapılan görüşmeler ve elbette baş vurulan araştırma eserleri de çalışmanın somut bir yapıya bürünerek nihayete ulaşmasına imkân vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Süveydiye, Dr. Yates, RPCNA, Nusayriler.

British-American Protestant Missionaries and Ottoman Politics in Suveydiye (1846-1923)

Abstract

An example of missionary activities in the Ottoman Empire was experienced in Suveydiye, which is known today as Samandag. The mission center established here since the middle of the 19th century by the English doctor William Holt Yates and his wife is considered to be the first example of Protestant missionary work in Suveydiye. This center came under the control of American missionaries in the last quarter of the same century. *The Reformed Presbyterian Church of North America* endeavored to advance the work in Suveydiye, trying to improve its relations with the Christian and, more importantly, the Nusayri people of the region. The historical building, known as the English Protestant School, which still exists today, bears the traces of these activities in relation to both successive missionary sections. The aforementioned building and the other building, which could not reach today, created a space for the missionary activities here. In this study, besides the details related to the work of the mentioned Protestant missionaries, the political attitude of the Ottoman administration especially in terms of the Nusayri people and the reflections of the policy they carried out will be emphasized. In this way, it is thought that in relation to the above-mentioned historical building, it will contribute to the history of the region.

The information and visual materials in the other texts coming from the same channel with the missionary records, which provide rich and detailed data, as well as the memoirs, which are evaluated in detailed examinations about our work, have been important. In addition, Ottoman official records, provincial annals and partially used press archive have a complementary importance. In addition to the aforementioned sources, the interviews conducted in the field and of course the referenced research works also enabled the study to reach its conclusion by taking on a concrete structure.

Keywords: Ottoman, Suveydiye, Dr. Yates, RPCNA, Nusayris.

Giriş

Bugün Samandağ olarak bilinen Süveydiye, Antakya'nın sahile açıldığı ve Asi Nehri'nin denize ulaştığı beşerî bir alanı oluşturmuştur. Burası, kadim dönemlerin izlerini taşımakla beraber farklı mevkilerde kurulan antik merkezleri içinde barındıran bir alanı teşkil etmiştir. Asi Nehri'nin denize döküldüğü yerin kuzey yanında kurulmuş bir Yunan kolonisi *el-Mîna*, bunlardan ilk akla gelenidir¹. Sahilden daha içeri bir mevkide ve *Simon Dağı*'nın eteklerinde (Sutaşı civarı) yer almış *Sabuniye* antik dönem yerleşimlerinin diğer bir örneğidir². Daha mühim bir gelişme ise, MÖ 300 civarında Seleucos Nicator (I)'un, Musa Dağı eteklerinde Seleucia Pieria şehrini kurmasıdır. Burası, el-Mîna'nın da yerini alacak bir merkeze dönüşmüştür³.

Sonraki süreçte Süveydiye ismi bölgede kabul görmeye başlamıştır. Haçlılar döneminde, St. Simeon'a atfen kullanılan bir adlandırma hariç tutulursa, Süveydiye 20. yüzyılın neredeyse ilk yarısına kadar bölgenin ismi olmaya devam etmiştir⁴. Yanı sıra, bu tabirin, sahilden daha içeri kısımda kalan ve ovadaki farklı köy merkezlerinin toplamına karşılık geldiği de anlaşılmaktadır⁵. Cumhuriyetin ilanından sonra, 1947 tarihinde, *Cebel-i Seman*'ın 'Samandağ', bölgede yeniden tesis edilen ilçenin de 'Samandağ' şeklinde anılması kararlaştırılmıştır⁶.

- 1 Bk. Cahit Çelik, *Çağlar İçinde Samandağ, Süveydiye, Seleucia*, Liman Yayıncılık, Ankara 2019, s. 41-44; Besim Darkot, "Süveydiye", *İslâm Ansiklopedisi*, C 11 (Suğd-Tarika), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 253; İsmail Zubari, *Samandağ, Al-Mîna, Seleucia Pieria, Süveydiye*, Samandağ 21. Yüzyıl Derneği Yayınları, Samandağ 1998, s. 15-27; Osman Köker, "Antakya, İskenderun ve Musa Dağı Ermenileri", *Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu'ndan Kartpostallarla Antakya, İskenderun ve Musa Dağı Ermenileri*, ed. Osman Köker, Bir Zamanlar Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 9.
- 2 Çelik, *age.*, s. 44-46.
- 3 El-Mîna'nın kuzey tarafında yer alan bu merkez, aynı isimle kurulan dokuz şehirden birisiydi. Diğerlerinden ayırmak amacıyla yanına "Pieria" tabiri eklenmiştir. Ayrıntı için bk. Çelik, *age.*, s. 62, 69-74; Zubari, *age.*, s. 26-32. Halep Salnamelerinde geçen bilgiye göre, Selevkiye ya da Selevkiye'nin öncesinde bir Fenike merkezi olduğu veya bahsi geçen kralın kendi ismiyle kurmuş olduğunun rivayet edildiği belirtilmiştir. Halep Vilayet Salnamesi (Kısaca HVS), 1306, s. 175; HVS, 1322, s. 262. Ayrıca bk. Darkot, *agm.*, s. 253.
- 4 Darkot, *agm.*, s. 254-255.
- 5 Darkot, *agm.*, s. 253. Mesela, 1841 tarihli bir kayıta, Selevkiye kalıntılarının kuzey cihetinde Süveydiye'den dört mil kadar mesafede olduğu bilgisi bu bağlamda dikkat çekicidir. The Missionary Herald, May/1841, s. 207.
- 6 Bk. Cebel-i Sem'an için "Gerekçe" ve "Karar" metinleri, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA) 189-3-2; diğer örnekleri gibi Samandağ ilçesinin kurulması bahsinde "Gerekçe" ve "Karar" için bk. BCA. 195-31-20; Araştırma eserlerinde, ismin değiştirilmesinin tarihi 1948 olarak belirtilmiştir. Bk. Zubari, *age.*, s. 5, 17; Çelik, *age.*, s. 29.

Süveydiye, 16. yüzyılın başlarında Osmanlı hâkimiyeti altına girmiş ve ilk dönemlerden itibaren Antakya'ya bağlı bir nahiye merkezi olmuştur⁷. 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra Süveydiye, idari hiyerarşide, Halep'in merkez sancığına bağlı Antakya kazasının bir nahiyesi olmaya devam etmiştir. Bu idari çerçevede içerisinde, bölgenin kuzey cihetindeki *Musa Dağı* engebelerinde yer alan ve Ermeni nüfusuyla öne çıkan köyleri de kapsayan muhtelif köy merkezlerinin toplamı Süveydiye nahiye idaresini oluşturmuştur⁸. İmparatorluğun son dönemlerine tekabül eden resmi kayıtlardan, nahiye merkezinin Levşiye Köyü olduğu anlaşılmaktadır⁹. Dönemin demografik yapısına bakıldığında, buradaki varlıklarıyla ilişkili 17. yüzyıla uzanan kayıtlardan¹⁰ bölgedeki mevcudiyeti izlenilebilen Nusayrilerin, Süveydiye'nin genelindeki nüfusun ekseriyetini oluşturduğu görülmüştür. Sünni Müslüman, Ermeni ve Rum kesimi de bölgedeki beşerî örüntünün tamamlayıcısı olmuştur¹¹.

19. yüzyıl Osmanlısının en mühim mevzularından biri hâline gelecek misyonerliğin faaliyet alanlarından biri Süveydiye'dir. Burada odaklanılacak İngiliz ve Amerikan kanallarıyla işlemeye başlayan Protestan misyonerliği, bu yüzyılın ilk yarısından itibaren bölgede görülmeye başlanmıştır. Öyle ki, imparatorluğun geniş alanında

7 Çelik, *age.*, s. 99-104; ayrıca bk. Darkot, agm., s. 254.

8 Halep vilayet yıllıklarında nahiyeye bağlı köy kayıtları mevcuttur. HVS, 1285, s. 160-161; HVS, 1289, s. 105-106; HVS, 1321, s. 288. Osmanlı'nın son dönemlerine gidildiğinde, Musa Dağı'ndaki Bityas, Hacı Habibli, Yoğunluk, Kebusiye, Hıdırbey ve Vakıf namındaki altı köyün Ermeni nüfusuyla öne çıktığı anlaşılmaktadır. Bk. Vahram Leon Shemmassian, *The Armenian Villagers of Musa Daglı: A Historical-Ethnographic Study, 1840-1915*, Ph. D. Thesis (UMI Number: 9634310), University of California, Los Angeles 1996, s. 11, 30; Çelik, *age.*, s. 137; Köker, agm., s. 16-18; Selahattin Tozlu, "Osmanlı Arşiv Belgelerinde Antakya ve İskenderun Nusayrileri (19. Yüzyıl)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 54/Bahar, Ankara 2010, s. 102/7.

9 Bk. 19 Muharrem 1322-23 Mart 1320 (5 Nisan 1904), Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA). Dahiliye, Tesri-i Muamelat Komisyonu (DH. TMİK. M) 168-7; 23 Mart 1320 (5 Nisan 1904). BOA. Yıldız, Mütenevvi (Y.MTV) 259-28.

10 Misal olarak, Fellah olarak da anılan Süveydiye Nusayrileriyle ilişkili 1745 tarihli bir kayıt örneği için bk. Tozlu, agm., s. 83.

11 1897 tarihli malumatta, Ortodoks Rumların bir köyü oluşturdukları belirtilmiştir. BOA. Yıldız, Perakende Askeri (Y. PRK. ASK)133-9, 18 Eylül 1313 (30 Eylül 1897). Aynı malumat ve ayrıca Nusayrilerin bölgedeki ekseri nüfusu teşkili bahsinde bk. *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nusayriler ve Nusayrilik (1745-1920)*, Yay. haz. Ali Sinan Bilgili-Selahattin Tozlu-Uğur Akbulut-Naim Ürkmez, Gazi Üniversitesi, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi, Ankara 2010, s. 308, 319; Tozlu, agm., s. 95. Shemmassian'dan anlaşıldığı üzere, Ortodoks nüfusun olduğu köy Zeytuniyedir. Kendisi ayrıca, Süveydiye'de ayrıca bir miktar Kürt ve Yahudi (-1890 kaydı) nüfusunun mevcudiyete dikkat çeker. Yine, Musa Dağı'ndaki Ermeni köylerinin muhtelif yıllara ait nüfus tablosu için bk. Shemmassian, *agt.*, s. 27, 30-32.

faaliyet sürdüreceği olan *American Board of Commissioners for Foreign Missiyon* (ABCFM ya da Board) üyeleri de bu sıralarda Osmanlı topraklarına gelmişlerdir. 1820 yılının Ocağında İzmir'e ulaşan cemiyet üyeleri evvela Kudüs topraklarını mesken tutmak isterken hali hazırdaki şartlar, hedeflerini Beyrut yönünde değiştirmelerine neden olmuştur. Gelişen süre içerisinde Board, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki misyonerlik çalışmalarını geniş bir alana yayarak en mühim mercii hâline gelmiştir¹². Bununla beraber, diğer Protestan cemiyetleri de Osmanlı hâkimiyet sınırları dahilinde faaliyetlerde bulunmuştur. Üstelik 1839'da Tanzimat Fermanıyla başlayan süreçle birlikte, İngiltere'nin de çabasıyla, 1850'de Osmanlı Devleti'nin Protestanlığı millet statüsünde tanımaya başlaması hukuki zeminde ortaya çıkan imkânlar, misyonerlik çalışmalarında etkili olmuştur¹³.

Gelişen süreçte, çalışmalarını kurumsal düzeyde yürüten Board misyonerleri, Antakya ve Süveydiye bölgelerinde de görülmeye başlamışlardır. 1839 tarihli bir kayıttan anlaşıldığı üzere, erken zamanlarda bölgeden gelen öneriler ve Süveydiye'deki temaslar, cemiyetin gelecek yıllarda bölgedeki faaliyetleri için bir kapı aralamıştır¹⁴. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Board, Süveydiye'nin dağ bölgesinde (Musa Dağı) yer alan Ermeni köylerinde çalışmalarını yoğunlaştırmıştır. Başta Bityas olmak üzere, Hacı Habibli, Yoğunluk gibi köylerde cemiyet, dini ve eğitim kurumları aracılığıyla faaliyetlerini sürdürmüştür¹⁵. Yanı sıra, Cebel-i

- 12 Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika, Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İmge Kitabevi, Ankara 2000, s. 15, 23, 27-28; Gülbadi Alan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 3-5, 35-36.
- 13 Kocabaşoğlu, *age.*, s. 58; A. L. Tibawi, *American Interests in Syria 1800-1901, A Study of Educational, Literary and Religious Work*, Clarendon Press, Oxford 1966, s. 217; Alan, *age.*, s. 17; Seçil Akgün Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Mormon Misyonerler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 106, 110; Yvette Talhamy, "American Protestant Missionary Activity among the Nusayris (Alawis) in Syria in the Nineteenth Century", *Middle Eastern Studies*, Vol. 47/ No. 2, March 2011, s. 219.
- 14 Cemiyetin Ekim 1839 tarihli kaydında, Süveydiye'den gelen kişiler, özellikle, Antakya'da Rum ve Nusayriler arasında çalışma yürütülmesini önerdikleri belirtilmiştir. Bk. *The Missionary Herald*, October/1839, s. 375; 1841 yılının Mayıs'ında misyoner Thomson, Bityas'daki İngiliz Konsolos Barker'in ziyarete gelmiştir. Gözlemleri sonrasında, bu Ermeni köyündeki çalışma yapabileceği imkânlarının henüz sınırlı kaldığına kani olmuştur. Bk. *The Missionary Herald*, June/1841, s. 235-236; Shemmassian, *agt.*, s. 82. 1847 tarihli kayıta ise Süveydiye'deki incelemelerde, yeniden Nusayri nüfusunun önemine dikkat çekilmekle beraber, bu sefer buranın ve Ermeni köyü Bityas'ın da çalışma için elverişliliği vurgulanmıştır. *The Missionary Herald*, June/1847, s. 189.
- 15 Bityas'da 1854, Hacı Habibli'de 1857, Yoğunluk'da 1862 tarihlerinde "Dış İstasyon" merkezlerinin kurulduğu anlaşılmaktadır. Bahsi geçen merkezlere ait cemiyet kayıtlar 20.yüzyılın ilk çeyreğine uzanmaktadır. 1909-1913 tarihleri için bk. Alan, *age.*, s. 271, 279-281; aynı bahiste,

Musa köylerindeki misyonerlik faaliyeti sadece Board cemiyetinin çalışmalarından ibaret olmamıştır. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, Katolik Kapusenler ile Amerika'nın Mormon misyonerleri de bölgede faaliyetlere girişmişlerdir. Bu maksatla, Kapusenler 1891 tarihinde merkez olarak Hıdırbey Köyü'nü belirlemişlerdir¹⁶. 1884'ten itibaren Osmanlı topraklarında görülmeye başlanan Amerikalı Mormonlar ise Yoğunluk'a gelmişlerdir¹⁷.

Dağ bölgesinde bu gelişmeler yaşanırken, ovada yani Süveydiye'de de çok erken tarihlere uzanan İngiliz misyonerlik faaliyeti başlamıştır¹⁸. Doktor *William Holt Yates* ve karısı burada misyonerlik merkezi kurmuştur. Öyle ki, bugün *Zeytuniye* olarak bilinen bölgede bulunan ve *İngiliz Protestan Okulu* ismiyle anılan¹⁹ tarihi bina, hem Yateslerin burada kurduğu misyona hem de onların mirasını sahiplenecek *The Reformed Presbyterian Church of North America* (RPCNA)²⁰ ismindeki Amerikan cemiyetinin Süveydiye'deki varlıklarına ışık tutmuştur. Bu çalışmada, yukarıda zikredilen iki kesimin bölgede başlattıkları faaliyetlerin hangi aşamalardan geçtiği, bu minvaldeki ayrıntılar ve misyonerlik faaliyetlerine karşı siyasi tavrını belirlemeye başlayan Osmanlı yönetiminin sergilediği tutum ve politika üzerine yoğunlaşılacaktır.

Dr. William Holt Yates'in Süveydiye'deki Misyon Merkezi (1846-1875)

Londra Kraliyet dispanserinde görev yapan William Holt Yates, emekli olduktan sonra 1837 yılından beri evli olduğu eşiyile beraber ilginç bir kararla Süveydiye'ye gelir²¹. Kasım 1846'da buraya gelmelerinin görünen sebebi eşinin hastalığıdır.

bu köylerdeki rakamsal tablolar ve diğer malumat için ayrıca bk. Shemmassian, *agt.*, s. 105-113.

16 Ayrıntı için bk. Shemmassian, *agt.*, s. 99-104; Çelik, *age.*, s. 139.

17 Bk. Karal, *age.*, s. 113-117, 155-156, 162, 167.

18 Yaşar Demir, *Fransa'nın Yakandoğu Politikaları, Suriye ve Hatay*, Mostar, İstanbul 2013, s. 76; Çelik, *age.*, s. 258.

19 Çelik, *age.*, s. 258; Zubari, *age.*, s. 62. Zeytuniye daha evvel köy merkeziydi. HVS, 1321, s. 288; Amerikan misyonunun merkezi olma bahsinde bk. BOA. DH. TMIK. M. 150-7.

20 Bu cemiyet "Covenanter Church" olarak da anılır. Willam J. Edgar, *History of the Reformed Presbyterian Church of North America 1871-1920*, Crown&Covenant Publication, Pittsburgh 2019, s. xi; A. J. Mcfarland, *Eight Decades in Syria, Published by The Board of Foreign Mission of The Reformed Presbyterian Church in North America*, Printed and Distributed by The Publication Board, Covenanter Witness, Topeka 1937, s. 1.

21 Bk. *Alumni Cantabrigienses*, A Biographical List of All Known Students, Graduates and Holders of Office at the University of Cambridge, from the Earliest Times to 1900, Compiled by J. A. Venn, Part II, From 1752 to 1900, Volume VI, At The University Press, Cambridge 1954, s. 612.

Nitekim Süveydiye havasının hassas akciğerlere iyi geldiği düşüncesiyle beraber, eşinin hastalığı bir süre sonra iyileşmiştir²². Ancak, doktorun bölgeyle olan tanışıklığı yeni değildir. Kendisi Mısır ile Suriye’de bulunmakla beraber, İskenderun, Antakya, Beytü’l-Ma (Defne), Süveydiye ve hatta Tarsus’a kadar uzanan bölgelere ait malumatı da paylaştığı 1843 tarihli iki ciltlik bir esere sahiptir²³.

Diğer taraftan, Dr. Yates, hekimler ve hayırseverlerin 1840 civarında Londra’da kurduğu Suriye Medikal Yardım Derneği (The Syrian Medical Aid Association)’nin ileri gelen üyelerindendi. İlaç ve tedavi teçhizatını Suriye’ye götürerek buralarda sağlık hizmeti vermek ve hastalıklara karşı çalışmalar yürütmek bu kurumun başlıca maksadı olmuştur. Ancak derneğin misyonerlik açısından aktif olabileceği ya da bu amaç doğrultusunda etkiler yaratabilecek bir bağlam içinde olabildiği izlenimi de vardır²⁴. Sonrasında, Dr. Yates ve karısı Suriye’ye gelip burada ipek böceği imalatı işine girmişlerse de bu alanda beklenen neticeyi alamamışlardır²⁵.

Dr. Yates, yukarıda belirttiğimiz eserinin ikinci cildinde, sözü Süveydiye’den açarken buranın kendisinde yarattığı ilgiyi bilhassa vurgulamakta ve burayı Güney Galler (South Wales)’deki Wye’e benzeterek, Süveydiye’nin yetişen ürünleri, verimli arazisi, suyu ve havasının güzelliğinden bahsetmiştir. Ayrıca Süveydiye’de yaşayan eski Mısır İngiliz genel konsolosu Barker’ın buradaki varlığının ehemmiyetini belirtirken onun evini ise “çöldeki vaha” olarak nitelemiştir. Daha dikkat çekici husus, Küçük Asya, Halep, Şam ve Fırat yolu üzerindeki Tarsus, Soli (Mersin) ve Süveydiye’nin yanı sıra İskenderun Körfezi’nin Avrupalıların elinde dünyanın en güzel kolonileri olabileceği kanaatini eklemektedir²⁶. Süveydiye

22 John Barker, *Syria and Egypt under The Last Five Sultans of Turkey: Being Experiences, During Fifty Years, of Mr. Consul-General Barker, Chiefly from His Letters and Journal*, Edited by His Son, Edward B. B. Barker, in Two Volumes, Vol. II., Samuel Tinsley, London 1876, s. 282-283.

23 Bk. William Holt M. D. Yates, *The Modern History and Condition of Egypt, Its Climate Diseases and Capabilities*, Exhibited in A Personal Narrative of Travel in That Country, Vol. II., Smith, Elder and Co., 65, Cornhill, London 1843; ayrıca bk. Çelik, *age.*, s. 403-404.

24 Bk. Amalie M. Kass, “The Syrian Medical Aid Association: British Philanthropy in The Near East”, *Medical History*, 31, 1987, s. 149-150; Çelik, *age.*, s. 403.

25 Kass, *agm.*, s. 157-158. Dr. Yates ayrıca, 1860 tarihinde, Fulham/Londra’da tesis edilmiş ve “düşkün, günahkar” şeklinde tanımlanan kadınları barındıran bir merkezin ileri gelenlerindendi. Öldükten sonra merkezin binası, karısının da hazır bulunduğu, 19 Ağustos 1876’da yeniden inşa edilmeye başlanmış ve ertesi yılın nisanında “Holt Yates Memorial House” namıyla açılmıştır. Bu kurum, aynı maksatla çalışmaya devam etmiştir. Detay ve bahsi geçen binanın resmi için bk. [http://www.childrenshomes.org.uk/ParsonsGreen5LFPRI/\(14.11.2021\)](http://www.childrenshomes.org.uk/ParsonsGreen5LFPRI/(14.11.2021)).

26 Yates, *age.*, s. 199-203; Çelik, *age.*, s. 403-404. İngiltere’nin önce İskenderiye konsolosluğu ardından 1829’da Mısır genel elçilik vazifesini yürütmüş John Barker, öncesinde Halep’de Doğu

hakkındaki izlenimlerinin ve muhtemelen eski diplomat Barker'in mevcudiyetinin, Yateslerin buraya yerleşme tercihinde etkili olduğu düşünülebilir. Sonrasında mülkünü devredeceği Amerikan misyonerlerinin kayıtlarında belirtildiği üzere, Suriye seyahatinde Dr. Yates, “Doğu'nun İsviçresi” olarak adlandırdığı Asi Nehri vadisindeki Süveydiye'yi misyonerlik merkezi olarak seçmiş ve kendisi bu çalışmayı finanse etmiştir²⁷.

Yateslerin Süveydiye'ye gelişleriyle ilgili malumat, yine Barker'in hatıralarını yazan oğlunun aktarımlarından öğrenilmektedir. Esere göre, Yatesler buraya ulaştıktan sonra, kışın yüksekçe bir yere ev kurmaya ve etrafını da yeşillendirmeye çalışmışlardı. Bazen buralara mühim misafirler uğradığında onlarla da bir araya geliyorlardı. 24 Mayıs 1847'de Süveydiye'ye gelen Başkonsolos Albay Rose (Lord Strathnairn)'u Yatesler, Barker ve ailesiyle beraber ziyaret etmişlerdi. Bu sırada İngiltere kraliçesi Victoria'nın²⁸ (Majestelerinin) doğum günü vesilesiyle gemide eğlence tertip edilmiş, gösterilerin yanı sıra dans ediliyor şarkılar söylenmişti. Bu gibi ziyaretler ilerleyen zamanlarda da devam etmişti²⁹.

Dr. Yates, buraya geldikten sonra öncelikle bölgeyi tanımaya çalışmakla beraber elbette dil öğrenmeye de başlamıştır. Zira burada bir misyon okulu açma niyeti bu hazırlıkları gerektirmiştir³⁰. Öyle ki Board misyonerleriyle de teması olduğu anlaşılan bu doktorun Süveydiye ve hatta Antakya'nın okul kurmaya elverişli olduğu düşüncesini kendileriyle paylaştığı anlaşılmaktadır³¹. Netice itibarıyla Yateslerin, bugün 'İngiliz Okulu' olarak anılan tarihî binanın olduğu yerde bir

Hindistan Kumpanyasının temsilciliğini yapmıştır. 1833 tarihinde görevini bırakıp çok beğendiği Süveydiye'ye yerleşmiştir. Kendisinin Hızırbey ve Bityas'da inşa ettirdiği iki evi vardı. 5 Ekim 1849 ya da 20 Ekim 1850 yılında Bityas'da vefat eden Barker, buradaki Ermeni mezarlığına gömülmüştür. Bilgi kanalları için bk. Çelik, agm., s. 108; Shemmassian, agt., s. 5, 37; *Nusayriler, Tarih, İnanç, Edebiyat ve Kaynakça*, haz. Selahattin Tozlu-Naim Ürkmez, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017, s. 12.

27 Our Banner, July/1874, s. 277-278.

28 Kraliçenin 24 Mayıs 1819'da doğduğu anlaşılmaktadır. Bu bahisle ilgili malumat için bk. *The New York Herald*, Wednesday Morning, May 24, 1843, s. 2.

29 Bk. Barker, age., s. 274-276, 283; ayrıca bk. Çelik, age., s. 258-259.

30 Barker, age., s. 283; Çelik, age., s. 259.

31 Board'ın 1942 tarihli yıllığında belirtildiği üzere, kendisinden dindar bir şahsiyet olarak bahsedilen bu doktor, ailesiyle beraber mülk satın alıp yerleşmiştir. Bilhassa üçte ikisi Nusayrilerin oluşturduğu Süveydiye'nin misyonerlik çalışmaları açısından doktor, onları teşvik etmiştir. Ayrıntı için bk. *The Missionary Herald*, June/1847, s. 189.

misyon merkezi kurduğu kabul edilmektedir³². Barker'ın da dikkat çektiği üzere, bölgedeki Rum, Müslüman ve Nusayriler arasında Protestan misyonerliğine dönük bir çalışmanın eksikliği bu adımın atılmasında etkili olmuştur. Diğer taraftan, okulun açılmasını müteakip Rum ve Ermeni din adamları ve yaşlı kesimin muhalefeti, sürecin beklenen düzeyde ilerlemesine engel teşkil etmiştir³³.

Board'ın 1866 tarihli yıllığında, Yateslerin okuluyla ilgili kısa bir malumat bulunmaktadır. Dr. Pratt'ın 7 Haziran tarihli mektubunda, "Rumlar (Grek) Arasındaki Işık" başlığı altında geçtiği üzere, okulun 60 bursiyeri mevcuttu. Bunlardan on ikisi kız dört veya beşi ise Yahudi asıllı erkek öğrenciydi. Dr. Pratt ayrıca, okulda bulunan çok hevesli birçok Rum öğrenciden 20'sinin de ateşli birer vaiz olabileceği düşüncesindeydi³⁴.

Konu bağlamında dikkat gerektiren husus, yukarıda bahsettiğimiz okulun, Lübnanlı bir şahıs olan Yakup'un daha önce 1863 civarında yine Yateslerin misyonunda açtığı mekteple aynı olup olmadığıdır. Şöyle ki, 1870'ten itibaren Lazkiye Misyonu (RPCNA) çatısı altında görev alacak olan Rum Ortodoks asıllı Yakub Cureydini (Juraidiny, d. 17 Mart 1837- öl. 26 Haziran 1908³⁵) 20 yaşlarında Abey'deki misyoner okulunda dört yıllık eğitimini tamamladıktan sonra 1862'de Board cemiyeti tarafından Antakya'ya gönderilmiştir. Ertesi yılın başlarında ise Süveydiye'ye gelerek Yateslerin misyonunun çatısı altında (-ve sonrasında bu misyona mensup Rahip Reid'in kontrolüne girecek) bir okul açmıştı. Ancak Yakup'un ölümü vesilesiyle, RPCNA'nın 1909 tarihli yıllığında kendisinden bahsedilirken, tesis edilen mektebin burada 'ilk' olduğunun belirtilmesi de ilginçtir³⁶. Zira Yateslerin çok erken tarihlerde kurdukları misyondaki çalışmaların mahiyetini bu yönde muğlak bırakmaktadır. Diğer taraftan bu gelişmenin, Yates Misyonu

32 Bk. Çelik, *age.*, s. 258, 403.

33 Bk. Barker, *age.*, s. 282-283; Çelik, *age.*, s. 259.

34 Missionary Herald, September/1866, s. 267.

35 Glasgow, *age.*, s. 544; Olive Trees, December/1908, s. 279. Ölüm ve doğum tarihleri Thompson'un verdiği malumatta, 1 Şubat 1838 ile 28 Haziran 1908 olarak geçmektedir. Bk. F. Owen Thompson, *Sketches of The Ministers of The Reformed Presbyterian Church of North America, From 1888 to 1930*, Iowa 1930, s. 157-158.

36 Yakup aynı zamanda zeytinyağlı sabun üreticisi olup ticaretini de icra etmekteydi. 1909 tarihli malumat dışında, cemiyetle ilişkili incelediğimiz verilerde, Süveydiye'de okul kurma gelişmesinden bahsedilmediği gibi, onun 1870'ten sonra aslında yeniden Protestanlığa geçtiği belirtilmiştir. Thompson, *age.*, s. 158; Glasgow, *age.*, s. 544. Ayrıca bk. Olive Trees, March/1909, s. 63-64; Ölümü bahsinde bk. Olive Trees, December/1908, s. 279; Minutes of The Synod of The Reformed Presbyterian Church of North America (Kısaca, Minutes), May-June/1909, s. 60.

ile RPCNA arasında zaman içinde oluşan ilişki açısından önemli olabileceği kanaatindeyiz. Öyle ki Yakup'un ölümüyle, cemiyetin buradaki geçmişiyile, yani Yates ile daha sonra zikredeceğimiz cemiyet mensupları olan, Beattie, Dodds, Metheny ve Easson ile bağının kesilmesine neden olduğu vurgulanmıştır.

Diğer taraftan Dr. Yates'ın ölümü³⁷, Süveydiye'deki misyon merkezi için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Zira eşinin Londra'ya geri dönmek istemesi sebebiyle buradaki mülklerini, 1859'dan beri Lazkiye'yi kendilerine merkez edinmiş olan RPCNA'ya devretmeleriyle³⁸, Süveydiye'deki okul, uzun yıllar bahsi geçen cemiyet tarafından kullanılmıştır.

Dr. and Mrs. William Holt Yates Mission: Süveydiye'de RPCNA'nın Çalışmaları (1875-1923)

Yateslerin Süveydiye'deki misyonlarının özelliklerinden biri, diğer cemiyetlerden bağımsız oluşuydu. Onlardan buradaki mülkü devralacak Amerikan misyoner cemiyeti RPCNA ise merkezi Lazkiye olan faaliyetlerini farklı bölgelere yaymaya çalışmaktaydı. Ancak her iki misyoner cenahın ortak paydadaki özellikleri imparatorluk coğrafyasındaki etki ve faaliyetlerinin küçük çaplı kalmasıydı. Buna dikkat çeken Richter, Antakya'daki İskoç ve İrlanda Presbiteryen kiliseleri cemiyetini de bu kategoride gösterirken, RPCNA'nın on bin üye ile sınırlı kalan küçük bir kilise olduğunu ve güçlü bir misyon ile takviye edilemediğini belirtiyordu³⁹.

RPCNA'nın Osmanlı topraklarına yani Suriye bölgesine gelmesi, Foreign Mission kanalıyla çalışmalara başlamasıyla olmuştur. Ancak cemiyetin bu misyonu teşkil etme ve faaliyete girme teşebbüsleri çok daha önceki yıllara uzandığı gibi aslında ilk karar kılınan yer henüz Suriye değildi. Öyle ki henüz 1818 tarihinde Synod (din adamları kurulu) bu minvaldeki bir yapının teşkilini gündeme getirmişti.

37 Ölüm tarihi hususunda bir ihtilafı karşılanmaktadır. Misyoner malumatında, Dr. Yates, 1873 yılında ölmüştü. McFarland, *age.*, s. 18. Ancak 1910 tarihli eserde vefat yılı 1874, benzer şekilde 1954 tarihli diğer bir kaynakta 25 Temmuz 1874 olarak belirtilmiştir. Julius D. D. Richter, *A History of Protestant Missions in The Near East*, Fleming H. Revell Company, New York vd. 1910, s. 211; Alumni Cantabrigienses, *age.*, s. 612.

38 *The Encyclopaedia of Missions*, Descriptive, Historical, Biographical, Statistical, Vol. II., Edited by Rev. Edwin Munsell Bliss, Funk&Wagnalls, The United States 1891, s. 190; McFarland, *age.*, s. 5-6, 18.

39 Bk. Richter, *age.*, s. 208-211; ayrıca bk. Tibawi, *age.*, s. 225. Araştırmalarda, Yateslerin kurduğu merkez, Antakya'ya gelen *Assosiation Irish (h)and Scoth Reformed Presbyterian* cemiyetiyle ilişkilendirilse de bunun muadili olabilecek başka bir malumata ulaşamadık. Bk. Demir, *age.*, s. 76; Çelik, *age.*, s. 258.

Lakin finansal sıkıntılarının yanı sıra bu işe engel oluşturan faktörler nedeniyle bu iş ileriki yıllara kalmıştır⁴⁰. 1841 tarihinde Philadelphia’da toplanan kongredeyse konu yeniden gündeme gelmiştir. Buna müteakip 1843 ve 1845 yıllarındaki görüşmelerden sonra Synod, *Foreign Mission*’ın kurulmasına karar vermiştir. Faaliyet alanı olarak önce Batı Hindistan’daki St. Thomas Adası düşünülmüş ancak 1846 tarihinde Hayti’de karar kılınmıştır. Ertesi yıl, cemiyetin mensuplarından Joseph W. Morton buraya gönderilmişse de bir süre sonra bu faaliyet askıya alınmıştır⁴¹.

Bilindiği üzere, Kırım Harbi (1853-1856)’nde Osmanlı Devleti’nin Rusya’ya karşı İngiltere ve Fransa’nın desteğini alması, misyonerlere imparatorluk topraklarının kapılarını açtırmıştır. Bu durum bahsi geçen cemiyete yeni bir faaliyet imkânı sağlamış⁴² olmakla beraber 1856 tarihinde, yine Philadelphia’da toplanan Sinod, nihayet Suriye’yi Foreign Mission için bir çalışma belirlemiştir. Bu karar neticesinde, Suriye’ye gitmek üzere görevlendirilen Rahip Robert J. Dodds ile Joseph Beattie, 16 Ekim 1856 tarihinde aileleriyle birlikte yola çıkmışlardır⁴³.

Bu iki misyoner, Suriye’deki çalışmalarını yürütebilmek için önce Arapça öğrenmeye koyuldular. 1857 yılının güz döneminde ilk istasyonlarını, Cebel-i Lübnan eteklerindeki Zahleh’te kurmak istediler. Ancak burada yaşadıkları olumsuzluklar nedeniyle bir buçuk yıl süresince münasip bir yer bulabilme arayışına girdiler. 1859 yılı Ekim’inde, uzun yıllar boyunca çalışmalarının merkezi olacak Lazkiye’ye geldiler⁴⁴. Suriye’nin batı kıyısında yer alan bu bölgenin bir çalışma alanı olarak seçilmesi aslında tesadüf değildi. Lazkiye çevresi, diğer kesimlerin yanı sıra, özellikle dağlık araziye yayılmış Nusayriilerin önemli bir merkeziydi. Üstelik o sırada bu ahali arasında herhangi bir misyonerlik faaliyetinin olmaması,

40 The Encyclopaedia of Missions, *age.*, s. 189; Edgar, *age.*, s. 34.

41 Bk. Our Banner, February/1890, s. 43; James McKinnis Balph, *Fifty Years of Mission Work in Syria, Syria-Latakia* 1913, s. 11-12; ayrıca bk. Edgar, *age.*, s. 34.

42 McFarland, *age.*, s. 1; Edgar, *age.*, s. 34; Adil Baktaya, *Osmanlı Suriyesi’nde Arapçılığın Doğuşu, Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017, s. 135.

43 W. Melancthon Glasgow, *History of The Reformed Presbyterian Church in America: With Sketches of All Her Ministry, Congregations, Mission, Institutions, Publications, Etc., and Embellished with over Fifty Portraits and Engravings*, Hill&Harvey, Publishers, Baltimore 1888, s. 120, 485; Balph, *age.*, s. 13; ayrıca bk. Zeynep Türkyılmaz, *Anxieties of Conversion Missionaries, State and Heterodox Communities in The Late Ottoman Empire*, A Dissertation Submitted in Partial Satisfaction of The Requirements for The Degree Doctor of Philosophy in History, University of California, Los Angeles 2009 s. 153.

44 Our Banner, February/1890, s. 44; Glasgow, *age.*, s. 436, 485, 761; Tozlu-Ürkmez, *age.*, s. 130; Ercan Uyanık, “II. Abdülhamit ile Amerikan Protestan Misyonerlerinin Eğitim Mücadelesi: Amerika’ya Kaçırılan Nusayri Kızlar”, *Kebikeç*, 37, 2014, s. 39.

cemiyetin buradaki çalışma programını Nusayriler odağında geliştirmesinde etkili olmuştur⁴⁵. Ancak pratikte, cemiyet mensuplarının gittiği yerlerdeki, bu ahali dışında kalan, Hristiyan kesimleri de misyonerlik çalışmaları kapsamına alınması düşünlüştür⁴⁶.

Misyonerler Nusayrileri⁴⁷, Kenani, pagan, putperest ve batıl gibi köken veya senteze dayalı inanç iddialarıyla açıklıyorlardı⁴⁸. Benzer şekilde, Protestanlığın/kendi anlayışlarının dışında kalan yerel Hristiyan kesimler için de aslında ‘kabul görmeyen’ yaklaşımları vardı. Amerikan misyonerlerinin “sözde Hristiyan” şeklinde andıkları diğer yerel kesimlere⁴⁹ karşı bu yaklaşım elbette misyonerlik faaliyetlerinin işleme ve bunların arasına nüfuz edebilmenin gerekçelendirilmesiyle ilişkilendirilebilir. Örneğin, cemiyet mensubu Sommerwille, Lazkiye izlenimleriyle ilgili 1896 tarihli yazısında, aralarında faaliyet yürütülen üç kesimin, yani Ermeni, Rum ve Nusayrilerin, inanç anlayışlarına yönelik yaklaşımını paylaşmıştır. Şöyle ki

- 45 The Reformed Presbyterian, 1860, s. 92; Our Banner, November, December/1882, s. 380-381, 383; Herald of Mission News (Kısaca, HMN), November/1896, s. 183-184; Edgar, *age.*, s. 35; Türkyılmaz, *agt.*, s. 197; İlker Kiremit, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Sancağı: Lazkiye (1864-1918)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2019, s. 275. Dodds’un Lazkiye ve çevre bölgelerle ilgili kaydettiği 29 Ekim 1859 tarihli notlarında, Nusayri Dağlarından Toroslara kadar uzanan alanda yaşayan Nusayrilerin 200 bin civarında ve sadece Lazkiye bölgesindekilerin 70 bin nüfusa sahip olduklarını belirtmiştir. Ayrıca, o esnada kendilerine hitap eden bir misyonerlik çalışmasının olmadığına dikkat çekmiştir. Bk. The Reformed Presbyterian, 1859, s. 114-121.
- 46 HMN, 1890, s. 225; The Encyclopaedia of Missions, *age.*, s. 189; Kiremit, *Lazkiye...*, s. 282, 286. Lazkiye’deki Bayan Wylie’nin 1890 tarihli malumatı sadece bir örnektir. Kendilerinin Ortodoks Rum, Ermeni, Katolik Rum ve Maruni gibi pek çok Hristiyan mezheple bağlantı kurduklarını belirtmiştir. Ayrıntı için bk. HMN, 1890, s. 225; aynı yıla ait başka bir kayıttaki, Lazkiye’de vaftiz edilen çocukların menşei için yine bk. Our Banner, January/1890, s. 24-25.
- 47 9. yüzyılda ortaya çıkan Nusayriliğin Şii-batını inanç anlayışı ve tarihi için bk. Kiremit, *Lazkiye...*, s. 164-175; Faik Bulut, *Ortadoğru’nun Solan Renkleri, Bedeviler, Çerkesler, Nusayriler, Dürzüler, Yezidiler*, Berfin Yayınları, İstanbul 2003, s. 65-68; H. Halm, “Nusayriyya”, *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, Vol. VIII (Ned-Sam), E. J. Brill, Leiden 1995, s. 146-148; İlker Kiremit, “İnanç ve Tarihte Nusayriler (Arap Alevileri) Üzerine Genel Bir Değerlendirme” (Bildiri), *Bingöl Üniversitesi Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu*, 03-05 Ekim 2013, Bingöl 2014, s. 713-726; Talhamy, *agm.*, s. 219-220.
- 48 Bk. Our Banner, June/1874, s. 206; Olive Trees, May/1898, s. 151, 236; HMN, 1889, s. 45; HMN, December/1896, s. 218; ayrıca bk. The Encyclopaedia of Missions, *age.*, s. 187-189; Nusayriler arasında bulunmuş İngiliz misyoner Lyde ve yine Board cemiyeti de bu ahalinin inanç anlayışlarını benzer unsurlar üzerinden açıklıyorlardı. Kiremit, *Lazkiye...*, s. 272-273, 275; Türkyılmaz, *agt.*, s. 200-201; Talhamy, *agm.*, s. 220- 221; Tozlu-Ürkmmez, *age.*, s. 6.
- 49 Bk. HMN, 1889; HMN, 1896; Board cemiyetinin diğer Hristiyan mezhep mensuplarına benzer yaklaşımı için ayrıca bk. Kocabaşoğlu, *age.*, s. 23.

Ermenileri, Tanrı'nın oğlunu hululiyetle anmalarıyla ve bağnaz dinî makamların etkisindeki Rumları ise 'putperest' ibadete ilişkilendirdiği inançlarıyla nitelemiştir. Diğer kesim, yani Nusayrilerin de Tanrısal zuhuriyet, yani ilahi gücün varlıkta görünmesi ile ruh göçü gibi unsurlardan hareketle 'batıl' olarak tarif ettiği dinî anlayışlarına dikkat çekmektedir⁵⁰. Esasında bu yaklaşım, elbette doğru olduğu kabul edilen yeni bir inanç yolunu işaret etmiştir. Yanı sıra, Müslümanların din değiştirmesi önündeki katı setlere karşın bu kesimin, Sünni İslam mezhebinin dışında kalması, muhtelif misyoner kesimleri için 'değerlendirilmesi gereken bir imkânın' hedef kitlesi şeklinde görülmüştür⁵¹.

Onlarla temas kuran misyonerler 'Nusayri (Nusairiyeh, Ansairiyeh)' olarak andığı bu ahali için, eş anlamlı olarak, aslında bölgede bilinen, *Fellah (veya Fellahin)* tabirini de kullanmışlardır. Onların tarımsal uğraşlarıyla ilişkili düşünülebilecek bu tabir, RPCNA'ya ait kayıtlarda diğeriyle birlikte geçmektedir⁵².

Lazkiye'ye gelen cemiyet mensuplarının, misyonerlik çalışmalarını bilhassa Nusayri köylerine taşıma sürecindeki gelişmelerden en dikkat çekicisi Behamra'da olmuştur. 1854 tarihinde İngiliz misyoner Samuel Lyde'nin mektep kurduğu bu Nusayri köyündeki çalışmalar 1860'tan sonra RPCNA'nın kontrolüne girmiştir. Nusayri erkek çocukları için burada okul tesis eden Lyde, ölümüyle bırakmış olduğu yazıda, İngiltere'deki yakınlarından burası için yıllık 60 sterlinlik bir destek sağlamalarını istemiştir⁵³. Cemiyet üyelerinin Suriye'ye gelişlerinin 'şafağında' yaşanan bu gelişme elbette onların Lazkiye'nin kır coğrafyasındaki merkezlere

50 HMN, December/1896, s. 217-218.

51 Osmanlı iktidarının esas kabul ettiği İslam'ın Sünnilik kanalından farklı mezhebi mecrada bulunan Nusayri gibi kesimler, yüzyılın ilk yarısında Board cemiyetinin de dikkatini çekmiştir. Bk. Talhamy, agm., s. 220-225; Kiremit, *Lazkiye...*, s. 276-277; Tozlu-Ürkmez, *age.*, s. 5-10.

52 Örnekler için bk. The Reformed Presbyterian, 1859; Our Banner, 1879; Our Banner, 1883; HMN, 1887; HMN, 1891; Olive Trees, 1901; Bulut, *age.*, s. 63-64. Misyoner kayıtlarındaki kullanımından farklı şekilde "Fellah" tabirinin olumsuz bir mana taşıdığı veya kendilerinin öyle algıladıkları da bilinmektedir. Türkyılmaz, *agt.*, s. 173, 178-179; Cahit Aslan, *Fellahlar'ın Sosyolojisi, Arapuşakları, Nusayriler, Hasibiler, Kilaziler, Haydariler, Arap Alevileri*, Karahan Kitabevi, Adana 2015, s. 28; Mertcan, *age.*, s. 172.

53 The Reformed Presbyterian, 1861, s. 238; başka verilerde bu miktarın senelik 300 dolar olduğu belirtilmiştir. Olive Trees, January/1906, s. 39. Cemiyet mensupları daha sonra, Cenderiye, İnkzik, Behluliyeh, Merc, Kardaha, Eldeni gibi yerlere ulaşmışlardır. Bu köylerde Nusayrilerin yanı sıra Hristiyan kesimle de temas kurulmaktaydı. Bk. HMN, 1890, s. 215; ayrıca bk. The Reformed Presbyterian and Covenant (Kısaca, RPC), June, July-August/1880, s. 172-174, 268; Our Banner, June-July/1880, s. 191, 220; Our Banner, July-August/1888, s. 264; Balph, *age.*, s. 35-36, 43.

temasları açısından önemli adımlardan biri olmuştur. İşin ilginç yönü ise, Lyde'in bölgedeki misyonerlik serüveninin ve neticede bunun, RPCNA'ya bölgede kendine yeni alanlar açma fırsatını vermesi açısından Süveydiye'deki Yateslerle ortak bir noktada buluşturmuştur. 1875 tarihinde cemiyetin Süveydiye'de yeni bir çalışma merkezine sahip olması benzer bir gelişmenin sonucudur.

Süveydiye'deki misyonerlik merkezinin Lazkiye'deki cemiyetin kontrolüne geçmesi, esasında daha önceye uzanan temaslara döşenen yolun bir getirisidir. Bunun yanı sıra, misyon merkezinin devredilmesine yakın bir zamanda, Dr. Yates, RPCNA ile iletişim içerisindeydi. Burada görevli Bay ve Bayan Reid'in hastalık gerekçesiyle İngiltere'ye dönmek istemeleriyle Dr. Yates, geçici olarak Beattie'nin bu misyonun yönetimini üstlenmesini istemesi üzerine, Beattie, RPCNA'nın Lazkiye'deki tecrübeli öğretmeni Salim Salih'i bu vazife için göndermiştir⁵⁴. Dr. Yates'in ölmesi üzerine cemiyet, Süveydiye'deki mevcudiyetini daha ileriye taşıyarak 1875'de Lazkiye bölgesi dışında yeni bir çalışma istasyonu oluşturmuştur. Bunu 1883'de Mersin (Kilikya) ve 1886 yılında Kıbrıs (Larnika)'da oluşturulan diğer merkezler izlemiştir⁵⁵.

Eşinin ölümüyle Londra'ya dönmek istediği anlaşılan Bayan Yates, Beattie'ye misyon mülkünü devretme isteğini bildirmiştir. Üstelik yerli bir papaz ile erkek ve kadından oluşan iki öğretmenin ihtiyaçlarının temini için 300 pound (1500 dolar civarında) miktarında bir destek sunacaklarını ve aynı zamanda inşa çalışmasının masrafları maksadıyla da, bulmaları halinde, para sağlayacaklarını belirtmiştir. Cemiyetin Yabancı Misyon kuruluna hitaben yazdığı mektupta Bayan Yates, buranın "bir Doğu Reform Kilisesi'nin merkezi olabileceğine"⁵⁶ inandığını söylemiştir. Bununla beraber Bayan Yates, Süveydiye'deki çalışma istasyonu/merkezinin *Dr. and Mrs. William Holt Yates Mission* ismiyle anılmasını talep etmiştir. Neticede Süveydiye istasyonu, arzu edildiği üzere, bu isimle anılmaya başlanmış, Selim Salih de Kasım ismindeki bir yardımcı ile burada görevlendirilmiştir.

54 RPC, June, July/1874, s. 164, 215, 222-223.

55 Our Banner, February/1890, s. 44; HMN, 1890, s. 13. Halep'teki İskoç Kilisesi mensuplarının kurmuş olduğu misyonerlik merkezi 1867'de Dodds tarafından üstlenilmiş ve üç yıl kadar bir süre sonrasında, onun ölümüyle, cemiyetin buradaki faaliyeti sona ermiştir. Glasgow, *age.*, s. 763; McFarland, *age.*, s. 19, 21.

56 Bayan A.M. Yates'in isteği ve Foreign Mission Board'a hitaben hazırladığı mektubu için bk. RPC, February/1875, s. 54. Ayrıntı için bk. Our Banner, June, July/1874, s. 208, 278; RPC, June, July/1874, s. 164, 222-223; McFarland, *age.*, s. 18; Glasgow, *age.*, s. 763-764.

Yukarıda bahsi geçen inşaat çalışması, hâlihazırdaki yapının yakın zamanda yaşanan yıkıcı depremde tahrip olmasıyla ilgilidir⁵⁷. Batılı basına da yansıyan 1872 tarihli bu depremde, Dr. Yates'ın misyon okulu şeklinde kullandığı evin yıkıldığı, ancak buradakilerin kurtulduğu belirtilmiştir⁵⁸. Londra'dan gelen maddi destekle 1875'in baharında başlayan inşaat, cemiyetin önemli üyelerinden Henry Easson tarafından denetleniyordu. Bununla beraber daha öncesinde, malzeme olarak balçık kullanılmışken, yeni inşaatta kum ve kireç harcı tercih edilmiş ve duvarlar için antik Selevkiye yıkıntularından getirilmiş büyük taşlar kullanılmıştır. Bahsi geçen inşaatın okul, geniş bir şapel ve misyoner ailesinin barınma ihtiyacını karşılayacak ölçülerde olması düşünülmüştür⁵⁹.

RPCNA misyonerlerinin Lazkiye ile Süveydiye'de eşzamanlı yürüttükleri misyonerlik çalışmaları, özellikle okullar aracılığıyla olmak üzere, (Şabat/Şabat Okulunda⁶⁰ olduğu gibi) vaaz, telkin ve toplanma gibi usullerle yürütülmüştür⁶¹. Bu faaliyetlerle Rum ve Ermeni kesimin yanı sıra özellikle Nusayri ahalisiyle temas kurulmuştur⁶². Cemiyetin mensuplarından Dr. Balph, misyonun devralınması bahsine değinirken⁶³, Bayan Yates'ın sadece bir mülk değil, misyonerlik açısından ihmal edilmiş bir bölge bıraktığını söylerken esas hususu dile getirmiştir. Zira Rum Ortodoksların yanı sıra çevre bölgedekilerle beraber 20 bin civarındaki Nusayri nüfusu burada yürütülecek faaliyeti cazip kılmıştır. Öyle ki cemiyetin Süveydiye'deki ilk zamanlarında ilişkili olduğu okullar Hristiyan ve Nusayrilere hitap eden türden olmuştur⁶⁴.

57 RPC, February, July/1875, s. 54, 238; McFarland, *age.*, s. 18.

58 "Antakya'da Deprem" başlığıyla verilen haber için, bk. *Pall Mall Gazette*, Monday: 29 April, 1872, s. 8; *The Times*, New Bloom Field, Pa: June 4, 1872, s. 8.

59 Ayrıntı için bk. RPC, August/1875, s. 271; ayrıca bk. Our Banner, October/1875, s. 412; Minutes, July/1876, s. 244; RPC, July-August/1879, s. 237. Bu esnada, cemiyetin yerli çalışanlarından Yakup (Hasan) Hamdun burada yer alıyordu. Kendisi, Şabat'ta görev üstleniyordu. RPC, July/1875, s. 239; Our Banner, March, June/1875, s. 116, 247.

60 Bunun "Pazar Okulu" olduğu anlaşılmaktadır. Kocabaşoğlu, misyonerlerin oluşturduğu bu okulların yetişkin kesimlere hitap ettiğini belirtmektedir. Kocabaşoğlu, *age.*, s. 21.

61 Örnek olarak bk. RPC, July/1875, s. 239; RPC, July/1876, s. 244; Our Banner, June-July/1880, s. 220; HMN, 1887, s. 90, 139; HMN, 1890, s. 44; HMN, August/1897, s. 168; Olive Trees, January/1899, s. 9; Olive Trees, June/1907, s. 138.

62 Nusayrilere (Fellah) bahsinde bk. Olive Trees, January/1899, s. 9; Olive Trees, June/1907, s. 138-139; Henry Easson'ın 16 Haziran 1892 tarihli vaftiz cetveli için ayrıca bk. HMN, September/1892, s. 173.

63 Balph, *age.*, s. 55.

64 Henry Easson'ın 31 Ocak 1879 tarihli mektubuna bk. Our Banner, March/1879, s. 90.

Bunlardan biri misyona ait binada, kız ve erkek Rum çocukları için açılmış olandı. Nusayri erkek çocuklarını barındıran diğer okul ise misyon merkezinin kuzeydoğusunda ve bir buçuk mil mesafedeki *Vadi Jessup* (Vady Jerrip/Zerreb) denilen yerdedi⁶⁵. Vilayet yıllıklarına baktığımızda, bahsi geçen yerin Süveydiye nahiyesine bağlı *Vadi-i Cerebe* olduğu anlaşılmaktadır⁶⁶. Ancak yerli öğretmen Yusuf Cedid'in denetimindeki bu son zikredilen okul, bulunduğu muhitteki Müslüman kesimin muhalefeti üzerine Naiereyeh olarak anılan başka bir yere taşınmıştır⁶⁷.

1880'de Süveydiye'deki misyon merkezinde yeni bir gelişme yaşanmıştır. Lazkiye'deki kız ve erkek yatılı okulları bina yetersizliğinden dolayı aynı yerde bulunması buna vesile olmuştur. Zira bu duruma sıcak bakılmaması nedeniyle, alternatif bir çare olarak, erkek yatılı okulu Süveydiye'ye taşınmıştır. Bu sayede Süveydiye'de, cemiyetin önemli misyonerlerinden Henry Easson'un idaresindeki ilk yatılı okul oluşturulmuştur. Yaklaşık iki yıllık bir süreç sonrasında, yeni alınan bir kararla, yatılı erkek okulu yeniden ikiye ayrılmıştır. Buna göre, okulun ilk aşamasındaki çocuklar Süveydiye'de kalmış, ileri düzeydekiler ise tekrar Lazkiye'ye götürülmüştür⁶⁸.

Süveydiye'deki diğer bir gelişme kız okulunun kurulmasıdır. Ancak bu işi başlatan, esasında İskoç-İrlanda Kilisesi (*Reformed Presbyterian Church of Scotland and Ireland*) cemiyetine mensup İrlandalı Bayan Meta Cunningham (1858-1906) olmuştur⁶⁹. Ancak RPCNA ile zikrettiğimiz bu kadının mensup olduğu cemiyeti ortak alanda buluşturan bu gelişmenin, taraflar arasındaki münasebetin bir getirisi olduğu söylenebilir. RPCNA misyonerlerinin 'kardeşlerimiz' şeklinde andıkları⁷⁰, Antakya'da faaliyet yürüten bu kesimle yakın temas içerisinde hareket etmişlerdir. Üstelik bahsi geçen cemiyetin sorumlusu Dr. Martin, 1876'da Antakya'ya geldikten yaklaşık üç yıl sonra, yani 1879'da, RPCNA'nın çalışanlarından Bayan Cramford ile evlenmiştir⁷¹. Netice itibarıyla, iki cemiyet arasındaki anlaşmaya göre, 1889 sonbaharında, misyon binasında açılan kız okulu Bayan Cunningham tarafından

65 RPC, June/1880, s. 172; Our Banner, June-July/1880, s. 191, 220-221.

66 Bk. HVS, 1289, s. 106; Vadi-i Cerebe olarak da geçmektedir. HVS, 1321, s. 288.

67 Our Banner, July-August/1881, s. 222-223.

68 HMN, 1887, s. 90; RPC, June/1887, s. 170-171; Our Banner, July-August/1881, s. 222; Balph, *age*, s. 61-63.

69 Bk. HMN, June/1891, s. 116, 139; Olive Trees, May/1906, s. 113-116.

70 Örnek olarak bk. Our Banner, July-August/1885, s. 233, 278; HMN, 1887, s. 123; Balph, *age*, s. 131-132.

71 Balph, *age*, s. 60.

idare edilmeye başlanmakla beraber, mensup olduğu bu cemiyet desteğini 1895'e kadar sürdürmüştür⁷². Bu tarihten sonra ise, RPCNA'nın doğrudan burayı devralmasıyla, Bayan Cunningham onların çatısı altında çalışmalarına devam etmiştir⁷³.

Süreç içerisinde faaliyet alanı genişlemeye başlayan cemiyetin ulaştığı aşama itibarıyla, Süveydiye merkezinde erkek ve kız öğrenciler için, yatılı ve gündüz şubeleriyle iki ayrı okul oluşmuştur⁷⁴. Henüz 1880 tarihli içerik tablolarına bakıldığında ise eğitim müfredatıyla ilgili bir fikir verdiği görülmektedir. Buna göre, dini metin ve bununla ilişkili kaynakların okunup işlendiği eğitim sürecinde dil, aritmetik ve coğrafya gibi alanlar da yer almıştır⁷⁵. Yanı sıra cemiyet üyesi Easson'ın burada görev yaptığı 1881 tarihinde, yatılı okul bünyesinde bir 'endüstri bölümü' kurma fikri doğmuştur. Buradan mezun olacak erkek öğrencilerin okuldan ayrıldıktan sonra geçimlerini sağlayabilecek olanakların yaratılması da düşünülmüştür⁷⁶. Bunun yanında, diğer merkezlerdeki örneklerde olduğu gibi, buradaki kız okulunda da dikiş eğitimi verilmiştir⁷⁷.

Bu misyon merkezinde yer alan okullara ait istatistikleri muhtelif kayıtlardan takip edebildiğimizde elbette, cemiyetin merkezi olan Lazkiye'ye ait rakamlarla karşılaştırılmayacak kadar düşük imkân ve potansiyele sahip olduğu anlaşılmaktadır⁷⁸. Bu merkezin özelinde, öğrenci mevcudiyeti açısından

72 Ayrıntı için bk. HMN, 1889, s. 123, 127, 166; Olive Trees, May/1906, s. 113-116; HMN, June/1891, s. 115-116, 139; Balph, *age*, s. 77; McFarland, *age*, s. 32.

73 3 Haziran sayısı için bk. The Cristian Nation, Volume 44/1906, s. 12; 11 Temmuz sayısı için bk. The Cristian Nation, Volume 45/1906, s. 6.

74 1891 kaydında kız okulu gündüz gibi yatılıdaki sayı (5) oldukça düşük görünmektedir. HMN, June/1891, s. 116,121. 1896'da kız okulu 11 yatılı 14 gündüz şeklinde kaydedilmiştir. Bk. HMN, September/1896, s. 111. 1898'e ait malumatta ise yatılı olarak 16 kız 27 erkek öğrenci olduğu, maddi ve fiziki imkânların kısıtlılığından taleplere (bilhassa Nusayri/Fellahlardan) yetişemedikleri vurgulanıyordu. Olive Trees, December/1898, s. 363.

75 Bu yıl Hristiyan erkek kız öğrencilerle ve Nusayri erkek okulu ayrı kısımlar olarak gösterilmiştir. RPC, December/1880, s. 395-396.

76 Our Banner, March, July-August/1881, s. 93,222. Endüstriyel eğitim diğer Amerikan misyonerleri tarafından da önemseniyordu. İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara 2014, s. 324. 1883 tarihli kayıta, Süveydiye'deki endüstri bölümü, o esnada Yakup tarafından idare edilmekteydi. Bk. Our Banner, June-July/1883, s. 192.

77 Bk. HMN, December/1893, s. 254; ayrıca bk. HMN, June-July, October/1897, s. 136, 229.

78 Muhtelif yıllara ait karşılaştırmalı rakamlar için bk. HMN, 1889, s. 108; HMN, June/1891, s. 120-121; HMN, September/1896, s. 110-111; Olive Trees, June/1900, s. 207-208.

bakıldığında ise, her iki okulun gündüz kısmındaki sayının yatılıdan çok daha yüksek olduğu söylenebilir. Yine tahmin edileceği üzere, her iki kısımdaki kız öğrenci sayısı erkek öğrencilerin gerisindedir. Şabatta bir araya gelen kişi sayısı da nispeten daha yüksek olabilmıştır. Verilen rakamlarda kilise azası, vaftiz edilen çocuklar ve hizmetli gibi görevlilerle ilgili bilgiye de tesadüf edebilmektedir⁷⁹.

Yatılı öğrenciler arasında tam ödeme yapan, yatak, elbise ve kitaplarını kendi imkânlarıyla sağlayanlarla, çamaşır yıkama gibi kişisel ihtiyaçlarını da evinde karşılayan öğrenciler vardı⁸⁰. Bu ise cemiyetin sunduğu imkânların sınırlı kaldığının göstergesidir. Benzer bir husus olarak, 1889 sonbaharında, ekonomik sıkıntılardan dolayı erkek okulu açılmamıştır. Kendilerine maddi destek sağlayan Bayan Yates'in vefatının bunda etkili olduğu anlaşılmaktadır⁸¹. Ancak bir ay sonra, merkezden gelen talimatla okul yeniden faaliyete girmiştir⁸².

Muhtelif zaman dilimlerinde, Süveydiye'de vazife alan misyonerlerin yanı sıra buradaki faaliyetlerin yürütülmesi açısından önemli rolleri olan yerli çalışanlar mevcuttu. Bunların en başında, misyon merkezinde yapılan inşaat bahsinde anılan ve deyim yerindeyse, Lazkiye ile burası arasında mekik dokuyan Henry Easson gelmekteydi⁸³. Kendisi ilk yıllarda iki merkez arasındaki ilişkiyi koordine

79 Muhtelif yıllarla ilişkili genel ayrıntı için bk. HMN, June/1891, s. 115-116,121; RPC, July-August/1894, s. 254, 362; Minutes, May-June/1896, s. 139; HMN, 1890, s. 44; Olive Trees, February/1902, s. 40-41. Ancak misal, 1886 tarihli kayıta, yatılı okulun mevcudiyetinin 22, gündüz erkek okulunun ise 12 olduğu bilgisi verilmiştir. RPC, July-August/1886, s. 230. 1892 tarihli kayıta, erkek okuluna 63 öğrenci kayıtlıken bunların geniş bir kısmının Nusayri olduğu bilgisi dikkat çekicidir. HMN, June-July/1892, s. 112. Hükümetin çalışmalara müdahale ettiği sıralardaki 1895 kayıtda, erkek okulu gündüz kısmında 28, yatılıda 18, kız okulunda ise 12 mevcut olmakla beraber yarışının yatılı olduğu belirtilmiştir. HMN, June-July/1894, s. 132, 140. Diğer taraftan, okullara kayıtlı ve pratikte devam eden sayılarda farklılıkların olabildiği de anlaşılmaktadır. Bk. HMN, June/1891, s. 116, 121; HMN, December/1894, s. 266; Olive Trees, July/1899, s. 211.

80 Bk. Minutes, July-August/1884, s. 284; HMN, May/1893, s. 99; Olive Trees, July/1899, s. 211.

81 Öncesinde, Bayan Yates'in sağlık sorunu yaşamaya başladığı sırada, mülkiyle ilişkili hukuki sorunlar çıkmış ve korumaya alınması üzerine bir hayır kurumuna para bağışının yapılabilmesi mümkün olamamıştır. Ancak, arkadaşı Bayan Oxley bir miktar para gönderebilmişti. Akabinde maddi sıkıntılardan dolayı okuldaki öğrenci sayısını düşürmek zorunda kalmışlardı. HMN, 1889, s. 123. Süre gelen maddi destek için ayrıca bk. Minutes, July-August/1884, s. 284. 1884-1885 arası için sadece 100 sterlin gelmesi de olumsuz bir etki yaratmıştır. Zira Bayan Yates daha fazlasını toplayamamıştır. Our Banner, July-August/1885, s. 278.

82 HMN, 1889, s. 105, 206; Balph, *age*, s. 79.

83 Bk. Olive Trees, April/1907, s. 87-88; ayrıca bk. Our Banner, March/1881, s. 93; Our Banner, June-July/1883, s. 192; McFarland, *age*, s. 18, 32.

ediyordu. 1882'de Lazkiye'ye geri dönünce, yine ismi geçen, Lübnanlı Yakup'un buradaki çalışmaları yönettiği anlaşılmaktadır⁸⁴. Uzun bir süre kız okulunun idaresini yürüten Bayan Cunningham'ı bu vazifesinin yanında yürüttüğü basit medikal çalışmalarla da yeniden anılabilir. Bölgede hekim yokluğu, ilk zamanlardan itibaren bu ihtiyaçlardan gelen taleplere bakmasına vesile oluyordu. Cunningham, yerel ahalinin evine gitmekte ve bu sayede kurduğu temaslarla daha geniş bir kitleye ulaşabilme imkânını da sağlayabilmekteydi⁸⁵. Ancak muhtemelen, bu çalışmaların yeterli olamadığının düşünülmesiyle, 1893 tarihinde bu merkezde çalışmak üzere hekim ilanı verilmişti. Bunun neticesinde, aynı yılın kışımında, Dr. William M. Moore, eşiyile beraber Süveydiye'ye gelerek görevine başladı. 1889'da St. Louis Medical College'den mezun olmuş bu hekim, o zamandan beri Kansas'ta çalışmaktaydı. Moore'un buradaki vazifesi ise Kıbrıs'taki merkeze gönderileceği 1896'ya kadar sürdü⁸⁶.

Bayan Cunningham'ın çalışmalara başladığı esnada, erkek okulunun başında bulunan öğretmen İbrahim (-Cukki/Jukkie) cemiyetin buradaki önemli çalışanlarındandı. 1833 Mardin doğumlu bir Hristiyan olan bu kişi, eşiyile beraber bu merkezde görev yapmıştı⁸⁷. 1892 tarihinde Amerikalı J. Boggs Dodds Süveydiye'ye geldiğinde erkek okulunun idaresi kendisine verilmişti. Aralıklı zamanda Amerika'ya dönen bu kişinin⁸⁸ yerine 1903 yılında C. A. Dodds atanmıştır. Bu tayin üzerine, onun ev eşyasının kayıkçılar aracılığıyla Lazkiye'den buraya getirildiği sırada, memurların yaptığı denetimde, sandıkta buldukları bir yazı ilginç bir gündem yaratmıştı. Halep valisinin konuyla ilgili merkeze gönderdiği

84 Bk. Glasgow, *age.*, s. 544; Balph, *age.*, s. 64; 1884 tarihli kayıtlarda, Süveydiye merkezinin Yakup'un kontrolünde olduğu, kendisinin hem öğretmen hem de papaz olarak, Şabat'ta vaaz verdiği ve hafta boyunca çalışmalarını sürdürdüğü belirtilir. Onun yanında ayrıca yardımcı bir öğretmenin de bulunuyordu. RPC, July-August/1884, s. 227, 284; ayrıca bk. Our Banner, June-July/1886, s. 194.

85 McFarland, *age.*, s. 41; HMN, 1889, s. 237; HMN, June-July/1892, s. 112.

86 Bk. McFarland, *age.*, s. 36; HMN, June-July, October, November, December/1892, s. 112, 206-207, 227, 229-230, 254; HMN, June-July/1895, s. 132; Our Banner, July-August/1893, s. 232; Olive Trees, January/1898, s. 26. Bunun yanında, 1890'da kız okuluna gelmiş ve sonrasında burada öğretmenlik yapmış Kerime (Karemie/Karumé Cudsee) isimli genç bir kadın da anılabilir. Bk. Olive Trees, January/1899, s. 10; Olive Trees, March/1902, s. 88. Diğer taraftan, kendisi önceden Nusayri olup küçük yaşta okula alınmış Muallim Ahmet (ö. 1969) de burada vazifeli kişilerden biriydi. Bu şahsın, öncesinde Fatma sonrasında Meryem (ö. 1980) ismini alan eşi de Protestanlığa geçmiştir. Sami Karaçay (d. 1947), Samandağ.

87 Bk. HMN, 1887, s. 90; HMN, July-August/1891, s. 139; HMN, November/1896, s. 194.

88 Bk. Balph, *age.*, s. 73, 96-97, 105, 110, 119; HMN, June-July/1895, s. 132; 26 Aralık sayısı için bk. The Cristian Nation, Vol. 45/1906, s. 7.

malumata göre, Zeytuniye'deki okula tayin edilmiş Amerikan vatandaşı bu şahısla (Mösyö Dadis) ilişkilendirilen bu yazı, esasında İngiltere, Rusya, Almanya, Osmanlı ve yine Bağdat demiryoluyla alakalı geniş analizler içermekteydi⁸⁹. Böyle bir gelişmeyle ilgili malumatın merkeze ulaştırılmasındaki hassasiyet ise yerel idarecilerin, bölgedeki bu yabancıları/misyonerleri yakından takip etme ve şüpheli yaklaşımlarının en basit örneklerinden biri şeklinde değerlendirilebilir.

Cemiyetin Süveydiye'de sahip olduğu binalara⁹⁰ bilhassa dikkat çekilmesi gerekirken, ilerleyen yıllara ait verilerde bu hususla ilgili daha ayrıntılı malumata ulaşılabildiğini söylenebilir. Bahsi geçen kayıtlarda sunulan görsellerden de takip edileceği üzere, Zeytuniye'deki bu misyon merkezinin üst/yukarı (*Upper*) ve aşağı (*Lower*) ev şeklinde tarif edilen iki binası bulunuyordu. Seviye itibarıyla daha yüksekte bulunan bina erkek okuluna aitti. Bugün varlığını koruyan ve dereye yakın bulunan aşağıdaki bina ise kız okuluydu. Her iki okul binasında misyonerin barınmasından dolayı buralar 'ev' olarak da anılmaktaydı⁹¹. 1893'te itibaren her iki binayla ilgili, yeni düzenleme ve tadilat çalışması gündeme gelmişti. Bu bahis üzerinden verilen ayrıntıya göre, erkek okulu iki katlı, düz çatılı bir yapıdaydı. Üst kat, orta büyüklükteki altı odadan ve üç küçük kısımdan; alt kat ise yatılı erkek öğrenci odaları ile bir şapelden oluşuyordu. Antakya tipi kiremitli bir çatıyla örülü aşağı (kız okulu) bina ise o sırada tek katlı idi⁹². Aynı binadaki odalardan birisinde de sıhhi alanda faaliyet (dispanser) yürütülmüştü⁹³.

Planlanan düzenlemeye göre, erkek okulunda, iki misyoner ailenin barınması maksatlı yeni odaların sağlanması düşünülmüştür. Henüz tek katlı olan aşağı binada ise üst katın inşasının yanı sıra, çatının yeniden düzenlenmesi, duvarlardaki toprak biriketin taş malzemeyle değiştirilmesi ve pencere gibi diğer dekorların gözden

89 Metinde özellikle Alman İmparatorluğu'nun yükselen gücü üzerindeki değerlendirme dikkat çekici olmuştur. Arapça el yazısının tercümesi, ek olarak merkeze gönderilmiştir. Ayrıntı için bk. 22 Rebiyülevvelî 1321-5 Haziran 1319 (18 Haziran 1903), BOA. DH. TMIK. M. 150-7. Mevzunun elbette bahsi geçen şahısla ilişkili olduğuna kaniyiz

90 Süveydiye merkezi devraldıktan sonra yürütülen inşaat esnasında, yönetimin muhalefetine karşın, iki bina yapıldığı bilgisi geçmektedir. Ancak bununla ilgili malumat, sınırlı kalmakla beraber, iki binanın geçmişine dair ipucu verebilmektedir. Bk. Our Banner, January/1875, s. 34.

91 Olive Trees, June/1901, s. 167, 239; HMN, December/1896, s. 225-227; HMN, June-July/1893, s. 122; Our Banner, July-August/1893, s. 232-233. J. Boggs Dodds'un görev yaptığı dönemde erkek okulu onun, kız okulu ise Cunningham'ın evi şeklinde tarif edilmiştir. Bk. Ek 1, 2, 3.

92 Bk. Our Banner, July-August/1893, s. 232-233; HMN, June-July/1893, s. 122; 18 Ekim tarihli sayı için bk. The Cristian Nation, Vol. 19/1893, s. 7.

93 Bk. HMN, June-July/1893, s. 145; HMN, July-August/1894, s. 162.

geçirilmesine karar verilmiştir. Bunun yanında ihtiyaç duyulan bu düzenlemeler için özellikle aşağı/kız okulu binasına öncelik verilmesi ve ekim yağmurlarından önce bu işin yapılması için gerekli masrafın cemiyet hazinesinden gönderilmesi istenilmiştir⁹⁴. Ertesi yılın kayıtlarında ise erkek okulundaki tadilat çalışmaları yeniden gündeme gelmiştir. Bu hususla ilişkili tahmini masraf bedeli merkeze bildirilirken, ödeneğin kış mevsiminde sağlanması durumunda, çalışmaların ertesi yılın baharında başlayabileceği de belirtilmiştir⁹⁵. Diğer taraftan 1894'te aşağı binadaki çalışmaların sona ermesiyle beraber⁹⁶ 1895'e kadarki kayıtlara dahil olan tamiratla ilgili gündemde, masraflar için dışarıdan da maddi desteğin sağlandığı anlaşılmaktadır⁹⁷.

Bölgede varlık gösteren salgın hastalıkların yanı sıra ekonomik uğraşlar da bazı zamanlarda cemiyetin aktivitelerinde etkili olmuştur. Muhtelif zamanlarda Süveydiye'de baş gösteren kolera salgınları misyoner faaliyetleri sınırlamış veya etki etmiştir⁹⁸. Bunun yanı sıra bölgedeki zeytin ve pamuk gibi işlere ahali çocuklarının müdahil olmasının da, cemiyet okullarındaki öğrenci sayısına etkide bulunduğu kayıtlardaki örneklerden görülmüştür⁹⁹.

Cemiyetin çalışmaları, Lazkiye'de örneklerinin yaşandığı gibi burada da, diğer Hristiyan din adamlarının muhalefetini doğurmuştur¹⁰⁰. Cemiyetin henüz Süveydiye'deki ilk zamanlarında Easson, 27 Mayıs 1875 tarihli bir mektubunda, Rum piskoposunun çalışmalardan endişe duyduğunu ve cemaatinin Şabattaki dua

94 Kız okulu masraflarının 1250-1550 dolar civarında olacağı düşünülmekte ve bununla ilgili işlemlerin yapılması için Sinod'a başvurulmuştur. Erkek okulu binasının ise gelecek yıla bırakılması uygun görülmüştür. Bk. Minutes, July-August/1893, s. 221; HMN, June-July, November/1893, s. 122-123, 218, 237-238.

95 1894'te sokaktan başlayarak yukarıdaki erkek okuluna uzanan bir duvar örmek istenmişti. Bu maksatla da Cunningham 75 dolarlık (15 Pound) bir katkı sağlamıştı. Bk. Minutes, July-August/1894, s. 255.

96 Bk. HMN, February, March/1894, s. 33, 56.

97 Newyork'tan, Newcastle Şabat okulu gibi kanallardan maddi destek sağlanmıştır. HMN, May, June-July/1894, s. 123, 154; HMN, April, May, June-July/1895, s. 95, 118,155. Yanı sıra, yıllıklarda *The Suadia Building Fund* şeklinde anılan bir fonun varlığı dikkatimizi çekmiştir. HMN, October/1894, s. 222; Minutes, July-August/1895, s. 150, 202, 215, 224.

98 Bk. HMN, June/1891, s. 115; HMN, January/1892, s. 6; 1904 tarihli kolera etkileri için ayrıca bk. Olive Trees, March/1904, s. 56; Balph, *age*, s. 112.

99 Örnek olarak bk. Easson'un malumatına göre, Our Banner, March/1881, s. 93; yine 6 Ekim 1884 tarihli kayıta, pamuk ve zeytinde çalışan çocuklar bahsinde bk., RPC, December/1884, s. 430.

100 Kiremit, *Lazkiye...*, s. 282-283.

toplamlarına katılmalarının yasaklamasından bahsetmiştir¹⁰¹. Başka bir örnek olarak, J. Boggs Dodds da 1894 tarihli malumatında, Osmanlı Devleti'ndeki (Turkey) 'sözde Hristiyan' dediği Rum, Katolik, Cizvit gibi kesimlerin muhalefetine Müslüman cemahtan gelen tepkilerle kıyaslayarak ifadeye çalışmıştır¹⁰². Fakat misyonerlerin buradaki çalışmalarının önündeki engellerden en mühimi, yerel idarecilerin de gayretleriyle, Osmanlı hükümetinden gelmiştir.

Misyoner Çalışmalarına Karşı Osmanlı Devleti'nin Tutumu

Osmanlı Devleti'nin Süveydiye'deki misyoner faaliyetlerine karşı sergilediği yaklaşım, esasen bu hususta takip edilen genel siyasetin bir uzantısıdır. Misyonerliğin, batılı emperyalist politiklardan biri olarak düşünülmesi ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarını ihlal edebilecek bir aşamaya geldiğine kanaat edilmesiyle bu siyaset devreye girmiştir. Misyonerlerin bilhassa, imparatorluk genelinde açtığı dini okullar, Osmanlı yönetiminin dikkatini çeken en mühim mevzularındandır. Osmanlı yönetimi, misyonerlerin Müslüman ahali arasında faaliyet yürütmesine set çekerek aksi gelişmelerin önüne geçmeye gayret etmiştir. Ancak bunun farkında olan¹⁰³ misyonerlerin, Sünni İslam dışında kalan diğer cemaatlere yönelmesi 'sorunun' ve alınacak politik önlemin kapsamını genişletmiştir. Bilhassa misyoner okullarında, bahsi geçen kesimlere mensup olanların mevcudiyeti, yönetim, bu yöndeki hassasiyetini artırarak tedbirleri devreye sokmuştur¹⁰⁴. Yönetimle ilişkileri beklenen düzeyde olmayan bu kesimlerin Hristiyanlaştırılma programlarına dahil edilmesi elbette Osmanlı iktidarının kabul edemeyeceği siyasi sakıncalar kapsamında değerlendirilmiştir. Bunun paralelinde aslında, bu kesimlerin Osmanlı egemenlik dairesi içerisinde yeniden bir yer alması ile ilişkilerin güçlendirilmesi esasına dayalı süreç işlemeye başlamıştır.

101 Our Banner, August/1875, s. 335.

102 HMN, December/1894, s. 266-267.

103 Bk. Baktaya, *age.*, s. 134-138; Talhamy, *agm.*, s. 216, 219, 225; Kiremit, *Lazkiye...*, s. 276-277.

104 Bk. Selim Deringil, "II. Abdülhamid Döneminde Devletin Kamusal İmajının Dönüşümü: İdeolojik Meseleler ve Tepkiler (1876-1908)", *Simgeden Millete, II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, çev. Uğur Peçe, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 112-116; Baktaya, *age.*, s. 134-145, 164; Hakan Mertcan, *Türk Modernleşmesinde Arap Aleviler (Tarih Kimlik Siyaset)*, Karahan Kitabevi, Adana 2013, s. 97-99; Kiremit, *Lazkiye*, s. 293-296; François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 378-380; Ercan Uyanık, "Yabancı Okullarda Eğitim Gören Osmanlı'nın Müslüman Çocukları (1865-1908)", *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 14/Bahar 2017, s. 37; Kiremit, "İnanç ve Tarihte Nusayriler (Arap Alevileri) Üzerine Genel Bir Değerlendirme", s. 722-723.

Bahsedilen çerçeve içerisinde, Lazkiye'den Çukurova'ya uzanan bir alanda yaşayan Nusayrilerin misyonerlerle olan münasebeti, hükümetin bu minvaldeki politik gündeminin bölgedeki en mühim unsurlarından biriydi. Başta Lazkiye'de olmak üzere, Süveydiye'de de bilhassa Nusayri çocukların misyoner mekteplerine alınması, Osmanlı hükümetinin bölgedeki bu faaliyetlere karşı geliştirdiği siyasetin başlıca hassasiyetlerindendi¹⁰⁵. Öyle ki Süveydiye'de idari alanda yapılması öngörülen düzenlemenin (müdürlük) nedenleri arasında dahi *ecnebilerin Nusayriler hakkındaki tahrikat ve ifsadatına...*¹⁰⁶ engel olunması gereği gösterilmişti. Dahası, Kapusen rahiplerinin Hızırbey'de inşa etmek istedikleri kilise mevzusuna dahi, Süveydiye'de önemli bir nüfus kitlesini oluşturan bu ahaliyle ilgili hassasiyet gözetilerek sıcak bakılmamıştı¹⁰⁷. Başka bir kayıta ise, *bu misüllü müessesat-ı dinîyye zahîren maarîf ve insanîyyete hîdmet itmek ve hakikat-i halde ise maddeten ve manen birçok mahazîr-i siyasiyye ba-tevlid eylemek maksadına mübteni*¹⁰⁸ olduğu belirtilerek, Nusayrilerin din değiştirmesine neden olabilecek gelişmelere karşı resmi tutum yansıtılmıştı.

Bu doğrultuda, daha önce Lazkiye'de, 'askerlik vazifesi' üzerinden başlayan çekişmenin¹⁰⁹ yanı sıra Nusayri çocuklarının misyoner mekteplerinden alınması yönünde resmi teşebbüslerde bulunulmuş ve aileler de bu maksatla ikna edilmek istenmiştir. Bu kapsamda, Süveydiye'de de yerel hükümet mercileri, misyonerlerin muhalefetine karşın, Süveydiye'deki bu okulların denetimsiz vaziyetini izale etme gayretine başlamış, aynı zamanda Nusayri (-ve hatta Rum¹¹⁰) çocuklarının bu

105 Bk. Kiremit, *Lazkiye...*, s. 294-295; Uyanık, "II. Abdülhamit ile Amerikan Protestan Misyonerlerinin Eğitim Mücadelesi: Amerika'ya Kaçırılan Nusayri Kızlar", s. 38-39, 52-53; BOA. DH. TMIK. M. 168-7; Uyanık, "Yabancı Okullarda Eğitim Gören Osmanlı'nın Müslüman Çocukları (1865-1908)", s. 4, 9.

106 Bk. 27 Şaban 1300-20 Haziran 1299 (3 Temmuz 1883), BOA. İrade, Şura-yı Devlet (İ. ŞD) 65-3794.

107 Ayrıntı için bk. 18 Zilkade 1311-12 Mayıs 1310 (23 Mayıs 1894), BOA. Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO) 411-30808.

108 Bk. 19 Muharrem 1322-23 Mart 1320 (5 Nisan 1904), BOA. DH. TMIK. M. 168-7.

109 Nusayriler, diğer Müslüman kesim gibi askerlik vazifesiyle yükümlüydü. Protestanlaşma iddiası ise bu işlemin yürütülmesi açısından sakınca yaratmıştı. Bu sebeple askerlik faktörü, hükümetin misyonerliğe karşı gösterdiği tutumun nedenlerinden biriydi. Our Banner, June/1874, s. 206; Olive Trees, May/1902, s. 154. Nusayri üç şahsın, 1873'te askerlik gerekçesiyle tutuklanması bahsinde bk. Kiremit, *Lazkiye...*, s. 278-282; Türkyılmaz, *agt.*, s. 209-210; Talhamy, *agm.*, s. 227.

110 Boogs Dodds'un 1894 tarihli malumatına göre, Süveydiye nahiye müdürü, çocuklarını onların okullarına gönderen üç Rum aileye bir asker yollayıp huzuruna getirmişti. Onlarla yaptığı görüşmede, çocuklarını bu cemiyetin okulundan çekmezlerse kendilerine maddi (5 lira) ceza kesip üç ay hapsedeceğini söylemişti. Ancak Dodds, okul Ekim ayında açıldığında bu çocukların gelmeye devam ettikleri ve ailelerin herhangi bir sorunla karşılaşmadıklarını eklemekteydi. Bk. HMN, April/1895, s. 89-90.

okullarla ilişkisinin koparılmasının teminine çalışmıştı. Öyle ki yönetimin yürüttüğü bu politikanın yansımaları RPCNA'nın kayıtlarından da takip edilebilmektedir. Mayıs 1892 tarihli kayıтта, bir memurun okullarını denetlemek istediği, fakat onların bu talebi reddettikleri belirtilmiştir. Ayrıca yönetimin, fellah yani Nusayri çocuklarının cemiyet okullarına gönderilmesini yasakladığı ve bunun için katı cezalar getirdiği söylenmiştir¹¹¹. Yine 1894 yılının Mart ayındaki bir raporda ise genel olarak, *Nusayriiler arasında açık tek bir okul kalmadığı*, Süveydiye'de de bu ahalinin çocuklarının cemiyetin okullarından alınmasına yönelik talimatın verildiği dile getirilmiştir¹¹². Dahası, 6 Şubat 1899 tarihli mektubunda Meta Cunningham da, yönetimin Nusayri çocukları konusunda sorun yarattığını ve ailelerine benzer talimatta bulunulduğunu belirtmiştir¹¹³. 1907 gibi daha geç tarihli bir kayıтта ise, Protestanlığın, Lazkiye ve Süveydiye'de resmi olarak kabul edildiğinden bahsedilirken, bu habere bir 'parantez açma' gereği duyulmuştur -ki bu gelişme Nusayriileri kapsamıyordu. Üstelik onlardan Hristiyanlığını ilan edenlerin dahi Müslüman olarak kaydedildiği ve yönetimin bu tutumundan dolayı bu ahali arasında İncil vaazının da imkânsızlaştığı ifade edilmiştir¹¹⁴.

Diğer taraftan, misyoner okullarındaki Nusayri çocuklarının mevcudiyeti ve yönetimin bu husustaki takibatı bahsinde, resmî belgelerden ilginç bir malumata rastlanmaktadır. Bahsi geçen cemiyetin Zeytuniye'de varlığı bilinen okullarının dışında, Süveydiye'nin nahiye merkezi Levşiy'e'de de kız ve erkek öğrencilere hitap eden iki binalı başka bir Amerikan Protestan okulunun olduğu bilgisi karşımıza çıkmaktadır. Ancak resmi kayıтта 1866 tarihinde kurulduğu belirtilen¹¹⁵ bu mektebin mensup ya da ilişkili olabileceği misyoner cemiyeti hakkında herhangi bir malumata ulaşılmamıştır. Yaptığımız ayrıntılı incelemelerden, bu okul ile Süveydiye ve çevre bölgelerde faaliyet yürüten misyoner cemiyetleri arasında bir münasebetin olup olmadığına ilişkin net bir sonuca varılamamıştır¹¹⁶. Buna karşın çalışmamız açısından, bahsi geçen yerdeki

111 HMN, June-July/1894, s. 140; Minutes, July-August/1894, s. 255, 297. Cemiyet mensubu Sproull'un Lazkiye'den gönderdiği mektubunda, evvela Süveydiye'den bahsederken hemen ardından hükümetin, çalışmalarına engel olmaya çalıştığını ve onların faaliyet yürüttüğü köylere öğretmen göndermeye çalıştığını belirtirken, bunun Süveydiye ile münhasır bir bilgi olmadığına bizce kanaat edilebilmektedir. RPC, December/1884, s. 430.

112 RPC, July-August/1894, s. 292.

113 Olive Trees, April/1899, s. 107.

114 Olive Trees, June/1907, s. 130, 138-139.

115 Aktaran: Alan, *age*, s. 285-286.

116 Evvela Amerikan Board ile ilişkili olma ihtimaline baktığımızda ikna edici olabilecek herhangi bir bilgiye karşılaşılamadı. Alan, *age*, s. 271-281; *List of American Educational, Religious and Charitable*

bu mektep, muhtemel bağlantılarının ötesinde, Osmanlı Devleti'nin Nusayriilerin misyonerlerle ilişkilerine yönelik hassasiyetini yansıtabilen başka bir örnek olması itibarıyla bizce daha çok önem arz etmektedir.

27 Aralık 1898'de Halep Valisi Raif Paşa'nın ve birkaç gün sonra Naip Mehmet Zühtü'nün Yıldız Sarayı'na çektikleri şifreli telgraflarda, diğer bölgelerdeki Müslüman çocuklarının tespit edildiği gibi, Levşiye'deki bu Amerikan okulunda Nusayri çocuklarının mevcut olduğunun öğrenilmesi üzerine buna müdahale edilmiştir. Tahmini olarak 20 erkek ile 10 kız Nusayri öğrencinin yer aldığı bu mekteplerde, İncil ve Tevrat okunduğu bilgisinden hareketle, bu çocukların buradan çıkarıldığı bildirilmiştir¹¹⁷. 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise yönetimin, buradaki misyoner çalışmalarını takipte olmaya yönelik çabaları sürdürmüştür. Üstelik bölgeden merkeze gönderilen malumatta Levşiye'deki Amerikan okulunun denetimsiz kalmasının sakıncalarına yeniden dikkat çekilmekte¹¹⁸ ve bir süre sonra, misyonerlerle hükümet arasında Nusayri çocukları üzerinden yaşanacak çekişme yeniden gündeme gelmiştir.

Öyle ki Halep Valisi Mecit Paşa'nın merkeze gönderdiği 29 Mart 1904 tarihli şifreli telgrafta, yapılan tahkikatta, yaklaşık 40 yıl önce Levşiye'de izinsiz kurulmuş Amerikan Protestan okulunda Nusayri çocuklarının bulunduğunu belirtmişti. İngilizce, Fransızca ve Arapçanın verildiği bu okullarda, beş yıllık eğitim sürecinde, İncil ve dini mevzuların yanı sıra, fen bilimlerini de kapsayan bir müfredat mevcuttu. Biri Amerikalı (Zac) diğeri Cebel-i Lübnanlı (Filip) olan öğretmenlerin yanı sıra,

Institutions in The Ottoman Empire, Ferbruary, Printed by H. Matteosian, Constantinople 1903; *Official List of American Religious, Educational, Religious and Charitable Institutions in The Ottoman Empire*, May 17, Printed by H. Matteosian, Constantinople 1907, s. 7. Bazı resmî Osmanlı okul cetvellerinde verilen bilgi ise sadece Süveydiye'deki ruhsatsız kız/erkek (zükür ve inas) okullarının mevcudiyetiyle ilgilidir. Bu kayıtlarda, öğrencilerin Nusayri olduğu bilgisi dikkat çekicidir. Bk. 27 Zilhicce 1320 (4 Mart 1903), BOA. Yıldız, Sadaret Resmî Maruzat (Y. A. RES) 122-88; BOA. Yıldız, Perakende Maarif (Y. PRK. MF) 4-66; Alan, *age.*, s. 285-286.

Diğer taraftan aşağıda işleyeceğimiz üzere, Osmanlı resmî kayıtlarında geçen Ahmet ve İsmail isimli şahıslardan yola çıkılırsa, RPCNA'nın 1902 tarihli yullığında da Süveydiye'deki benzer iki isme tesadüf edilmesi, bu okulla ile bahsi geçen cemiyet arasında bir bağlantı kurabilmesi açısından göz önünde bulundurulabilir. Olive Trees, February, May/1902, s. 41, 152-153; BOA. Dahiliye Şifre Kalemî (DH. ŞFR) 324-113.

117 BOA. Yıldız, Perakende Umumi (Y. PRK. UM) 44-96; ayrıca bk. Uyanık, "Yabancı Okullarda Eğitim Gören Osmanlı'nın Müslüman Çocukları (1865-1908)", s. 9.

118 "zükür ve inasa mahsusi büyücek bir Amerikan mektebinin memurin-i mülkiye ve askeriye den hâli bulunan karye-i mezkurenin cesamet ve mikdar-ı nüfusuyla münasib olmadığı cihetle nezaretsiz birağılması mahzurdan salim olmayacağı...". 4 ve 9 Mart 1900 tarihli yazılar için bk. BOA. BEO. 1450-108706; BOA. Dahiliye Mektubi (DH. MKT) 2315-82. Bu bahisle ilişkili ayrıca bk. 27 Mart 1319 (9 Nisan 1903), BOA. DH. ŞFR. 304-126.

daha evvel Nusayri ahalisinden olup din değiştiren İsmail ve Ahmet adında iki kişi daha burada vazifeliydi. Bunlardan İsmail, daha evvel eğitimini tamamlamak için Amerika'ya gitmiş, Ahmet de misyoner okulunda eğitim görüp Hristiyan olmuştu. Bu durumdan hareketle Vali, ..*fırak-ı İslamiyeden ma'dud ve fakat pek cahil ve akaid-i İslamiyeye lüzumu derecesinde gayr-ı vakf...*¹¹⁹ bulunduğunu söylediği Nusayrilerin Hristiyanlaştırılmasının siyasi açıdan yaratabileceği sakıncalar bakımından yeniden resmi yaklaşımı yansıtmış oluyordu. Bu sebeple Sünni ve Nusayri ahalisinden hiç kimsenin öğrenci olarak misyoner okuluna dahil olmasına izin verilmemesi ve bahsi geçen okulun denetlenmesi gereğini vurguluyordu.

Yukarıdan anlaşıldığı üzere, her ne kadar Nusayrilerin İslam dairesi içerisinde olduğu belirtilse de resmi Osmanlı söylem ve algısında onların 'sorunlu' bir inanç anlayışına mensup oldukları yaklaşımı hakimdir. Bunun ise muhtemelen, onların din değiştirebilmeleri ihtimaline zemin yaratabildiğine yönelik resmi kanaati etkilediği düşünülebilir. Bu nedenle misyonerlerin bu ahali üzerindeki Hristiyanlaştırma tasavvurları ve bu bağlamda, siyasi açıdan açığa çıkan sakıncalar meselenin daha etkili ve kalıcı yollarla çözülmesi gereğini doğurmuştur. Bu maksatla Nusayrilerin yaşadıkları yerlerde devlet okullarının açılmasına yönelik çalışmalar bu politikanın en somut unsurlarından biri olmuştur. Bu sayede, Osmanlı tebaası olan Nusayrilerin bu resmi eğitim kurumlarında verilecek eğitimle, evvela resmi İslam (Hanefi) mezhebinin tanınmaları ve elbette devlete olan bağlılıklarının da güçlendirilmesine yönelik imkânın temini amaçlanmıştır¹²⁰.

119 BOA. DH. ŞFR. 324-113; BOA. DH. TMIK. M. 168-7; yine bk. 23 Mart 1320 (5 Nisan 1904), BOA. Y. MTV. 259-28. Bu dosyalardaki farklı tarihlere ait yazışmalarda, bahsi geçen çocuklar için önce dokuz Nusayri bir Sünni öğrenci bilgisi verilmişken, sonraki tarihlerdeki malumatta tamamen Nusayri çocuklar denilmiştir. Diğer bir husus sayıdaki muğlaklıktır. Zira Rum ve Ermeni çocuklarıyla beraber toplamda 70 öğrencinin olduğu söylenen bu mekteplerde, Nusayri çocuklar için yukarıdaki rakamlardan farklı olarak, sonraki yazışmalarda *on kadar zükur ve ol nisbetde inas* öğrencinin mevcut olduğu bilgisi geçmektedir.

120 Genel olarak bk. Deringil, "II. Abdülhamid Döneminde Devletin Kamusal İmajının Dönüşümü: İdeolojik Meseleler ve Tepkiler (1876-1908)", s. 113-116; Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 73, 113-114; Baktıaya, *age.*, s. 138-139, 153, 161-162; Kiremit, *Lazkiye...*, s. 293-296; İlker Kiremit, "Osmanlı'nın Nusayri Algısı", Basılmış Özet, *Türk Sosyal Bilimler Derneği 16. Sosyal Bilimler Kongresi*, 2019, s. 69-70; Sacit Uğuz, "İhtida/Tashih-i İtikad ve Takiye Tartışmaları Altında Osmanlı'nın Son Döneminde Nusayriler", *Kahramanmaraş Sütlü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 2/S. 16, 2019, s. 784, 787-790. Bu bahse örnek olarak, Halep'ten Naib Mehmet Zühdi'nin merkeze gönderdiği 2 Ocak 1899 tarihli yazısında, Süveydiye Nusayrilerin Levşiye'deki Amerikan okuluna gitmesi ve yine başka bir misal örnek üzerinden *akaid-i ehl-i Sünnet ve erkan-ı din-i mübini talim itmeleri* gereğini paylaşıyordu. BOA. Y. PRK. UM. 44-96; ayrıca bk. Bilgili vd., *age.*, s. 157.

Üstelik iktidarın kabul ettiği inanç esasları dairesine müdahil olmaya yönelik onlardan gelen talepler Osmanlı yönetimiyle Nusayriler arasındaki ilişkilere yeni bir alan açmıştır¹²¹.

19. yüzyılın sonlarında, bahsi geçen gelişmeler ve devletin tasavvur edilen siyasası gereğince başta Lazkiye çevresi olmak üzere Nusayri ahalisinin yaşadığı Antakya gibi bölgelerde okulların açılması ve Nusayrilere resmî usullerle eğitim verilmesi çalışmalarına başlanmıştır¹²². Öyle ki RPCNA mensupları, yaşanan bu gelişmeyi, *İncil (ve İlmihal)'in yerini Kuran'ın alması*¹²³ şeklinde değerlendirmişlerdir. Bayan Cunningham da, 6 Şubat 1899 tarihli malumatında üzüntüsünü belirtirken, yönetimin Nusayri çocuklarına inancı öğretecek Müslüman öğretmenlerin artık oralarda bulunduğundan bahsetmiştir. Fakat yaşanan süreci 'fırtına' teşbihiyle izah ederken, çocukların yeniden okula döneceğinin temennisini de eklemiştir¹²⁴. Diğer taraftan, yönetimin Nusayriler için yapmaya başladığı okulların Süveydiye bölgesindeki örneklerden biri *Mısrakiye Köyü*'nde idi. 1896 yılına ait bir kayıta, öğretmen tayini bahsinden hareketle, bu ahali için Antakya'nın Köprübaşı Köyü'nün yanı sıra Telil Hanbelas ve Yakto denilen yerlerde kurulan okullardan birinin de adı geçen yerde açıldığı anlaşılmaktadır¹²⁵. 1899'a geldiğindeyse bu sefer, *Zeytuniye*

121 Nusayrilerin bilhassa camilere girmek istemeleriyle ilişkili talepleri ve buna müteakip temayülleri pragmatik nedenlerle ilişkilendirilerek takkiye yaptıkları düşünülebilir. Genel olarak bu bahis ve ayrıntıyla ilişkili bk. Kiremit, "İnanç ve Tarihte Nusayriler (Arap Alevileri) Üzerine Genel Bir Değerlendirme", s. 723-725, 727; Kiremit, *Lazkiye...*, s. 295-298, 212-213; Mertcan, *age.*, s. 101-102; Talhamy, *agm.*, s. 232; Tozlu, *agm.*, s. 83-89. Diğer bir husus, Antakya örneğinde görüldüğü üzere, Nusayrilerin camilere girme talepleri yüzyılın ortalarına denk gelen daha erken yıllara gidebilmekteydi. Bk. Uğuz, *agm.*, s. 784-785.

122 Geniş olarak bk. Kiremit, *Lazkiye...*, s. 294-313; Georgeon, *age.*, s. 378-380; resmi yazışmalar için bk. Bilgili vd., *age.*; Talhamy, *agm.*, s. 230-231.

123 RPC, July-August/1894, s. 292.

124 Olive Trees, April/1899, s. 107.

125 1 Cemaziyelevvel 314-26 Eylül 312 (8 Ekim 1896), BOA. Maarif, Mektubi (MF. MKT) 348-60. Vilayet yıllıklarına göre Mısrakiye, Süveydiye Nahiyesine bağlıdır. Ayrıyeten Telil Hanbelas ile Yakto köyleri ise Karamurt ve Harbiye Nahiyeleri dahilindedir. Bk. HVS, 1321, s. 288-289; HVS, 1323, s. 313-314.

Bunun yanında başka kayıtlardan, Mısrakiye'nin dışında Levşiye, Mağayrun gibi Süveydiye idaresine bağlı köylerde de okullara rastlanılmaktadır. Ancak bunlarla, konumuzla bağlantılı doğrudan ilişkilendirme yapabileceğimiz bir bilgiyle karşılaşamadık. 29 Rebiyülevvel 1313-6 Eylül 1311 (19 Eylül 1895), BOA. MF. MKT. 275-7; 1 Zilkade 1313 (14 Nisan 1896), BOA. MF. MKT. 288-39. Diğer taraftan Nusayri nüfusunun mevcudiyeti itibarıyla, Tozlu, buradaki okulları da bu ahaliyle ilişkilendirmiştir. Bk. Tozlu, *agm.*, s. 85, 96-98.

Köyü'nde bir okulun açılması gereği gündem olmuştur¹²⁶. Vali Raif Paşa'nın merkeze gönderdiği telgrafta, yine Amerikan okulunda bulunan Nusayri çocuklarının buradan alınmasına çalıştıklarını belirlerken, bir okulun açılması lüzumuna da izahat getirmiştir. Bununla beraber Vali, hem Müslüman hem de Nusayri çocuklarının yabancı mekteplere gitmelerinin önlenmesinin sadece okul kurarak sağlanamayacağına dikkat çekmiştir. Açılan okullara devamın mecburi tutulması ve ayrıca denetim yapılması gereğince gezici müfettişin vazifelendirilmesi lüzumunu eklemiştir. Bir süre sonra ise Ahmet Hamdi Efendi adlı bir müfettiş, İskenderun ve Antakya'daki okulları denetlemek üzere görevlendirilmiştir¹²⁷. Diğer taraftan, aslında valinin dikkat çektiği hassasiyetin önemi, geçen zaman sonrasındaki gelişmelerle kendini göstermiştir. Öyle ki 1911 Mayıs'ında, Halep Maarif Müdürü'nün merkeze gönderdiği yazıda, Antakya'daki köylerde bulunan Nusayrilerin *tenvir-i efkar ile bazı misyonerlerin ifşalatından kurtarılmalan*¹²⁸ hususunda açılmış okulların mülki memurların etkisiyle kapalı kaldıklarını bildirmiştir. Nusayrilerle ilgili bu durumun zaman kaybedilmeden çözülmesi ve bu okulların yeniden açılması gereği de dile getirilmiştir.

Yukarıda belirtildiği gibi, hükümetin bu müdahaleleri elbette bölgedeki misyoner çalışmalarına etkide bulunmuştur¹²⁹. Bununla beraber cemiyet, Süveydiye'deki faaliyetlerini bir süre daha devam ettirmiştir¹³⁰. Diğer taraftan 1914 sıralarında,

126 İcra edilen çalışmalar kapsamında, ihtida ettiği kabul edilen Nusayrilerden Hristiyanlığa girenlerin (tanassar) olduğuna yönelik duyum üzerine, Nusayri çocuklarının Amerikan okullarından alınması bahsiyle, Hızırbey Köyü'ndeki mektebe yakın olduğu belirtilen Zeytuniye'deki Müslüman çocuklar için çare olarak mektep inşası gereği belirtilmiştir. BOA. MKT. MF. 437-33; Bilgili vd., *age.*, s. 329. Diğer taraftan, RPCNA'dan J. Boggs Dodds'un 1895 tarihli malumatında hükümetin, onların bölgesinde, Nusayriler için açtığı ve 120 öğrencinin alındığı okulun kapandığı bilgisini vermiştir. Bu ise, bahsi geçen köyde, 1899 tarihinden önce de bir devlet okulunun varlığına kanaat verebilmektedir. Bk. HMN, June-July/1895, s. 136.

127 9 Şubat 1314 (21 Şubat 1899), 21 Rebiyülahir 1317-16 Ağustos 1315 (29 Ağustos 1899) tarihli yazılara bk. BOA. MKT. MF. 437-33; Bilgili vd., *age.*, s. 329; Tozlu, agm., s. 101.

128 BOA. Maarif, Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalemî (MF. İBT) 320-32.

129 Ancak RPCNA cenahından bakıldığında, Nusayri çocuklarının bu okullarla temaslarının halen sürdüğüyle ilişkili malumat verilmiştir. Olive Trees, July/1899, s. 211; Olive Trees, April/1902, s. 117, 199; Öyle ki 1910 tarihli kayıta 170 civarında Fellah/Nusayri ile Müslüman ve Rum Ortodokslardan katılımın olduğu belirtilmiştir. Olive Trees, November/1910, s. 249. Diğer taraftan misal, Dr. Balph eserinde, Lazkiye'de Nusayriler arasındaki faaliyetlerin yeniden kurulmasına yönelik teşebbüslerde yaşanan dalgalanmaları ve olumsuz neticeleri yansıtabilmiştir. Bk. Balph, *age.*, s. 107, 137, 144-145.

130 Kayıtlarda rastladığımız malumatın hareketle, bk. Olive Trees, May/1908, s. 104, 130, 132, 138, 140-141; Dr. J. M. Balph'ın 8 Aralık 1908 raporu için bk. Olive Trees, February/1909, s. 31, aynı yılın March ve July kayıtları için bk. s. 57, 158-159.

cemiyetin Zeytuniye'deki malum binalarıyla ilgili resmî kayıtların gözden geçirilmesi ve vergiden muaf edilmesi yönünde Amerikan sefaretinden talep gelmiştir¹³¹. Bu vesileyle Süveydiye'deki idari amirin verdiği malumattan, kız okulunun faaliyet dışı bir vaziyette bulunduğu bilgisi, buradaki vaziyeti yansıtmaya açısından önem arz etmiştir¹³². Dahası, 1919'a gelindiğinde, cemiyet kayıtlarından birisindeki gözlem raporundan da görüldüğü üzere, Süveydiye'deki cemiyet binalarının oldukça bakımsız ve âdeta eski işlevini yitirmiş bir hâle geldiği anlaşılmaktadır¹³³. Yanı sıra bu merkezin, daha önce zikrettiğimiz, Antakya'daki misyonerlere (İrish and Scotch Board'a) devredilmesi düşüncesi bu sıralarda akıllardaydı¹³⁴. Nihayetinde, 1923 yılında bu transfer resmen yapılmış¹³⁵ ve burası, sonrasında, bahsi geçen yeni cemiyetle anılmaya başlanmıştır¹³⁶. Bu gelişme ise uzun yıllardan beri Süveydiye'de varlık gösteren RPCNA'nın buradaki tarihi kapanışının göstergesi olmuştur.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Süveydiye, Protestan misyonerlerin ilgi gösterdiği ve yönetimle çekişmelerin yaşandığı bölgelerden birisi olmuştur. Bugün 'geçmişin sadece bir kısmını' günümüze ulaştırabilen tarihî bina, uzun soluklu

131 BOA. BEO. 4301-322524; BOA. Hariciye, İstişare Odası (HR. HMS. İSO) 86-15.

132 Özetle, kız mektebinin açık olmaması, çanın olduğu binadaki kilisenin kaydının bulunmaması ve benzer hususlar resmi tescil işlemi açısından sorun teşkil edebilmiştir. İlgili detay ve muhtelif yazışmalar için bk. BOA. HR. HMS. İSO. 86-15.

133 Kaptan Samuel Edgar'ın 27 Şubat raporu için bk. Olive Trees, June/1919, s. 402. Buna rağmen, 1922 tarihli kayıta Süveydiye'deki iki okulda 98 öğrencinin olduğu bilgisi verilmiştir. Olive Trees, June/1922, s. 89. Ancak bunun, 'kayıtlı öğrenci bilgisine karşılık geldiği kanaatindeyiz.

134 Bk. Olive Trees, June/1920, s. 124; Olive Trees, July/1922, s. 107.

135 31 Ekim sayısı için bk. The Cristian Nation, Vo. 78/1923, s. 1. Ulaştığımız malumata bakılırsa, geçen zaman içerisinde bu binaların kullanım fonksiyonlarında değişikliğin yaşandığı düşünülebilir. Zira RPCNA'nın kız okulu olarak kullandığı, hali hazırdaki binanın yatakhane, yemekhane gibi bir işlev kazanması, daha yukarıdaki yapının ise okul binası olduğuyula ilgili malumat bunu desteklemektedir. Kaynak: Mişel Atik (d. 1956), Samandağ; ayrıca bk. Zubari, *age.*, s. 63. Daha yakın bir dönemde ise bu binalar, Arapça kursunun yanı sıra ipek böceği üretimine dönük bir mekân olmuştur. Kaynak: Barbara Yazırhoğlu (d. 1934), Samandağ. Daha önemlisi, misyonerlik faaliyetlerine katılmış olan Muallim Ahmet'in torunu olan Suphi Karaçay'ın oğlu, 1947 Samandağ doğumlu Sami Karaçay, 30 yıl boyunca şuan ki binanın ikinci katında yaşadıklarını belirtmiştir.

136 1936'lara kadar uzanan bilgi için bk. McFarland, *age.*, s. 77, 80. Ancak bilgi ve süreç açısından bir bağlantı boşluğu yaratabileceği düşünülebilecek dikkat çekici örnek, daha üst kısımdaki erkek okulu binasının, I. Dünya Harbi'nden sonra Fransızların kontrolüne girmesiyle ilgilidir. Araştırma bilgisine göre, Fransızlar burayı okul olarak kullanmış ve bu yüzden bahsi geçen yapı onların adıyla anılmıştır. Bk. Çelik, *age.*, s. 259.

misyonerlik faaliyetlerinin bölgedeki izlerini taşıması itibarıyla önem kazanmaktadır. Süveydiye'deki misyonerlik çalışmaları ve bunun somut izlerini taşıyan tarihi mekânla ilişkili, daha sistematik ve ayrıntıya yer verilen bu araştırmayla, bölge tarihine katkı sunulabildiği umulmaktadır. Üstelik muhtelif kaynakların değerlendirilmesiyle ortaya çıkan yeni verilerin yanı sıra temin edilen görsel öğelerin de çalışmaya katılması, konuyla ilgili bilgi unsurlarını çeşitlendirmiştir.

Diğer taraftan, bu çalışmaya başlarken dikkati çeken ilk husus, yukarıda bahsedilen tarihi binanın neden 'İngiliz Okulu' olarak anılmasıdır. Akla önce Yatesler gelse de, bu ikna edici bir neden oluşturamamaktadır. Zira RPCNA'nın bölgedeki uzun süreli varlığı ve yaratabileceği etkiler günümüze daha yakın bir zaman kesitinde işlemiştir. Netice itibarıyla bu ismin, son olarak bahsedilen ve buradaki misyon merkezinin denetimini üstlenen Antakya'daki İskoç-İrlanda Kilisesi cemiyetinden hareketle ortaya çıktığı ihtimaline kaniyiz¹³⁷.

Süveydiye'de misyonerliğe zemin yaratan Yateslerin, aslında 'yumuşak bir geçiş' sonrasında mirasını devralan Amerikan cemiyeti RPCNA, uzun bir zaman sürecinde bölgede varlık göstermeye çalışmıştır. Özellikle RPCNA, buradaki çalışmaları daha kurumsal düzeye yükseltmeye ve yerel ahali arasındaki etkisini genişletmeye gayret etmiştir. Genel olarak bakıldığında, Protestan misyonerlerinin bölgede süregelen çalışmalarında, eğitim en işlevsel bir fonksiyona sahip olmuştur. Ancak bunun dışındaki diğer yöntem ve enstrümanlar da devreye sokularak misyonerlik programlarında somut bir gelişme görmek istemişlerdir. Buna karşın, diğer cenahta, Osmanlı yönetimi de kendi egemenlik haklarına yönelik oluşan sakıncalar üzerinden, imparatorluk genelinde işleyen siyasetle burada da misyonerlerin karşısına çıkmıştır. Misyonerlerin özellikle Nusayri ahali üzerindeki tasavvurları, Osmanlı'nın misyonerlere karşı siyasetinin bölgedeki yansımalarının başat mevzuu olduğu görülmektedir.

Protestan misyonerlerinin, uzun yılları kapsayan bir süreçte Süveydiye'deki mevcudiyetleri, siyasi olduğu kadar elbette kurulan ilişkiler ağıyla bölgede sosyal etki yarattığını tahmin etmek zor değildir. Fakat bu çalışmalarıyla, bölge ahali arasında hedeflenen inanç dönüşümünün yaratılmasında başarısız kaldıkları söylenebilir¹³⁸.

137 Mişel Atik (d. 1956, Samandağ)'in belirttiği üzere, yukarıdaki binanın/okulun tavanındaki döşeme taşlarında "Made in England" yazılıydı. Bu bahisle ilgili, belki de bu küçük örnek dahi etki etmiş olabilir.

138 Öyle ki bugün sadece, cemiyete dahil olmuş Muallim Ahmet'in ailesinin Protestan mezhebine mensubiyeti sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Yaptığımız görüşmelerde başka bir örneğin mevcudiyeti gösterilmemiştir. Bk. Sami Karaçay (d. 1947), Samandağ; Yusuf Yazırhoğlu (d. 1933), Samandağ; Mişel Atik (d. 1956), Samandağ.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi (BCA)**

BCA. 189-3-2; 195-31-20.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO): 1450-108706; 411-30808; 4301-322524.

Dahiliye Mektubi (DH. MKT): 2315-82.

Dahiliye, Şifre Kalem (DH. ŞFR): 304-126; 324-113.

Dahiliye, Tesri-i Muamelat Komisyonu (DH. TMİK. M): 150-7; 168-7.

Hariciye, İstişare Odası (HR. HMS. İSO): 86-15.

İrade, Şura-yı Devlet İ. ŞD): 65-3794.

Maarif, Tedrisat-ı İbtidaiyye Kalem (MF. İBT): 320-32.

Maarif, Mektubi (MF. MKT): 275-7; 288-39; 348-60; 437-33.

Yıldız, Mütenevvi (Y. MTV): 259-28.

Yıldız, Perakende Askeri (Y. PRK. ASK): 133-9.

Yıldız, Perakende Maarif (Y. PRK. MF): 4-46; 437-33.

Yıldız, Perakende Umumi (Y. PRK. UM): 44-96.

Yıldız, Sadaret Resmi Maruzat (Y. A. RES): 122-88.

Görüşmeler

Barbara Yazırhoğlu (d. 1934), Samandağ.

Mişel Atik (d. 1956), Samandağ.

Sami Karaçay (d. 1947), Samandağ.

Yusuf Yazırhoğlu (d. 1933), Samandağ.

Salnameler ve Basın Arşivi

Halep Vilayet Salnameleri (HVS): 1285 (2. Defa); 1289 (6. Defa); 1290 (7. Defa); 1306 (17. Defa); 1320 (30. Defa); 1321 (31. Defa); 1322 (32. Defa); 1323 (33. Sene).

Pall Mall Gazette, Monday 29 April, 1872, s. 8.

The New York Herald, Wednesday Morning, May 24, 1843, s. 2.

The Times, New Bloomfield, Pa, June 4, 1872, s. 8.

RPCNA Kayıtları

- The Christian Nation: Volume 19/1893, Volume 44/1906, Volume 45/1906, Volume 78/1923.
- Herald of Mission News (HMN): 1887, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897.
- Minutes of The Synod of The Reformed Presbyterian Church of North America (Minutes): 1876, 1884, 1893, 1894, 1895, 1896, 1898; 1909.
- Olive Trees: 1898, 1899, 1901, 1902, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1919, 1920, 1922.
- Our Banner: 1874, 1875, 1879, 1880, 1881, 1882, 1883, 1885, 1888, 1890, 1893.
- The Reformed Presbyterian: 1859, 1860, 1861.
- The Reformed Presbyterian and Covenanter (RPC): 1874, 1875, 1876, 1879, 1880, 1884, 1886, 1887, 1891, 1894.

The Missionary Herald Kayıtları

1839, 1841, 1847, 1866.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Akgün Karal, Seçil, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Mormon Misyonerler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Alan, Gülbadi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2005.
- Alumni Cantabrigienses*, A Biographical List of All Known Students, Graduates and Holders of Office at the University of Cambridge, from the Earliest Times to 1900, Compiled by J. A. Venn, Part II, From 1752 to 1900, Volume VI, At The University Press, Cambridge 1954.
- Aslan, Cahit, *Fellahlar'ın Sosyolojisi, Arapşakları, Nusayriler, Hasibiler, Kılaziler, Haydariler, Arap Alevileri*, Karahan Kitabevi, Adana 2015.
- Baktıaya, Adil, *Osmanlı Suriyesi'nde Arapçılığın Doğuşu, Sosyo-Ekonomik Değişim ve Siyasi Düşünce*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- Ralph, James McKinnis, *Fifty Years of Mission Work in Syria*, Syria-Latakia 1913.
- Barker, John, *Syria and Egypt under The Last Five Sultans of Turkey: Being Experiences, During Fifty Years, Of Mr. Consul-General Barker, Chiefly from His Letters and Journal*, Edited by His Son, Edward B. B. Barker, In Two Volumes, Vol. II., Samuel Tinsley, London 1876.

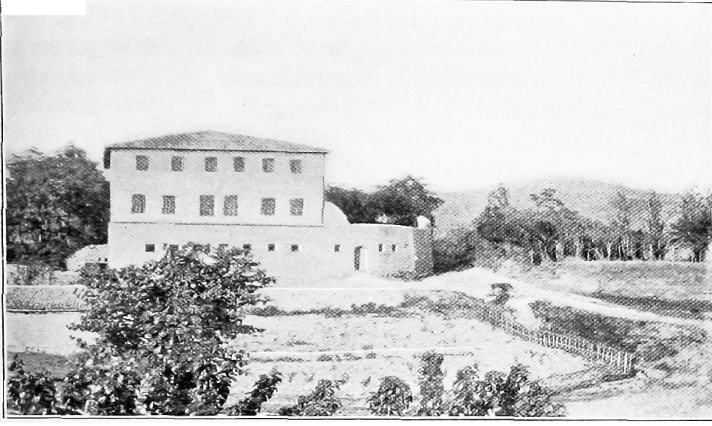
- Bulut, Faik, *Ortaoğu'nun Solan Renkleri, Bedeviler, Çerkesler, Nusayriler, Dürziler, Yezidiler*, Berfin Yayınları, İstanbul 2003.
- Çelik, Cahit, *Çağlar İçinde Samandağ, Süveydiye, Seleucia*, Liman Yayıncılık, Ankara 2019.
- Darkot, Besim, "Süveydiye", *İslâm Ansiklopedisi*, C 11 (Suğd-Tarika), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 253-255.
- Demir, Yaşar, *Fransa'nın Yakandoğu Politikaları, Suriye ve Hatay*, Mostar, İstanbul 2013.
- Deringil, Selim, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji, II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev. Gül Çağalı Güven, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Deringil, Selim, "II. Abdülhamid Döneminde Devletin Kamusal İmajının Dönüşümü: İdeolojik Meseleler ve Tepkiler (1876-1908)", *Simgeden Millete, II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, çev. Uğur Peçe, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 111-139.
- Edgar, Willam J., *History of the Reformed Presbyterian Church of North America 1871-1920, Living by Its Covenant of 1871*, Crown&Covenant Publication, Pittsburgh 2019.
- Glasgow, W. Melancthon, *History of The Reformed Presbyterian Church in America: With Sketches of All Her Ministry, Congregations, Mission, Institutions, Publications, Etc., and Embellished with over Fifty Portraits and Engravings*, Hill&Harvey, Publishers, Baltimore 1888.
- Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- Halm, H., "Nusayriyya", *The Encyclopaedia of İslam*, New Edition, Vol. VIII (Ned-Sam), E. J. Brill, Leiden 1995, s. 145-148.
- Kass, Amalie M., "The Syrian Medical Aid Association: British Philanthropy in The Near East", *Medical History*, 31, 1987, s. 143-159. (<https://doi.org/10.1017/S0025727300046548>).
- Kiremit, İlker, "İnanç ve Tarihte Nusayriler (Arap Alevileri) Üzerine Genel Bir Değerlendirme" (Bildiri), *Bingöl Üniversitesi Geçmişten Günümüze Alevilik I. Uluslararası Sempozyumu*, 03-05 Ekim 2013, Bingöl 2014, s. 712-730.
- Kiremit, İlker, *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Sancağı: Lazkiye (1864-1918)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2019.

- Kiremit, İlker, “Osmanlı’nın Nusayri Algısı”, Basılmış Özet Kısmı, *Türk Sosyal Bilimler Derneği 16. Sosyal Bilimler Kongresi*, Ankara 2019.
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadolu’daki Amerika, Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, İmge Kitabevi, Ankara 2000.
- Köker, Osman, “Antakya, İskenderun ve Musa Dağı Ermenileri”, *Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu’ndan Kartpostallarla Antakya, İskenderun ve Musa Dağı Ermenileri*, ed. Osman Köker, Bir Zamanlar Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 8-23.
- List of American Educational, Religious and Charitable Institutions in The Ottoman Empire*, Ferbruary, Printed by H. Matteosian. Constantinople 1903.
- Mertcan, Hakan, *Türk Modernleşmesinde Arap Aleviler (Tarih Kimlik Siyaset)*, Karahan Kitabevi, Adana 2013.
- Mcfarland, A. J., *Eight Decades in Syria, Published by The Board of Foreign Mission of The Reformed Presbyterian Church in North America*, Printed and Distributed by The Publication Board, Covenanter Witness, Topeka 1937.
- Nusayrîler, Tarih, İnanç, Edebiyat ve Kaynakça*, haz. Selahattin Tozlu-Naim Ürkmez, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2017.
- Official List of American Religious, Educational, Religious and Charitable Institutions in The Ottoman Empire*, May 17, Printed by H. Matteosian, Constantinople 1907.
- Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nusayrîler ve Nusayrîlik (1745-1920)*, haz. Ali Sinan Bilgili-Selahattin Tozlu-Uğur Akbulut-Naim Ürkmez, Gazi Üniversitesi, Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi, Ankara 2010.
- Ortaylı, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara 2014, s. 312-332.
- Richter, Julius D. D., *A History of Protestant Missions in The Near East*, Fleming H. Revell Company, New York vd. 1910.
- Shemmassian, Vahram Leon, *The Armenian Villagers of Musa Dagh: A Historical-Ethnographic Study, 1840-1915*, Ph. D. Thesis (UMI Number: 9634310), University of California, Los Angeles 1996.
- Talhamy, Yvette, “American Protestant Missionary Activity among the Nusayris (Alawis) in Syria in the Nineteenth Century”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 47/No. 2, March 2011, s. 215-236.
- The Encyclopaedia of Missions*, Descriptive, Historical, Biographical, Statistical, Vol. II, Edited by Rev. Edwin Munsell Bliss, Funk&Wagnalls, The United States 1891.

- Thompson, F. Owen, *Sketches of The Ministers of The Reformed Presbyterian Church of North America, From 1888 to 1930*, Iowa 1930.
- Tibawi, A.L., *American Interests in Syria 1800-1901, A Study of Educational, Literary and Religious Work*, Clarendon Press, Oxford 1966.
- Tozlu, Selahattin, “Osmanlı Arşiv Belgelerinde Antakya ve İskenderun Nusayrileri (19. Yüzyıl)”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 54/Bahar, Ankara 2010, s. 79-110.
- Türkyılmaz, Zeynep, *Anxieties of Conversion Missionaries, State and Heterodox Communities in The Late Ottoman Empire*, A Dissertation Submitted in Partial Satisfaction of The Requirements for The Degree Doctor of Philosophy in History, University of California, Los Angeles 2009.
- Uğuz, Sacit, “İhtida/Tashih-i İtikad ve Takiye Tartışmaları Altında Osmanlı'nın Son Döneminde Nusayriler”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 2/S.16 2019, s. 777-802. doi: 10.33437/ksusbd.582846.
- Uyanık, Ercan, “II. Abdülhamit ile Amerikan Protestan Misyonerlerinin Eğitim Mücadelesi: Amerika'ya Kaçırılan Nusayri Kızlar”, *Kebikeç*, S. 37, 2014, s. 35-56.(<https://kebikecdergi.org/sayilar/sayi-37-icindekiler-2/>).
- Uyanık, Ercan, “Yabancı Okullarda Eğitim Gören Osmanlı'nın Müslüman Çocukları (1865-1908)”, *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, S.14/Bahar, 2017, s. 1-29.
- (https://diyalektologcom/?mod=tammetin&makaleadi=&makaleurl=1745610000_ERCAN%20UYANIK1.pdf&key=37160).
- Yates, William Holt M. D., *The Modern History and Condition of Egypt, Its Climate Diseases and Capabilities*, Exhibited in A Personal Narrative of Travel in That Country, Vol. II., Smith, Elder and Co., 65, Cornhill, London 1843.
- Zubari, İsmail, *Samandağ, Al-Mina, Seleucia Pieria, Süveydiye*, Samandağ 21. Yüzyıl Derneği Yayınları, Samandağ 1998.

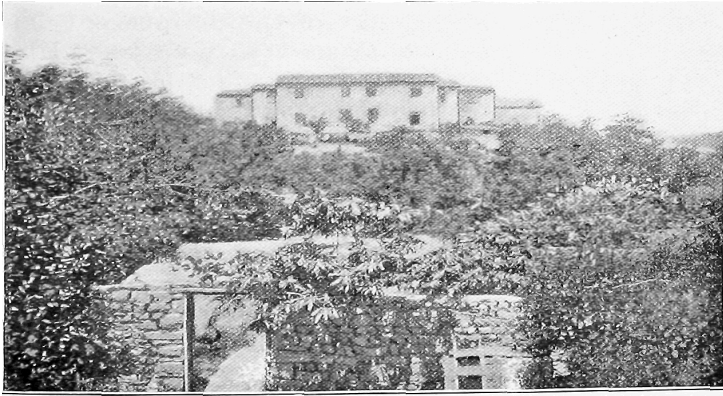
İnternet Kaynakları

<http://www.childrenshomes.org.uk/ParsonsGreen5LFPRI/>(14. 11. 2021).

EKLER

Miss Cunningham's House—South View.

Ek 1: Cunningham'ın Evi. HMN, December/1896, s. 227.

Home of Rev. J. Boggs Dodds and Boys' School.

Ek 2: J. Boggs Dodds'un Evi ve Erkek Okulu. HMN, December/1896, s. 225. Yakın zamanda yaptığımız incelemelerde bu binadan çok az izlerin kaldığını gördük. Üstelik aynı alanda, harap olmuş bir Protestan mezarlığın olduğu bilgisine de ulaştık. 1956 Samandağ doğumlu Mişel Atık, bu tarihi yapıda, çocukluğunda kendisinin de takip ettiği, Muallim Ahmet'in Protestan olan eşi Meryem Hanım tarafından Arapça kursunun verildiğini belirtmiştir. Sonrasında binanın 12 Eylül (1980) askerî yönetimine müteakip, daha evvel Samandağ'da Mal Müdürü vazifesinde bulunan, belediye başkanının idaresi döneminde yıkılan eski binalar arasında buranın da olduğunu söylemiştir.

Ek 3: Yukarı ve Aşağı Evler şeklinde anılan misyon binaları. Tepedeki erkek okulu, daha aşağıdaki bina, Cunningham'ın evi ve kız yatılı okulu işlevine sahipti. Olive Trees, August/1901, s. 239.

Ek 4: Bugün, 'İngiliz Protestan Okulu' şeklinde anılan ve aslında, yukarıda da görüldüğü üzere, kız okulu olduğu anlaşılan binanın şimdiki hâli. Resim bize aittir. Binanın benzer resimleri için ayrıca bk. Çelik, *age.*, s. 258-261; Zubari, *age.*, s. 63.

Ek 5: Nusayri (Fellah) ve Hristiyan kökenli erkek okulu öğrencileri. *Olive Trees*, August/1901, s. 237.

Ek 6: Kız okulunun öğrencileri. *Olive Trees*, September/1902, s. 262.

Birinci Dünya Savaşı'nda Cebel-i Lübnan'da İaşe Buhranı: Osmanlı
Hükûmeti'ne Yönelik Avrupa ve ABD Kamuoyundaki İddialar

Celil Bozkurt*

Öz

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte ülke genelinde bir iaşe sorunu yaşandı. Özellikle Dördüncü Ordu'nun konuşlandığı Suriye, Filistin ve Hicaz Cepheleri, iaşe sorununu en çok hisseden bölgeler oldu. İtilaf Devletlerinin bölgeye denizden uyguladığı abluka ve savaşın beraberinde getirdiği sorunlar, Cebel-i Lübnan'daki iaşe sorununu bir açlık felaketine dönüştürdü. Osmanlı Hükûmeti, yoğun çabalarına rağmen Cebel-i Lübnan'da yaşanan açlık sorununa köklü çözümler getiremedi. ABD ve Avrupalı devletlerin Cebel-i Lübnan'a yönelik yardım girişimleri, İtilaf Devletleri tarafından engellendi. Savaş yıllarında Cebel-i Lübnan'da binlerce masum insan, açlık felaketinin kurbanları oldu. İtilaf Devletleri, Osmanlı Hükûmeti'nin Cebel-i Lübnan halkını kasten aç bıraktığı ve bölgeye gelen yardımları engellediğini iddia etti. İtilaf Devletlerinin savaş boyunca sürdürdüğü iddialar, Avrupa ve ABD kamuoyunda Osmanlı Hükûmeti'ne karşı bazı suçlamalara neden oldu. Osmanlı Hükûmeti'ne yönelik iddialar, Hükûmet ile Suriye ve Cebel-i Lübnan ruhanisi tarafından tezkip edildi.

Anahtar Kelimeler: Cebel-i Lübnan, Suriye, Cemal Paşa, iaşe sorunu, Amerikan yardımları.

* Doç. Dr., Düzce Üniversitesi, Akçakoca Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü,
Düzce/TÜRKİYE, celilbozkurt@duzce.edu.tr ORCID: 0000-0001-6103-1642

Food Crisis during the First World War in Mount Lebanon and Allegations Against the Ottoman Government in Europe and America Public Opinion

Abstract

With the Ottoman Empire entering the First World War, there was a food supply problem throughout the country. In particular, Syria, Palestine and the Hejaz Fronts where the Fourth Army was deployed were the regions that felt the food problem most. The food problem in Mount Lebanon, whose life veins were cut off due to the sea blockade of the Entente States and problems with the war, turned into a disaster of hunger. Despite its intense efforts, the Ottoman Government could not bring radical solutions to the hunger problem in Mount Lebanon. The aid attempts of the USA and European states towards Mount Lebanon were blocked by the Entente States. During the war years, thousands of innocent people in Mount Lebanon became victims of the famine disaster. The Entente States claimed that the Ottoman Government deliberately starved the Mount Lebanese people and prevented aid from the region. The Entente States' claims throughout the war led to some accusations against the Ottoman Government in the European and US public opinion. The accusations against the Ottoman Government were denied by the Government and the Syrian and Jabal-i Lebanon clergy.

Keywords: Mount Lebanon, Syria, Cemal Pasha, Food crisis, American aids.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan ederek Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte ülkede iâşe sorunu başladı. Osmanlı Hükûmeti, doğal olarak ordunun ihtiyaçlarının önceleyen bir savaş ekonomisine yöneldi. Bu bağlamda temel besin maddelerinin ihracatı yasaklandı ve mevcuduna el konuldu. Nakliye araçları büyük oranda asker nakliyatına tahsis edildi. Orduya yapılan geniş çaplı asker sevkiyatı, özellikle taşrada işgücü açığı yarattığından tarımsal üretim düştü. İtilaf Devletlerinin Osmanlı kıyılarına uyguladığı ablukadan dolayı Osmanlı Hükûmeti, ihracat ve ithalat yapamadı. Osmanlı Devleti, bir tarım ülkesi olmasına rağmen özellikle sahil kentlerinin iâşesi, büyük oranda Romanya, Rusya ve Marsilya'dan sağlanıyordu. Fakat Çanakkale Savaşları'ndan dolayı Akdenizle bağlantının kesilmesi, Rusya'nın savaşa dâhil olması ve Romanya'da zahire fiyatlarının yükselmesi başta İstanbul olmak üzere çoğu kentte iâşe sorununa yol açtı¹.

¹ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, 2. baskı, İstanbul 2017, s. 468.

Osmanlı Hükûmeti, savaşın başında iaşe işlerini Ticaret ve Ziraat Nezareti kanalıyla yürütmekteydi. Fakat savaşın uzamasıyla birlikte iaşe sorunu, ülke çapında bir buhrana dönüşmeye başladı. Bunun üzerine Osmanlı Hükûmeti, pratik çözümler içeren bazı idari önlemlere başvurdu. Bu bağlamda 23 Temmuz 1916'da kurulan İaşe Kanun-ı Muvakkatıyla Osmanlı toprakları üç iaşe bölgesine ayrıldı. Birinci bölge; İstanbul, Edirne, Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Aydın, Kastamonu Vilayetleriyle Bolu, Çatalca, Kale-i Sultaniye, Karasi, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Niğde, Menteşe ve Antalya livalarını kapsamaktaydı. Bu bölgedeki zahire alım satımı, İaşe Heyeti'nin vesikasını taşıyan *mübayaa vekillikleri* vasıtasıyla yapılabilecekti. İkinci bölge; Suriye, Beyrut ve Adana Vilayetleriyle Halep, Kudüs-ü Şerif, Cebel-i Lübnan ve İçel livalarını içermekteydi. Bu bölgedeki zahire işlerini yöredeki en yüksek mülki memur üstlenecekti. Her iki bölgenin dışında kalan yöreler, üçüncü bölgeyi oluşturmaktaydı. Bu bölgede tahıl alım satımı serbest bırakıldı².

İaşe sorununun merkez ve taşra idare heyetlerince de çözülemeyeceğinin anlaşılması üzerine 18 Ağustos 1917'de Harbiye Nezaretine bağlı İaşe Umum Müdürlüğü kuruldu. Müdürlük, seferberlik boyunca ordunun, kurumların ve ihtiyacı olan yöreler halkının iaşe sorumluluğunu üstlendi. Yeni düzenlemeye göre Birinci Ordu dışında Osmanlı ordularının her birinde bir Mıntıka İaşe Heyeti oluşturuldu. Yeni düzen, iaşe işlerini belli bir düzene soksa da soruna kalıcı çözümler getiremedi. Bunun üzerine Osmanlı Hükûmeti, iaşe sorununu makro ölçekte düzenlemek ve mevcut sorunları çözmek üzere 1918'de İaşe Nezaretini kurdu. Nezaret, savaş ekonomisinin öncelikli sorunu olan iaşe işlerini yönetecek ve koordine edecekti. Fakat Osmanlı Devleti'nin Mondros Mütarekesi'ni imzalaması üzerine İaşe Nezareti kaldırıldı. İaşe işleri, yeniden Ticaret ve Ziraat Nezaretine devredildi³.

Osmanlı Devleti, bütün çabalarına rağmen savaş boyunca iaşe sorununa kalıcı bir çözüm getiremedi. Sorun, özellikle cephe hattında bulunan ve askeri hareketliliğin yoğun olduğu bölgelerde zamanla bir buhrana dönüştü. Bu bölgelerin başında Cemal Paşa'nın komutasındaki Dördüncü Ordu'nun konuşlandığı Filistin-Suriye ve Hicaz Cepheleri gelmekteydi. İtilaf Devletleri, Akdeniz ve Kızıldeniz'den uyguladıkları ablukayla Suriye, Cebel-i Lübnan, Filistin ve Arabistan'ın dışarıyla olan bağlantısını kesti. Bahsedilen bölgeler, Anadolu'dan ve Suriye'den gelecek zahire ve erzak yardımlarına bağımlı hale geldi⁴.

2 Toprak, *age.*, s. 482.

3 Toprak, *age.*, s. 488-509.

4 Hasan Kayalı, *Jöntürkler ve Araplar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2003, s. 225.

Savaşta iâşe sorununun en çok etkilediği bölge, Doğu Akdeniz’de bir deniz ülkesi olan Cebel-i Lübnan’dı. Büyük oranda dışa bağımlı olan Cebel-i Lübnan, İtilaf Devletlerinin bölgeye uyguladığı sıkı ablukadan dolayı Suriye ve civarından gelecek zahire yardımlarına mahkûm oldu. Fakat savaş şartlarında fiyatların yükselmesi, paranın değerinin düşmesi, karaborsacılık ve buna ilaveten öngörülemez ekolojik sorunlar, Cebel-i Lübnan’a gereği gibi yardım yapılmasını engelledi. Osmanlı Hükûmeti’nin buna bir çare olarak gerek ülke içinde ve gerekse ülke dışında yürüttüğü yoğun diplomasi başarısız oldu. Cebel-i Lübnan ve Beyrut’taki iâşe sorunu, ilerleyen süreçte binlerce insanın ölümüyle sonuçlanacak bir felakete dönüştü⁵.

İtilaf Devletleri, savaşta Cebel-i Lübnan halkının maruz kaldığı açlığın temel sorumlusunun Osmanlı Hükûmeti olduğunu iddia etti. İddialar, zamanla Avrupa ve ABD Kamuoyunda geniş taraftar buldu. Osmanlı arşiv belgeleri, Cebel-i Lübnan’da yaşanan iâşe buhranının neden ve sonuçlarına dair aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır. Bunların bir kısmı, bazı araştırmacılar tarafından değerlendirildi. Fakat henüz gün yüzüne çıkmamış belgeler üzerinden yapılacak bir araştırma, konunun daha da aydınlatılmasına katkı sağlayacaktır. Arşiv belgelerinde Osmanlı Hükûmeti’nin Cebel-i Lübnan’daki iâşe sorunuyla mücadelede yoğun ve samimi bir gayretin içinde olduğu görülmektedir. Fakat savaşın beraberinde getirdiği olumsuz koşullar ve İtilaf Devletlerinin Doğu Akdeniz sahillerine uyguladığı sıkı abluka, söz konusu çabaların sonuçsuz kalmasına neden oldu. Bu makalede, Osmanlı arşiv belgeleri ışığında Birinci Dünya Savaşı’nda Cebel-i Lübnan’da yaşanan iâşe buhranı, Osmanlı Hükûmeti’nin bu sorunu çözmeye yönelik sarf ettiği idari ve askeri çabalar ile Avrupa ve ABD kamuoylarında Osmanlı Devleti’ne karşı ileri sürülen iddialar analiz edilmektedir.

1. Birinci Dünya Savaşı’nda Cebel-i Lübnan

Cebel-i Lübnan, Yavuz Sultan Selim’in 1516’da Suriye’yi fethetmesinden beri yerel seçkinlerin yönetimi altında fiili bir özerklikle idare edildi. 1860’da Mârûnî ve Dürzîlerin arasında vuku bulan iç savaşta ölen Mârûnî Hristiyanlarını bahane eden devlet-i muazzama, doğrudan bölgeye müdahil oldu. Fransa, Büyük Britanya, Rusya, Avusturya ve Prusya ile Osmanlı Devleti arasında yapılan müzakerelerde Cebel-i Lübnan’ın 1861’den itibaren özel bir statüyle yönetilmesine karar verildi.

5 Ali Fuat Erden, *Birinci Dünya Savaşı’nda Suriye Hatıraları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2006, s. 294-295.

Reglement Organique (Organik yönetmelik) adıyla bilinen yedi maddelik antlaşmaya göre Cebel-i Lübnan, Osmanlı Hükûmeti tarafından atanan fakat garantör devletlerin onayıyla göreve gelebilecek olan Hristiyan bir mutasarrıf tarafından yönetilecekti. Ayrıca bütün din ve mezhepleri temsil eden bir idare meclisi de mutasarrıfa yardım edecekti⁶.

Cebel-i Lübnan, Birinci Dünya Savaşı'na kadar idari anlamda özerk statüsünü korudu. Ülkenin en büyük nüfus yoğunluğunu Mârûnîler oluştururken, onu Ortodokslar ve Dürzîler izlemekteydi. Mârûnîler, Fransa'ya yakınlık duyarken; Ortodokslar, Ruslara ve Dürzîler de İngiliz yanlısı gözükmele birlikte Osmanlı Hükûmeti'ne bağlılık içindeydi. Lübnanlılar, genel anlamda Fransa'ya sempati beslerken, Fransız Konsolosluğu, Cebel-i Lübnan'ın siyasetinde geniş bir yetkiye sahipti. Konsolos, Cebel-i Lübnan kaymakamını Osmanlı Hükûmeti'ne danışmadan göreve atayabilir veya görevden alabilirdi⁷.

Cebel-i Lübnan, savaştaki stratejik konumu ve halkının yabancı devletlere olan sempatisi nedeniyle Osmanlı Devleti için potansiyel riskler taşımaktaydı. Daha savaşın arifesinde Cebel-i Lübnan'da bazı ayrılıkçı faaliyetlerin olduğu görülüyordu. Marunî Patriği'nin 6 bin kişilik bir Mârûnî birliğiyle Fransa'nın hizmetinde olduğuna dair istihbarat alınmıştı⁸. Ayrıca Sekizinci Kolordu'nun Cebel-i Lübnan halkının silahsızlandırılmasına yönelik emri bölge valisi tarafından reddedildi. Üstelik vali, Fransız Konsolosluğu'na başvurarak Osmanlı yönetimine karşı kendilerini korumak üzere silah ve cephane istedi. Fakat bu teklif, Osmanlı Devleti'nin Almanya ile ittifak kurmasını engellemek isteyen Fransa tarafından kabul edilmedi⁹. Cebel-i Lübnan, Fransızların savaşta çıkartma yapma ihtimali yüksek stratejik bölgelerin başında gelmekteydi¹⁰. Bölgenin jeopolitik önemi, Osmanlı Devleti'ni Cebel-i Lübnan'da sıkı askeri ve idari tedbirler almaya zorlamaktaydı.

6 Selim Sezer, *Osmanlı Suriye'sinde İslahat Çalışmaları ve Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Suriye Siyaseti*, Galatasaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017, s.10-11.

7 M. Talha Çiçek, *Cemal Paşa Suriye'de Birinci Dünya Savaşı Yılları*, Kronik Kitap, İstanbul 2020, s.164-165.

8 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.A)MTZ. CL.7/277).

9 Çiçek, *age.*, s.167.

10 Erden, *age.*, s.256.

Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Cebel-i Lübnan'ın askerî ve iktisadi imtiyazları Osmanlı Hükûmeti tarafından kaldırıldı. Fakat Beyrut Valisi Bekir Sami Bey, 26 Kasım 1914 tarihli bir yazıyla Cebel-i Lübnan'a imtiyazların geri verilmesi halinde halkın Osmanlı Hükûmeti'ne bağlı kalacağı, bölgenin yabancı nüfuzundan kurtulacağı ve bir işgal durumunda halkın Osmanlı askeriyeye birlikte müdafaa yapacağı yönünde Hükûmetin dikkatini çekti¹¹. Bekir Sami Bey'in bu uyarısı, Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın Cebel-i Lübnan'da uygulanan eski düzeni devam ettirmesinde etkili oldu.

Dördüncü Ordu Kumandanlığına atanan Cemal Paşa'nın savaştaki ilk siyasi ve mülki icraatı, Cebel-i Lübnan'da örfi idare ilan etmek oldu. Bölge, Miralay Rıza Bey'in komutasında bir müfreze tarafından işgal edildi¹². Beyrut Divan-ı Harbi-i Örfisi de söz konusu müfrezenin kumandanlığına bağlandı. Bölgede bulunan düşman devletlere ait kurumlara el konuldu. Cemal Paşa, Cebel-i Lübnan halkına yayımladığı bir genelgede; Lübnan'daki düzenin *mahfu*¹³ olduğunu vurgulayarak halkı Osmanlı Hükûmeti'ni desteklemeye davet etti¹⁴. Bunun üzerine Cebel-i Lübnan Meclis-i İdare Heyeti, Cemal Paşa'yı ziyaret ederek Osmanlı Hükûmeti'ne bağlılıklarını arz etti. Cemal Paşa, heyete örfi idareye bağlı kaldıkları sürece Cebel-i Lübnan'ın eski düzeninin baki olduğunu hatırlatarak refah ve saadetlerini batılı devletlerden değil sadece Osmanlı Hükûmeti'nden beklemelerini istedi¹⁵. Paşa, halkın her türlü can ve mal emniyetinin Osmanlı askerî tarafından sağlanacağını ve asayişin ihlal edenlerin şiddetle cezalandırılacağını vurguladı.

11 Beyrut Valisi Bekir Sami Bey'in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği R.13 Teşrin-i Sani 1330 (M.26 Kasım 1914) tarihli şifreli telgrafname. BOA. DH. EUM. KLU. 5/11.

12 Cebel-i Lübnan mebusu Emir Şekip Arslan, Cemal Paşa'nın isteği üzerine Lübnan'ın Müslüman ve Dürzi halkından oluşan 1500 kişilik gönüllü bir birlik kurdu. Birlik, Cebel-i Lübnan'daki asayişin sağlanmasına hizmet ederken, aynı zamanda Kanal Harekâtı'na da katıldı. Bk. Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydın Anıları*, Klasik Yayınları, ter. Halit Özkan, İstanbul 2005, s.104-106.

13 Maliye Nezareti'nden Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya gönderilen bir yazıda Cebel-i Lübnan'daki imtiyazların devam edip etmediği sorulmaktadır. Belgenin tarihinden Cebel-i Lübnan'ın imtiyazlarının 1916'nın sonlarında hâlâ yürürlükte olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Varidat Müdüriyetinden Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya çekilen R.10 Teşrin-i Sani 1332 (23 Kasım 1916) tarihli telgraf. BOA. DH. ŞFR. 70/139.

14 Dördüncü Ordu Kumandanı ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 29 Teşrin-i Sani 1330 tarihli telgraf. BOA. DH. ŞFR. 453/28.

15 Lübnanlılar adına Meclis-i İdare Heyeti tarafından düzenlenen ve Lübnan Mutasarrıfı delaletiyle Cemal Paşa'ya takdim kılınan 10 Ocak 1915 tarihli arızanın tercümesi. BOA. HR. TEO. 546/66.

Osmanlı Hükûmeti, Cebel-i Lübnan'ın Hristiyan Mutasarrıfı Ohannes Paşa'nın istifa etmesinden sonra yerine 4 Ağustos 1915'te Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Ali Münif Bey'i atadı. Cebel-i Lübnan, 1915'in Eylül ayında Beyrut Vilayetine bağlı bir mutasarrıflık haline getirildi¹⁶.

2. Cebel-i Lübnan'da İaşe Sorunu

Barış döneminde Cebel-i Lübnan ve Filistin gibi sahil bölgelerinin iaşesi, büyük oranda dışarıdan ithal edilen zahire ile karşılanmaktaydı. Ancak bu yeterli gelmediğinden Suriye'nin Havran, Hama ve Humus gibi şehirlerinden bu bölgelere zahire takviyesi yapılmaktaydı. Suriye'den gelen zahire nakliyatı, daha kolay ve karlı olmasından dolayı yine deniz yoluyla sağlanmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte İtilaf Devletleri, Osmanlı Devleti'nin sahil kentlerini abluka altına alarak buralardan yapılan ithalat ve ihracatı tamamen durdurdu¹⁷. Böylelikle yaşam damarı kesilen Cebel-i Lübnan ve Filistin'in iaşesi, Suriye ve civarındaki üretim merkezlerinden gelecek zahireye bağımlı hâle geldi.

İtilaf Devletleri, Osmanlı Hükûmetiyle bağları zayıf olan Cebel-i Lübnan halkını aç bırakarak bunu genel bir Arap ayaklanmasına dönüştürme amacındaydı¹⁸. Fransa, henüz 1914 Ekim'inde ipek kozası almak bahanesiyle Suriye ve Hayfa Limanlarından külliyetli miktarda buğday, arpa ve nohut gibi zahireyi Fransa'ya kaçırdı¹⁹. İngiltere ise ajanları vasıtasıyla Cebel-i Dürüz'den altın karşılığında

16 Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Bahriye Nazırı ve Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya çekilen R. 9 Ağustos 1331 (M. 22 Ağustos 1915) tarihli telgraf. BOA. DH. ŞFR. 56/120. Cebel-i Lübnan Anayasası'na göre mutasarrıflığa atanacak kişinin Katolik Osmanlı vatandaşı olması gerekmektedir. Fakat Cemal Paşa, savaş şartlarında bu kuralı dikkate almadı. Cebel-i Lübnan'a bir Müslüman Mutasarrıfın atanması, Almanlar tarafından tepkiyle karşılandı. Almanlara göre bu atama, Cebel-i Lübnan'daki grupların Osmanlı Hükûmeti'ne olan sempaticilerini zayıflatabilirdi. Bk. Çiçek, *age.*, s.170.

17 Barış döneminde Cebel-i Lübnan'ın geliri büyük oranda turizm ve ipek ticaretinden sağlanmaktaydı. Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Ali Münif Bey'in Dahiliye Nezaretine sunduğu bir rapordan anlaşıldığına göre, bölgenin en önemli gelir kalemi olan ipek ticareti, İtilaf Devletlerin uyguladığı abluka nedeniyle tamamen durmuştu. Binlerce ailenin geçim kaynağı olan ipek imalathaneleri kapanmıştı. Bkz. Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Ali Münif Bey'in Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e gönderdiği R. 7 Kanun-u Evvel 1332 (M. 20 Aralık 1916) tarihli telgraf. BOA. DH. ŞFR. 540/105.

18 Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi Altında Suriye (1908-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2004, s.302-303.

19 Harbiye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen H. 6.12.1332 (M. 26 Ekim 1914) tarihli yazı. BOA. DH. EUM. KLU. 4/11.

satın aldığı zahireyi toptan imha etti²⁰. Böylelikle İtilaf Devletleri tarafından Ortadoğu'da geniş bir Arap ayaklanmasının temeli atılıyordu.

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesiyle birlikte doğal olarak ordunun ihtiyaçlarına öncelik verildi. İaşe ve nakliyat araçları, ordunun sevkiyatına göre tanzim edilmekteydi. Savaşın hemen başında Suriye Meclis-i İdare ve Belediyesi ile Ticaret Odası heyetleri, zorunlu ihtiyaç dolayısıyla hasat mevsimine kadar Suriye'den dışarıya zahire sevkinin kesin olarak yasakladı²¹. Buna rağmen kaçakçılar, Havran'dan Lübnan'a ve Kerek'ten Kudüs Sancağı'na hububat kaçırıyordu. Kaçak yollardan gelen zahire, bu bölgelerde fahiş fiyatlarla satılıyordu²². Bahsi geçen bölgelerin halkı, henüz savaşın başında artan zahire fiyatlarıyla sarsılmaya başladı.

1915'in Nisan ayında patlak veren çekirge felaketi, Suriye ve Filistin'in tarımsal üretimine büyük bir darbe indirdi. Binlerce dönümlük taze mahsul, henüz hasat mevsimine ulaşmadan çekirge sürüleri tarafından imha edildi. Kudüs Mutasarrıfı Midhat Bey, 28 Mart 1915 tarihli bir yazıyla Dâhiliye Nezaretinin dikkatini çekerek çekirgeyle mücadele bağlamında acilen 1000 liralık bir tahsisat istedi²³. Bunun üzerine Tarım ve Ticaret Nezareti, Beyrut ve Suriye Vilayetiyle Kudüs-ü Şerif Sancağına tahsisat ayırdı. Buna göre daha önce Kudüs'te çekirgelerin itlafı için ayrılan 50 bin guruşa ilaveten Düyun-u Umumiye bütçesinden 100 bin guruş daha ilave edildi. Ayrıca Beyrut ve Suriye vilayetleri için de 100'er bin guruşluk tahsisat ayrıldı²⁴.

Beyrut Valisi Azmi Bey, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 4 Eylül 1915 tarihli bir yazıyla çekirge afetinin Cebel-i Lübnan halkını iaşe tedarikinde aciz bıraktığını vurguladı. Vali, buna ilaveten orduya gerekli iaşenin ne mubayaa ne de tekâlif-i harbiye ile sağlanmasının mümkün olmadığını ve Beyrut'a gerekli zahirenin diğer merkezlerden sağlanmasının zorunlu olduğunu belirtti²⁵. Cemal Paşa ise Dâhiliye

20 Erden, *age.*, s.254.

21 Vali Hulusi Bey'den Dâhiliye Nezaretine gönderilen R.9 Ağustos 1330 (M. 22 Ağustos 1914) tarihli telgraf. BOA. DH. SYS. 123/7.

22 Cemal Paşa, *Hatırat*, Yay. haz. Metin Martı, Arma Yayınları, 5. baskı, İstanbul 1996, s. 311-312.

23 Kudüs Mutasarrıfı Midhat Bey'in Dâhiliye Nezaretine çektiği R.15 Mart 1331 (M. 28 Mart 1915) tarihli telgraf. BOA. DH. UMVM. 77/30.

24 Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın Dâhiliye Nezaretine çektiği R. 9.4.1331 (M.22 Haziran 1915) tarihli telgraf. BOA. DH. ŞFR. 476/118.

25 Beyrut Valisi Azmi Bey'in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği R. 22 Ağustos 1331 (M. 4 Eylül 1915) tarihli yazı. BOA. DH. İUM. EK. 10/21.

Nezaretine gönderdiği bir yazıyla çekirge istilasının Suriye ve Filistin'de bir afet haline geldiğini ve alınan şiddetli tedbirlere rağmen mücadelenin kısmen faydalı olduğuna dikkat çekti. Cemal Paşa, Ziraat Bankası'ndan alınan hububat ve paranın gecikmesi hâlinde bunun Suriye ve Filistin halkı için bir *felaket* olacağını vurguladı²⁶. Fakat çekirge felaketiyle yapılan mücadelenin yetersiz kalması ve Suriye tarımında meydana gelen tahribat, Cebel-i Lübnan'daki iaşe sorununu yavaş yavaş bir buhrana dönüştürmeye başladı.

Suriye Vilayeti, iaşe buhranının bölgede genişlemesi üzerine savaşın başında aldığı dışarıya zahire ihracı yasağını kaldırdı. Fakat Suriye'de zahire miktarının yetersiz olması diğer bölgelere zahire sevkini engelledi. Bunun üzerine Cemal Paşa; Şam, Beyrut ve Kudüs Belediyelerine ve Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığına ve özellikle de Marunî Kilisesi'ne ordu ambarlarından zahire takviyesi yaptı. Fakat bu yardımlar, iaşe sorununa kalıcı bir çözüm getiremedi²⁷. Bunun üzerine Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Ohannes Paşa, 2 Mayıs 1915 tarihli bir yazıyla Sadareti Lübnan'daki durumun kötüye gittiği hususunda uyardı. Ohannes Paşa, Halep'ten celbine izin verilen buğdayın 300 bin nüfuzlu Cebel halkına kâfi gelmeyeceğini vurgularken tren vagonlarının askerî nakliyata ayrılmasından dolayı söz konusu buğday takviyesinin yapılamadığını vurguladı. Mutasarrıf ayrıca, iaşe sorununun *Cebel-i Lübnan ve umum Suriye sevahilini kahta mahkûm ve ahalinin ahval-i ruhiyesine fena tesir*²⁸ edebileceğine dikkat çekti.

Beyrut ve Halep Valilikleri de Cebel-i Lübnan'da iaşe sorununun tehlikeli bir boyuta doğru gittiğinin farkındaydı. Adı geçen kurumlar, Dâhiliye Nezaretine gönderdikleri 30 Nisan 1915 tarihli yazıyla Cebel-i Lübnan'da iaşe sorununun halk arasında bir *kaht ve felaket* doğurduğunu vurguladı. Yazıda Beyrut, Cebel-i Lübnan ve Trablusşam için 90 vagon zahire sevki kararlaştırıldığı hâlde sadece 15 vagonun geldiği ve bundan sonra vagonların askeri sevkiate ayrılmasından dolayı 10 gün zahire gelmeyeceğine dikkat çekiliyordu. Ayrıca söz konusu bölgelerin iki gün bile zahiresizliğe dayanamayacağı vurgulanıyordu. Yazıda Halep'te bulunan zahirenin ambar ve istasyonlarda çürümekte olduğu, nüfusu 500 bini geçen bölgeler için her gün en az yarım milyon kilo zahireye ihtiyaç

26 Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın Dâhiliye Nezaretine çektiği R. 9.4.1331 (M. 22 Haziran 1915) tarihli telgraf. BOA. DH. ŞFR. 476/118.

27 Cemal Paşa, *age.*, s.313.

28 Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Ohannes Paşa'nın Sedaret Makamı'na gönderdiği R. 18 Nisan 1331 (M. 2 Mayıs 1915) tarihli şifre. BOA. A}MTZ. CL. 7/294.

duyulduğu ve bunun için her hafta 15 vagonluk zahire takviyesinin zorunlu olduğu belirtiliyordu. Yine bir ay içinde Beyrut ve Cebel-i Lübnan'a 400 vagon zahire gönderilmesinin burada *muhafaza-i hayat ve sükûna* gerekli olduğu vurgulanıyordu. Yazının en dikkat çekici tarafıysa valiliklerin *bir memleket halkı aç kalırsa her dürlü fenalığa*²⁹ tevessül edebileceği yönündeki uyarısıydı. Bu uyarı, iaşe sorununa kalıcı bir çözüm bulunamazsa Osmanlı Devleti'nin bir Arap ayaklanmasına maruz kalabileceğini gösteriyordu.

Cemal Paşa, iaşe işlerini örgütlemek için 1916'nın ortalarına doğru zahire dağıtım işini sivil kurumlardan ordu tekeline aldı. Paşa; Suriye, Beyrut, Halep ve Adana valileriyle Cebel-i Lübnan ve Kudüs mutasarrıflarını Kudüs'e davet ederek zahirenin alım satım ve dağıtım işini yeniden tanzim etti. Fakat bu sırada Mekke Emiri Şerif Hüseyin liderliğinde patlak veren Arap ayaklanması, alınan tedbirleri geçersiz kıldı. Cemal Paşa, ayaklanmayı bastırmak üzere bazı kuvvetleri Medine'ye gönderdi. Bu birliklerin iaşesi için de ciddi miktarda zahire tahsis edildi. Ayrıca, Medine ve Mekke arasındaki kabilelerin Osmanlıya sadakatini sürdürmek için Medine ambarlarından bu kabilelere bol miktarda zahire dağıtım yapıldı³⁰. Böylelikle boşalmaya yüz tutan Suriye ambarlarından Cebel-i Lübnan'a yapılan zahire nakliyatı büyük oranda azalmış oldu.

1917'de Suriye halkı arasında Osmanlı kâğıt parasının değerinin düştüğüne dair yayılan propaganda, iaşe sorununun daha da büyümesine neden oldu. Söylentiler sonucunda Osmanlı kâğıt parası ciddi anlamda değer kaybetti. Bundan etkilenen halk, elindeki zahireyi sadece madeni para mukabilinde satma hususunda direnişe başladı³¹. Kâğıt para sorunu, Havran'da, Şerif Faysal'ın da katkısıyla, büyük bir ayaklanmaya dönüştü. Suriye Valisi Tahsin Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne sunduğu rapora göre ayaklanma, kâğıt parayı kabul etmek istemeyen urbanın tepkisinden kaynaklandı. Halk, elindeki zahire ve buğdayı satmak istemediğinden bunları gömerek Hükümet yetkililerinden kaçırmak istedi³². Tahsin Bey, halkın elindeki

29 Halep ve Beyrut Valiliğinin Dâhiliye Nezaretine müşterek gönderdikleri R. 17.2.1331 (M. 30 Nisan 1915) tarihli yazı. BOA. TŞR. HL. 1/144.

30 Cemal Paşa, *age.*, s. 314-315.

31 Nevzat Artuç, *Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008, s. 271-272.

32 Suriye Vilayetinden alınan telgrafın Maliye Nezareti'ne gönderildiğine dair R 2 Teşrin-i Evvel 1332 (M. 15 Ekim 1916) tarihli yazı. BOA. DH. EUM. 4. Şb. 7/777. Osmanlı kuvvetleri, Havran ayaklanmasını zorlukla bastırabildi. Meydana gelen çatışmalarda 140 asi ölürlen 50'den fazlası da yaralandı. 100 asker de firar etti. Asiler ve onlara yardımcı olan bazı köylüler, yargılanmak üzere divan-ı harbe verildi. Bk. Vali Tahsin Paşa'nın Dâhiliye Nezaretine gönderdiği R. 24 Eylül

zahireyi ancak nakit para karşılığında satabileceğini vurgulayarak Hükûmetin mubayaa için kâğıt para yerine nakit para kullanmasını tavsiye ediyordu.

Cemal Paşa, Tahsin Bey'in raporu doğrultusunda ordunun zahire ticaretindeki yetkisini kaldırdı ve Kudüs'te müteahhitlerle akdedilen mukaveleleri iptal etti. Akabinde zahire ticaretinde yeniden serbest piyasa ekonomisine dönüldü. Böylelikle karaborsacılığın ve stokçuluğun önü tamamen açılmış oldu. Ordu kontrolünün kalkmasıyla birlikte üreticiler, ellerindeki zahireyi stoklayarak fiyatların yükselmesine neden oldu. Cebel-i Lübnan ve Beyrutlu bazı tüccar ise kendi nakil vasıtalarıyla getirdiği zahireyi üç dört misli fiyatla satmaya başladı³³. Cemal Paşa'ya göre, Cebel-i Lübnan ve Beyrut halkını felakete götüren süreç böylece başlamış oldu.

Cebel-i Lübnan'da iaşe buhranı 1916'nın sonlarından itibaren kontrol edilemez bir boyuta ulaştı. Bölgeden gönderilen raporlarda açlıktan toplu ölümlerin yaşandığı vurgulanıyordu. Alman makamlarının hazırladığı bir rapora göre Cebel-i Lübnan'da varlıklı bir köy, kıtlık nedeniyle nüfusunun dörtte birini kaybetti. Beyrut'ta işler nispeten daha iyiydi. 1916 Yazı itibarıyla gaz lambalarının yarısı yanıyor, tramvay hâlâ çalışıyor ve haftada bir tren geliyordu. Fakat ilaç sıkıntısının yanında yiyecek en önemli sorun olmaya devam ediyordu³⁴. Cemal Paşa, geçici bir çözüm olarak ordu ambarlarından Beyrut halkı ve kurumları için zahire tahsis etti. Yazdığına göre özellikle Mârûnî Patrikliğine ve onun himayesinde bulunan kurumlara 1916'da ücretsiz olarak 300 bin kilo zahire yardımı yapmıştı. Diğer taraftan Azmi Bey ve Ali Münif Bey, ahali mutfakları açarak fukaraya parasız ekmeğe ve yiyecek yardımında bulundu³⁵. Fakat nüfusu 300 bini aşan bir bölge için bu yardımlar, iaşe sorununu çözecek boyutta değildi.

Cebel-i Lübnan ve Beyrut'ta açlığın neden olduğu yetersiz beslenme, bölgede salgın hastalıkların yayılması için uygun bir ortam oluşturdu. Bağışıklık sistemi çöken insanlar, muhtelif hastalıklara karşı savunmasız kalıyordu. Cebel-i Lübnan'ın Abeih Köyü'nden bir gördü tanığı, köyde etkili olan sıtmayı, *özellikle korkunç, çünkü insanlar sürekli olarak geri dönen ateşe dayanamayacak kadar zayıftı* diye niteliyordu. Mevcut gıda kalitesinin bozukluğu, beslenme şeklinin değişmesi ve yabancı

1332 (M.7 Ekim 1916) tarihli rapor. BOA. DH. EUM. 4. Şb. 7/73.

33 Cemal Paşa, *age.*, s. 316-317.

34 Elizabeth Williams, "Ekonomi, Çevre ve Kıtlık: Suriye İçbölgelerinin Perspektifinden Birinci Dünya Savaşı", *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye*, ed. Talha Çiçek, Küre Yayınları, İstanbul 2020, s. 187.

35 Cemal Paşa, *age.*, s.317-318.

yardım kuruluşlarının sağladığı yabancı yiyecekler, insanlarda tifo ve kolera gibi sindirim hastalıklarına neden oluyordu³⁶.

3. Osmanlı Devleti'nin İaşe Buhranına Karşı Aldığı Önlemler

a. Dâhilde Aldığı Önlemler

Osmanlı Devleti, savaşın başlamasıyla birlikte Suriye'deki zahireyi ordu birliklerine tahsis ettiğinden buradan başka yerlere zahire satışı yasaklamıştı. Fakat Suriye dışındaki şehirlerde tüccar ve halkın zahire ticaretine izin verildi. Dâhiliye Nezareti, Beyrut Vilayetine gönderdiği 24 Kasım 1914 tarihli bir yazıyla Beyrut Belediye ve Ticaret Odası'nın ihtiyaç duyduğu zahireyi Halep, Urfa, Zor ve Adana gibi civar mahallerden tedarik edebileceğini hatırlattı. Ayrıca Adana Vilayetine bedeli ödenmek koşuluyla İskenderun ve Katme arasındaki trenlerin sevkiyata başlayabileceğini belirtti. Bununla birlikte Kudüs'te de zahireye ihtiyaç duyulduğundan Beyrut mülhakatından Kudüs'e zahire sevkini yasaklamanın caiz olmadığını vurguladı³⁷. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Cebel-i Lübnan, Beyrut ve Trablusşam'a zahire naklinde *nakliyat-ı askeriye haleb gelmemek şartıyla* vagonların tahsis edilebileceği hususunda Şam ve Halep askeri hat komiserliğini bilgilendirdi³⁸. Fakat demir yolu taşımacılığı, savaşın ve iklimin öngörülemez gelişmeleri nedeniyle pek sağlıklı yürütülemedi.

Osmanlı Hükûmeti, demiryolu taşımacılığında görülen bazı aksaklıklar dolayısıyla takviye yolların inşasına karar verdi. Cebel-i Lübnan ve Beyrut'taki iaşe buhranının büyümesi üzerine Dâhiliye Nezareti, erzak ve zahire nakli için Rayak-Muallaka yolunun vilayet bütçesinden karşılanarak inşa edilmesi hususunda Suriye Vilayeti'ne talimat verdi³⁹.

Cebel-i Lübnan'daki iaşe sorunuyla yoğun olarak mücadele eden devlet adamlarından biri de Beyrut Valisi Azmi Beydi. O, 1915'in sonlarında Rakka'ya gelerek buradaki zahirenin Beyrut'a sevkini sağladı. Fakat Halep hattı üzerinde

36 Melanie S. Tanielian, *The Charity of War: Famine, Humanitarian Aid and World War I in the Middle East*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2018, s. 147.

37 Dâhiliye Nezareti'nden Beyrut Vilayeti'ne gönderilen R. 11 Teşrin-i Sani 1330 (M. 24 Kasım 1914) tarihli yazı. BOA. DH. ŞFR. 47/150.

38 Dâhiliye Nezareti'nden Halep Vilayeti'ne gönderilen R. 20 Teşrin-i Sani 1330 (M. 3 Aralık 1914) tarihli yazı. BOA. DH. ŞFR. 47/318.

39 Dâhiliye Nezareti'nden Suriye Vilayeti'ne gönderilen R. 4 Mayıs 1331 (M. 17 Mayıs 1915) tarihli yazı. BOA. DH. ŞFR. 53/42.

Beyrut'a ait 140 vagon zahirenin nakli hususunda Halep hat komiseriyle anlaşmazlık yaşadı. Azmi Bey, Cebel-i Lübnan ve Beyrut halkının açlıktan *feryat* ettiği bir zamanda yaşadığı bu sorun yüzünden Dâhiliye Nezareti'ne istifasını sundu⁴⁰. Fakat Cemal Paşa, samimiyetinden şüphe etmediği ve gayretini takdir ettiği Azmi Bey'i görevinde tutmak niyetindeydi. Paşa'nın nezaret nezdinde yaptığı müdahaleden dolayı Azmi Bey'in istifa talebi kabul edilmedi⁴¹.

Suriye'de ve dolayısıyla Cebel-i Lübnan'da zahire fiyatlarının yükselmesini tetikleyen nedenlerinden birisi de 1917'de ortaya çıkan evrak-ı nakdiye sorunuuydu. Cemal Paşa; sorunu çözmek amacıyla Adana, Halep, Suriye, Beyrut Vilayetleri ile Cebel-i Lübnan ve Kudüs Mutasarrıflıklarına bir genelge yayımladı. Paşa, Osmanlı kâğıt parasının Almanya, İsviçre ve hatta Fransa'da bile muteber olduğu hâlde değer kaybetmesinin ihtikârdan kaynaklandığı kanaatindeydi. Bu hususta ilgili vilayet ve mutasarrıflıklara kendi bölgelerinde iktisadi hayat üzerinde nüfuzlu kimselerle toplantılar yaparak para ile altın arasındaki farkın kapatılması talimatını verdi. Bu bağlamda 15 Mayıs'a kadar süre veren Cemal Paşa, şayet bu süreçte kâğıt para ile altının değeri eşitlenmezse banka müdürleri de dâhil, tüccar, eşraf, sanayici ve sarraf gibi meslek sahiplerini kura ile Anadolu ve Rumeli'ye sürgün edeceğini vurguladı⁴². Cemal Paşa'nın tehditkâr talimatı, Hükûmet ve yerel idareciler tarafından tepkiyle karşılandı. Cemal Paşa'nın sürgün kararını çok sert bulan Azmi Bey, Talat Bey'den genelgede geçen *ihhtar* kelimesinin kaldırılmasını aksi takdirde görevinden affını istedi⁴³. Dâhiliye Nazırı Talat Bey, 13 Mayıs 1917 tarihli bir yazıyla Cemal Paşa'nın dikkatini çekerek kâğıt para ile altın arasındaki kur farkını ayarlamamanın öncelikle Hükûmet görevi olduğunu, genelgede yer alan sürgün maddesinin Hükûmet programına ve Kanun-u Esasiye'ye aykırı olduğunu vurguladı. Ayrıca bu uygulamanın Hükûmetin itibarını Batı kamuoyunda zedeleyeceğinden genelgenin yürürlükten kaldırılmasını istedi⁴⁴. Bu süreçte Adana'ya sürgüne gönderilen şahısların 1917'nin sonlarına doğru geri dönmelerine izin verildi⁴⁵.

40 Beyrut Valisi Azmi Bey'in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği R. 10 Kanun-u Evvel 1331 (M. 23 Aralık 1915) tarihli yazı. BOA. DH. KMS. 36/4

41 Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği R. 11 Kanun-u Evvel 1331 (M. 24 Aralık 1915) tarihli yazı. BOA. DH. ŞFR. 502/65.

42 Erden, *age.*, s. 251-252.

43 BOA. DH. ŞFR. 557/56.

44 Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya gönderdiği R. 13 Mayıs 1333 (M. 13 Mayıs 1917) tarihli yazı. BOA. DH. ŞFR. 76/112.

45 Dördüncü Ordu Kumandan Cemal Paşa'nın R. 27.09.1333 (M. 27 Kasım 1917) tarihli yazısı.

Cemal Paşa, Dördüncü Ordu'nun iâşe sorununu Hükûmetle görüşmek ve kalıcı çözümler bulmak amacıyla 1916'nın sonlarına doğru İstanbul'a gitti. Fakat *anavatanın durumu Dördüncü Ordu'dan daha vahimdir* diyen Cemal Paşa, Hükûmetten beklediği desteği alamadı. Bu hususta Halep Vilayeti'ni bilgilendiren Paşa, iâşe sorununun yerel imkânlarla çözümlenebileceğini vurgulayarak 13 Aralık 1916 tarihli 6 maddelik bir genelge yayımladı. Buna göre;

1. Ordunun zahire ihtiyacını Halep ve Suriye vilayetleri karşılayacak.
2. Gerekli para, ordu menzil müfettişliği tarafından verilecek.
3. Gizli zahirenin meydana çıkarılması için aşağıdaki tedbirler uygulanacak.
 - Mubayaa fiyatları, halkın ve fukaranın mağduriyetine göre belirlenecek. Bu konuda Ordu Menzil Müfettişi Kaymakam Kazım Bey, Halep ve Suriye valileriyle ve Maliye Müşaviri Tevfik Bey'le görüşerek fiyatları belirleyecek.
 - Zahireyi saklayanların zahiresi müsadere edilerek kendileri ailesiyle birlikte sürgün edilecek. Bunları ifşa edenler taltif edilecek.
 - Fazla zahiresini satmak istemeyenler idam ve fazla zahiresini satmak istemeyen köyler, imha edilecek.
4. Mülki Hükûmet, menzil müfettişliğine azami oranda yardımcı olacak.
5. Muhalefeti kırmak için kolordu kumandanlıkları vilayetlere yardımcı olacak. Kolordular, müteahhitlerden azami ölçüde istifade edecek ve mülki Hükûmetin tedarik ettiği zahireden başka muhtelif erzakı kendileri tedarik edecek.
6. Çöl Menzil Müfettişliği, çöl mıntukası dâhilinde bulunan gizli zahireyi mubayaa etmekle sorumlu olacak⁴⁶.

Cemal Paşa'nın talimatı ve öngördüğü radikal önlemler, bölgede kronikleşen iâşe sorununu çözmeye yetmedi. Suriye'deki iâşe sorununu yakından takip eden Osmanlı Hükûmeti, askeri ve mülki birimlere kredi sağlayarak sorunu hafifletmeye çalıştı. İâşe-i Umumiye, 6 Haziran 1917 tarihli bir yazıyla Cemal Paşa'ya iâşe

BOA. DH. ŞFR. 572/52. Çiçek'in verilerine göre Cemal Paşa, farklı meslek guruplarından rastgele seçtiği 21 kişiyi Adana'ya sürgüne gönderdi. Bunlar, dinler arasındaki adaleti sağlamak üzere 7 Müslüman, 7 Hristiyan ve 7 Yahudi olarak seçilmişti. Sürgüne gönderilenlerin isim ve meslek gurupları için bk. Çiçek, *age.*, s. 389.

46 Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın Halep Vilayeti'ne gönderdiği R. 30 Teşrin-i Sani 1332 (M. 13 Aralık 1916) tarihli yazı. BOA. TŞR. HL. 4/160.

için 500 bin liralık bir kredi açıldığı ve bunun 150 bin lirasının irsali için Ziraat Bankası'na emir verildiği bilgisini geçti⁴⁷. Hariciye Nezareti de Beyrut ve Cebel-i Lübnan muhtaçları ile Ayn-ı Ture Eytamhanesi ve Suriye'deki fakirler için 2500 liralık bir tahsisat gönderdi⁴⁸.

Osmanlı Hükûmeti, yoğun gayret ve mücadelesine rağmen Suriye ve çevresinde hüküm süren büyük kıtlığa kesin çözümler bulamadı. Kıtlık, ayaklanma hazırlığındaki Arap milliyetçileri için yeterince olumsuz bir bahane oluşturdu. Hâlâ Suriye'deki kıtlıktan Türkleri sorumlu tutan ve bu dönemi *Türk kuhlğı* diye adlandıranlar vardır. Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye'deki büyük kıtlığı analiz eden Linda Schatkowski Schilcher'in de vurguladığı gibi, Hükûmetin sivil nüfusa gıda sağlamada, devlet memurları arasındaki yolsuzluğu önlemede ve yerel spekülâtorleri kırmadaki başarısızlığı açıktır. Fakat Osmanlı Hükûmeti'ni kıtlığın tek sorumlusu ve bunu Hristiyanları imha etmek için kullandığını iddia etmek doğru değildir⁴⁹.

b. Avrupa ve ABD'den Yardım Talebi

Cebel-i Lübnan'daki iaşe buhranını kendi imkânlarıyla çözemeyen Osmanlı Devleti, yabancı devletlerden yardım talebinde bulunmak zorunda kaldı. Cemal Paşa; İspanya, ABD ve Papalık kurumlarıyla bazı yabancı yardım kuruluşlarına çağrıda bulunarak yardımların şartsız kabul edileceğini bildirdi. İspanya Kralı XIII. Alphonso, Cebel-i Lübnan halkı için bir vapur buğday göndermeyi teklif etti. Cemal Paşa, yardımların Papalığın Beyrut Vekili, Kızılhaç temsilcileri ile iki ABD'li temsilci refakatinde dağıtılabileceği hususunda krala güvence verdi. Fakat İngiltere, Osmanlı Devleti'nin yardımları kendi ordusu için kullanacağını gerekçe göstererek Cebel-i Lübnan'a uyguladığı ablukayı kaldırmadı⁵⁰. Yine Mısır'daki Suriyeliler tarafından Cebel-i Lübnan halkı için toplanan yardımların Beyrut

47 Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya gönderdiği R. 6 Haziran 1333 (M. 6 Haziran 1917) tarihli yazı. BOA. DH. ŞFR. 77/48.

48 Harbiye Nezareti'nden Suriye Vilayeti Vekâletine gönderilen R. 25 Temmuz 1334 (M. 25 Temmuz 1918) tarihli yazı. BOA. DH. ŞFR. 89/164.

49 Linda Schatkowski Schilcher, "The famine of 1915-1918 in Greater Syria", *Problems of the modern Middle East in historical perspective*, ed. John P. Spagnolo, Cornell University Press, Ithaca 1993, s. 254-255.

50 Cebel-i Lübnan halkına buğday gönderilmesine izin vermeyen İngiltere'nin isyana teşvik ve tahrik etmiş olduğu Hicaz'a ablukayı kaldırması ve urbana ucuz fiyatlarla erzak sağlaması, bu devletin savaşta uyguladığı ikircikli ve emperyalist politikalarına çarpıcı bir örnektir. Bk. Süleyman Beyoğlu, "Birinci Dünya Harbi Başlarında Hicaz'da Zahire Buhramı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 83, 1993, s. 176.

Limanı'na ulaştırılması İngilizlerce engellendi⁵¹. Cemal Paşa, Suriye'nin diğer sahillerinden Cebel-i Lübnan'a yelkenli gemilerle gizlice erzak taşımak istediye de bu gemiler İngilizler tarafından batırıldı⁵².

Doğu Akdeniz'de İngiliz engeline takılan Cemal Paşa, Cebel-i Lübnan'ın Mârûnî Patriği vasıtasıyla Hristiyan âleminin ruhani lideri Papa'dan yardım talebinde bulundu.⁵³ Enver Paşa, Papanın İstanbul temsilcisine yardım masraflarının Osmanlı Hükûmeti tarafından karşılanacağı, yardımların Papanın belirleyeceği yetkililerin refakatinde dağıtılacağı ve bunların Türk ordusu için kullanılmayacağı garantisini verdi. Diğer taraftan Cebel-i Lübnan mebusu Emir Şekip Arslan'ın Suriye'deki açlıkla ilgili hazırladığı rapor Münih Konsolosluğu vasıtasıyla Papalık makamına iletildi. Papalık makamından gelen cevap şöyleydi:

Yüce Papa, Suriyeli Hristiyanları unutmadı ve unutmayacaktır. O, onlara yardım edebilmek ve sıkıntılarını hafifletecek yardımların onlara ulaşmasının sağlanabilmesi için izin almak maksadıyla defalarca girişimde bulunmuştur. Fakat bu çalışmanın yerine getirilmesine engel olan İngiltere'nin bu davranışından dolayı Papa'nın kutsal kalbi kırıktır. Doğudaki Hristiyanlar bilmelidir ki; yüce Papa, onları bundan sonra da ihmal etmeyecektir.⁵⁴

Avrupalı devletlerden beklediği yardımı alamayan Osmanlı Hükûmeti, son çare olarak henüz savaşta tarafsızlığını koruyan ABD'den yardım talebinde bulundu⁵⁵. Bu bağlamda Osmanlı Hükûmeti ile ABD'nin İstanbul Büyükelçiliği arasında yoğun bir diplomasi trafiğinin yaşandığı görülmektedir. ABD'nin Beyrut Konsolosu'nun İtilaf Devletleri nezdinde yaptığı teşebbüs üzerine harekete geçen Azmi Bey, 12 Kasım 1916 tarihli bir yazıyla Hükûmete Cebel-i Lübnan ve Beyrut için bedeli karşılığında ABD'den 10 bin tonluk bir zahire alınabileceğini belirtti. Bu hususta Hükûmetin ABD nezdinde teşebbüste bulunmasını isteyen Azmi Bey, alınacak zahirenin orduya dağıtılmayacağı hususunda güvence verilmesini tavsiye

51 Arslan, *age.*, s. 151.

52 Cemal Paşa, *age.*, s. 359.

53 Cemal Paşa, *age.*, s. 318.

54 Arslan, *age.*, s. 152-154.

55 Osmanlı Hükûmeti, 1915 yılının başlarında İstanbul ve İzmir şehirlerinin erzak ihtiyacı için de ABD'ye başvurmuş ve düşman devletlerin erzakın nakline müdahale etmemesi için ABD Ticaret Nazırı'na bir muhtırayla müracaat etmişti. Muhturada erzakın bahsedilen şehirler halkına dağıtılacağı, kesinlikle Osmanlı kara ve deniz kuvvetlerine verilmeyeceği ve gümrük resminden muaf tutulacağı güvencesi verilmişti. Bk. Hariciye Nezaretinden Sedaret makamına yazılan R. 2 Mart 1331 (M. 15 Mart 1915) tarihli yazı. BOA. BEO. 4343/325684.

etti⁵⁶. Azmi Bey, İtilaf Devletlerinin ABD yardımını engellese bile böylesine bir teşebbüsün bölgenin nazarında Osmanlı Hükûmeti'nin itibarını yükseltirken İtilaf Devletlerinin itibarını düşüreceği kanaatindeydi.

Talat Bey, 18 Kasım 1916 tarihli bir yazıyla Azmi Bey'e ABD'den gelecek erzakın Kızılay ve Suriye'deki Kızılhaç yetkililerinden oluşacak ortak bir komisyon tarafından halka dağıtılacağını bildirdi⁵⁷. Azmi Bey, ABD'nin yardımları bahane ederek Cebel-i Lübnan üzerinde bir nüfuz kurmasından şüphe ediyordu. Ona göre komisyonda Kızılhaç yetkililerinin bulunması, Hükûmetin Cebel-i Lübnan ve Beyrut'taki itibarını zedeleyebilir ve zaten halkla zayıf olan bağlarını bütünüyle koparabilirdi. Azmi Bey, bundan dolayı ABD'den gelecek yardımın Beyrut vilayetince mubayaa edilerek dağıtılmasını savunuyordu⁵⁸. Ayrıca yıllarca İngiliz ve Fransız propagandasında kalan Cebel halkına ABD tarafından yapılacak bir yardımın Cebel-i Lübnan'da Osmanlı Hükûmetinin hükümranlılığını fiilen bitireceğine dikkat çekiyordu. Yine de *Cebelin ihtiyacı hakikatte pek azımdır. Cebel'de açlıktan telefât cidden şayan-ı endişe bir hâldedir* diyen Azmi Bey, Ali Münif Beyle birlikte masum halkın açlıktan ölmesine izin vermeyeceklerini vurguluyordu.⁵⁹ Azmi Bey, ABD yardımının Hükûmetçe mubayaa edilmesini, buna imkân yoksa bir miktar yardım gönderilmesini istedi⁶⁰. Fakat Talat Bey, yardım talebini olumsuz karşıladı ve ABD yardımlarının beklenmesini tavsiye etti⁶¹.

56 Beyrut Valisi Azmi Bey'in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği R. 30 Teşrin-i Evvel 1332 (M. 12 Kasım 1916) tarihli yazı. BOA. DH. İ.U.M. 20/2. Lef 3.

57 Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in Beyrut Valisi Azmi Bey'e gönderdiği R. 5 Teşrin-i Sani 1332 (M. 18 Kasım 1916) tarihli yazı. BOA. DH. İ.U.M. 20/2; BOA. DH. İ.U.M. 20/2. Lef 4.

58 Beyrut Valisi Azmi Bey'in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği R. 5 Teşrin-i Sani 1332 (M. 18 Kasım 1916) tarihli yazı. BOA. DH. İ.U.M. 20/2. Lef 5. Melanie Schulze Tanielian'a göre 1915 yazında Beyrut Valiliğine gelen Azmi Bey, derhâl gıda üzerinde kontrolü ele alıp yabancı yardım çalışmalarını yasakladı. Amacı, Beyrut Vilayeti'ndeki siyasi rekabeti yok etmek ve iktidarı eline almak. Din adamı George Curtis Doolittle'e göre de Azmi Bey'in Amerikan etkisine duyduğu nefret, onun Beyrut Kızılhaç örgütünün faaliyetlerini durdurmasına sebep olmuştur. Hükûmet aleyhine yardım çalışmalarının tesis edilmesine razı gelmemesinin sebebi de muhtemelen kendisinin Türklerin itibarını artırma arzusuydü. Bk. Melaine Schulze Tanielian, "Şehri Beslemek: Birinci Dünya Savaşı'nda Beyrut Belediyesi ve Gıda Politikaları", *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye*, ed. Talha Çiçek, Küre Yayınları, İstanbul 2020, s. 226-229.

59 Beyrut Valisi Azmi Bey'in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği R. 20 Kanun-u Evvel 1332 (M. 2 Ocak 1917) tarihli yazı. BOA. DH. KMS. 42/36.

60 Beyrut Valisi Azmi Bey'in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği R. 10 Teşrin-i Sani 1332 (M. 23 Kasım 1916) tarihli yazı. BOA. DH. İ.U.M. 20/2. Lef 7.

61 Dâhiliye Nazırı Talat Bey'den Beyrut Valisi Azmi Bey'e gönderilen R. 20 Teşrin-i Sani 1332 (M. 3 Aralık 1916) tarihli yazı. BOA. DH. İ.U.M. 20/2. Lef 8.

Azmi Bey, Dâhiliye Nezaretine sunduğu 3 Aralık 1916 tarihli bir yazıyla ABD'den 2365 ton zahire geleceğini ve bunun dörtte birinin Yafa'ya tahsil edileceğini bildirdi. Böylelikle Beyrut ve Cebel-i Lübnan için 1500 ton zahire kalacağını belirten Azmi Bey, buna ilave olarak Beyrut'un 4000 ve Cebel-i Lübnan'ın da 8000 ton daha zahireye ihtiyaç duyacağını ilave etti. Söz konusu miktarın Kızılay vasıtasıyla tarafsız devletlerden mubayaa edilmesini isteyen Azmi Bey, aksi durumda *Beyrut ve Cebel-i Lübnan'da iki üç ay sonra takdir edilmeyecek derecede sefalet ve felaket olacağını* vurguluyordu⁶².

Talat Bey, ABD'den 2000 tonluk erzak yüklü bir geminin 2 Ocak 1917'de hareket edeceği, bu erzakın Kızılay ve Kızılhaç yetkilileri tarafından Hükûmetin belirleyeceği bir mahalde halka dağıtılacağı hususunda Azmi Bey'i bilgilendirdi⁶³. Ayrıca Meclis-i Vükela'nın aldığı bir karar doğrultusunda erzakı getiren *Sezar* (HMS Caesar) Vapuru'nun gümrük ve diğer vergilerden muaf tutulacağını belirtti. Talat Bey, *Sezar* Vapuru dışında ABD'den iki vapurun daha gelebileceğine dair haber alındığını belirterek konu hakkında Hariciye Nazırı Halil Bey'den bilgi istedi⁶⁴. Fakat Halil Bey, ABD Büyükelçiliği'nin böyle bir gelişmeyi doğrulamadığı bilgisini verdi⁶⁵.

Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Ali Münif Bey, erzak dağıtım işini 20 Aralık 1916 tarihli bir plan doğrultusunda Talat Bey'in dikkatine sundu. O, söz konusu planla ABD'nin erzak bahanesiyle Cebel-i Lübnan'da bir nüfuz oluşturmamasını engellemek istiyordu. Plana göre dördü Kızılay ve dördü Kızılhaç'tan olmak üzere sekiz kişiden oluşan bir erzak dağıtım komitesi oluşturulacaktı. Dağıtım ise yedi aşamada gerçekleşecekti. Buna göre;

1. Hükûmetle sadece erzak dağıtım komitesi temasta olacaktır.
2. Komite, 150 bin Lübnanlı fakirin altı aylık erzakını ve Hükûmete bağlı kurumlarda bulunan çocukların gıda, ecza ve tıbbi malzemesini Amerika'dan celp edecektir.

62 Beyrut Valisi Azmi Bey'in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği R. 20 Teşrin-i Sani 1332 (M. 3 Aralık 1916) tarihli yazı. BOA. DH. İ.UM. 20/2. Lef 9.

63 BOA. DH. İ.UM. 20/2. Lef 11.

64 Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in Hariciye Nazırı Halil Bey'e gönderdiği R. 8 Kanun-u Evvel 1332 (M. 21 Aralık 1916) tarihli yazı. BOA. DH. İ.UM. 20/2. Lef 14.

65 Hariciye Nezaretinden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen R. 10 Kanun-u Evvel 1332 (M. 23 Aralık 1916) tarihli yazı. BOA. DH. İ.UM. 20/2. Lef 19.

3. Komitenin fukara namına celp edilecek hububat ve erzakın üçte ikilik masrafı, Hükûmet ve muhtelif cemiyetler tarafından ortaklaşa ödenecektir.
4. Amerika'dan gelecek zahire, Hükûmete ait ambarlarda muhafaza edilecek ve komitenin onayladığı memurlar tarafından Hükûmet namına halka dağıtılacaktır.
5. Dağıtım işi, Hükûmetçe hazırlanan ve fukaranın isim ve aile bireylerini içeren defterlere göre yapılacaktır.
6. Komite, 150 bin kişilik zahireyi en geç iki ay içinde celp edecektir.
7. Altı aylık zahirenin celbi, derecesine göre en geç dört ayda tamamlanacaktır⁶⁶.

Ali Münif Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 31 Aralık 1916 tarihli bir yazıyla mubayaası Cebel-i Lübnan ve Beyrut'ta tahsis edilmiş olan Hama Sancağı mahsulatının söz konusu bölgelerin bir aylık iaşe ihtiyacına bile kâfi gelmeyeceğini vurgulayarak Hükûmetin ABD Büyükelçiliği nezdinde girişimlerini artırmasını istedi⁶⁷. Başka bir yazıda *Cebel-i Lübnan'daki buhran-ı maişet gittikçe kesb-i şiddet ve vahamet etmekte* diyen Mutasarrıf, Hükûmetin gerekirse doğrudan ABD Hükûmeti nezdinde müdahalede bulunmasını önerdi⁶⁸. Bunun üzerine Talat Bey, Ali Münif Bey'e 2000 tonluk *Sezar* Vapurunu'nun yolda olduğu bilgisini verdi⁶⁹. Hariciye Nezareti, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği bir yazıda *Sezar* vapurunun Osmanlı karasularında güvenliğinin Türk kuvvetleri tarafından sağlanacağını ve bu hususta ABD Büyükelçiliği'nin bilgilendirildiğini belirtti⁷⁰. Daha sonra Talat Bey, 15 Ocak 1917 tarihinde *Sezar* Vapurunu'nun Beyrut'a yanaşacağına dair Azmi Bey'i bilgilendirdi⁷¹. Ayrıca Amerikan Kızılhaç örgütü tarafından Kudüs-ü Şerif'teki

- 66 Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Ali Münif Bey'den Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e gönderilen R. 7.10.1332 (M. 20 Aralık 1916) tarihli yazı. BOA. DH. ŞFR. 540/105. Lef 1-15.
- 67 Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Ali Münif Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen R. 18 Kanun-u Evvel 1332 (M. 31 Aralık 1916) tarihli yazı. BOA. DH. İ.U.M. 20/2. Lef 17.
- 68 Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Ali Münif Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen R. 22 Kanun-u Sani 1332 (M. 4 Şubat 1917) tarihli yazı. BOA. DH. KMS. 42/36.
- 69 Dâhiliye Nazırı Talat Bey'den Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Ali Münif Bey'e gönderilen R. 18 Kanun-u Evvel (M. 31 Aralık 1916) tarihli yazı. BOA. DH. İ.U.M. 20/2. Lef 16.
- 70 Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye Nezaretine gönderilen R.27 Kanun-u Evvel 1332 (M.9 Ocak 1917) tarihli yazı. BOA. DH. İ.U.M. 20/2. Lef 21; Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen R. 8 Kanun-u Evvel 1332 (M. 21 Aralık 1917) tarihli yazı. BOA. DH. İ.U.M. 20/2. Lef 25.
- 71 BOA. DH. İ.U.M. 20/2. Lef 20. Bütün bu gelişmeler yaşanırken Talat Bey, ABD'den Yafa Musevilerine hayvanat getiren üç vapur hakkında Ticaret ve Ziraat Nazırı Ahmed Nesimi Bey'den ayrıntılı bilgi isterken, Kudüs şarabının ABD'ye ihracı hususunun da Meclis-i Vükelaca tensib edildiği bilgisini veriyordu. Bk. Dâhiliye Nazırı Talat Bey'den Ticaret ve Ziraat Nazırı

Musevi hastanelerine tıbbi malzeme taşıyan *Romodan* Vapurunu'nun Beyrut Limanı'na da uğrayacağını bildirdi⁷².

Osmanlı Hükûmeti'nin bunca diplomasi ve çabasına rağmen İngilizler, Cebel-i Lübnan'a uyguladıkları ablukayı kaldırmadı. Böylelikle İskenderiye Limanı'na gelmiş olan ABD gemilerinin Cebel halkına ulaşmasına izin verilmedi. İngilizler, sorunun Osmanlı Hükûmeti ile ABD Hükûmeti arasındaki bir anlaşmazlıktan çıktığı propagandasını yapıyordu. ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau da sorunun İngilizlerden değil yardımlara el koymak isteyen Osmanlı otoritelerinden kaynaklandığını iddia ediyordu. Bunun üzerine Talat Bey, ABD'nin Beyrut Konsolosu'nun yardımları istediği gibi dağıtabileceği hususunda Morgenthau'ya güvence verdi. Fakat Morgenthau, ABD'nin savaşa girdiğini, Alman ve Avusturya savaş gemilerinin ABD gemilerini vurabileceğini gerekçe göstererek yardımların dağıtımının mümkün olmadığını belirtti. Emir Şekip Arslan'ın ABD Büyükelçiliği nezdinde yürüttüğü yoğun diplomasi, Morgenthau'nun⁷³ anlaşılmaz tavırları yüzünden sonuçsuz kaldı⁷⁴. Böylelikle Cebel-i Lübnan'da açlığın pençesinde kıvranan binlerce insan, Osmanlı Devleti'nin bütün çabalarına rağmen İtilaf

Ahmed Nesimi Bey'e gönderilen R. 7 Kanun-u Sani 1332 (M. 20 Ocak 1917) tarihli yazı. BOA. DH. İ.UM. 20/2. Lef 22,23.

72 Dâhiliye Nazırı Talat Bey'den Beyrut Valisi Azmi Bey'e gönderilen R. 10 Kanun-u Sani 1332 (M. 23 Ocak 1917) tarihli yazı. BOA. DH. İ.UM. 20/2. Lef 24.

73 Emir Şekip Arslan, hatıralarında bu süreçle ilgili çarpıcı bilgiler vermektedir. Arslan, beş kez ABD Büyükelçisi Morgenthau ile görüştüğünü ve kendisine Osmanlı Hükûmeti'nin her türlü güvencesini verdiği hâlde büyükelçinin ikircikli tavırları nedeniyle sonuç alamadığını vurgulamaktadır. Arslan'a göre, İngiltere, açlığı bir silah olarak kullanıp Cebel-i Lübnan halkını Osmanlı'ya karşı isyan etmeye teşvik ediyordu. Morgenthau ise savaşta İngiliz çıkarlarına hizmet ediyordu. Bk. Arslan, *age.*, s. 148-151. Savaş boyunca Suriye ve Cebel-i Lübnan halkının açlık sorununa sessiz kalan İngiliz kamuoyunun, Osmanlı askerinin bu bölgelerden çekilmesiyle birlikte yardım kampanyaları düzenlemeleri hayli ilginçtir. Bu yardımların neden savaşta açlık çeken insanlara ulaştırılarak binlercesinin hayatının kurtarılmadığı sorgulanmalıdır. Bu yardım kampanyalardan birisi için bk. BOA. HR. SYS. 2458/21.

74 1910'da Halep Valiliği yapan ve 1913'te Beyrut'a yerleşen Hüseyin Kazım Kadri Bey, 1918'de Beyrut'un işgaline şahit olmuş ve bazı önemli gelişmeleri yakından takip etmiştir. İşgal komutanı Miralay Dides, işgali müteakip kendisine Cebel-i Lübnan ve Beyrut'ta savaş boyunca 200 bin insanın açlıktan öldüğünü, 80'den fazla köyün de tamamen yok olduğunu belirterek bütün bu gelişmelerde Osmanlı Hükûmeti'nin herhangi bir kastının olup olmadığını sormuştur. Hüseyin Kazım Kadri Bey, "ne hâdis olan fecayi'i inkâr edebilir ne de bütün mesuliyeti Hükûmete yükleyemem" cevabını vermiştir. Bu görüşme, Cebel-i Lübnan'a yapılan yardım faaliyetlerini engelleyen İtilaf Devletlerinin buradaki açık faciasını Osmanlı makamlarına yükleme gayretinde olduğunu göstermektedir. Bk. Hüseyin Kâzım Kadri, *Meşrutiyyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, haz. İsmail Kara, Dergâh Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2000, s. 148-149.

Devletleri ve ABD'nin ikircikli politikaları yüzünden kaderine terk edilmiş oldu. Bunun sonucunda Cebel-i Lübnan ve Beyrut'ta savaş boyunca yaklaşık 100 bin insan açlıktan telef oldu⁷⁵.

4. Osmanlı Hükûmeti'ne Karşı Avrupa ve ABD Kamuoyundaki İddialar

Cebel-i Lübnan'da yaşanan iaşe buhranı, 1916'nın ortalarından itibaren Avrupa ve ABD kamuoyunu da meşgul etmeye başladı. İtilaf Devletlerine bağlı haber ajansları, Osmanlı Devleti'nin Cebel-i Lübnan halkını kasıtlı olarak açlığa mahkûm ettiği yönünde propaganda yapıyordu. Benzer iddialar, İtilaf ajanslarını kullanan tarafsız devletler kamuoyunda da yankılanıyordu. Fransa, bölgedeki ajanlarına Avrupa basınına makaleler yazdırarak kamuoyunu Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtıyordu⁷⁶.

Avrupa kamuoyunu yönlendiren Fransız basını, yayımladığı haberlerle Osmanlı aleyhtarı iddiaların adeta öncülüğünü yapmaktaydı. *Hawass* kaynaklı *Tan* ve *Le Temps* gazeteleri, öne çıkan gazetelerdi. *Tan*, 25 Haziran 1916 tarihli nüshasında Osmanlı Türklerinin Cebel-i Lübnan'ı abluka altında tutarak halkını açlığa mahkûm ettiğini, bölgeye erzak ve yardım girişini engellediğini, bölgede *ecel ve mevtin hükümferma* olduğunu ve açlıktan ölmüş insan cesetlerinin sokaklarda yığılmakta olduğunu iddia etti. Gazete, 80 binden fazla insanın açlıktan telef

75 Cebel-i Lübnan'da savaş boyunca açlıktan ölen insanların sayısını tam olarak saptamak mümkün değildir. Bu hususta ne Osmanlı arşivlerinde ne de yabancı kaynaklarda net veriler mevcut değildir. Açlıktan öldüğü iddia edilen insanların bir kısmının savaş ortamı veya salgın hastalıklar gibi farklı nedenlerden öldüğünü göz ardı etmemek gerekir. Bundan dolayı araştırmacılar, Cebel-i Lübnan'da açlıktan ölen insanlara dair farklı ve tutarsız rakamlar vermektedir. George Antonius'a göre, Cebel-i Lübnan'da sadece 1916-1917'de 120 binden fazla insan açlıktan, Suriye'de ise en az 300 binden fazla insan açlık ve bulaşıcı hastalıklardan dolayı telef olmuştur. Bk. George Antonius, *The Arab Awakening: The Story Of The Arab National Movement*, G. P. Putnam's Sons, New York 1946, s. 241. Elizabeth Thompson ise Cebel-i Lübnan ve Suriye'de 150 ile 300 bin insanın açlıktan telef olduğunu, bu rakamın büyük Suriye'de (Suriye, Lübnan, Filistin, Transjordan) 350 ile 400 bin arasında olduğunu vurgulamıştır. Bk. Elizabeth Thompson, *Colonial Citizens: Republican Rights, Paternal Privilege, and Gender in French Syria and Lebanon*, Columbia University Press, 2000, s. 21. Alman kaynaklarını esas alan Linda Schatkowski Schilcher'e göre açlık ve açlıkla bağlantılı nedenlerden dolayı 1918'nin sonu itibarıyla ölenlerin sayısı 500 bine ulaşmıştır. Bk. Schilcher, agm., s. 229.

76 Bu ajanlardan biri de Suriye ahvali hakkında Cenevre gazetelerine asılsız haberler gönderen Cebel-i Lübnan Marunî Patrikliği'ne mensup Rahip Luis Zanein'di. Rahibi deşifre eden Osmanlı makamları, kendisinin Avusturya'ya gitmek için Zürih Şehbenderliği'ne yaptığı pasaport başvurusunu reddetti. Bk. Bern Sefiri Fuad Bey'den varid olan 10 Mayıs 1917 tarih ve 156 numaralı telgrafnamenin zeyli. BOA. HR. SYS. 2435/13.

olduğunu, Mârûnî Patriği ve ruhanisinin tevkif edilerek mahkûm edildiğini ileri sürdü. Diğer Fransız gazeteleri de Suriye ve Cebel-i Lübnan Hristiyanlarının Türklere karşı Fransız idaresini talep ettiklerini iddia ediyordu⁷⁷.

Le Temps, Mısır kaynaklı 27 Haziran 1916 tarihli haberinde Türk yönetiminin Lübnan'da yaklaşık dört aydır sistematik bir katliam yürüttüğünü ve açlıktan ölen insan cesetlerinin şehir ve köylerde korkunç yığınlar oluşturduğunu ileri sürdü. Gazete, Lübnan'ı 40 bin askerle işgal eden Cemal Paşa'nın halkı göstermelik bir merhamet duygusuyla aldattığını ve uygun bir anı gözeterek katliamı başlattığını iddia etti⁷⁸. *Le Temps*, 9 Temmuz 1916 tarihi nüshasında Osmanlı Hükûmeti'ni ABD'nin Suriye'ye yapmayı planladığı insani yardımları engellemekle ve açlığın felakete dönüşmesine sebep olmakla suçluyordu⁷⁹. Gazete, 16 Aralık 1916 tarihli nüshasında 1200 ile 1500 nüfuslu yerleşimlerde günde ortalama 15 ile 20 kişinin açlıktan öldüğünü, nüfusu 4000 ile 5000 arasındaki ilçelerde geriye sadece 100 veya 150 insanın kaldığını ve artık köylerin tamamen ortadan kalktığını iddia ediyordu⁸⁰.

Le Temps, *Hawass* kaynaklı başka bir haberde Lübnan Valisi İsmail Hakkı Bey'in Amerikan Yardımlaşma Kurumu Direktörü'ne şunları aktardığını ileri sürüyordu;

Biçare mücadele edilen açlık, kolera, ateş, tifüs ve diğer hastalıklar neticesinde ölüm oranı dehşet vericidir. Lübnan'ın bütün ilaçları Sina, Mezopotamya ve Kafkas cepheleri için seferber edilerek gönderilmiştir. Birçok köy, tamamen terk edilmiştir. Diğer köylerde ise cesur genç ahali, matuf büyük tehlikeye rağmen, hala buğday üretmektedir. Lübnan'daki ormanlar neredeyse tamamen yok edilmiştir⁸¹. Harap edilmiş bölgeler

77 *Fransız Matbuatına Cevap Suriye ve Arz-ı Filistin Hakkında Fransız Matbuatının Yalanlarına Karşı Suriye'deki Rüesa-yı Ruhaniyenin Tekzipleri*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1332 (1916), s. 2. Cemal Paşa'nın Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e sunduğu 17 Eylül 1916 tarihli bir rapordan Fransa Parlamentosu'nun Cebel-i Lübnan ve Suriye'deki Türk icraatını etraflıca konuştuğu anlaşılmalıdır. Bu hususta bk. BOA. DH. ŞFR. 532/57.

78 Fransız basımından bu bilgileri aktaran Rusya'nın İstanbul Maslahatgüzarı André Mandelstam'dır. Cemal Paşa'nın anılarında eleştirdiği Mandelstam, henüz 1917'de kaleme aldığı eserinde Cemal Paşa'nın Suriye'deki uygulamalarını eleştirmiş ve kendisini Arap halkını yok etmekle suçlamıştır. Bkz. André Mandelstam, *Le sort de l'Empire Ottoman*, Paris, 1917, s. 338-342.

79 Mandelstam, *age.*, s. 342.

80 Mandelstam, *age.*, s. 340.

81 Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesinden yaklaşık altı ay sonra trenlerde kullanılan kardiif kömürü bitme noktasına geldi. Lübnan'da çıkarılmakta olan kömür; kötü cinsli, kalorisi az ve nakliyatı masraflı olduğu için kömür sorununa çözüm olmadı. Bunun

tanınmaz hâldedir. Buraya kısa zaman önce gelen Amerikalılar, Suriye'yi kaybedilmiş olarak görmektedir⁸².

İtilaf Devletleri ajanslarının Osmanlı aleyhinde ileri sürdüğü iddialar, tarafsız devletler kamuoyunda da yankı bulmaktaydı. İsviçre'de yayımlanan *Journal de Genève*, 16 Temmuz 1916 tarihli nüshasında Ali El-Ghaiaty adında bir Suriyelinin ağzından Jöntürk yönetimin Ermenilere karşı uyguladığı katliamların benzerini Lübnan'da halkı aç bırakarak uygulamaya koyduğunu iddia ediyordu. Enver Paşa'nın Suriye gezisinden sonra Türk-Alman iş birliğinde hazırlanan zalimane yöntemlerle Lübnan halkının katledildiğini vurgulayan gazete, birçok köyün nüfusunun üçte birini kaybettiğini ve 1916 Mayıs'ına kadar yaklaşık 80 bin insanın açlıktan telef olduğunu ileri sürüyordu⁸³.

Osmanlı Devleti'nin Lahey sefirinin 8 Temmuz 1916 tarihli telgrafına göre Lahey basını, Suriye'de savaş boyunca yaklaşık 80 bin Hristiyan'ın açlıktan telef olduğunu yazıyordu. Ayrıca ABD Hükûmeti'nin Osmanlı Devleti'ni Suriye'de açlığa maruz kalan Hristiyanlara tarafsız devletlerden gelecek yardımlara izin vermesi hususunda İstanbul Büyükelçiliği aracılığıyla uyardığı bilgisi geçiliyordu⁸⁴. Yine Amsterdam basınında İtilaf Devletlerine yakın *Telgraf* gazetesi, yukarıda *Le Temps*'in Lübnan Valisi İsmail Hakkı Bey'e atfettiği haberin ayrıntılarını *Suriye'de Türk vahşeti* başlığıyla veriyordu⁸⁵. Danimarka basınından *Kristeligt Dagblad* gazetesi de *Le Temps*'in Osmanlı Devleti'ne yönelik suçlamalarını aynen aktarıyordu⁸⁶.

Avrupa kamuoyunda Cebel-i Lübnan ve Suriye'de 80 bin insanın açlıktan telef olduğu yönünde yer alan iddialar, ABD ulusal basınında da yankılanıyordu. *The*

üzerine Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa, kömür yerine odun kullanılmasını emretti. Bu doğrultuda Rumkale, Birecik, Lübnan ve Karmel ormanlarından odun sağlamak için katiyat (kesim) müfrezeleri oluşturuldu. Ormanlar, odun ihtiyacını karşılamada yetersiz kalınca yemiş ağaçlarının % 40'nın kesilmesi emredildi. Bunun üzerine Suriye'nin kayısı, Filistin'in zeytin ve Lübnan'ın da dut ağaçlarının %40'ı kesildi. 1916'nın son baharında bu oran % 50'ye çıkarıldı. Cemal Paşa'nın trenlerin yakıt ihtiyacını karşılamak için büyük oranda orman ve yemiş ağaçlarını kestirmesi yabancı kamuoyunda bir infial yarattı. Bu hususta bkz. Erden, *age.*, s. 260-264.

82 *Hawas*'ın 29 Ekim 1917 tarihli haberi. BOA. HR. SYS. 2442/58. Lef 3.

83 Mandelstam, *age.*, s. 338-339.

84 Lahey Sefaret-i Seniyesinden Hariciye Nezaretine gönderilen 8 Temmuz 1916 tarihli telgrafname. BOA. HR. SYS. 2423/32. Lef 1/1.

85 Lahey Sefaret-i Seniyesi'nden Hariciye Nazırı Nesimi Bey'e gönderilen 1 Teşrin-i Sani (Kasım) 1917 tarihli yazı. BOA. HR. SYS. 2442/58. Lef 1-2.

86 Kopenhag Sefaret-i Seniyesi'nden Hariciye Nazırı Nesimi Bey'e gönderilen 21 Kasım 1917 tarihli yazı. BOA. HR. SYS. 2443/47.

Newyork Times, 8 Temmuz 1916 tarihli nüshada ABD Hariciye Nezareti'nin Türk Hükûmeti'ni tarafsız devletlerin Suriye Hristiyanlara yapacağı yardımları kabul etmesi hususunda uyardığını ileri sürüyordu. Suriye'de 50 ile 80 bin arasında insanın açlıktan öldüğünü belirten gazete, Büyükelçiliğin *Türkiye, bu metalibe kulak asmadığı takdirde Türkiye ile ABD arasındaki münasebatta şiddetli gerginlik husule geleceği*⁸⁷ hususunda Türk Hükûmeti'ni uyardığını vurguluyordu.

ABD'de Arapça yayımlanan bazı gazeteler de Cebel-i Lübnan'daki açlıkta Osmanlı Hükûmetini suçlayan yayınlar yapıyordu. *Meraat-ul Gharb*, 1 Haziran 1916 tarihli nüshasında Osmanlı Hükûmeti'nin Suriye ve Cebel-i Lübnan halkını *enva-ı işkence ve ezaya maruz* bıraktığını, bu hususta ihtiyar, kadın ve çocuk ayrımı yapmadığını ve binlerce insanı açlıktan telef ettiğini iddia ediyordu⁸⁸. Diğer taraftan *Lübnan*, Mısır'da bir gazete muhabirine gönderdiği telgrafta Osmanlı Hükûmeti'nin *zalimane* idaresinde bulunan Suriye ve Cebel-i Lübnan'da 80 bin insanın açlıktan ölüp ölmediğini soruyordu. Muhabir, Cebel-i Lübnan'daki ahvalin vahim olduğunu teyit etmekle birlikte iddiaların abartılı olduğunu ve bunun ABD kamuoyunda Osmanlı Hükûmeti aleyhinde *galeyan-ı fikir ve tuğyan-ı kelam*⁸⁹ oluşturmaya yönelik bir propaganda olduğunu vurguluyordu.

Newyork'ta Süleyman Beddur'un yönetiminde yayımlanan *el-Beyân*, diğer Arap gazetelerin aksine savaşta Osmanlı Hükûmeti'ni destekleyen bir politika takip ediyordu. Gazete, diğer Arap gazetelerinin ısrarlı davetine rağmen Newyork'taki toplantıya katılmamıştı. Ayrıca Mısır'daki muhabirinin gönderdiği telgrafları yayımlayarak Osmanlı Hükûmeti'ne isnat edilen suçlamaları tekzip etmişti. Gazete, Fransa Hükûmeti'nin Suriye'deki *Osmanlı vahşetini* durdurmak için bölgeye askeri bir harekât düzenleyeceği yönünde Fransa'nın Newyork Konsolosunun yaptığı açıklamayı kabul edilemez bulmuştu. Suriye Araplarının maruz kaldığı bütün felaketlerin Fransız hayranlığından kaynaklandığını dile getiren gazete, Fransız Başkomutanının Verdün'ün tahliyesinden sonra Suriye üzerine yürüyecekleri yönündeki propagandayı şiddetle eleştiriyordu. Gazete, Fransızlara, propaganda yapmayı bırakıp ABD Hükûmeti'ni Suriye'deki muhtaçlara yardım hususunda harekete geçirmeyi tavsiye ediyordu. Ayrıca Cebel-i Lübnan halkının Osmanlı

87 *The Newyork Times* gazetesinin 8 Temmuz 1916 tarih ve "Amerika'nın Türkiye'ye İhbarı" başlıklı yazısı. BOA. HR. SYS. 2423/32. Lef 3-1.

88 *Meraat-ul Gharb* gazetesinin 1 Haziran 1917 tarihli nüshasından naklen. BOA. HR. SYS. 2290/29. Lef 8.

89 *Lübnan* gazetesinin "Suriyelilerin Umumuna Mısırdaki" başlıklı makalesinin tercümesinden naklen. BOA. HR. SYS. 2290/29. Lef 9, 9-1.

Hükûmeti'ne isyan etmesi halinde Hükûmetin haklı olarak onları da Ermeniler gibi sürgün edeceğini hatırlatıyordu⁹⁰.

Avrupa ve Amerikan kamuoyunda Cebel-i Lübnan'daki açlık buhranına dair yapılan tartışmalar, ABD'de yerleşik Arap örgütlerini hareket geçirdi. Suriye ve Lübnan Cemiyetleri ile Arapça gazetelerin⁹¹ patronları, 1916 Temmuz'unda Newyok'ta bir toplandı düzenledi. Toplantıda ABD Başkanı Wilson'la görüşmek üzere üç kişilik bir heyet oluşturuldu. Ayrıca Başkan Wilson'a ve üç Newyork mebusuna bir arıza takdim edildi. Wilson'a sunulan arızada Suriye ve Cebel-i Lübnan'da yaklaşık yarım milyon insanın yaşam mücadelesi verdiği vurgulanarak *mukaddes olan insaniyet namına* kendisinden yardım istendi. Mebuslara sunulan arızada ise Osmanlı Hükûmeti'nin Suriye ve Cebel-i Lübnan halkını kasıtlı olarak aç bıraktığı belirtilerek kendilerinden Başkan Wilson'dan istenen mülakata aracılık etmeleri rica edildi⁹².

Suriye ve Lübnanlı Arap temsilcilerinden oluşan heyet, nihayet ABD Başkanı Wilson'la bir görüşme sağladı. Toplantıda *The New World* adlı Arapça derginin başyazarı Halil Assouad, *Meraat-ul Gharb* adlı Arapça gazetesinin başyazarı Necib Diab ve *Houda*'nın başyazarı Salloum Moukarzal, hazır bulundu. Heyet, Başkan Wilson'a Cebel-i Lübnan'da 80 bin insanın açlıktan öldüğünü belirterek kendisinden Türk Hükûmeti'nin Suriye ve Cebel-i Lübnan'a gidecek yardımları kabul etmesi hususunda aracılık etmesini rica etti. Heyet, Beyaz Saray'dan sonra ABD Dışişleri'nde Bakan Vekili Mr. Franklin Polkla da görüştü. Vekile Türkiye'deki (Suriye) akrabalarına para yollamalarının mümkün olup olmadığını soran heyet, kendisinden *buna bakacağız ve en kısa zamanda cevap vereceğiz*⁹³ sözünü aldı.

90 Newyok'ta yayımlanan Arapça *El-beyân* gazetesinin 25 Mayıs 1916 tarihi nüshasından yapılan tercüme. BOA. HR. SYS. 2290/29. Lef 3-1, 3-2.

91 Bu gazeteler şunlardı: *el-Hüdâ, el-Mirât, el-Kelîme, el-Âlemü'l-Cedid, es-Sâlih, en-Neşr, el-Fünûn, el-Encâ, eş-Ş'ab, el-Fetât*. BOA. HR. SYS. 2290/29. Lef 6, 11.

92 26 Mayıs 1916 tarihli *Meraat-ul Gharb* gazetesinden naklen BOA. HR. SYS. 2290/29. Lef 2,6. Cebel-i Lübnan'da yaşanan açlıkla ilgili kapsamlı bir araştırması bulunan Melaine S. Tanielian, Arap gazetecilerin ABD Başkanı Wilson'a 1916 Mayıs'ında bir mektup gönderdiğini belirtmektedir. Buna göre Cebel-i Lübnan'da 80 bin insanın açlıktan öldüğüne dair Mısır'dan *Daily Mirror* gazetesinin Newyork Bürosu'na gönderilen bir telgrafi da kanıt gösteren Arap gazeteciler, Başkan'dan "çaresiz bir ulusun yok edilmesini önlemek ve yardıma muhtaç bir halkın acısını hafifletmek için insanlık namına" yardım istemiştir. Tanielian'ın verdiği bilgilerle Osmanlı arşiv belgelerinde geçen bilgiler, farklı tarihler zikredilse de temelde örtüşmektedir. Bk. Tanielian, *age.*, s. 136.

93 Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982, s.173-174. Kürkçüoğlu, Arap

5. Osmanlı Devleti'nin Batı Kamuoyundaki İddialara Karşı Savunması

Osmanlı Hükûmeti, Avrupa ve ABD kamuoylarında aleyhinde ileri sürülen iddialara karşı hemen harekete geçti. Hükûmet, ilgili makamları bilgilendirerek bahsi geçen iddialara karşı etkili tekzipler hazırlamalarını istedi. Talat Bey, 11 Temmuz 1916 tarihli bir yazıyla ABD Büyükelçiliği'ni Suriye'de açıklıktan kimsenin telef olmadığı hususunda bilgilendirdi. Ayrıca tatmin edici bir tekzip için Cemal Paşa'dan ayrıntılı rapor istedi.⁹⁴ Cemal Paşa, Talat Bey'e gönderdiği 14 Temmuz 1916 tarihli yazıyla Cebel-i Lübnan ve Suriye'de binlerce insanın açıklıktan telef olduğu yönündeki haberlerin *gayr-i vaki* olduğunu, en zor zamanlarda bile askeri nakliyatın bölgeye erzak sevkinde kullanıldığını savundu. Cemal Paşa, dört aylık zaman zarfında Cebel-i Lübnan ve Beyrut halkına gönderilen zahirenin yekûnunun, tüccar malı hariç olmak üzere, 5.496.190 [kilo?] olduğunu vurguladı⁹⁵.

Osmanlı Hükûmeti'nin iddialara karşı hazırladığı ayrıntılı tekzipler, ABD ve tarafsız devletler kamuoyuna sunuldu. Osmanlı Devleti'nin Lahey Elçiliği, Flemenk basınında yayımladığı tekziplerle suçlamaları reddetti ve İtilaf Devletlerinin Suriye Hristiyanlarına yardım perdesi altında Osmanlı Devleti'ne karşı bir ayaklanma hazırladığını savundu⁹⁶.

Osmanlı Hariciye Nezareti, Dâhiliye Nezaretine yaptığı 12 Temmuz 1916 tarihli bilgilendirmede ABD basınında yayımlanan Osmanlı aleyhindeki iddiaların gerçeği yansıtmadığını ve bu yayınların *Amerika efkârı umumiyesini bizden tenfir (nefret) için Düvel-i İtilafıye tarafından* kasıtlı olarak yapıldığını bildirdi⁹⁷. Osmanlı Hükûmeti, gerek Türk Büyükelçiliği ve gerekse burada yayımlanan Osmanlı yanlısı Arap gazeteleri aracılığıyla ABD basınında yayımlanan iddiaları tekzip etti⁹⁸.

heyetinin ABD Başkanı Wilson'la görüşme tarihini bir İngiliz belgesine dayanarak 1 Haziran 1915 olarak vermiştir. Cebel-i Lübnan'daki işe buhranı ve Arap heyetinin ABD'deki faaliyetleri göz önüne alındığında söz konusu görüşmenin 1916 Ağustos'unda yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

94 Dâhiliye Nazırı Talat Bey'den Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya gönderilen R. 28 Haziran 1332 (M. 11 Temmuz 1916) tarihli yazı. BOA. DH. ŞFR. 65/180.

95 Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'dan Dâhiliye Nezaretine gönderilen 14 Temmuz 1916 tarihli yazı. BOA. DH. ŞFR. 525/51.

96 Lahey Sefaret-i Seniyesi'nden Hariciye Nazırı Halil Bey'e gönderilen 13 Temmuz 1916 tarihli yazı. BOA. HR. SYS. 2423/48.

97 Hariciye Nezareti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen R. 28 Temmuz 1332 (M. 10 Ağustos 1916) tarihli yazı. BOA. DH. EUM. 4.Şb. 7/36.

98 Newyork Başşehbenderi Celal Bey'den Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 12 Temmuz 1916 tarihli yazı. BOA. HR. SYS. 2290/29.

Cemal Paşa, Talat Bey'e gönderdiği 17 Eylül 1916 tarihli yazıyla Fransa basınındaki iddiaların Fransız Hükûmeti'nin kendisinin Fransız Konsolosluğu'nda bulunduğu siyasi vesikaların ört bas etme gayretinden kaynaklandığını savundu. Ayrıca Filistin ve Suriye'nin Hristiyan liderlerine Osmanlı Hükûmeti aleyhinde yapılan suçlamaları reddeden ayrıntılı tekzipler yazdıracağını, bunları Türkçe ve Fransızca olarak İstanbul'da yayımlatıp Almanya aracılığıyla dünya kamuoyuna takdim edeceğini belirtti⁹⁹.

Cemal Paşa; Cebel-i Lübnan Mârûnî Patriği, Antakya Rum Katolik Patriği, Antakya Rum Ortodoks Patriği ve Kudüs Rum Ortodoks Patriğinin kendisine yazdıkları mektupları ve bunlara ilişkin tekzipleri, 1916'da İstanbul'da bir risale halinde yayımlattı. *Fransız Matbuatına Cevab Suriye ve Arz-ı Filistin Hakkında Fransız Matbuatının Yalanlarına Karşı Suriye'deki Rüesa-yı Ruhaniyenin Tekzipleri* başlığını taşıyan risale 26 sayfadan oluşmaktadır¹⁰⁰.

Cebel-i Lübnan Mârûnî Patriği, kendilerine her anlamda dini bir özgürlük tanıyan Osmanlı Hükûmetine tam bağlılık içinde olduklarını, Fransa basınında gündem olan Suriye ve Cebel-i Lübnan halkının Fransa Hükûmeti'ne sempati beslediği yönündeki iddiaların asılsız olduğunu ve Fransız Parlamentosunda söylenen nutukların hiçbir delile isnat etmeyen birer *arzu-yu muhayyile* olduğunu vurguladı. Patrik, Mârûnîlerin kendi Katolik Kilisesi'ne bile muhtelif baskı ve kısıtlamada bulunan Fransa'ya karşı herhangi bir meyil ve dostane tutum içinde olamayacaklarını belirtti. Cebel-i Lübnan'daki kıtlığa da değinen Patrik, bölgede hüküm süren açlığın İtilaf Devletlerinin bölgeye uyguladığı ablukadan, ABD'den gelen yardımları müsadere etmelerinden ve bölgeyi kasıp kavuran çekirge istilasından kaynaklandığını vurguladı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Cebel-i Lübnan halkını kasten aç bıraktığı yönündeki iddiaları bir *iftira-yı azim* olarak niteledi. Buna ilaveten Cebel-i Lübnan'da bulunan Osmanlı askeri sayesinde bölgenin asayiş ve inzibatının sağlandığını belirten Patrik, Fransa veya başka düşman bir devletin Cebel'e taarruz etmesi hâlinde Osmanlı askeriyeye birlikte vatanlarını savunacaklarını vurguladı¹⁰¹.

99 Dördüncü Ordu Kumandanı Cemal Paşa'dan Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e gönderilen R. 4.7.1332 (M.17 Eylül 1916) tarihli yazı. BOA. DH. ŞFR. 532/57.

100 *Fransız Matbuatına Cevab Suriye ve Arz-ı Filistin Hakkında Fransız Matbuatının Yalanlarına Karşı Suriye'deki Rüesa-yı Ruhaniyenin Tekzipleri*, 26 sayfa.

101 *Age*, s. 2-7.

Antakya Rum Katolik Patriği, Osmanlı Hükûmeti'nin Suriye Hristiyanlarına baskı uyguladığı yönünde Fransız basınında çıkan iddiaları reddederek Suriye Hristiyanlarının daima onların hamisi görünen Fransa'nın kurbanı olageldiklerini vurguladı. Fransa'daki dini özgürlükleri sorgulayan Patrik, asırlar boyunca Osmanlı idaresinin hoşgörü ve merhametine mazhar olduklarını belirtti. Suriye ve Filistin Hristiyanlarının hariçten hiçbir devlete ihtiyaç duymadıklarını vurgulayan Patrik, *Hristiyanların en büyük hamisi ve veli-i nimeti*¹⁰² dediği Cemal Paşa'ya tam bağlılık içinde ve ona duacı olduklarını savundu.

Kudüs Rum Ortodoks Patriği de asırlardır adil ve toleranslı bir Osmanlı idaresinde yaşadıklarını vurgulayarak Osmanlı Hükûmeti'ne sarsılmaz bağlarla bağlı olduklarını belirtti. Fransız basınında dile getirilen iddiaların kasıtlı birer iftiradan kaynaklandığını dile getiren Patrik, diğer din mensuplarıyla ahenkli bir yaşam sürdürdüklerini; Cemal Paşa'nın daima yardım ve lütfuna mazhar olduklarını vurguladı. Suriye ve Filistin'deki katliğin temelde İtilaf Devletlerinin uyguladığı abluka ve ekolojik şartlardan doğduğunu belirten Patrik, gerekli durumlarda ordu ambarlarından zahire ile Hükûmetten parasal yardımlar aldıklarına dikkat çekti¹⁰³.

Rum Katolik Patrik Kaymakamı Dimitros Kazi de Katolikler olarak Papalık makamına bağlı olmalarına rağmen Osmanlı kimliğiyle gurur duyduklarını ve hiçbir ülkede görülmeyen din ve mezhep özgürlüğüne sahip olduklarını vurguladı. Fransız basınında Osmanlıya atfedilen iddiaları tekzip eden Kazi, Suriye'deki idamları kast ederek, Osmanlı Hükûmeti'ne isyan eden hainlerin yargılanmasının gayet doğal olduğunu belirtti. Özellikle Cemal Paşa'nın din ve mezhep ayırmaksızın yaptığı yardımları dile getiren Kazi, Paşaya karşı derin bir şükran ve bağlılık içinde olduklarını vurguladı¹⁰⁴.

Sonuç

Cebel-i Lübnan, barış döneminde büyük oranda turizm ve ihracata dayalı olarak geçimini sağlamaktaydı. Fakat İtilaf Devletlerinin Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Akdeniz kıyılarına uyguladığı ablukayla Cebel-i Lübnan'ın hariçle bağlantısı kesildi. Bu izolasyon, Cebel-i Lübnan'da savaşın sonuna değin sürecek bir iâşe buhranına zemin hazırladı. Böylelikle Cebel-i Lübnan, savaşın hemen başında Suriye ve

¹⁰² *Age.*, s. 7-11.

¹⁰³ *Age.*, s. 11-21.

¹⁰⁴ *Age.*, s. 23-26.

civarından gelecek iaşe yardımlarına bağımlı hâle geldi. Suriye'deki zahirenin öncelikle ordu birliklerine ayrılması, iaşe ve nakliye araçlarının ordunun ihtiyaçlarına göre tanzim edilmesi, Cebel-i Lübnan'a zahire yardımını engelledi. 1915'te Suriye ve Filistin'de yayılan çekirge felaketi, Cebel-i Lübnan ve civar bölgelerdeki zahire fiyatlarının fahiş oranda artmasına neden oldu. 1916'da Şerif Hüseyin liderliğinde patlak veren Arap ayaklanması, Suriye'deki zahirenin Medine'deki Osmanlı birliklerine ve ayaklanma istidadında olan bazı Arap kabilelerine aktarılmasına neden oldu. Bu da Cebel-i Lübnan'a olan zahire akışını daha da azalttı. 1917'de Havran'da çıkan ayaklanmadan sonra Cemal Paşa'nın orduyu zahire işlerinden geri çekmesinden sonra sivil inisiyatifte geçen zahire işlerinde karaborsa ve stokçuluğun önü açıldı. Böylelikle Cebel-i Lübnan'da yaşanan iaşe buhranı, zamanla bir açlık felaketine dönüşmeye başladı.

Osmanlı Hükûmeti, Suriye ve Cebel-i Lübnan'daki iaşe buhranı ile askerî ve idari anlamda yoğun bir şekilde mücadele etti. Fakat Hükûmetin aldığı önlemler, zahire spekülâtorleri, karaborsa ve stokçulukla mücadelede yetersiz kaldı. Buna ilaveten savaşın öngörülemez gelişmeleri, bölgenin topografik zorlukları ve iklimin bozulması gibi nedenler, Osmanlı makamlarının başarısız olmasına neden oldu. Osmanlı Hükûmeti, Cebel-i Lübnan halkı için Avrupalı devletler ve ABD'den yardım istemek zorunda kaldı. İspanya ve Papalığın yardım teklifi, açlığı Osmanlı Devleti'ne karşı bir silah olarak kullanan İngiltere tarafından geri çevrildi. Mısır'a kadar gelen ABD yardımlarının Cebel-i Lübnan'a ulaşması ise bunları Osmanlı Devleti'nin kendi orduları için kullanacağını bahane eden İngilizler tarafından engellendi. Osmanlı Hükûmeti, ABD yardımlarının Osmanlı, ABD, Kızılhaç ve Papalık temsilcilerinden oluşan ortak bir komisyon tarafından dağıtılmasını teklif etti. Bu teklif, Osmanlı Hükûmeti'nin samimiyetini şüpheye yer vermeyecek şekilde ortaya koymaktadır. Fakat bu makul teklif de İngiltere ve ABD'nin ikircikli politikaları yüzünden kabul görmedi. İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırttığı Mekke Emiri Şerif Hüseyin'e ve Hicaz bölgesine gıda yardımı yapması, İngiltere'nin savaşta uyguladığı gayri insani politikayı göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Birinci Dünya Savaşı'nda Cebel-i Lübnan'da yaşanan açlık felaketini, birçok farklı etkenin ışığında analiz etmek gerekir. Savaş koşulları, bölgeye uygulanan abluka, bölgenin topografik zorluğu, iklimin bozulması, spekülâtorlerin vurgunları, karaborsa ve stokçuluk gibi farklı bileşenlerin bir arada değerlendirilmesi gerekir. Bütün bunları göz ardı ederek Osmanlı Hükûmeti'ni açlığın müsebbibi ve teşvikçisi olduğunu iddia etmek gerçeklere aykırıdır. Osmanlı arşiv belgeleri, Osmanlı

Hükümeti'nin Cebel-i Lübnan'da yaşanan açlık felaketiyle yoğun bir gayret ve samimiyet içinde mücadele ettiğini göstermektedir. Suriye ve Cebel-i Lübnan'daki Ruhani liderlerin dünya kamuoyuna sunduğu tezkip mektupları, bunu açıkça teyit etmektedir.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri (BOA)

Sadaret Cebel-i Lübnan (A}MTZ. CL)

Bâb-ı Âli Evrak Odası (BEO)

Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (DH. EUM)

Dâhiliye Kalem-i Umumi (DH. EUM. KLU)

Dâhiliye İdare-i Umumiye (DH. İ.UM)

Dâhiliye İdare-i Umumiye Ekleri (DH. İUM. EK)

Dâhiliye Kalem-i Mahsus (DH. KMS)

Dâhiliye Umur-ı Mahalliye Vilayat Müdürlüğü (DH. UMVM)

Dâhiliye Siyasi Kısım (DH. SYS)

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH. ŞFR)

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TEO)

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı (HR. SYS)

Taşra Evrakı Halep Vilayeti (TŞR. HL)

Araştırma ve İnceleme Eserler

Antonius, George, *The Arab Awakening: The Story Of The Arab National Movement*, G. P. Putnam's Sons, New York 1946.

Arslan, Emir Şekib, *İttihatçı Bir Arap Aydın'ın Anıları*, Klasik Yayınları, ter. Halit Özkan, İstanbul 2005.

Artuç, Nevzat, *Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2008.

Beyoğlu, Süleyman, "Birinci Dünya Harbi Başlarında Hicaz'da Zahire Buhranı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 83, 1993, s. 173-183.

Cemal Paşa, *Hatırat*, haz. Metin Martı, Arma Yayınları, 5. baskı, İstanbul 1996.

- Çiçek, M. Talha, *Cemal Paşa Suriye'de Birinci Dünya Savaşı Yılları*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.
- Erden, Ali Fuat, *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye Hatıraları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2006.
- Fransız Matbuatına Cevap Suriye ve Arz-ı Filistin Hakkında Fransız Matbuatının Yalanlarına Karşı Suriye'deki Rüesa-yı Ruhaniyenin Tekzipleri*, Ahmed İhsan ve Şürekası, İstanbul 1332.
- Kadri, Hüseyin Kâzım, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Hatıralarım*, haz. İsmail Kara, Dergâh Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2000.
- Kayalı, Hasan, *Föntürkler ve Araçlar*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2003.
- Kürkçüoğlu, Ömer, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1982.
- Mandelstam, André, *Le sort de l'Empire Ottoman*, Paris, 1917.
- Schilcher, Linda Schatkowski, "The famine of 1915-1918 in Greater Syria", *Problems of the modern Middle East in historical perspective*, ed. John P. Spagnolo, Ithaca 1993: Cornell University Press, s. 229-258.
- Sezer, Selim, *Osmanlı Suriye'sinde İslahat Çalışmaları ve Birinci Dünya Savaşı Öncesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Suriye Siyaseti*, Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017.
- Tanielian, Melaine Schulze, "Şehri Beslemek: Birinci Dünya Savaşı'nda Beyrut Belediyesi ve Gıda Politikaları", *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye*, ed. Talha Çiçek, Küre Yayınları, İstanbul 2020, s. 199-231
- Tanielian, Melanie Schulze, *The Charity of War: Famine, Humanitarian Aid and World War I in the Middle East*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2018.
- Thompson, Elizabeth, *Colonial Citizens: Republican Rights, Paternal Privilege and Gender in French Syria and Lebanon*, Columbia University Press, 2000.
- Toprak, Zafer, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, 2. baskı, İstanbul 2017.
- Umar, Ömer Osman, *Osmanlı Yönetimi Altında Suriye (1908-1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2004.
- Williams, Elizabeth, "Ekonomi, Çevre ve Kıtık: Suriye İçbölgelerinin Perspektifinden Birinci Dünya Savaşı", *Birinci Dünya Savaşı'nda Suriye*, ed. Talha Çiçek, Küre Yayınları, İstanbul 2020, s. 173-198.

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 308
Nisan/April 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 06.12.2021
Kabul/Accepted: 20.06.2022

DOI: 10.37879/belleten.2023.265

Araştırma Makalesi/Research Article

Türkiye'nin İlk Çin Elçisi Emin Âli Sipahi'nin Çin İzlenimleri ve
Türkiye-Çin İlişkileri

Melih Duman*

Öz

Tarihsel süreçte çok uzun bir geçmişe sahip olmasına rağmen Türk-Çin ilişkileri, modern dönemde ancak XIX. yüzyılda dolaylı bir biçimde gelişmiştir. Her iki ulusun da yaşadığı tecrübeler, dönüşen dünyada varoluş mücadelesi hâlini alırken ilk resmî diplomatik ilişkiler, XX. yüzyılda Türkiye Cumhuriyeti döneminde başlamıştır. Çin'in SSCB ve daha sonra Japonya ile yaşadığı sorunlar iki dünya savaşı arası dönemde Türk dış politikası açısından yakından takip edilen bir konu olmuştur. Bu doğrultuda Türkiye'nin Çin'de açılan ilk diplomatik misyonu maslahatgüzarlık olurken, kısa süre sonra maslahatgüzarlık ekonomik gerekçelerle kapatılmış (1931) ve mütekabiliyet esasınca 1939 yılında elçilik olarak açılmıştır. Çin'de ilk Türk Elçiliğinin açılması ile birlikte Emin Âli Sipahi de orta elçi olarak Türkiye'nin ilk Çin elçisi olmuştur.

Çalışma bu doğrultuda Türkiye'nin Çin'deki "ilk Türk elçisi" olan Emin Âli Sipahi'nin raporları doğrultusunda, Çin'de geçirdiği ilk zamanlarında yaşadığı gelişmeleri ele almakta ve bu dönemdeki Türkiye-Çin ilişkilerini değerlendirmektedir. Sipahi'nin adeta sefaretname geleneğinin takipçisi olarak kaleme aldığı raporlar, Türkiye Cumhuriyeti'nin erken döneminde Çin'e, Çin kültürüne, Çin'deki Türklere ve Müslümanlara dair önemli veriler sunmuştur. Emin Âli Sipahi'nin Çin izlenimleri, siyasi-kültürel temaslar ve Çin'deki Türk imgesi üzerinden ele alınarak Türkiye-Çin ilişkileri kapsamında analiz edilmiştir. Çalışma, belgesel kaynak tarama yöntemiyle elde edilen arşiv belgeleri ve diğer kaynaklar doğrultusunda değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Çin, Emin Âli Sipahi, Doğu Türkistan, Diploması.

* Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Aksaray/TÜRKİYE, melihduman@aksaray.edu.tr ORCID: 0000-0001-6861-615X

Turkey's First Chinese Ambassador, Emin Ali Sipahi's Chinese Impressions and Turkey-China Relations

Abstract

Although it has a very long history, Turkish-Chinese relations developed indirectly only in the 19th century in the modern period. While the experiences of both nations became a struggle for existence in the transforming world, the first official diplomatic relations started in the 20th century during the time of the Republic of Turkey. The problems experienced by China with the USSR and later Japan have been closely followed in terms of Turkish foreign policy between the two world wars. In this direction, while Turkey's first diplomatic mission opened in China was to become a chargeship, shortly after, it was closed for economic reasons (1931) and opened as an embassy in 1939 on the basis of reciprocity. With the opening of the first Turkish Embassy in China, Emin Âli Sipahi became the first Chinese ambassador of Turkey as an envoy extraordinary.

In this direction, the study examines the developments Turkey experienced in its early years in China in line with the reports of Emin Âli Sipahi, Turkey's "first Turkish ambassador" in China, and evaluates Turkey-China relations in this period. The reports written by Sipahi presented important data on China, Chinese culture, Turks and Muslims in China in the early period of the Republic of Turkey. Emin Ali Sipahi's Chinese impressions were analyzed through political-cultural contacts and the Turkish image in China within the scope of Turkey-China relations. The study was evaluated in line with the archival documents and other sources obtained by the documentary source literature review.

Key Words: Turkey, China, Emin Âli Sipahi, East Turkestan, Diplomacy.

Giriş

1789 yılına kadar Türk diplomasinin yabancı devletlerle olan ilişkisi genellikle tek yönlü olmuştur. XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde başlayan değişim kendisini diplomasi alanında da ortaya koymuş ve Avrupa'da ilk daimi elçilikler açılması ile birlikte Türk diploması tarihinde bir dönüm noktası yaşanmıştır¹. İlk daimî elçilik açılan yerler İngiltere, Avusturya, Fransa, Prusya, Rusya, İspanya gibi ülkeler olurken, son olarak ise Çetine (Karadağ) ve Kiev (Ukrayna) elçilikleri açılmıştır. Son açılan elçiliklerle birlikte Osmanlı Devleti'nin yurt dışındaki elçilik sayısı yirmiyi

1 Ercüment Kuran, "1793-1811 Döneminde İlk Osmanlı Mukim Elçilerinin Diplomatik Faaliyetleri", *Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç*, Yay. haz. İsmail Soysal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 55-58.

bulmuştur. Açılan elçiliklerin on sekizi Avrupa'da yer almakta iken Avrupa dışında Osmanlı Devleti'nin elçiliklerinin yer aldığı ülkeler ABD ve İran olmuştur. I. Dünya Savaşı sonrasında yeni devletlerin ortaya çıkmasıyla birlikte, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal eden hariciye bakanlığının yurt dışı teşkilatına on dokuz yeni ülke² eklenmiştir. Türk-Çin ilişkilerinin oldukça eski tarihlere gitmesine ve Çin'in kadim bir devlet olmasına karşın, ilk kez Türkiye Cumhuriyeti döneminde Çin'de temsilcilik açılmıştır³.

Osmanlı Devleti'nin diplomasisinde meydana gelen gelişmelere paralel olarak mevcut siyasi, coğrafi şartların ve Çin'in kendine özgü durumu gibi sebeplerle açılmayan Çin temsilciliği, 1929 yılında maslahatgüzarlık⁴ seviyesinde açılmıştır. Çin-Japon çatışmasının ortaya çıkardığı kriz durumu, Türkiye'nin Japonya dışındaki gelişmeleri de takip etmesini gerektirmiştir. Bu doğrultuda Japonya maslahatgüzarı Hulusi Fuat Bey olayların şiddetinin arttırmasıyla birlikte, Çin'e maslahatgüzar olarak tayin edilmiştir. 1929'da açılan Nankin Maslahatgüzarlığı, kısa bir süre sonra bütçe gerekçesiyle 1931 yılında kapatılmıştır⁵.

Nankin Maslahatgüzarlığının kapatılmasından sonra iki ülke ilişkileri uzunca bir süre Ankara'daki Çin Elçiliği üzerinden sürdürülmüştür. Çin'in Türkiye'de Elçilik düzeyinde temsil edilmesine karşın Türkiye'nin düşük bir seviyede dahi olsa Çin'de temsilcisinin olmaması, Çin-Türkiye ilişkilerinde diplomatik bir sorun ortaya çıkartmıştır⁶. Gelişmeler karşısında Dışişleri Bakanlığı, hukuk müşavirlerinden Emin

2 Afganistan, Gürcistan, Arjantin, Irak, Arnavutluk, Japonya, Azerbaycan, Litvanya, Brezilya, Macaristan, Çekoslovakya, Meksika, Çin, Mısır, Estonya Suudi Arabistan, Habeşistan (Etiyopya), Şili, Finlandiya.

3 Bilal N. Şimşir, "Cumhuriyetin İlk Çeyrek Yüzylında Türk Diplomatik Temsilcilikleri ve Temsilcileri (1920-1950)" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 22/S. 64-65-66, 2006, s. 16-17.

4 Bir büyükelçinin temsilci olarak bulunduğu ülke dışına çıkması durumunda veya o ülkeye gelmesinden önce ona vekâlet eden diplomat, işgüder manasına gelen maslahatgüzar, diplomatik temsilciliklerdeki protokol sırasında Büyükelçi, Daimî Temsilci, Temsilci -misyon şefferi-sıralamasının sonunda yer almaktadır. Dışişleri Bakanlığının mevcut mevzuatında, meslek memurları unvan gurupları içerisinde 1'inci unvan gurubunun içerisinde yer alan maslahatgüzar, Üst Yönetim Gurubu olarak nitelendirilen büyükelçi, elçi, birinci sınıf başkonsolos sıralamasından sonra gelmektedir. Bk. *Resmî Gazete*, 12 Şubat 1986, Sayı: 19017; Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Kariyer Memurlarının Görevde Yükselme Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik (EK-1); *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2011, s. 1632.

5 *Dışişleri Bakanlığı 1983 Tarihçesi*, İcra Sekreterliği, 1984.

6 Barış Adıbelli, *Osmanlı'dan Günümüze Türk-Çin İlişkileri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 146-147.

Âli Sipahi'yi⁷, Türkiye'nin Çin Hükûmeti nezdinde orta elçisi olarak atamıştır⁸. Bu dönemde yalnızca Türkiye için değil dünyanın pek çok ülkesi için de büyükelçilik açmak çok istisnai ve ayrıcalıklı bir durumdu. Bu sebeple Türkiye'nin pek çok ülkede olduğu gibi Çin'de açtığı ilk elçiliği de orta elçilik düzeyinde olmuştur⁹. Türkiye, daha önce yaptığı gibi Çin'le ilişkileri maslahatgüzarlık seviyesinde sürdürmeme kararı alırken, Sipahi'yi istisnai bir durum olan büyükelçilik yerine diplomatik teamüllere uygun olarak orta elçi olarak tayin etmiştir.

Çalışma bu doğrultuda Türkiye'nin Çin'deki "ilk Türk elçisi" olan Emin Âli Sipahi'nin Çin'de geçirdiği ilk zamanlarında yaşadığı gelişmeleri ele almakta ve bu dönemdeki Türkiye-Çin ilişkilerini değerlendirmektedir. Emin Âli Sipahi'nin Çin'e yolculuğu, varışı, ilk izlenimleri, gerçekleştirdiği ziyaretleri, Çin'in önde gelen isimleri ile olan temasları, Çin'deki Türkler ve Müslümanlarla olan münasebetleri ve onların durumları gibi konularda kaleme aldığı raporları değerlendiren çalışma, Türkiye'nin erken döneminde Türkiye-Çin ilişkilerine her iki ülkenin yetkililerinin ve kamuoylarının birbirlerini nasıl değerlendirdiğini, birbirlerine nasıl baktıklarını ortaya koymaktadır. Tarihsel olarak uzun bir geçmişe sahip Türk-Çin ilişkileri modern tarihte ancak 1930'lu yıllarda diplomatik ilişki kurabilmiştir. İki ülkenin birbirlerine bigâne kalması sebebiyle "ilk Türk elçisi" Emin Âli Sipahi'nin Çin'deki izlenimleri ve temasları Türkiye-Çin ilişkileri ve Çin'deki Türk imajı hakkında önemli veriler sunmaktadır. Çalışma, belgesel kaynak tarama metoduyla elde edilen arşiv belgeleri ve diğer kaynaklar doğrultusunda değerlendirilmiştir.

1. Tarihsel Türk-Çin İlişkileri

Tarih boyunca coğrafi sınırları değişen Çin, bugün kuzeyde Çin Seddi ile çevrilen, batıda Kansu eyaletini sınırları içerisine alıp Türkistan'ı dışarıda bırakan bölgeyi

7 Dışişleri Bakanlığının yurt dışı teşkilatında daimî maslahatgüzar olarak 1933 yılında Brüksel'de göreve başlayan Emin Âli Sipahi, 1938 yılına kadar burada görev yapmıştır. 1939 yılında Orta Elçi olarak Çin'e atanıncaya kadar Dışişleri Bakanlığı merkez kadrosunda hukuk müşaviri olarak hizmet veren Sipahi, 1942 yılında yeniden merkeze tayin edildiği dönemde hukuk müşaviri olarak görev yapmıştır. 1944 yılında Cidde Elçiliğine atanan Sipahi, 1945'e kadar Cidde'de görev yapmış daha sonra ise 1946 yılında Buenos Aires'e tayin edilmiştir. 1950 yılına kadar Arjantin'nde görev yapan Sipahi, aynı yıl Stockholm'de göreve başlamıştır. 9 Haziran'da göreve başlayan Sipahi, kısa bir süre sonra görevi başında 14 Kasım 1951 tarihinde vefat etmiştir. Bk. Hâmid Aral, *Dışişleri Bakanlığı 1967 Yılı*, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara 1968, s. 844, 847, 852, 926.

8 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2/88-87-10 Dosya Ek: 107-109 (Kararlar Daire Başkanlığı, 04.09.1939).

9 Bilâl N. Şimşir, *Bizim Diplomatlar*, Bilgi Yayınevi, 1996, s. 382.

ihtiva etmektedir¹⁰. Aynı coğrafi bölgeyi paylaştıkları iddia edilebilecek olan Çinlilerin ve Türklerin tarihleri çok eski dönemlere gitmekte, Çin tarihi kaynaklarında Türk ismi çeşitli tarihlerde kaleme alınan belgelerde, eserlerde geçmektedir¹¹. Türk-Çin ilişkileri, Türklerin yükselişe geçmeleriyle birlikte yeni bir döneme girmiştir. Bu dönemde Çin'in kuzeyinde ve kuzey doğusunda güçlü yönetimler kurmalarıyla birlikte Türklerin Çin üzerinde büyük etkileri olmuştur¹². Bu durum Çin kaynaklarında Türklerle önem atfedilmesine yol açarken, kaynaklarda yalnızca Hun, Göktürk, Uygur gibi devletler yer almamış, bazı Türk boylarına ait bilgilere de yer verilmiştir¹³.

Türklerin bir kısmının Müslüman olduktan sonra batıya gitmesi, Türkler ve Çinliler arasındaki ilişkileri sona erdirmemiş, İpek Yolu kuşağı üzerinden sağlanan bağlantılar batıya ilerleyen Türklerle ilişkilerin sürdürülmesini sağlamıştır. Orta Asya'da kalan Türklerin Çin'le temasları ise hiç kesilmemiştir. İlerleyiş sahası batı olan Osmanlı Devleti dahi Çin'le siyasi ve ekonomik temaslar sağlamıştır¹⁴. Çinlilerin “Lu Mei”, “Lu Mu”, “Lu Mi”, “Lu Mi Guo”, “Tu Jue”, “Tu Er Qi” olarak adlandırdıkları Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin Ming dönemine (1368-1644) kadar gittiği söylenmektedir¹⁵. Yine çeşitli tarihlerde Osmanlı elçilerinin Çin'e gittikleri tarihî kayıtlarda yer almıştır¹⁶.

Sultan Abdülaziz döneminde Kaşgar Emîri Yakup Bey'in yardım isteğinin karşılanması ile Yakup Bey Kaşgar Emiri olarak Osmanlı Sultanı adına hutbe okutup para bastırmıştır. Yakup Bey, Osmanlı Devleti'ne bağlılığını II. Abdülhamid tahta çıktığında da göstermiştir¹⁷. Kaşgar Emîrliği'nin Osmanlı Devleti'ne bağlanmasıyla

10 Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 1.

11 Bk. Naile Ağababa, “Çin Kaynaklarında Türkler”, *Turkish Studies*, 10/9, 2015, s. 1-8.

12 He Xingliang - Guo Hongzhen, *Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi*, çev. Eser Ulun, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2015, s. 21.

13 Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III-M.S. X. Asır)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004, s. 2-3.

14 Bernard Lewis, *Orta Doğu*, çev. Selen Y. Kölay, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2009, s. 132; Giray Fidan, “Ming Tarih Kayıtlarına Göre 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu - Ming Çin'i İlişkileri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 30, 2011, s. 286.

15 Adibelli, *age.*, s. 50-51.

16 Bk. Giray Fidan, *Çin Kaynaklarına Göre 16. Yüzyıl Osmanlı Çin İlişkileri ve Çin'deki Osmanlı Ateşli Silahları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

17 *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 2005, s. 84-93.

Osmanlı Devleti ile Çin komşu olmuşlarsa da bu durum sembolik olarak dahi çok uzun sürmemiştir. Çin'in işgali sonrasında Kaşgar Emirliği, Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmiş fakat 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sebebiyle Osmanlı gerekli desteği verememiştir¹⁸. Çin ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin sonraki dönemlerde de çeşitli sebeplerle sürdüğü görülmüştür¹⁹. Bu temaslardan en önemlisi yine II. Abdülhamid döneminde Çin'e gönderilen nasihat heyeti ile sağlanmıştır. Çin'de yabancı ülkelerin etki ve baskısına karşı bir infial olarak başlayan Boxer Ayaklanması neticesinde Çin'deki yabancılara ve sahip oldukları binalara saldırılmıştır²⁰. Ayaklanma sırasında Alman Büyükelçisi de öldürülürken Alman İmparatoru II. Wilhelm Çinli Müslümanların ayaklanmaya karışmaması için II. Abdülhamid nezdinde devreye girerek yardım istemiştir. Çin'de daha fazla kan dökülmemesi için Çinlilere nasihatte bulunmak ve Avrupalıların ayaklanmayı bastırmak üzere hazırladıkları ordu kumandanı ile temas sağlamak üzere bir heyetin gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Heyetin Çin'e vasıl olması beklenenden uzun sürdüğünden Heyet, ancak ayaklanma bastırıldıktan sonra Çin'e varmıştır. Fakat buna karşı Çinliler tarafından Türk Heyetini oldukça coşkulu karşılanmış ve aynı coşkuyla uğurlanmıştır. Heyet başkanı Mirliya Enver Paşa, seyahat ile ilgili olarak hazırladığı raporunda İstanbul ile Çin arasındaki tüm deniz yolu üzerindeki önemli merkezlerde Türk konsolosluğunun olmamasını olumsuz bir durum olarak bildirmiştir²¹. Fakat kısa süre içerisinde Osmanlı Devleti'nin içerisine sürüklendiği gelişmeler, Enver Paşa'nın Osmanlı'nın lehine katkı sağlayacağını düşündüğü atılımların gerçekleşmesine engel teşkil etmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Osmanlı Devleti'nin yaşadığı kayıplar, sonrasında meydana gelen Trablusgarp, Balkan Savaşları ile I. Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'nin Çin'den ve Çin'deki gelişmelerden uzaklaşmasına yol açmıştır.

2. Türkiye ve Çin'in İlk Diplomatik Teması

XVII. yüzyıldan itibaren ülkelerini dış etkilerden korumak üzere sınırlarını dışa karşı kapayan Çin, yaklaşık iki yüzyıl süren bu izolasyon politikasını Afyon Savaşı'nda (1839-1842) yenilmesiyle birlikte değiştirmek zorunda kalmış, İngiltere başta olmak üzere büyük devletlerin etki alanına girmiştir. İngiltere, ABD, Fransa,

18 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 2000, s. 273.

19 Bk. Giray Fidan, "The Turk Travelogue: Kang Youwei's Journey to the Ottoman Empire", *Bilgi*, S. 76, 2015, s. 227-243.

20 Uçarol, *age*, s. 277.

21 Taha Toros Arşivi, No: 001506537006.

Rusya gibi devletler, XIX. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın başlarına Çin'le yaptıkları antlaşmalar sonucunda büyük nüfuz alanları meydana getirerek filen Çin'i kendi aralarında bölüşmüşlerdir²². XX. yüzyılın başında Çin'deki durumu tasvir eden Wolfram Eberhard, büyük devletlerin birbirleriyle mücadelesi olmasaydı, Çin'in çoktan ilhak edilmiş olacağını kaydetmiştir²³. 1912 yılında cumhuriyet yönetimine geçen Çin'de hiçbir değişiklik olmadığı gibi, daha fazla kargaşa yaşanmıştır. 1925 yılına kadar Pekin'de iktidar mücadelesi sürerken, aynı yıl Sun Yat Sen önderliğinde kurulan hükûmetle sükûnet sağlanmıştır²⁴.

Çin'in dış destekli olarak iç karışıklıklar yaşadığı bir evrede Türkiye'de rejim ve yönetim değişmiştir. Cumhuriyet Türkiye'si bu yeni dönemde diplomatik ilişkiler kurmak üzere birtakım adımlar atarak çeşitli ülkelerle resmi ilişkiler kurmuştur. Türkiye'nin Çin'le kurduğu ilk ilişkiler ise Tokyo Maslahatgüzarlığı vasıtasıyla sağlanmıştır. Tokyo Maslahatgüzarı Hulusi Fuat Bey [Tugay], 1927 ve 1928 yıllarında iki kez Çin hakkında araştırma yapmak üzere Nankin'e gönderilmiştir²⁵. Türkiye, bu dönemde Uzakdoğu'daki gelişmeleri yakından takip etmek istemiştir. 1929 yılında Çin'le SSCB arasında başlayan gerilim, aynı yıl çatışmaya dönüşürken Türkiye, uluslararası atmosfer sebebiyle gelişmeleri dikkatle takip etmek üzere Çin'de Maslahatgüzarlık tesis etmiştir. 7 Temmuz 1925 tarihinde Tokyo'ya Daimî Maslahatgüzar sıfatıyla gönderilen Hulusi Fuat Bey²⁶, 25 Mart 1929'da²⁷ Tokyo'daki görevinden ayrılarak Çin'in başkenti Nankin'e atanmıştır. Hulusi Fuat Bey'in Nankin'e atanması kararının Çin'e bildirilmesinden sonra Dışişleri Bakanı Tefik Rüşdü [Aras] Bey'e gönderilen yazıda, Çin milletinin Türkiye'ye karşı büyük bir takdir hissi beslediği ve "büyük kardeş Cumhuriyet"le dostane münasebetlere girilmesinden çok memnun bulunduğu ifade edilmiştir²⁸. Tokyo'dan birkaç gün içerisinde ayrılan Hulusi Fuat Bey, 1 Nisan'da Daimî Maslahatgüzar olarak Nankin'deki, görevine başlamış ve böylelikle Türkiye'nin Çin'deki ilk temsilcisi

22 Uçarol, *age.*, s. 274-280.

23 Eberhard, *age.*, s. 334.

24 Oral Sander, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, Ankara 1996, s. 63-64; Ceren Ergenç, *Chinese Nation-Building and Sun Yat-Sen A Study on 1911 Revolution in China*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s. 28-29.

25 Adibelli, *age.*, s. 144.

26 *Dışişleri Bakanlığı 1983 Tarihçesi*, İcra Sekreterliği, 1984.

27 Aral, *age.*, s. 931.

28 BCA, 30-10-0-0 / 129-926-7 Dosya Ek: 107 (Muamelat Genel Müdürlüğü, 29.04.1929)

olmuştur²⁹. 10 Nisan'da Çin'in Dışişleri Bakanı ile görüşen Hulusi Fuat Bey'e Bakan, Türkiye ile ilişki kurulmasında memnuniyet duyduğunu dile getirerek Çin'in geçirmekte olduğu değişimle Türkiye'nin gerçekleştirdiği inkılaplar arasında bağlantı kurmuştur. Bakan, ayrıca Çin halkının ve hükûmetinin Türkiye'ye karşı "büyük bir sempati" beslediğini söylemiştir³⁰. Tüm iyi niyetlere karşın Türkiye'nin Çin'deki ilk diplomatik temsilciliği olan Nankin Maslahatgüzarlığı, açıldıktan kısa bir süre sonra bütçe gerekçesiyle 1931 yılında kapatılmıştır³¹.

21 Temmuz 1931 tarihinde Hulusi Fuat Bey'in Nankin'den ayrılmasında sonra³², iki ülke arasındaki ilişkiler doğrudan Çin'in Ankara elçisi ile Türkiye'nin çeşitli ülkelerdeki elçilikleri üzerinden sürdürülmüştür³³. Hulusi Fuat Bey'in görevde olduğu tarihte başlayan devlet başkanları düzeyindeki temas, Maslahatgüzarlığın kapatılması sonrasında da devam ettirilmiştir. İlk kez 1930 yılında iki ülkenin ulusal günlerinin tesadüf ettiği ekim ayında devlet başkanları nezdinde tebrik telgrafları gönderilmiştir. Çin Ulusal Hükûmet Başkanı Chiang Chung Cheng ile Türkiye Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa arasında başlayan telgraflaşma, Lin Sen'in Ulusal Hükûmet Başkanı olmasından sonra da sürdürülmüştür³⁴.

Japonya'nın Mançurya'ya saldırarak Mançukuo Devleti'ni kurduğu, Çin'in Jehol eyaletini işgal ettiği ve tüm bu gelişmeler karşısında Milletler Cemiyeti'nin durumunun sorgulandığı bir dönemde Türkiye³⁵, Milletler Cemiyeti'ni destekleyerek Çin'le bir dostluk antlaşması imzalamış ve Japon işgaline karşı Çin'in toprak bütünlüğünü savunmuştur³⁶. Türkiye her ne kadar Çin'le bir dostluk antlaşması yapmak üzere 1926 yılında Moskova Büyükelçisi'ni, 1928 yılında ise ABD Büyükelçisi'ni görevlendirdiyse de istenilen neticenin bu tarihte alınması mümkün olmamış, Uzakdoğu'da meydana gelen siyasi gelişmelerin katkısıyla

29 *Dışişleri Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı Yıllığı 1964-1965*, s. 358.

30 BCA, 30-10-0-0 / 257-728-2 Dosya Ek: 434A (Muamelat Genel Müdürlüğü, 17.06.1929)

31 *Dışişleri Bakanlığı 1983 Tarihçesi*.

32 Aral, *age.*, s. 926.

33 Uzakdoğu gelişmeleri konusunda Bern ve Moskova Elçilikleri ile Tokyo Maslahatgüzarlığı öne çıkmıştır.

34 Bilâl N. Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları Cilt I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993, s. 615-618.

35 Melih Duman, "Çin-Japonya Çatışması ve Türkiye'nin Uzakdoğu Gelişmelerine Bakışı (1929-1939)", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 16, 2020, s. 43.

36 Hasan Köni, "Genel Dış Politika Işığında Cumhuriyet Dönemi Uzak-Doğu İlişkileri: 1933-36", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C 3/S. 11, 1993, s. 274.

Türkiye-Çin arasında 1934 yılında bir dostluk antlaşması imzalanabilmiştir³⁷. Dostluk antlaşması, “Samimî dostluk rabitaları tesis ve takviyesi” amacıyla Ankara’da tanzim edilerek Çin’in Bern Ortaelçisi M. V. Hoo Chi-Tsai ve Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü [Aras] Bey tarafından 4 Nisan 1934 tarihinde imzalanmıştır³⁸.

Dostluk Antlaşması’nın imzalanması ile gelişmeye kaydeden Türkiye-Çin ilişkileri, 1934 yılında önemli bir gelişme daha yaşamıştır. Çin Ulusal Hükümet Başkanı Lin Sen’in Türkiye-Çin ilişkilerini geliştirmek ve var olan uyumu kuvvetlendirmek üzere Çin açısından oldukça önemli bir isim olan General Ho Yao-Tsu’yu Ankara Elçisi olarak tayin etmiştir. 1935 yılının Mayıs ayında güven mektubunu sunarak göreve başlayan Ho Yao-Tsu, yaptığı ilk açıklamada, artık Türkiye ile Çin arasında resmî diplomatik münasebetlerin teessüs edildiğini ifade ederek Çin’in ve Türkiye’nin bu durumdan oldukça memnun olduğunu belirtmiştir³⁹. Yine aynı yıl Çin’den askerî bir heyet Türkiye’ye gelerek çeşitli görüşmeler gerçekleştirmiştir⁴⁰.

1934 yılından sonra Türkiye, genellikle Çin’deki sosyo-ekonomik gelişmelerle Çin-Japon mücadelesini yakından takip etmiştir⁴¹. Türkiye’nin Çin’e yönelik bu genel akım siyasetinin ve ilişkilerinin dışında, Türkiye’ye eğitim almak üzere Çinli öğrencilerin geldiği de görülmüştür. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde eğitim almak üzere 1937 yılında müracaat eden iki Çin tabiiyetli öğrencinin başvurusu Bakanlar Kurulu kararı ile kabul edilmiştir. D. S. Sadiyan isimli öğrenci hakkında fazlaca bir bilgi bulunmazken S. C. Osman Lin isimli öğrencinin Çin İslam Cemiyeti’nin yardımıyla Türkiye geldiği bildirilmiştir⁴². Diploması, eğitim ve askerî konular dışında Türkiye, Çin’in ihtiyaç duyduğu insani konularda da devreye girmekten imtina etmemiştir. Çin, 1938 yılında yaşadığı kolera salgını karşısında Milletler Cemiyeti’ne müracaat ederek aşı talebinde bulunmuş,

37 BCA, 30-18-1-1/18-25-4 (Kararlar Daire Başkanlığı, 06.04.1926); BCA, 30-18-1-1/30-57-1 (Kararlar Daire Başkanlığı, 23.09.1928).

38 *Resmî Gazete*, 9 Haziran 1934, Sayı: 2722, s. 3956.

39 Şimşir, *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları*, s. 618-620; BCA, 30-10-0-0/131-937-19 Dosya Ek: 114 (Muamelat Genel Müdürlüğü, 03.12.1934)

40 BCA, 30-10-0-0 / 200-367-1 Dosya Ek: 239 (Muamelat Genel Müdürlüğü, 22.02.1934).

41 BCA, 30-18-1-2 / 59-83-3 (Kararlar Daire Başkanlığı, 05.11.1935); BCA, 30-10-0-0 / 257-727-15 Dosya Ek: 434 (Muamelat Genel Müdürlüğü, 09.01.1936); BCA, 30-10-0-0 / 221-492-43 Dosya Ek: 400-3 (Muamelat Genel Müdürlüğü, 02.12.1936).

42 BCA, 30-18-1-2 / 71-4-1 Dosya Ek: 141-28 (Kararlar Daire Başkanlığı, 14.01.1937); BCA, 30-18-1-2 / 78-72-17 Dosya Ek: 142-79 (Kararlar Daire Başkanlığı, 20.08.1937).

Cemiyet'in Sağlık Direktörlüğü ise Türkiye'nin devreye girmesini istemiştir. Türkiye ise Çin'in mücadele ettiği salgın karşısında bir milyon santimetre küp kolera aşısını göndermeyi taahhüt etmiştir⁴³.

3. Türkiye'nin İlk Çin Elçiliği

General Ho Yao-Tsu, elçi olarak göreve başlamasından kısa bir süre sonra Türkçe bir broşür yayınlayarak tarihsel süreçte Türk-Çin ilişkilerini kültürel boyutlarıyla ele almıştır. Broşürde Türk-Çin ilişkilerinin tarihi, Çinlilerin Türk, Türklerin ise Çin kültürüne etki ve katkıları detaylı olarak ele alınmıştır. Çin'in Türkiye'ye yönelik ilgisine karşın Türkiye'nin diplomatik mütakabiliyete uygun bir adım atmaması, Ho Yao-Tsu'nun yerini maslahatgüzara bırakarak ülkesine dönmeye yol açmıştır. Elçi Yao-Tsu, ülkesine döndükten sonra Türkiye'nin Çin'e "layıkıyla alaka göstermediğini" dile getirmiştir. Çin'de yaşanan bu kriz, Ankara tarafından İsa Yusuf Alptekin'in 1939'daki Türkiye ziyareti sırasında öğrenilmiştir. Alptekin, Çin'in elçi atamasına karşın Türkiye'nin Çin'e bir elçi atamamasının Çin'de üzüntü ve hayal kırıklığı meydana getirdiğini ifade etmiştir. Alptekin'in ifadeleri Ankara'da kısa süre içerisinde Çin konusunda diplomatik bir girişimde bulunulması gerektiği fikrini ortaya çıkartmıştır⁴⁴. Dışişleri Bakanlığının 4 Eylül 1939 tarihindeki teklifi üzerine Bakanlık hukuk müşavirlerinden Emin Âli Sipahi'nin Türkiye'nin Çin Hükümeti nezdinde orta elçi olarak atanması kararlaştırılmıştır⁴⁵. Türkiye'nin Emin Âli Sipahi'yi Çin'e elçi olarak ataması yetkili çevrelerce, önemli bir diplomatın Çin'e atanması olarak değerlendirilmiştir⁴⁶.

a. Emin Âli Sipahi'nin Çin'e Varışı ve İlk İzlenimleri

Emin Âli Sipahi, atanmasından birkaç ay sonra aralık ayında Çin'in başkenti Chungking/Chungking'e⁴⁷ varmış ve hemen akabinde itimatnamesini takdim ederek görevine başlamıştır. Sipahi, kabulü esnasında uygulanan teşrifat ve gelişmeleri paylaşmayı uygun görmesinden dolayı, olayları bir rapor hâlinde

43 BCA, 30-10-0-0/257-728-14 Dosya Ek: 434A (Muamelat Genel Müdürlüğü, 27.07.1938).

44 Adıbelli, *age.*, s. 146-147.

45 BCA, 30-18-1-2/88-87-10 Dosya Ek: 107-109 (Kararlar Daire Başkanlığı, 04.09.1939).

46 Adıbelli, *age.*, s. 147.

47 1931 yılında Çin-Japon savaşının başlaması ve Japonların Manchurya'yı işgal etmesi üzerine Milliyetçi Çin Hükümetinin Başkenti Chungking'e nakledilmiştir. Bu karar sonrası ihdas edilen Türk Elçiliği de Chungking'de görev yapmıştır. 1945 yılında Savaşın sona erip Japon işgalinin sona ermesi ile birlikte tüm elçilikler gibi Türkiye Elçiliği de Nankin'e taşınmıştır; *Dışişleri Bakanlığı Yılı 1964-1965*, s. 358-359.

kaleme alarak Bakanlıkla paylaşmıştır. Sipahi'nin raporunda dikkat çektiği ilk husus Çinlilerin ülkelerine gönderilen “ilk Türk elçisine samimi bir hüsnü kabul” göstermeleri olmuştur. Sipahi, kendisine gösterilen hüsnü kabulün İngiliz kolonisi olan Hong Kong'da başladığını kaydetmiştir. Çin'in Hong Kong'da bulunan diplomatik temsilcisi M. J. T. Tai, Sipahi'yi karşılayarak Türk Elçisi'nin Chungking'e gitmesine yardımcı olmuştur. Tai, Hong Kong'da kaldıkları kısa süre içerisinde Türk Elçisi'ne yoğun ihtimam göstermiş ve Japon işgali nedeniyle hareket günleri, saatleri belli olmayan üstelik haftada yalnızca birkaç kez hareket eden uçakta Emin Âli Sipahi'ye ve eşine yer ayarlamayı başarmıştır. Karadan günlerce çeşitli sıkıntılar içerisinde gerçekleşen yolcuğun yerine Türk Elçisi'nin rahat gitmesi için uçakla seyahatinin sağlanması, Sipahi'ye göre Ankara'daki Çin Elçiliğinin bildirmesinden kaynaklanmıştır. Hong Kong'a gittiği esnada vapurda tanıştığı Sun Yat Sen'in oğlu Meclis Başkanı Dr. Sun Fo, Sipahi'nin karşılanması için Hong Kong'a telgraf çekeceğini ifade etmişse de Elçi kendisine gösterilen kolaylığın Çin'in Ankara Elçiliğinden kaynaklandığını belirtmiştir⁴⁸.

Chungking'e 21 Aralık tarihinde varan Sipahi'yi havaalanında Çin'in protokol şefi Dr. Mao Lan Tuan ile maiyetindeki bir memur karşılamıştır. Çinli yetkililer dışında Türkistanlı birkaç kişi ve gazeteciler de karşılayanlar arasında yer almışlardır. Türk Elçi ve eşi, hoş geldiniz tebriğinden sonra yabancı diplomatların yer buluncaya kadar geçici olarak ikamet ettikleri Wai-Chiaopu Hostel isimli otelde misafir edilmiştir. Sipahi, otele geçtikten sonra kendisinden röportaj talep eden Central News Ajans'ın Türkiye ile Çin-Japon mücadelesi hakkındaki sorularını yanıtlamıştır. Soruları “cemilekârene” bir şekilde cevaplamaya özen gösteren Sipahi'nin röportajı, radyo ve bütün Çin gazetelerinde yer almıştır. Sipahani'nin sözleri sebebiyle Çin gazeteleri, yaptıkları haberlerde “Türk Elçisini samimiyetle selamlamış” ve Türkiye hakkında dostane yazılar yazmışlardır. Çinli yetkililer tarafından gösterilen ihtimam Sipahi'nin otele yerleşmesiyle birlikte sürmüştür. Protokol şefi, Çin ve yaşanan olaylar hakkında bilgi vermek üzere Sipahi ve eşine ilk gün refakat etmiştir. Çin'in dışişleri bakanı da ilk gün Emin Âli Sipahi ile görüşmek istemiş, fakat Elçi'nin yorgun olacağı düşüncesiyle ikinci gün görüşmenin daha uygun olacağına karar vermiş ve bu durumu protokol şefi vasıtasıyla bildirmiştir. 22 Aralık'ta Emin Âli Sipahi beraberinde Elçilik kâtabi Yümnü Yedes ile birlikte Çin'in Dışişleri Bakanı Wang Chung-hui tarafından resmî makam olarak kullandığı evinde kabul edilmiştir. Bakan Wang Chung-hui

48 BCA, 30-10-0-0/257-728-15 Dosya Ek: 434A (Muamelat Genel Müdürlüğü, 20.02.1940).

ile Emin Âli Sipahi arasında geçen ilk görüşmede tanıtma, tebrik ve genel konuşma dışında Bakanın Türkiye'ye yönelik ilgisi de yer almıştır. Özellikle Bakan Wang Chung-hui, Türkiye'nin hukuk mevzuatı ve Latif Alfabetesi meselelerini gündeme getirmiştir. Türk Elçi Dışişleri Bakanı ile gerçekleştirdiği görüşme sonrasında öğleden sonra bu kez de Dışişleri Bakan Yardımcısı Hsu-Mo ve Bakanlığın Avrupa Dairesi, Amerika Dairesi, Batı Asya Dairesi, Matbuat ve İstihbarat Dairesi Genel Müdürleri ile görüşme gerçekleştirmiştir. Sipahi'nin öğleden sonra gerçekleştirdiği görüşmelerde ilginç bir biçimde Sipahi yetkililerin yanına gitmemiş, yetkililer sıra ile Bakanlığın kabul salonuna giderek Türk Elçi ile görüşmüşlerdir. Bakan ve tüm Bakanlık yetkililerinden hüsnü kabul gören Sipahi, Japonların hava saldırıları sırasında -ikamet ettikleri otelin sığınmasının yeterli şartlara haiz olmaması sebebiyle- Bakan Yardımcısı Hsu-Mo tarafından daha güvenli olan Bakanın evindeki sığınağa davet edilmiştir. Gerçekleştirilen ziyaretler karşısında mutad olduğu üzere Türk Elçisi'ne karşı yapılması gereken ziyaretlerin yalnızca Matbuat ve İstihbarat Dairesi Şefi General Shu ve eşi tarafından yapılması, Sipahi'nin dikkatini çeken bir gelişme olarak kaydedilmiştir⁴⁹. Çin'in bu dönemde yaşadığı kargaşalık ve savaş hâli diplomatik teamüllerin uygulanmasında noksanlıklar yaşanmasına sebep olmuştur.

b. İtimatnamesini Takdimi

Türkiye'nin Çin Elçisi Emin Âli Sipahi 22 Aralık'ta Dışişleri Bakanı Wang Chung-hui ile gerçekleşen görüşmesi sırasında, Bakan'a nutku ve itimatnamesinin bir suretini vermiş, bu esnada Wang Chung-hui, Çin Cumhurbaşkanı tarafından kabulü için hemen teşebbüste bulunacağını söylemiştir. Sipahi'nin ertesi gün 23 Aralık'ta (Cumartesi) protokol şefinden aldığı mektupta, itimatnamenin Çarşamba günü takdim edileceğini tahmin ettiren sebepler bulunduğu bildirilmiştir. Pazar gününün (24 Aralık) tatil olması ve Noel Tatili nedeniyle, pazartesi (25 Aralık) ise Mareşal Çan Kay Şek'in hapisshaneden kurtulduğu gün olan "Nasyonal Rejuvenation"un sene-i devriyesi olması nedeniyle protokol şefi itimatnamenin takdim gününün çarşamba (27 Aralık) olabileceğini ifade etmiştir. 25 Aralık pazartesi günü alınan ikinci bir mektupta ise itimatnamenin takdiminin 27 Aralık 1939 Çarşamba olacağı teyit edilmiştir. Tarihle birlikte protokol esasları da mektupta yer almıştır⁵⁰.

49 BCA, 30-10-0-0/257-728-15 Dosya Ek: 434A, s. 1-3.

50 BCA, 30-10-0-0/257-728-15 Dosya Ek: 434A, s. 3-4.

27 Aralık Çarşamba günü saat dokuzda başkanlık saray teşrifat müdürü otele gelerek, Emin Âli Sipahi'ye uygulanan cari usul hakkında bilgi vermiştir. Teşrifat müdürü protokolü sade ve Fransız usulü şeklinde diye özetlemiştir. Hareket saati geldiğinde otelden çıkarak saraydan gönderilen iki otomobille, saraya hareket edilmiştir. Saray avlusunda bandonun çaldığı İstiklal Marşı eşliğinde Türkiye'nin Çin Elçisi karşılanarak salona alınmıştır. Salonda bir süre Çinli yetkililerle görüştükten sonra Emin Âli Sipahi, Çin Devlet Başkanı'nın elçileri kabul ettiği salona alınmıştır. Burada Cumhurbaşkanı Lin Sen giydiği millî giysilerle, sağında ve solunda takriben otuzar kişiden oluşan askerî ve mülki idarecilerin yer aldığı kalabalık bir heyetle Sipahi'yi kabul etmiştir. Sipahi, kendisine daha önce söylenen mahalli protokol kurallarına uyararak üç kere selam verdikten sonra yüksek sesle nutkunu irad ederek itimatnamesini takdim etmiştir. Lin Sen, itimatnameyi alıp Dışişleri Bakanı'na verdikten ve nutkun Çinceye tercümesini dinledikten sonra Çince olarak kendi nutkunu irad etmiş, akabinde ise bir memur tarafından nutuk Fransızcaya tercüme edilmiştir. Daha sonra Lin Sen, Emin Âli Sipahi ile tokalaşarak Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün hatırını sormuş ve selam ile temennilerinin iletilmesini istemiştir. Tokalaşma sona erdikten sonra ise Türkiye'nin Chungking Elçilik personeli Lin Sen'e takdim olunmuş, takdim sonrası yeniden Lin Sen ile tokalaşan Sipahi, yeniden üç selamla kabul salonundan çıkmıştır. Sipahi, salondan çıktıktan sonra Dışişleri Bakanı ve Saray erkânı ile birlikte fotoğraf çektirmiştir. Fotoğraf çekiminden sonra tekrar salona dönülerek burada kokteyl verilmiş, sonrasında ise veda edilmiştir. Elçi Emin Âli Sipahi ve Elçilik personeli geldikleri gibi yine İstiklal Marşı eşliğinde protokol ile uğurlanmıştır⁵¹.

c. Mareşal Çan Kay Şek'le Görüşme

İtimatname programın ertesi gününde (28 Aralık) bu kez Yuan Executif (en yüksek idari organ) riyaset dairesi, Türkiye Elçisi Sipahi'nin şerefine bir akşam yemeği vermiş, yemeğe saray, hükûmet ve dışişleri yetkilileri ile askerî temsilciler ve belediye başkanı katılmıştır. Sipahi, şerefine verilen yemekten sonra protokole uygun olarak bir dizi iadeiziyaret gerçekleştirmiştir. İlk olarak Yuan Executif'in eski başkanı ve mevcut maliye bakanı, Dr. H. H. Kung başta olmak üzere birçok yetkili ziyaret edilmiştir. Sipahi'ye göre Dr. Kung resmîyette kabine kurulunun iki numarası olmakla birlikte hakikatte ise başvekâletin işlerini yürüten Çin siyaseti için önemli bir isimdir. Dr. Kung'un kendisini samimiyetle kabul ettiğini ifade eden Türk Elçi, genel konuşmadan sonra Dr. Kung'un "Avrupa harbi hakkında ne

51 BCA, 30-10-0/257-728-15 Dosya Ek: 434A, s. 4-6.

düşündüğünü” sormasıyla birlikte konuşma, uluslararası konulara ve Türkiye’nin durumuna kaymıştır. Dr. Kung, Avrupa harbi dışında Türk ordusunun durumunu, mevcudunu, uçak sayısını, Balkanlardaki durumunu ve bilhassa kamuoyunun hissiyatının savaşı devletlerden hangisine taraftar olduğunu sormuştur. Emin Âli Sipahi, sorulara genel cevaplardan ve Türkiye-İngiltere-Fransa antlaşması hakkında bilgi verdikten sonra, Çin’in yürüttüğü millî mücadelenin olumlu neticelenmesi için temennilerde bulunarak ziyaretini sonlandırmıştır⁵².

Emin Âli Sipahi, Dr. Kung’u ziyareti sonrasında, yaptığı temaslar ve görüşmeler sonucunda Çin’in sivil ve askerî yönetimini bir elde toplamak ve bilhassa Dr. Kung’un maliye politikaları aleyhinde artan eleştirilerin önüne geçmek üzere Yuan Executif riyasetini de deruhte eden Mareşal Çan Kay Şek’i ziyaret etmeyi arzu etmiştir. Ayrıca Sipahi bu sayede, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’nün Mareşalin kendisine gönderdiği fotoğraftan dolayı teşekkür etmek üzere memur kılındığı görevi de yerine getirmek istemiştir. Emin Âli Sipahi itimatnamesini henüz sunmadan Çan Kay Şek tarafından akşam yemeğine (27 Aralık) davet edilmişse de yemek yeni bir davetiye gönderilerek iki gün sonraya ertelenmiştir. Mareşalin Türkiye Elçiliği şerefine 29 Aralık’ta verdiği davette kabine ikinci reisi, dışişleri bakanı gibi sivil hükümet erkamı ile Çan Kay Şek’in yakın mesai arkadaşı General Çan Şun gibi askerî yetkililer de yer almıştır. Türk Elçi Sipahi, Çan Kay Şek’in salona gelmesinden sonra Mareşale takdim edilmiştir. Mareşalin yabancı [batılı] dil bilmemesi sebebiyle tercüman aracılığıyla Emin Âli Sipahi ile temas sağlamıştır. Selamlama, yolculuk gibi genel konulardan sonra Çan Kay Şek, henüz meydana gelen Erzincan Depremi’nden kaynaklı olarak üzüntülerini dile getirmiş ve bu konudaki duygularının Cumhurbaşkanı İnönü ile Hükûmete bildirilmesini rica etmiştir⁵³.

Emin Âli Sipahi, 28 Aralık’ta katıldığı yemek davetinin aksine Çan Kay Şek’in verdiği davet hakkında daha fazla detay vermiştir. Bu durum Çan Kay Şek’in Çin’in içerisinde bulunduğu durumdan kaynaklanmıştır. Yemeklerin tamamının Çin mutfağından olduğunu kaydeden Sipahi, önüne konan chopstick/yemek çubukları ile yemek yiyememesinden dolayı “madam Çan Kay Şek” / Soong Meiling’in araya girmesiyle çatal ve kaşıkla yemeğe devam etmiştir. “Fevkalade zeki bir kadın” olarak tarif edilen “Madam Çan Kay Şek”, yanında oturan Türk Elçiye karşı ihtimam göstermiş hatta hemen hemen her yemeği kendisi servis etmiştir.

52 BCA, 30-10-0-0/257-728-15 Dosya Ek: 434A, s. 6-7.

53 BCA, 30-10-0-0/257-728-15 Dosya Ek: 434A, s. 7-8.

Sipahi, daha sonradan protokol şefinden Türkiye Cumhuriyeti'nin Elçisine verilen önemi göstermek üzere yemeklerin Müslüman aşçılara hazırlatıldığını öğrenmiştir. Emin Âli Sipahi'nin eşi ile Çan Kay Şek'in eşinin aynı okuldan mezun olmaları rastlantısal bir durum olarak Türk Elçi ve ailesi ile Çan Kay Şek ve ailesi arasında oldukça samimi bir hava meydana getirmiştir. Yemekten sonra yapılan konuşmada ise Mareşal Türk dış politikasını takdir ettiğini, İngiltere'nin Türkiye'nin önemini anladığını ifade etmiştir. Mareşal Çan Kay Şek ayrıca Türkiye'nin Çin'de elçilik ihdas etmesinden çok memnun olduğunu kaydetmiş ve Sipahi'nin görevi esasında icabı hâlinde bizzat kendisine müracaat edebileceğini söylemiştir. Türk Elçi, yemekten sonra protokolün ve teamüllerin öngördüğü süreyi aşmamak üzere izin isteyerek ziyaretini sonlandırmıştır. Ertesi gün Mareşal ve eşi tarafından, Emin Âli Sipahi'nin bir miktar yeşil çay gönderilmiştir. Sipahi, bu hediyeyi de Türkiye'ye verilen alakanın, ehemmiyetin bir nişanesi olarak kabul etmiştir⁵⁴.

d. Diğer Protokol Ziyaretleri

Mareşal Çan Kay Şek'in yemeğinden sonra Türk Elçi Emin Âli Sipahi, Çin'de ziyaret edilmeleri mutlak olan kişilerin ziyaretlerine gitmiş ve yine teamül gereği ziyaret kartı bırakmıştır. Sipahi'nin ziyaret ettiği kişiler arasında Çan Kay Şek'in yakın çalışma arkadaşlarından olan Chungking garnizon kumandanı ve Honan eski valisi General Liachih de yer almıştır. Görüşme esnasında General, Honan'da bulunduğu dönemde bazı kazılarda elde edilen bulguların antropolojik incelemesi sonucunda Türklerin millî tarihleri ile ilgili bazı kanaatlere vardığını söylemiştir. Görüşme sonrasında General Liachih, Türk Elçiyi karargâhtan bando eşliğinde askeri müfreze ile selamlayarak uğurlamıştır⁵⁵.

General Liachih'ten sonra Sipahi, Çin Hükûmeti ikinci reisi Dr. Kung'un 10 Ocak'ta gerçekleşen yemek davetine katılmıştır. Dr. Kung, Türk Elçinin şerefine özel bir yemek vermiştir. Sipahi, daha önce 28 Aralık'ta Yuan Executif riyaset dairesinin yemeğinde ve yılbaşında ise Kung'un verdiği genel yemekte görüşmüş olmasına rağmen, ancak 10 Ocak'taki görüşme sonrasında Dr. Kung hakkında bir dizi detay vermiştir. Sipahi'nin verdiği detaylar arasında Kung'un altmış yaşında olduğu, ABD'de eğitim aldığı, Konfüçyus'un altmışıncı göbekten torunu olduğu yer almıştır. Sipahi, Konfüçyus'un torunu olan Dr. Kung'un evinde Noel ağaçlarının yer aldığı ile yemek odasında Çin Müslümanlarının kendisine hediye

54 BCA, 30-10-0-0/257-728-15 Dosya Ek: 434A, s. 8-9.

55 BCA, 30-10-0-0/257-728-15 Dosya Ek: 434A, s. 9.

ettikleri Arapça bir hadisin asıldığını da kaydetmiştir. Sipahi, kendisinin yemeğe davet edilmesi sebebiyle hadis levhasının duvara asılma ihtimalinin olduğunu belirtme gereği hissetmiştir. Zira Dr. Kung yemek menüsünün özel olarak hazırlandığını söylemeyi lüzumlu bulmuştur. Sipahi, diğer yemeklerde de benzer hassasiyetin gösterildiğini bu sayede “mensup olduğu camiai maneviye hasebiyle” alışık olmadığı yiyecekleri yemek zorunda kalmadığını ifade etmiştir. Yemekte Dr. Kung’un yanı sıra iktisat bakanı, Yuan Executif genel sekreteri, Çin’in Moskova Eski Büyükelçisi, Ankara Müsteşarı, General Wang ve diğer birtakım kişiler yer almıştır⁵⁶.

Türk Elçisi Emin Âli Sipahi, Chungking’de gerçekleştirdiği ziyaretlerden sonra Chungking’in çeşitli cemiyetlerinin müşterek tertip ettikleri resmî kabule katılmıştır. Sipahi’nin şerefine verilen kabule ev sahipliği yapan cemiyetler ise şu şekildedir: Çin Cemiyeti Akvama Müzaheret Cemiyeti, Beynelmîl Münasebetler Cemiyeti, Çin Müslümanları İstihlası Vatan Cemiyeti ve Beynelmîl Sulh Mücadele Cemiyeti. 10 Ocak 1940 tarihinde Young Brother’s Building bulunan Chungking Beynelmîl Kulüpte gerçekleşen kabulde, salon Çin ve Türkiye bayrakları ile donatılırken geniş kırmızı bantlar üzerine de Türkçe olarak “Türk Sefiri Sipahi Beyefendi hazretleri şerefine çay ziyafeti” yazılmıştır. Toplantıya Çin Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, belediye başkanı, Chungking’in önde gelen isimleri ile çoğunluğu gençler olmak üzere birkaç yüz kişi katılım sağlamıştır. Sipahi, Chungking’in ulaşım sorunu yaşadığı bir dönemde toplantıya bu kadar çok kişinin katılmasının yalnız kendisinin değil şehir sakinlerinin de dikkatini çektiğini ifade etmiştir. Toplantı filme alınırken aynı zamanda çok sayıda fotoğrafta çekilmiştir. Ayrıca Hankow Chungking Edition’da dikkat çeken kabul hakkında tafsilatlı bir de yazı yayımlanmıştır⁵⁷.

11 Ocak’ta ise Türk Elçi, Çin Müslümanları İstihlası Vatan Cemiyeti’nin şerefine tertip ettiği elli kişilik öğlen yemeğine katılmıştır. Çin’in verdiği mücadeleye Müslümanları dâhil etmek ve Çin davası gütmek üzere teşkil ettirilen cemiyetin başkanı General Ömer Chungsi, başkan vekili ise daha önce kaymakamlık yapan Mehmet Ali Tang Ko-San’dır. Cemiyetin Park Lokantası’nda verdiği yemekte General Ömer’in cephede olması sebebiyle ev sahipliğini Mehmet Ali Bey yapmıştır. Çinçe bir nutuk irat eden Mehmet Ali Bey’in nutku Çince’den Arapçaya çevrilmiştir. Nutukta Çin Müslümanlarının Türkiye rehberliğine attığı önem

56 BCA, 30-10-0-0/257-728-15 Dosya Ek: 434A, s. 9.

57 BCA, 30-10-0-0/257-728-15 Dosya Ek: 434A, s. 9-10.

ve Türkiye'nin nazarlarındaki kıymetten bahsedilmiştir. Emin Âli Sipahi, Arapça karşılık verirken daha sonra Çinli davetlilerden General Chen Ming-shu ile M. Shao Li-tse de birer konuşma gerçekleştirmiştir⁵⁸.

e. Siçuan Seyahati

Türkiye'nin ilk Çin Elçisi Emin Âli Sipahi, Chungking'de kendisine gösterilen samimi kabuller sonrasında Ocak ayı içerisinde Çin'in Szechuan (Siçuan) Eyaleti'nin merkezi Çentu'ya (Çengdu) bir seyahat gerçekleştirmiştir. Çin'i önemli bir konumda değerlendiren Sipahi, Çin'in sahip olduğu karakteristik yerleri görmek ve bu suretle de mahalli araştırmalarını mümkün olduğu kadar geniş bir sahada ele almak üzere Çengdu'yu ziyaret etmiştir. Sipahi'nin özel bir ziyaret olarak tasarladığı seyahat, Çinli yetkililerin devreye girmesiyle resmî bir hâl almıştır. Çengdu'da Türk Elçi yerel otorite ve çeşitli yerel temsilciler tarafından havaalanında karşılanmıştır. Karşılama sonrasında Sipahi, şehrin büyük bir binasında misafir edilmiştir. Çengdu'da üç gün kalacak olan Sipahi'ye protokol gereği; yetkililerin ziyaretini, Sipahi'nin iadeziyaretini ve yemek programlarını içeren yoğun bir program sunulmuştur. Sipahi, programı olduğu gibi kabul ederken Çengdu'ya vardığı günün akşamında Siçuan Eyaleti'nin en büyük amiri olan başkumandanlık karargâhı müdürü ve eyalet hükûmeti genel sekreteri Mareşal Ho, pasifik komiseri General Pan, parti şefi General Wang tarafından müstereken yemeğe davet edilmiştir. Yemek sırasında Mareşal Ho, Türkiye ve Türk Elçiliği hakkında dostane temenni ve hislere yer verdiği bir konuşma gerçekleştirmiştir⁵⁹.

İlk karşılama yemeğinden sonra Sipahi, Türkistanlı Türklerin, belediye başkanının, askerî akademi müdür vekili -müdür Mareşal Çan Kay Şek'tir- General Chen Wu'nun öğle ve akşam yemekleri ile Çengdu Müslümanları Cemiyet Başkanı General Na Yo Chi'nin çay davetine katılmıştır. Sipahi, Türkiye'nin Elçisi'ne gösterilen bu durumdan memnun kalırken, Türkiye'ye verilen öneme raporunda dikkat çekmiştir. Elçinin şahsında Türkiye'ye gösterilen ihtimam, Sipahi'nin gerçekleştirdiği kültürel ziyaretler sırasında da hissedilmiştir. Sipahi'nin 17 Ocak'ta Taoist tapınağı olan Kwan-Şin'e gerçekleştirdiği ziyaret, şahsına tahsis edilen otomobillerle gerçekleştirilmiştir. Keza ziyaretler için gerekli emniyet tedbirleri alınırken Sipahi'nin ziyaretlerinde yanında yetkili mülki memurlar dışında birkaç subay da yer almıştır. Yaklaşık 4-5 saat kadar süren seyahatin 1,5 saati otomobille,

58 BCA, 30-10-0-0/257-728-15 Dosya Ek: 434A, s. 10-11.

59 BCA, 30-10-0-0/257-728-15 Dosya Ek: 434A.

kalanı ise omuzlarda taşınan koltuk sandalyelerde tamamlanmıştır. Sipahi'ye karşı gösterilen ihtimam, Kwan-Şin'e vardıktan sonra daha da artmıştır. Seyahatin hususiyet içerisinde hususiyet gösterdiğini ifade eden Sipahi, şehrin Türk Elçisi'nin şerefine bayraklarla donatıldığı ve şehir yönetimi tarafından Elçi'nin refakatine bir müfreze polis verildiğini kaydetmiştir. Polisler Elçinin etrafını kuşatarak saatlerce kabile ile birlikte yürümüşlerdir. "Uzun bir kervan" görüntüsü veren kabile, şehre vardıktan sonra yemeğe davet edilmiş, fakat plan içerisinde başka bir davetin olması sebebiyle bu yemek daveti kabul edilmemiştir⁶⁰.

Kwan-Şin'in parti şefi General Wang'ın faaliyet sahasına dâhil olması sebebiyle General, Türk Elçiye takdim etmek üzere Elçinin hediyeleri bizzat seçmesi için antikacıları şehir idarecisinin ofisine göndermiş, Sipahi ise buraya davet edilmiştir. Sipahi, bir takım sebepler ve durumdan daha önce haberi olmaması sebebiyle davete icabet edememiştir. Bunun dışında ertesi gün için Türk Elçi'nin şerefine İslam Cemaati ve öğrenciler tarafından gösteri hazırlanmıştır. Türk Elçi'nin kabulü esnasında şahsına karşı gösterilen özen uğurlama esnasında da gösterilmiş ve ayrıca Elçi'ye, eşine ve elçilik kâtibine bazı hediyeler takdim edilmiştir⁶¹.

f. Doğu Türkistan Meselesi

Çin'e Elçi olarak tayin edilmesi sonrasında Çin'i tanımak ve birtakım yakın ilişkiler kurmak üzere faaliyet gösteren ve oldukça samimi bir hüsnü kabul gören Emin Âli Sipahi'nin ilk ilgilendiği konu Doğu Türkistan meselesi olmuştur. Siçuan'dan döndükten hemen sonra Sipahi, Doğu Türkistan hakkında bir rapor kaleme alarak Bakanlığa göndermiştir. Sipahi raporunda, Çin'deki resmî ismi Singkiang olan Çin Türkistan'ı ile Çin'in diğer yerlerinde yaşayan önemli sayıdaki "Türklerin hayat ve mukadderatı ile alakadar olmaklığı" Elçilik görevinin gerekliliği saydığını ve Chungking'e varışından itibaren Türklerin maddi, manevi hayatları ile ilgilenmeyi vacibe bildiğini kaydetmiştir⁶².

Bu doğrultuda araştırmalarını Doğu Türkistan'dan başlatmak istemesine karşı, Sipahi'nin şartlar sebebiyle istediği gibi netice alamadığı görülmüştür. Bu durumun oluşmasında ise Doğu Türkistan'ın Çin'in doğrudan nüfuz ve yönetiminde bulunmaması oldukça önemli bir rol oynamıştır. Doğu Türkistan valisinin doğrudan Çin yönetimi tarafından atanmasına karşı vali, merkezin

60 BCA, 30-10-0-0/257-728-15 Dosya Ek: 434A.

61 BCA, 30-10-0-0/257-728-15 Dosya Ek: 434A.

62 BCA, 30-10-0-0/257-728-16 Dosya Ek: 434A (Muamelat Genel Müdürlüğü, 20.02.1940).

emirlerini yok sayarak idarede kendisini serbest kabul etmiştir. Doğu Türkistan valisi, son yıllarda çıkan isyanları Sovyet Rusya yardımı ile bastırması ve idarede de Sovyetlerin yardımından istifade etmiştir. Sovyetler, Doğu Türkistan üzerinde fiili bir hâkimiyet kurarken Çin ile Doğu Türkistan arasındaki iletişim ve ulaşımı da asgari seviyeye indirmiştir. Hatta Doğu Türkistan'a gitmek üzere Chungking'deki Sovyet Elçiliğinden vize alınması mecburiyeti, Sipahi'ye göre durumun vahametini ortaya koyan bir delildir. Sovyetlerin, Doğu Türkistan'la Chungking arasına bir set çekmesi, Sipahi'nin bölgeyle doğrudan bilgi almasına engel teşkil etmiştir. Sovyet Rusya'nın Doğu Türkistan üzerindeki nüfuzu yalnızca siyasi olmamış, aynı zamanda kültürel girişimler de barındırmıştır. Sovyetlerin arzusu doğrultusunda bölgedeki bazı Türk gençleri, Rusya'ya gönderilmiştir. Sipahi'nin ifadesiyle “komünist terbiyesiyle” yetiştirildikten sonra geri dönen bu Türklerin “münevver ve milliyetçi” unsurlara karşı daima şiddetli bir politika takip etmeleri, Doğu Türkistan'dan Hindistan'a doğru yoğun bir göçün yaşanmasına sebep olmuştur⁶³.

g. Çin Türklerinin Eğitimi Meselesi

Doğu Türkistan dışındaki Türklerin durumunu da ele alan Emin Âli Sipahi, Çin'in içerisinde geriye kalan Türklerin ise dağınık olduklarını görmüştür. Chungking'in yakınlarında Hudud Mektebi isimli bir okul dışında Türklere ait bir okula rastlamayan Sipahi, Hudud Mektebi'nde de yalnızca on Türk öğrencisinin olduğunu, Türklerin dışında okulda Tibetli ve Moğolların da olduğunu kaydetmiştir. Okulun karışık yapısına karşı Türk öğrencilere Türkçe dersler verilmiştir. Hudud Mektebi dışında, Şıçuan Eyaleti'nin merkezi olan Çentu'da Çin Hükûmeti ile irtibatlı olan birkaç Türk'ün çocukları da özel Türkçe eğitim almışlardır. Sipahi, gerek okulda gerekse özel derslerde Türkçenin eski harflerle okutulduğunu belirtmiştir. Okul dışında yayın konusunun da ele alındığı raporda, Hudud Mektebi'nde Türkçe dersleri veren Mesud Sabri'nin aynı zamanda *Yurt* isiminde eski harflerle aylık 120 nüsha basılan bir dergi çıkarttığına yer verilmiştir. Mesud Sabri'nin *Yurt* dergisinin harflerini dizdikten sonra baskı için Çinli matbaacılara vermek suretiyle gerçekleştirdiği ve dergi nüshalarının Türkistan'a, Hindistan'a –Delhi'deki Türk muhacirlere- ve Türkiye'ye gönderdiği, raporda dikkat çekilen hususlar arasında olmuştur⁶⁴.

Emin Âli Sipahi, Türkçe eğitim ve yayın konusunu değerlendirdikten sonra alfabe konusunu ele almıştır. Sipahi'ye göre yeni (Latin) alfabenin Çin Türkleri arasında

63 BCA, 30-10-0-0/257-728-16 Dosya Ek: 434A, s. 1-2.

64 BCA, 30-10-0-0/257-728-16 Dosya Ek: 434A, s. 2.

yayılmamasının sebebi siyasi ve muhafazakârlık hissinden değil, aksine rehberlik edilmemesinden kaynaklanmıştır. Bu konuda Sipahi, Doğu Türkistan dışında daha dağınık şekilde yaşayan Türklerin Latin alfabesini kullanmasının faydasının asıl kitlenin/Doğu Türkistan'ın kolaylıkla bu alfabeyle alışması olacağını ifade etmiştir. Gerekliğinde yerel yetkililerin yardımını temin etmenin zaruri olduğunu kaydeden Sipahi, kitap, öğretmen, araç-gereç konusunda sıkıntı yaşayan Türklerin ihtiyaçlarına kayıtsız kalınması karşısında ya eğitim konusuna yabancılaşacaklarını ya da millî gayelere uygun olmayan çarelere başvuracaklarını kaydederek Türkiye Dışişleri Bakanlığının bu konuda devreye girmesi gerektiğinin altını çizmiştir. Ayrıca *Yurt* dergisini çıkartan Mesud Sabri'ye yayını ve derslerini Latin alfabesiyle yapmasını teklif eden Sipahi, gerekli malzemenin Türkiye'den getirilebileceğini ifade etmiştir. 22 Ocak'ta Türk Elçiliği tarafından Çin Dışişleri Bakanının şerefine verilen yemekte Sipahi, davetliler arasında bulunan Çin Milli Eğitim Bakanına konuyu açmıştır. Bakan konuya olumsuz bakmamış ancak azınlık işlerine Çin Halk Fırkası'nın baktığını söylemiştir. Bunun üzerine Emin Âli Sipahi, meselenin azınlık meselesi olmadığını, Türkiye'de ortaya çıkan bir inkılabın Çin vatandaşlığına haiz kitle üzerinde uygulanması meselesi olduğunu söylemiştir. Konunun şifahi olarak Dışişleri Bakanı ve Bakanlık nezdinde de ele alınmasının gerektiğini düşünen Sipahi'ye göre Türkiye'nin Çin'e elçi göndermesinden duyulan memnuniyet sebebiyle girişimin uygun olmadığını düşünülmesi için ortada hiçbir sebep yoktur. Konunun ihmal edilmemesi gereken bir mesele olduğunu bir kez daha vurgulayan Sipahi, ayrıca Ankara'da olduğu zaman ifade ettiği, bazı Türkistanlı gençlerin Türkiye'de eğitim alması konusunu da bu vadede dile getirmiştir⁶⁵.

Alfabe ve yayın gereçleri sorununu ikinci kez ele alan Emin Âli Sipahi, tutumunu 29 Ocak tarihli raporundan sonra bir kez daha gündeme getirmiştir. 30 Eylül'de Şangay'dan gönderilen ikinci raporda Sipahi, Çin'de birlik hâlinde hareketleri yok olmaya yüz tutan ve öteden beri küçük kitleler hâlinde dağınık bir şekilde yaşayan Çin Türklerinin, çocuklarının millî ve manevi eğitimleri için Elçiliğe müracaat ederek kitap istediklerini bildirmiştir. Türk Elçi, Çin Türklerinin her açıdan ilgi ve sahip çıkmaya şayan olduklarını ifade ederek Türkiye'ye göç etmek için fırsat beklediklerini bildirmiştir. Raporda okulsuz, kitapsız ve öğretmensiz bir vaziyette olduklarına dikkat çekilen Türklerin manevi yapılarını korumak ve asimile olmalarını engellemenin insani bir vecibe olduğu kaydedilmiştir⁶⁶.

65 BCA, 30-10-0-0 / 257-728-16 Dosya Ek: 434A, s. 3-4.

66 BCA, 30-10-0-0 / 257-728-17 Dosya Ek: 434A (Muamelat Genel Müdürlüğü, 26.11.1940).

Doğu Türkistan dışındaki Türklerin millî ve manevî değerlerini muhafaza etmek üzere Sipahi, Millî Eğitim Bakanlığı, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Genel Sekreterliği, Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu gibi kurumların dikkatinin çekilmesini talep etmiştir. Sipahi, savaş şartlarından kaynaklı olarak kitap gönderilmesinin zor olması nedeniyle alternatif bir teklifte bulunmuştur. Buna göre Çin, İngiltere ve ABD'de basılan kitapları kimyevi-fotoğraf usulüyle Çin'de yeniden basmaktadır. Orijinal hâlleri gibi basılan bu kitapların maliyeti de bu teknikte dörtte bir fiyatın da aşağısına düşmektedir. Sipahi, küçük bir maliyetle gereksinim duyulan alfabe, edebiyat, tarih, ahlak kitaplarının Çin'de kolaylıkla basılabileceğini ve bu durumun hukuki açıdan da herhangi bir sorun teşkil etmediğini kaydetmiştir. Bu sayede Türkiye'nin Çin Elçiliğine yapılan müracaatlar daha esaslî bir şekilde yerine getirilerek Çin Türklerine kuvvetli bir yardımda bulunulacağı kaydedilmiştir. Elçinin Çin Türklerine yönelik talepleri Dışişleri Bakanlığını harekete geçirmiş ve konu doğrudan Başbakanlığa bildirilmiştir. Ayrıca Sipahi'nin de çözüm adresi olarak gösterdiği CHP Genel Sekreterliği ile Millî Eğitim Bakanlığına, Çin'deki durum hakkında bilgi verilmiştir⁶⁷. Daha sonradan eğitim materyali gibi taleplerde bulunulmaması, Türkiye'nin talebi yerine getirdiğini ya da savaş koşulları sebebiyle Elçi'nin taleplerin yerine getirilemeyeceğini anlayarak vazgeçtiğini göstermektedir. Fakat talebin savaş şartlarını gözetererek yapılması ve yine savaş koşulları içerisinde Çin'den öğrencilerin Türkiye'de eğitim almalarının kabul edilmesi, Türkiye'nin talebi yerine getirdiğini düşündürmektedir.

h. Emin Âli Sipahi'nin Merkeze Tayini

Türkiye'nin Çin nezdindeki Elçisi Emin Âli Sipahi, Dışişleri Bakanlığı'nın 16 Haziran 1942 tarihli kararı ile merkeze çekilmiştir⁶⁸. Görev süresi sona erene kadar faaliyetlerini sürdüren Sipahi, 1942 yılının Şubat ayında son olarak Çin Hükûmeti'nin dayanağı ve Çin'deki yaşantının rehberi olan Komintang / Çin Halk Partisi'nin nizamnamesini tercüme ettirerek Ankara'ya göndermiştir⁶⁹. Emin Âli Sipahi, merkeze çağırıldıktan sonra Dışişleri Bakanlığında yeniden Hukuk Müşaviri olarak görev almıştır⁷⁰.

67 BCA, 30-10-0-0 / 257-728-17 Dosya Ek: 434A; BCA, 30-10-0-0 / 142-15-14 Dosya Ek: 138 (Muamelat Genel Müdürlüğü, 25.05.1943).

68 BCA, 30-11-1-0 / 154-19-18 (Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı, 23.06.1942).

69 BCA, 490-1-0-0 / 206-818-1 (Cumhuriyet Halk Partisi, 26.11.1942).

70 BCA, 30-11-1-0 / 161-15-6 (Bakanlıklararası Tayin Daire Başkanlığı, 13.07.1943).

4 Temmuz 1942 tarihinde Çin'den ayrılan Emin Âli Sipahi'nin Çin'den ayrılması sonrasında Türkiye'nin ilk Çin Elçiliği, Tebelen Abdül-Mennan'ın idaresinde Maslahatgüzarlık seviyesinde 17 Eylül 1943 tarihine kadar sürdürülmüştür⁷¹. 1944 yılında iki ülke arasında diplomatik temsilciliklerin büyükelçilik seviyesine çıkartılması kararlaştırılmıştır⁷². Karardan kısa bir süre sonra ise Çin'de daha önce Türkiye'nin ilk maslahatgüzarı olarak görev yapan mevcut Madrid Orta Elçisi Hulusi Fuat Tugay ilk Çin Büyükelçisi olarak tayin olmuştur⁷³. Savaş şartları nedeniyle Türkiye'nin yeterince ilgi gösteremediği Elçiliğin yeniden açılmasında Çin'in etkisi olmuştur. Zira 1944 yılının Ocak ayında Çin Büyükelçiliğinden alınan bir notada Çin Parlamentosu ve Siyasi Halk Meclisi üyelerinde oluşan üç kişilik bir heyetin ziyaret maksadıyla Türkiye'ye geleceği bildirilmiştir. Sıkı ve dostane münasebetler tesis etmenin Türkiye ve Çin Cumhuriyeti tarafından arzu edilmesi dolayısıyla, ziyaret kararının alınmasından kısa bir süre sonra⁷⁴ Hulusi Fuat Tugay'ın 29 Mayıs 1944 tarihinde göreve başlaması iki ülkenin de ilişkileri geliştirmek istediğini göstermektedir. Tugay'ın Büyükelçiliği döneminde Büyükelçilik, Japon işgalinin sona ermesi sebebiyle 1945 yılında yeniden Nankin'e taşınmıştır. Tugay'ın 1947 yılında geri çağrılmasından sonra Türkiye'nin Çin diplomatik temsilciliği uzun bir süre boyunca maslahatgüzarlık seviyesinde sürdürülmüştür⁷⁵.

Sonuç

Türklerin Çinlilerle olan teması tarihin erken devirlerinde başlamaktadır. Türklerin kitlesel olarak batıya hareket etmesi sonrasında da Çinlilerle ilişkilerin sürdürüldüğü görülmüştür. Tarihimizde yakın döneme kadar Çin'le temaslar sürerken Kaşgar Emiri Yakup Bey'in Sultan Abdülaziz döneminde Osmanlı Devleti'ne tabi olmasıyla birlikte Osmanlı Devleti teoride dahi olsa Çin'le komşu olmuştur. II. Abdülhamid devrinde Çin'le özellikle Çin'deki Müslümanlarla yakın ilişki kurmak isteyen Osmanlı Devleti gerek Çin'de yaşanan gelişmeler gerekse kendi dış sorunları nedeniyle, istikrarlı bir Doğu Türkistan ve Çin politikası sürdürememiştir.

71 Aral, *age.*, s. 926-927.

72 Adıbelli, *age.*, s. 148.

73 BCA, 30-18-1-2/104-2-32 (Kararlar Daire Başkanlığı, 27.11.1943).

74 BCA, 30-10-0-0/257-728-20 Dosya Ek: 434A (Muamelat Genel Müdürlüğü, 24.01.1944).

75 *Dışişleri Bakanlığı Yılığ 1964-1965*, s. 359.

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda yaşadığı siyasi krizler devletin yönünü, izlenen diplomasiye paralel olarak batıya çevirmiştir. Türk diplomasi tarihinde ilk kez bu dönemde daimî elçilikler açılırken, elçiliklerin batı dışında yer aldığı tek ülke ise İran olmuştur. Osmanlı Devleti, Milli Mücadele sonrasında yerini Türkiye Cumhuriyeti'ne bırakırken Osmanlı diplomasi mirası da bu dönemde geliştirilerek sürdürülmüştür. Var olma krizinin sona erdiği Kurutuluş Savaşı sonrasında döneminde, Türkiye'nin yurt dışındaki temsilciliklerine yeni ülkeler eklenmiştir. Bu doğrultuda daha önce açılma imkânı bulunmayan Çin elçiliği de Cumhuriyet döneminde açılmıştır. Fakat birtakım gelişmeler, Türkiye'nin Çin'de açılan ilk diplomatik misyonunun elçilik değil maslahatgüzarlık olarak açılmasına yol açmıştır. Çin'in önce SSCB ile daha sonra Japonya ile başlayan mücadelesi karşısında Türkiye, uluslararası gelişmeleri takip etmek üzere 1929 yılında Nankin Maslahatgüzarlığını ihdas etmiştir. Çin'in iç ve dış karışıklıklar yaşadığı bu dönemde Türkiye'nin Çin'e maslahatgüzar ataması oldukça önemli bir gelişme olarak kabul edilmiştir. Çin, uluslararası alanda yalnız kaldığı dönemde Türkiye'nin açtığı maslahatgüzarlıkla, Türkiye'ye yönelik oldukça müspet düşünceler beslemiştir.

Nankin Maslahatgüzarlığını oluşturduğu samimi ilişkilere karşın, Türkiye, iki yıl sonra 1931 yılında ekonomik gerekçelerle ilk diplomatik temsilciliğini kapatmak durumunda kalmış, maslahatgüzarın Çin'den ayrılmasından sonra ikili ilişkiler uzunca bir süre tek boyutlu ve ağırlıklı olarak Çin'in Ankara Elçiliği üzerinden yürütülmüştür. 1934 yılında iki ülke arasında dostluk antlaşmasının imzalanmasından sonra Çin'in Türkiye'ye yönelik ilgisinde artış görülmüş; 1934 sonrasında Çin'den Türkiye'ye öğrenciler, askerî heyetler gelirken aynı zamanda Çin için oldukça önemli bir isim olan General Ho Yao-Tsu Ankara'ya elçi olarak tayin edilmiştir. Çin'in Türkiye'ye yönelik ilgi ve çabasına karşın Türkiye'nin Çin'de herhangi bir temsilciliğinin olmaması, iki ülke ilişkilerinde bir gerilim meydana getirmiştir. Türkiye'nin Çin'e "layıkıyla alaka göstermediğini" dile getiren General Ho Yao-Tsu'nun yerini maslahatgüzara bırakıp gitmesinden kısa süre sonra Türkiye, müteakabiliyet esasına uyarak Çin'de elçilik açmıştır.

Türkiye, Çin'de oluşturduğu "hayal kırıklığı ve üzüntüyü", önemli bir diplomat olan Emir Âli Sipahi'yi orta elçi olarak atayarak gidermek istemiştir. Bu yıllarda dünyanın pek çok ülkesinde olduğu gibi Türkiye için de bir ülkede büyükelçilik açmanın çok nadir bir uygulama olması, Çin'e büyükelçilik mevki sonrasında en yüksek diplomatik kariyer olan orta elçi atanmasını gerektirmiştir.

Türkiye açısından mevcut siyasi şartlar değerlendirildiğinde Çin Elçiliği, öncelikli bir elçilik olmamasına rağmen Türkiye'nin Çin'de açtığı ilk elçilik olması sebebiyle Türk diplomasi tarihi açısından oldukça önemli bir misyondur. Bu doğrultuda "ilk Türk Elçi" Emin Âli Sipahi'nin yolculuğundan başlayarak yaşadığı olayları ve tanıştığı kişileri kaydetmesi, Ankara'ya bildirmesi, erken dönemde Türkiye'nin Çin'e keza Çin'in ise Türkiye'ye nasıl baktığını göstermesi açısından da oldukça önemli bilgiler sunmuştur. Çin'in, Türkiye tarafından tanınan bir ülke olmaması, ayrıca Çin'in günümüz dünya siyaseti ve ekonomisi içerisinde kapladığı alan "ilk Türk elçi" Sipahi'nin değerlendirmelerini oldukça ehemmiyetli hâle getirmektedir.

Sipahi'nin raporlarında Çin'le ilgili ilk dikkat çektiği husus kendisine daha yolda gösterilen samimi hüsnü kabul olmuştur. Sipahi'yi o tarihte İngiliz kolonisi olan Hong Kong'da karşılayan Çinli yetkililerin Türk Elçi'ye karşı ilgi ve alakası sürekli artan bir biçimde devam etmiştir. Sipahi, Chungking'e varduktan sonra yaşadıklarını kaleme alarak ilk elden Çin'le ilgili bilgileri Ankara'ya göndermiştir. İtimatnamesini takdimi sırasında ve gerçekleştirdiği protokol ziyaretleri sırasında Türk Elçi, yaşadığı kültürel ve diplomatik durumları da Ankara'ya rapor etmiştir. Sipahi'nin kaleme aldığı detaylı raporlar Çin'e dair oldukça önemli veriler sağlamaktadır.

Türk Elçi Sipahi'nin Çin'deki izlenimleri sonrasında ele aldığı ilk konu, Çin'de yaşayan Türklerin durumu olmuştur. Çin Müslümanlarını ayrı bir şekilde ele alan Sipahi, Doğu Türkistan ve diğer bölgedeki Türklere ayrı bir bahis açmıştır. Türkler açısından Sipahi'nin ilgilendiği ilk konu Doğu Türkistan olmakla birlikte, siyaseten Doğu Türkistan'ın bu dönemde Sovyet Rusya'nın kontrolünde olması hatta bölgeye gitmek için Sovyet Elçiliğinden vize alındığı gerçeği Sipahi'nin girişimlerini akim bırakmıştır. Buna karşın raporlarda Doğu Türkistan hakkında verilen bilgiler, yalnızca o gün için değil aynı zamanda bugün de Doğu Türkistan meselesini anlamak için önemli değerlendirmeler içermektedir. Doğu Türkistan Türkleri için herhangi bir şey yapamayan Türk Elçi, Çin'in Doğu Türkistan dışında dağınık şekilde yaşayan Türklerine yardımcı olmak ve onların asimile olmasını engellemek üzere gayret göstermiştir. Türkiye ile Çin arasında yaşanan olumlu siyasi havanın oluşturduğu dayanakla Sipahi, birlik hâlinde yaşamamaları sebebiyle millî bilinçleri kaybolmaya yüz tutan Türklerin, Türklük şuurunu muhafaza etmelerini sağlamak üzere birtakım girişimlerde bulunmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti tarihinde erken dönemde açılan ve süreklilik sağlanamayan diplomatik misyon olan Çin Elçiliği, savaş şartları nedeniyle Emin Âli Sipahi'nin

merkeze çekilmesi sonrasında yeniden maslahatgüzarlık seviyesinde sürdürülmüş, ancak II. Dünya Savaşı sona erdikten sonra Elçi riyasetinde çalışmaya başlamıştır. Emin Âli Sipahi, Türk diplomasi tarihinde Çin'e atanan ilk Türk elçi olarak kaleme aldığı raporlarla Türkiye-Çin ilişkileri ile ilgili önemli bilgiler sunmuştur. Sipahi'nin raporları sefaretname geleneğini devam ettiren önemli bir örnek olurken raporlarında verdiği bilgiler, Türkiye-Çin ilişkileri için oldukça önemli bir başvuru kaynağı hüviyeti taşımaktadır.

KAYNAKLAR

Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı, Cumhuriyet Arşivi (BCA)

- BCA, 30-10-0-0/129-926-7.
BCA, 30-10-0-0/257-728-2 Dosya Ek: 434A.
BCA, 30-10-0-0/200-367-1 Dosya Ek: 239.
BCA, 30-10-0-0/131-937-19 Dosya Ek: 114.
BCA, 30-18-1-2/59-83-3.
BCA, 30-10-0-0/257-727-15 Dosya Ek: 434.
BCA, 30-10-0-0/221-492-43 Dosya Ek: 400-3.
BCA, 30-18-1-2/71-4-1 Dosya Ek: 141-28.
BCA, 30-18-1-2/78-72-17 Dosya Ek: 142-79.
BCA, 30-10-0-0/257-728-14 Dosya Ek: 434A.
BCA, 30-18-1-2/88-87-10 Dosya Ek: 107-109.
BCA, 30-10-0-0/257-728-15 Dosya Ek: 434A.
BCA, 30-10-0-0/257-728-16 Dosya Ek: 434A.
BCA, 30-10-0-0/257-728-17 Dosya Ek: 434A.
BCA, 30-11-1-0/154-19-18.
BCA, 490-1-0-0/206-818-1.
BCA, 30-10-0-0/142-15-14 Dosya Ek: 138.
BCA, 30-11-1-0/161-15-6.

BCA, 30-18-1-2/104-2-32.

BCA, 30-10-0-0/257-728-20 Dosya Ek: 434A.

Taha Toros Arşivi (TTA)

TTA, 001506537006.

Sürelî Yayınlar

Resmî Gazete

Araştırma ve İnceleme Eserler

Adıbelli, Barış, *Osmanlı'dan Günümüze Türk-Çin İlişkileri*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2016.

Ağababa, Naile, "Çin Kaynaklarında Türkler", *Turkish Studies*, 10/9, 2015, s. 1-8.

Aral, Hâmid, *Dışişleri Bakanlığı 1967 Yılığ*, Ankara Basım ve Ciltevi, Ankara 1968.

Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI-XX. Yüzyıllar), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara 2005.

Dışişleri Bakanlığı Yılığ 1964-1965.

Duman, Melih, "Çin-Japonya Çatışması ve Türkiye'nin Uzakdoğu Gelişmelerine Bakışı (1929-1939)", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 16, 2020, s. 33-70.

Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

Ergenç, Ceren, *Chinese Nation-Building and Sun Yat-Sen A Study on 1911 Revolution in China*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005.

Fidan, Giray, *Çin Kaynaklarına Göre 16. Yüzyıl Osmanlı Çin İlişkileri ve Çin'deki Osmanlı Ateşli Silahları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2010.

Fidan, Giray, "Ming Tarih Kayıtlarına Göre 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu - Ming Çin'i İlişkileri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 30, 2011, s. 275-287.

Fidan, Giray, "The Turk Travelogue: Kang Youwei's Journey to the Ottoman Empire", *Bilgi*, S. 76, 2015, s. 227-243.

Dışişleri Bakanlığı 1983 Tarihçesi, İcra Sekreterliği, 1984.

- Köni, Hasan, “Genel Dış Politika Işığında Cumhuriyet Dönemi Uzak-Doğu İlişkileri: 1933-36”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, C 3/S. 11, 1993, s. 271-277.
- Kuran, Ercüment, “1793-1811 Döneminde İlk Osmanlı Mukim Elçilerinin Diplomatik Faaliyetleri”, *Çağdaş Türk Diplomasisi 200 Yıllık Süreç*, Yay. haz. İsmail Soysal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999 s. 53-59.
- Lewis, Bernard, *Ortadoğu*, çev. Selen Y. Kölay, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2009.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih 1918-1994*, İmge Kitabevi, Ankara 1996.
- Şimşir, Bilâl N., *Atatürk ve Yabancı Devlet Başkanları Cilt I*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.
- Şimşir, Bilâl N., *Bizim Diplomatlar*, Bilgi Yayınevi, 1996.
- Şimşir, Bilâl N., “Cumhuriyetin İlk Çeyrek Yüzylında Türk Diplomatik Temsilcilikleri ve Temsilcileri (1920-1950)” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C 22/S. 64-65-66, 2006, s. 15-89.
- Taşağıl, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları (M.Ö. III-M.S. X. Asır)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2004.
- Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, Ankara 2011.
- Uçarol, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-1999)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 2000.
- Xingliang, He - Guo Hongzhen, *Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi*, çev. Eser Ulun, Kalkedon Yayınları, İstanbul 2015.

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 308
Nisan/April 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 11.01.2022
Kabul/Accepted: 20.06.2022

DOI: 10.37879/belleten.2023.293

Araştırma Makalesi/Research Article

Türkiye’de Yabancı Sermayeli Şirketlerden Yabancı ve
Gayrimüslimlerin Tasfiyesinin Nedenleri (1922-1923)

Asaf Özkan*

Öz

Lozan Barış Konferansı’nda TBMM Hükümeti ile İtilaf Devletleri arasında halledilmesi gereken en önemli konulardan birisi de Türkiye’de faaliyet gösteren yabancı sermayeli şirketlerin statüsüydü. Bir taraftan konferans süreci devam ederken diğer taraftan yükselen milliyetçi duygunun da etkisi ile yabancı sermayeli şirketlerde çalışan yabancıların ve gayrimüslimlerin tasfiyesine yönelik talepler yükselmeye başladı. Bu tasfiye talebini kapitülasyonlar ve diğer ayrıcalıklar sayesinde yabancıların ve gayrimüslimlerin iktisadi olarak Müslüman/Türk kesimden daha iyi durumda olduklarına dair algı besliyordu. Müslüman/Türk kesimden gelen itirazlar ve eleştiriler doğrultusunda zaferden hemen sonra başlayan tasfiyeler Lozan Barış Antlaşması’nın imzalanmasıyla yoğunlaştı ve 1920’li yıllar boyunca devam etti.

Şirketlerdeki yabancı ve gayrimüslim çalışanlara yönelik tasfiyelerin nedenlerini; millet yaratma projesi olarak tasfiyeler, iktisadi nedenler ve güvenlikle alakalı nedenler şeklinde üç başlık altında toplamak mümkündür.

Kendisini ulus-devlet olarak tanımlayan yeni Türk devleti doğası gereği Osmanlı’dan devralınan nüfusu homojenleştirmek istiyordu. Buna bağlı olarak millet yaratma sürecinde güvenilirlik olarak görülen gayrimüslimleri “millet” tanımının dışında tutan politikalar izlemeye başladı. Bu politikaların en bilinenlerinden biri de gayrimüslimlerin şirketlerden tasfiye edilmeleri olmuştur. Aslında bu tasfiyelerle yeni Türk devleti, siyasi bağımsızlığın yanı sıra iktisadi bağımsızlığı da sağlamak gerekçesiyle çalışma hayatında etkin olan ve artık güvenilirlik olarak değerlendirilen yabancı ve gayrimüslimleri tasfiye

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum/TÜRKİYE, asaf.ozkan@atauni.edu.tr ORCID: 0000-0001-5516-0827

ederek yerlerine güvenilir görülen Müslüman/Türk unsuru ikame edecek politikaları yürürlüğe koydu.

Anahtar Kelimeler: Yabancı sermaye, millileştirme, güvenlik, şirketler, tasfiyeler.

The Reasons for the Purge of Foreign and Non-Muslims from Companies with Foreign Capital in Turkey (1922-1923)

Abstract

At the Lausanne Peace Conference, one of the most important issues to be resolved between the Government of the Grand National Assembly and the Entente States was the status of companies with foreign capital operating in Turkey. On the one hand, the conference process was going on, on the other hand, due to the rising nationalist sentiment, demands for the purge of foreigners and non-Muslims working in companies with foreign capital began to rise. This demand was fueled by the perception that foreigners and non-Muslims were economically better off than the Muslim/Turkish segment, thanks to capitulations and other privileges. In line with the objections and criticisms from the Muslim/Turkish section, the purges that started immediately after the victory intensified with the signing of the Lausanne Peace Treaty and continued throughout the 1920s.

It is possible to summarize the reasons for these purges against foreign and non-Muslim employees in companies under three headings: purges as a nation-building project, economic reasons and security-related reasons.

The new Turkish state, which defined itself as a nation-state, naturally wanted to homogenize the population inherited from the Ottoman Empire. Accordingly, it began to pursue policies that excluded non-Muslims who were considered unreliable in the process of building a nation from the definition of “nation”. One of the most well-known of these policies was the elimination of non-Muslims from companies. In fact, with these purges, the new Turkish state, on the grounds of providing economic independence as well as political independence, eliminated foreign and non-Muslims who were active in working life and who were now considered unreliable, and put into effect policies that would replace the reliable Muslim/Turkish element.

Keywords: Foreign Capital, Nationalization, Security, Companies, Purges.

Giriş

Kurtuluş Savaşı'nın sonra ermesi ve İstanbul'un TBMM idaresine girmesinden sonra başlayan yabancı sermayeli şirketlerden yabancı ve gayrimüslimlerin tasfiyesine yönelik faaliyetleri, doğrudan ve dolaylı olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Dolaylı tasfiye süreci için gösterilecek en önemli örnek, İttihat ve

Terakki Hükûmeti'nin iktisadi millileştirme faaliyetleri çerçevesinde 23 Mart 1916'da çıkardığı yabancı sermayeli şirketlerde Türkçe zorunluluğuna dair kanunun¹ 4 Şubat 1923'te yayınlanan bir tebligatla yeniden yürürlüğe konulmasıdır². Bu tebligata göre; yabancı sermayeli imtiyazlı, imtiyazsız ve sermayesi eshama münkasım şirketler belirlenen şartlar çerçevesinde yazışma ve haberleşmelerini Türkçe yapacaklardı. Hükûmet bu yolla şirketlerde çalışan ve Türkçe bilmeyen çalışanların tasfiye edilerek yerlerine Türklerin istihdamını sağlamayı amaçlıyordu. Kanunun yeniden yürürlüğe konulmasından hemen sonra İstanbul'da şirketlerin yazışmaları takip altına alınarak kanuna uymayanlar hakkında çeşitli yaptırımlar uygulanmaya başlandı. Ayrıca işe ihtiyacı olan Türklerin istihdamına yardımcı olmak için şirketlerin gereksinim duydukları personeli yetiştirmek amacıyla başta İstanbul valiliği olmak üzere resmî kurumların bünyesinde çeşitli kurslar açıldı. Böylece bu kanunla tasfiye edilmesi planlanan yabancı ve gayrimüslimlerin yerini alacak Türkler, piyasa için hazırlanmaya çalışıldı³.

Yabancı ve gayrimüslimlerin tasfiyesine yönelik doğrudan müdahaleler aslında şirketlerde Türkçenin kullanımına dair kanunun yeniden yürürlüğe girmesinden daha önce, Kurtuluş Savaşı'ndan hemen sonra başlamıştı. Fakat TBMM Hükûmeti, kamuoyunda yavaş yavaş yükselen tasfiye taleplerini Lozan'da barış görüşmelerinin devam ettiği ve henüz İstanbul'da işgalin sürdüğü bu dönemde mümkün merteye itidalli karşılamak zorundaydı. 20 Kasım 1922'de toplanan Lozan Barış Konferansı'nda bazı konularda ilerleme kaydedilse de Musul'un durumu, kapitülasyonların kaldırılması, Osmanlı borçları, iktisadi meseleler gibi konularda konferans çıkmaza girdi ve 4 Ocak 1923'te temsilciler ülkelerine döndüler. Böylece barış görüşmeleri kesintiye uğramış oldu. Üzerinde anlaşma sağlanamayan iktisadi konulardan birisi de yabancı sermayeli şirketlerin statüsüydü. Hatta bu nedenle konferansın ilk döneminde TBMM Hükûmeti, müttefik devletler temsilcileri tarafından yabancı sermaye karşıtlığı ile itham

- 1 Kanunun tam metni için bk. *Düstür*, II/8, Evkâf Matbaası, İstanbul, 1928, s. 775-776.
- 2 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti İstanbul Murahhashı (HR. İM), 37/12.
- 3 Yabancı sermayeli şirketlerde Türkçe kullanımına yönelik kanun çerçevesinde yapılan çalışmalar hakkında geniş bilgi için bk. Fahri Sakal, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yabancı Sermayeli Şirketlerde Dil Kavgası", *XIV, Türk Tarih Kavgası (Ankara 9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler*, Cilt: II Kısım: II, Ankara 2005, s. 1082-1088; Murat Koraltürk, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 265-275; Asaf Özkan, "Milli Mücadele'den Sonra ve Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Yabancı Sermayeli Şirketlerde Türkçe Meselesi", *Belleten*, C LXXVIII/S. 283, Aralık-2014, s. 1136-1156.

edilmişti. Hem yeni devletin uygulayacağı ekonomi politikasını belirlemek hem de müttefik devletlere iktisadi konularda mesaj vermek üzere 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir’de Türkiye İktisat Kongresi toplandı. Bu kongre sürecinde yapılan açıklamalar ve alınan kararlar, yeni devletin, egemenliğine zarar vermemek şartıyla yabancı sermayeyi teşvik edeceğini göstermişti. Mustafa Kemal Paşa kongreyi açış konuşmasında *Efendiler; iktisadiyat sahasında düşünür ve konuşurken zannolunmasın ki ecnebi sermayesine hasımız; hayır bizim memleketimiz vâsidir. Çok sây ve sermayeye ihtiyacımız var. Kanunlarımıza riayet şartıyla ecnebi sermayelerine lâzımgelen teminatı vermeğe her zaman hazırız. Ecnebî sermayesi bizim sâyimize inzıman etsin ve bizim ile onlar için faydalı neticeler versin* ifadelerini kullanarak aslında en üst düzeyde yeni devletin yabancı sermayeye bakışını net bir biçimde açıklamıştı⁴. Yine kongrede işçi temsilcilerinin, Türkiye’deki bütün yabancı şirketlerin millileştirilmesine yönelik teklifinin tüccar, sanayici, çiftçi temsilcileri tarafından reddedilmesi yeni devletin yabancı sermayeye karşı olmadığını açıkça ortaya koymaktadır⁵.

Osmanlı Devleti’nden devralınan yabancı sermayeli şirketlerin durumunu kapitülasyonlardan bağımsız düşünmek mümkün değildir. Zira Osmanlı ülkesindeki yabancı sermayeli şirketler, kapitülasyonlardan faydalanarak ayrıcalıklı konum elde etmişlerdi. Tanzimat döneminden itibaren esasen Osmanlı Hükûmetleri kapitülasyonların iktisadi sistem üzerindeki olumsuz etkisini kırmak üzere çeşitli girişimlerde bulunmuşlarsa da başarılı olamamışlardı. Kırım Savaşı’ndan sonra toplanan Paris Kongresi’nde kapitülasyonlar gündeme getirilmiş ve yeniden gözden geçirilmesi onaylanmış olmasına rağmen, alınan karar uygulanamamıştı. Bu tarihten sonra da Osmanlı Hükûmetleri kapitülasyonlardan kurtulmanın yollarını aramış ve II. Meşrutiyet’in ilanından sonra çeşitli uluslararası platformlarda ilga girişimlerinde bulunmuşlardı. Bu konuda en ciddi adım I. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla atıldı ve Sait Halim Paşa Hükûmeti 9 Eylül 1914 tarihli padişah iradesiyle 1 Ekim 1914’ten itibaren kapitülasyonları tek

4 *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir, (Haberler-Belgeler-Yorumlar)*, haz. A. Gündüz Ökçün, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 471, 3. baskı, Ankara 1981, s. 252-253.

5 Türkiye İktisat Kongresi’nin yabancı sermayeye bakış açısı hakkında geniş bilgi için bk. *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir, (Haberler-Belgeler-Yorumlar)*, haz. A. Gündüz Ökçün, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 471, Ankara 1981; Beşir Hamitoğulları, “İktisadi Sistemimizin Oluşumunda Lozan Andlaşmasının Etkileri”, *Lozan’ın 50. Yıl Armağanı*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 177-185; Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınları, Genişletilmiş 2. baskı Ankara 1982, s. 134-135; Korkut Boratav, *Türkiye’de Devletçilik*, İmge Kitabevi, 2. baskı Ankara, 2006, s. 52; Neslişah Leman Başaran Lotz, “Between National Sovereignty and Foreign Capital: the Fate of the French Companies’ Concessions in Turkey After the War of Liberation”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 55/No. 6, 2019, s. 880-881.

tarafı olarak kaldırdığını ilan etti⁶. Fakat mütareke döneminde kapitülasyonlar bu sefer çok daha ağır bir biçimde geri geldi. Lozan Barış Konferansı'nda ise İtilaf Devletleri kapitülasyonların kendilerine ve vatandaşlarına sağlamış olduğu ayrıcalıklardan kolaylıkla vazgeçmek istemiyorlardı. Konferansın ikinci aşamasında uzun tartışmalardan sonra kapitülasyonların kaldırılmasına razı olsalar da kendi tebaaları olan sermayedarların Türkiye'deki çıkarlarını korumaya yönelik kararlar almaktan vazgeçmek istememişlerdi⁷.

Konferans'ta TBMM Hükûmeti ile müttefik devletler temsilcileri arasında yabancı sermayeli şirketler konusundaki temel anlaşmazlık müttefik devletlerin kendi tebaaları olan sermayedarlara ait bu şirketlerin problemlerini barış antlaşmasının bir parçası haline getirerek çözmek istemeleri idi. TBMM Hükûmeti temsilcileri ise sermayedarları yabancı olsa da Türk kanunlarına tabi olarak kurulduklarını ve dolayısıyla tüzel kişilikleri itibarıyla Türk şirketi olduklarını iddia ediyordu. Bu yüzden Türkiye'nin bir iç meselesi olması gereken konunun uluslararası bir antlaşmaya dâhil edilmesini reddediyordu. Çözüm yolu olarak ise sorunların doğrudan hükûmet ve şirket temsilcileri arasında yapılacak ikili görüşmelerle halledilmesini istiyordu. Konferansın kesintiye uğramasından faydalanmak isteyen TBMM Hükûmeti, Hariciye Vekili İsmet Paşa imzasıyla müttefik devletler dışişleri bakanlarına 8 Mart 1923'te ekonomik konuların anlaşmadan ayrılmasını teklif eden bir nota gönderdi. Bu notaya karşı verdikleri 28 Mart 1923 tarihli cevabî notayla; kendi uyruklarının ve sermaye yatırdıkları şirketlerin Türkiye'deki çıkarlarının korunmasını ve uğradıkları zararların giderilmesini talep ettikleri gibi şirketlerle alakalı konuların hızlı bir biçimde çözülebilmesi adına şirketlerle TBMM Hükûmeti'nin doğrudan görüşmesini kabul etmişlerdi. Müttefik devletlerin bu notası üzerine harekete geçen TBMM Hükûmeti, şirketler meselesini halletmek üzere 10 Nisan 1923'te bir kararname yayınladı⁸. Bu kararnamede, Türkiye'nin

6 Zafer Toprak, *Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982, s. 70-71; Mehmet Emin Elmacı, *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*, Homer Yayınları, İstanbul 2005, s. 69-74.

7 Erkan Cevizliler-Seyhan Akbulut, "Lozan Barış Konferansı'nda Kapitülasyonlar Meselesi ve İsmet Paşa", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, VIII/2, Aralık-2019, s. 161-193.

8 Kararname şöyledir: *Elyevm Türkiye hudud-ı millîsi dâhilinde kalan yerlerdeki işler hakkında Harb-i Umûmî'den evvel Osmanlı İmparatorluğu tarafından verilmiş olan bilumum şirketlerin mesâil-i muallakasını selahiyetkar vekillerinin müraacaatlarında bil-tedkîk hal ve intacına hükûmetin amade bulunduğu ilanyla müraacaat edenlerden müzakereye mübaşeret lüzumunun aidiyetine göre Maliye, Nafia ve İktisât Vekâletlerine mezuniyet verilmiştir.* (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.18.1.1/ 7.15.9-1).

millî sınırları içerisinde kalan bölgelerdeki işlerle alakalı, I. Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı İmparatorluğu tarafından imtiyaz verilmiş olan bütün şirketlerin durumlarını görüşmek üzere hükûmetin hazır olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca şirketlerin belirleyecekleri temsilciler ile görüşmek üzere ilgili şirketin mahiyetine göre Maliye, Nafia ve İktisât Vekâletlerinin görevlendirildiği belirtilmiştir⁹.

Kararnamenin yayınlanmasından sonra şirket temsilcileri Ankara'ya giderek TBMM Hükûmeti temsilcileri ile müzakereye giriştiler. Şirketlerin hükûmetten talepleri genellikle tarifelerine zam, savaş nedeniyle uğradıkları iddia ettikleri zarar ve ziyanlarının tazmini ve imtiyaz sürelerinin uzatılmasından ibaretti. Tarifeler üzerinde yapılan inceleme sonucunda ya zam ya indirim ya da olduğu gibi tasdik kararı veriliyordu. Zarar ziyan hesapları sonraki bir tarihe bırakılıyordu. İmtiyazların uzatılmasına dair talepler ise barışın imzalanmasından sonraya erteleniyordu¹⁰. Yapılan görüşmeler çoğunlukla olumlu sonuçlanmış ve şirketler ile TBMM Hükûmeti arasında yeni sözleşmeler imzalanmıştı. Yenilenen sözleşmelerde dikkat çeken noktalardan birisi hükûmet tarafından şirketlerin değişen oranlarda ve süre içerisinde çalışanlarını Türklerden seçmelerinin istenmesiydi. Şirketler de bu ilkeyi genel olarak kabul etmişlerdi. Örneğin Galata-Beyoğlu Tünel Şirketi temsilcisi Mösyö Veyl ile Nafia Vekâleti arasında gerçekleştirilen müzakereler sonucunda hazırlanan itilafname hükûmete sunulmuş ve hükûmet de 3 Haziran 1923 tarihli kararname ile şirketin altı ay içerisinde bütün çalışanlarını Türklerden seçmesi şartıyla bu itilafnameyi kabul etmişti¹¹. İzmir Liman ve Rıhtım Şirketi ile yapılan itilafname de bütün çalışanlarının Türk olması şartıyla hükûmet tarafından onaylanmıştı¹². 3 Temmuz 1923 tarihli kararname ile hükûmet, Aydın Demiryolları Şirketi ile imzalanan itilafnameyi, uzmanlık isteyen işlerin dışında kalan alanlarda Türklerin istihdam edilmesi şartıyla tasdik etmişti¹³. Dersaadet

9 Lozan Konferansı'nda yabancı sermayeli şirketler meselesi hakkında geniş bilgi için bk. Seda Örsten Esirgen, "Lozan Barış Görüşmelerinde İmtiyazlar Sorunu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XXVIII/83, Temmuz 2012, s. 87-114; Asaf Özkan, "Lozan Konferansı'nda Yabancı Sermayeli İmtiyazlı Şirketler Meselesi ve Sonucu", *90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 1175-1199.

10 BOA. HR. İM., 18-171; *Akşam*, 8 Haziran 1339/1923, No: 1691.

11 BCA, 30.18.1.1/7.19.19.

12 BCA, 30.18.1.1/7.20.1.

13 BCA, 30.18.1.1/7.24.1; *Düstür*, (8 Mart 1339/29 Temmuz 1339), III/4, Milliyet Matbaası, İstanbul 1929, s. 129-130.

Tramvay Şirketi¹⁴, Dersaadet Elektrik Şirketi¹⁵ ve Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi¹⁶ de altı ay zarfında bütün çalışanlarını Türklerden seçmeyi kabul etmişlerdi. 1 Temmuz 1923 tarihli hükûmet kararnamesine göre Mudanya-Bursa Demiryolu Şirketi de bütün çalışanlarını Türklerden seçecekti¹⁷. Fenerler İdaresi'nin ise en fazla beş kişiden başka diğer çalışanlarını Türklerden seçmesi kararlaştırılmıştı¹⁸. Dersaadet Telefon Şirketi ile yapılan mukavelenamede istihdam ilkeleri daha detaylı bir şekilde ifade edilmişti. Mukavelenamenin 14. maddesinde; şirketin, hâlihazırda istihdam ettiği bütün Yunan memur ve işçileri derhâl ihraç edeceği, bundan sonra da hiçbir yabancı işçi ve memur istihdam etmeyeceği belirtilmişti. Yine hâlihazırda istihdam edilmiş olan yabancı memur ve işçilerden beşinin en fazla iki ve on altısının nihayet altı sene içerisinde işlerine son verilecek yerlerine peyderpey Türk memur ve işçi ikame edilecekti. Altı sene sonunda da başmühendis ve başmüfettiş ile beş daire başkanından başka yabancı çalışan kalmayacaktı¹⁹.

Yapılan sözleşmelerde şirketlere çalışanlarını Türklerden seçmesi zorunluluğu getirilmişti ama bu noktada “Türk” kavramının yeni Türk devleti tarafından nasıl tanımlandığı açık değildi. Çünkü henüz Lozan Konferansı'nın devam ettiği dönemde başlayan gayri resmi tasfiye sürecinde, şirketlerdeki yabancıların yanı sıra Türk tebaası olan gayrimüslim azınlıklar da tasfiyeye tabi tutulmuştu. Lozan Antlaşması'ndan sonra da bu uygulamalara devam edilince gerek batılı devletlerin Türkiye'deki temsilcileri gerekse şirketler, gayrimüslim azınlıkların vatandaşlık itibarıyla Türk olduklarını ileri sürerek bunların tasfiyelerine karşı çıktılar. Fakat yaşanan kafa karışıklığını Nafia Vekili Feyzi Bey'in yaptığı şu açıklama giderdi: *...Müdüri-i umumilerle muhasebeciler müstesna olmak üzere müessesât-ı ecnebiye ile şirketlerdeki tekmil müstahdeminin Türk tebaası değil Türk olması muktezâdır. Mukavelenâmelerde Türk memur istihdamı hakkındaki müddet-i muayyenenin hitama ermek üzere olması hasebiyle vilayet tarafından pek yakında bilumum müessesât-ı ecnebiye ile şirketlere yeni bir tebligat yapılacak ve bu tebligatta, derhal bütün müstahdeminin Türklerden intihâb edilmesi icab ettiği ve mukavelenâmelerindeki müddetin hitamında buna riayet etmemiş olan müessesâ ve şirketin*

14 *BCA*, 30.18.1.1/7.20.13; *Düstür*, III/4, s.114-118.

15 *BCA*, 30.18.1.1/7.20.14; *Düstür*, III/4, s.118-122.

16 *BCA*, 30.18.1.1/7.22.7; *Düstür*, III/4, s.124-126.

17 *BCA*, 30.18.1.1/7.23.19; *Düstür*, III/4, s.126-128.

18 *Düstür*, III/4, s. 131-134.

19 *Düstür*, III/4, s. 107-113.

*faaliyetine hemen nihayet verileceği bildirilecektir*²⁰. Dolayısıyla yeni Türk devletinin resmî millet tanımını 1924 anayasasının 88. Maddesinde *Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla “Türk” ulak olunur*²¹ şeklinde yer alacak olsa da tasfiye politikalarında farklı bir tanımın esas alındığı anlaşılmaktadır ki, bu da din temelli millet anlayışıdır²². Şirketlerde istihdam edilmesi istenen Türkler, Müslüman tebaa idi.

Ele alınan konu ile ilgili son yıllarda önemli çalışmalar yapılmıştır. Literatürü oldukça geliştiren bu çalışmalarda ağırlıklı olarak tasfiye politikalarının Millî Mücadele döneminde yükselen milliyetçi duyguların etkisi ile “zenofobi”, “azınlık karşıtlığı”, “ekonominin Türkleştirilmesi”, “homojen bir ulus yaratma” bağlamlarında değerlendirildiği görülmektedir²³. Bu yaklaşımların tamamıyla reddedilmesi elbette ki mümkün değildir. Zira kendisini ulus-devlet olarak tanımlayan yeni Türk devletinin üstelik verilen bir bağımsızlık savaşından sonra yaratmak istediği “millet”in mümkün merteye homojen bir bütünlük arz etmesine çalıştığı anlaşılmaktadır. Fakat konunun sadece bu boyutuna odaklanmanın yanlış değilse de eksik değerlendirmelere neden

- 20 *Tanin*, 22 Teşrinievvel 1339/22 Ekim 1923, No: 368. Rifat N. Bali başka bir kaynağa atflla Nafia Vekâleti Komiseri Feyzi Bey’in (Nafia Vekili olması muhtemeldir) 19 Ekim 1923’te konuyla alakalı şu açıklamayı yaptığını kaydetmektedir: *Şirketlerle yaptığımız antlaşmalar çok sariftir. Yabancı şirketlerle yapılan mutabakat gereğince, bu şirketler sadece Türk memurları istihdam etmek zorundadırlar. Bu TBMM’nin tüm tebaalarını ayırım gözetmeksizin istihdam edecekleri anlamını taşımaz. Tüm şirketler bizim ileri sürdüğümüz, dinleri ne olursa olsun tüm Türk vatandaşlarını değil, sadece Müslüman asıllı Türkleri istihdam etme şartını kabul ettiler. Buna rağmen ilgili şirketler Rum, Ermeni ve Yahudi memurları istihdam etmeye devam ederler ve onların işlerine son vermezlerse onlarla yaptığımız sözleşmeleri iptal etmek zorunda kalacağız. Bu konuda son derece kararlıyız. İstanbul’un elektriğini söndürmek ve tramvaylarını durdurmak pahasına da olsa bu kararlı tavrumuzu değiştirmeyeceğiz.* (Bali, *age*, s. 209).
- 21 *Sicill-i Kavanân*, Cilt: I, (24 Nisan 1336-31 Teşrin-i Evvel 1341), Cihan Matbaası, İstanbul 1926, s. 549.
- 22 Yeni devletin “millet” tanımında dinin yeri hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Yıldız, “*Ne Mulhu Türküm Diyebilene*” *Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, 6. bs, İstanbul 2016, s. 126-138; Soner Çağaptay, *Türkiye’de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik, Türk Kimdir?*, çev. Özgür Bircan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006, s. 19-25.
- 23 Konuyu bu boyutuyla ele alan bazı çalışmalar için bk. Alexis Alexandris, *The Greek Minority Of Istanbul And Greek -Turkish Relations 1918-1974*, Centre For Asia Minor Studies, Second Edition, Athens 1992; Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, 8. baskı, İstanbul 2006; Rifat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, 8. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2010; Koraltürk, *age.*, Çağaptay, *age*; Erol Ülker, “Refugees, Foreigners, Non-Muslims Nationalism And Workers in the Silahtarağa Power Plant, 1914–1924”, *Working in Greece and Turkey a Comparative Labour History From Empires to Nation-States, 1840-1940*, Edited by Leda Papastefanaki - M. Erdem Kabadayı, Berghan Books, New York 2020, s. 308-333; Fulya Apaydın-Erol Ülker, “The Political Incorporation of Labor in Turkey: Tracing the Origins of a Nationalist path”, *Nationalities Papers*, 49/5, Cambridge University Press, 2021, 820-837.

olacağı kanaatindeyim. Bu nedenle bu çalışmada, Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sonra yoğunlaşarak 1920'li yıllar boyunca devam eden tasfiye sürecinin nedenlerinin ve arka planındaki zihniyetin şekillendiğini düşündüğüm Kurtuluş Savaşı'nın sona ermesinden antlaşmanın imzalandığı tarihe kadarki dönem içerisinde TBMM Hükûmeti ile şirketler arasında şirketlerin istihdam politikalarına dair yaşanan tartışmalar ve müdahaleler üzerinde durulacaktır. Konu; bir millet yaratma projesi olarak tasfiyeler, tasfiyenin iktisadî nedenleri ve tasfiyenin güvenlikle alakalı nedenleri başlıkları altında ele alınmaya çalışılacaktır.

Şirketlerden gayrimüslimlerin tasfiye edilerek yerlerine Türklerin ikame edilmesine yönelik politikaları bir anlamda gayrimüslimlerin artık eşit yurttaşlar olarak kabul edilmediği ve etnik ve dinî nedenlerle “Türk milleti” tanımının dışında bırakıldığı şeklinde değerlendirmek mümkündür. Fakat gözden uzak tutulmaması gereken husus şudur ki, bahsedilen dönemde Türkiye’de tasfiyeye tabi tutulanlar sadece gayrimüslim azınlıklardan ibaret değildi. Değerlendirilmeye çalışılan dönem millet yaratma politikalarının yanı sıra yeni Türk devletinin “makbul vatandaş”²⁴ arayışına da sahne olmaktadır. Saltanatın kaldırılmasından sonra İstanbul’un TBMM idaresine girmesi sürecinde devralınan İstanbul Hükûmeti’ne bağlı bürokrasi de Millî Mücadele’ye karşı göstermiş olduğu tavra göre bir değerlendirmeye tabi tutulmuş, Millî Mücadele karşıtı olduğu tespit edilen asker ve sivil Osmanlı bürokrasisi tasfiye edilmişti. Gerek “millet” tasavvuru, gerekse “makbul vatandaş” arayışı konusunda TBMM Hükûmeti’nin elindeki temel ölçüt ise Millî Mücadele’ye karşı tavrıydı. Bu ölçüt ise Lozan Konferansı’nın devam ettiği süreç içerisinde hukukî dayanaktan daha ziyade siyasi kararlarla belirlenmişti.

Tasfiyenin iktisadi sebepleri ele alınırken öncelikle Osmanlı Devleti’nden devralınan yabancı sermayeli şirketlerin Osmanlı dönemindeki istihdam politikaları üzerinde durulacaktır. Böylece aslında gerek resmî boyutta gerekse kamuoyunda yükselen tasfiye talebinin arkasındaki yabancı ve gayrimüslim karşıtlığını, büyük oranda yabancı sermayeli şirketlerin, Osmanlı döneminde istihdam konusunda Türklere karşı sergilemiş oldukları olumsuz tutumlarının beslediği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Ayrıca şirketlerde boşalacak kadroların uzun süren savaşlar nedeniyle işsizlik ve yoksullukla uğraşmak zorunda kalan Türk unsur için istihdam alanı olarak kullanılmak istendiği de izah edilmeye çalışılacaktır.

24 Bu deyim Füsün Üstel’in eserine atfen kullanılmıştır. (Füsün Üstel, “Makbul Vatandaş”ın Peşinde II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi, İletişim Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2005).

Tasfiyenin nedenlerinin güvenlikle alakalı boyutu, gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'nin son yıllarında ve Millî Mücadele dönemindeki genel tutumlarıyla yakından alakalıdır. 19. yüzyıl'da milliyetçilik akımının etkisi ile Osmanlı Devleti tabiiyetinde yaşayan farklı etnik kökenden gelen topluluklar, imparatorluktan koparak kendi ulus-devletlerini kurmuşlardı. Önce gayrimüslimlerle başlayan bu furya daha sonra Müslüman topluluklara da sirayet etmiş ve I. Dünya Savaşı sonunda imparatorluğun sınırları anayurt olarak görülen Anadolu topraklarından ibaret kalmıştı. Savaş sonrası elde kalan son toprak parçasının da önemli oranda işgal altına düşmesi ve bu işgale karşı verilen bağımsızlık savaşı sırasında gayrimüslim unsurların işgal güçleri ile iş birliği yaptığına dair kanaat nedeniyle yeni devleti kuranlar gayrimüslimlere karşı artık daha temkinli yaklaşma ihtiyacı duymuşlardı. Güvenilmez olarak görülen yabancılar ve gayrimüslimlerin, siyasi olduğu kadar iktisadi açıdan da tam bağımsızlık amacını gerçekleştirmeye çalışan yeni Türk devleti için iktisadi hayatta ve çalışma hayatında eski etkinliklerini devam ettirmeleri kabul edilemezdi. Tasfiye taleplerinin çoğu zaman ülkenin güvenliğinden sorumlu olan Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti'nden gelmesi, bu politikaların belirlenmesinde güvenlik kaygısının da oldukça etkili olduğunu açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

1. Tasfiye Politikalarının Nedenleri

a. Millet ve “Makbul Vatandaş” Yaratma Aracı Olarak Tasfiyeler

Mütareke dönemi bir taraftan işgallere karşı direniş ve bağımsızlık mücadelesi olarak değerlendirilebilirken bir taraftan da imparatorluktan ulus devlete geçiş sürecinin önemli bir aşaması olarak tanımlanabilir. Bu bağlamda ister belirlenmiş bir plan dahilinde olsun, isterse tamamen pragmatik gerekçelerle olsun Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının Anadolu'ya geçerek direniş hareketini tek bir merkez etrafında örgütlenme ve yürütme adına ortaya koymuş oldukları politikalar, toplumsal olarak imparatorluk toplumundan modern millete, siyasi örgütlenme biçimi olarak da imparatorluktan millî/ulus devlete geçiş sürecini ifade eder. Dolayısıyla Millî Mücadele dönemine damgasını vuran siyasal ideoloji milliyetçilik ideolojisi olmuştur. Bağımsızlık savaşı ile eş zamanlı yürütülen milletleşme ve ulus devletleşme politikaları belirli bir modelin izlenmesi ile değil iç içe geçmiş modellerin birlikte uygulanmasıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır.

Modern anlamda milleti önceleyen milliyetçilik ideolojisinin tek bir tanımı olmamakla beraber başlıca iki çeşidi olduğu ileri sürülebilir. Bunlardan birincisi

“vatana bağlı iradi milliyetçilik” (teritoryal-sivil milliyetçilik), ikincisi ise dil, etnik köken, din gibi ortak duygulara dayanan “etno-kültürel milliyetçilik”. Birinci örnek Fransa’da olduğu gibi evrenselci, üniter, seküler ve devlet merkezli iken ikincisi Alman örneğinde olduğu gibi organik ve dışlayıcıdır. İradî milliyetçilikte belirlenmiş sınırlar içerisinde devlete vatandaşlık bağı ile bağlı olan bütün topluluk milletin üyesi olarak kabul edilir. Millet tanımı dışında kalan azınlıklar, göçmenler gibi unsurlar asimilasyon yolu ile milletin üyeleri haline getirilir. Yani siyasal olarak iradi milliyetçilik asimilasyonist ve kapsayıcıdır. Etnokültürel milliyetçilik ise milleti, kültür, dil hatta zaman zaman ırk gibi unsurlara dayalı organik bir bütünlük olarak tanımladığı için ayrıştırıcı ve dışlayıcıdır. Gerek Milli Mücadele döneminde gerekse cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye’de siyasal anlamda “Türk Milleti”nin tanımlanması sürecinde bu iki “millet” ve “milletleştirme” anlayışının bir arada yürütüldüğü görülmektedir²⁵.

Modern millet anlayışına dayalı milliyetçilik ideolojisi; Osmanlı Devleti’nin son döneminde tartışılmış hatta İttihat ve Terakki döneminde bir devlet politikası olarak uygulamaya geçirilmişse de siyasal olarak millet ve milliyetçilik anlayışının gerçekçi zemine oturması yeni Türk devletinin kuruluşuyla mümkün olmuştur. Bu noktada Türkiye’de milliyetçilik ve milli devlet oluşturma süreci kendi özgül şartlarında farklı bir seyir izlemiştir. Batı Avrupa milliyetçiliğinin tipik örneği olarak kabul edilebilecek Fransız milliyetçiliğinde, milliyetçilik ve ulus-devlet olguları eş zamanlı olarak ortaya çıkmıştır. Almanya’da, milliyetçilik ulus-devletin kuruluşundan önce, 19. Yüzyılın başlarında tanımlanmıştır. Türkiye’de ise bu iki örneğin aksine sıralamada ulus-devletin milliyetçilikten, dolayısıyla millettten önce geldiğini yani Ayşe Kadioğlu’nun deyimiyle Almanya’daki gibi “devletini arayan millet” değil, “milletini arayan devlet”ten bahsetmenin daha doğru olacağını ileri sürebiliriz²⁶.

“Milletini arayan devlet” tanımı gereği, kuruluş aşamasından itibaren yeni Türk devleti imparatorluktan devraldığı nüfusu siyasal, sosyal, etnik, kültürel, ekonomik vb. alanlarda homojenleştirmeye tabi tutacaktır. Bu homojenleştirme politikaları gayrimüslim azınlıklara karşı etnokültürel (dışlayıcı) milliyetçilik şeklinde sürdürülürken Müslüman ahaliye karşı iradi (kapsayıcı) milliyetçilik anlayışı çerçevesinde şekillenecektir.

25 Banu Eligür, “Ethnocultural Nationalism and Turkey’s Non-Muslim Minorities During The Early Republican Period”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol.46/Issue:1, 2019, s. 1.

26 Ayşe Kadioğlu, “Milliyetçilik-Liberalizm Ekseninde Vatandaşlık ve Bireysellik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik*, C 4, 2. baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s. 287.

Osmanlı'dan devralınan gayrimüslim nüfus konusundaki en önemli homojenleştirme adımı Lozan Konferansı sırasında Türkiye ile Yunanistan arasında 30 Ocak 1923'te imzalanan "Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol"dü²⁷. Bu protokol ile Türkiye ile Yunanistan kendileri açısından sakıncalı ve güvenilmez gördükleri nüfustan kurtulma yoluna gitmişlerdi. Esasen Osmanlı Devleti'nin gerileme süreci boyunca kaybettiği topraklarda kalan gayrimüslim tebaa ve kaybedilen topraklarda tutunamayarak Anadolu'ya gelmek zorunda kalan Müslüman nüfus nedeniyle ve özellikle I. Dünya Savaşı'nda başta Ermeniler olmak üzere gayrimüslim azınlıkların savaş şartlarının etkisi ile göç ettirilmesi sonucunda yeni Türk devleti nispeten homojen bir nüfus devralmıştı. Fakat yine de Anadolu'da özellikle İstanbul, İzmir gibi uluslararası ticaretle nispeten entegre olmuş merkezlerde hala hatırı sayılır bir gayrimüslim nüfus varlığını devam ettiriyordu²⁸. Zaten Mübadele Sözleşmesi gereğince 30 Ekim 1918'den önce İstanbul'a yerleşmiş olan Rumlar ile Batı Trakya'daki Türkler mübadele kapsamı dışında bırakılmıştı.

Hem mübadele kapsamı dışında bırakılan Rumlar, hem de varlığını devam ettiren diğer gayrimüslim azınlıklar, Millî Mücadele döneminin kötü hatıraları nedeniyle nüfusun şüphe ile yaklaşıl原因unu oluştuyordu. Mondros Mütarekesi'nden sonra İstanbul ve Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yaşanan işgal sürecinde gayrimüslim azınlıkların işgal kuvvetleri ile kurmuş oldukları

27 İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, C 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 185-191.

28 Yunanistan'la yapılan Mübadele Sözleşmesi'nden kısa bir süre sonra Hükümet tarafından kurulan bir komisyonun İstanbul ve çevresinde gerçekleştirdiği nüfus araştırmasının sonuçları *Tevhid-i Efkâr* gazetesinde yayınlanmıştı. Buna göre İstanbul'daki gayrimüslim miktarı şöyle idi: İstanbul şehri dâhilinde; 188.681 Rum, 76.162 Ermeni ve 64.545 diğer gayrimüslim unsurlardan oluşmak üzere toplam 328.388 gayrimüslim mevcuttu (Gazetede muhtemelen yapılan yanlış hesaplama sonucunda toplam 328.388 olarak verilmişse de 329.388 olmalı). İstanbul Vilayeti mülhakatında ise 61.094 Rum, 8.349 Ermeni ve 1.026 diğer gayrimüslim unsurlardan oluşmak üzere toplam 70.469 gayrimüslim yaşıyordu. Dolayısıyla İstanbul Vilayeti genelinde 249.775'i Rum, 84.011'i Ermeni ve 65.071'i diğer gayrimüslim unsurlardan oluşmak üzere toplam 398.857 gayrimüslim nüfus varlığını devam ettiriyordu. Aynı araştırmanın verdiği bilgiye göre; İstanbul'un TBMM Hükümeti idaresine girmesinden sonra İstanbul ve çevresinden gerek hükümetten aldıkları vesikalarla gerekse izin almaksızın toplam 21.785 gayrimüslim ülkeyi terk etmişti. (*Tevhid-i Efkâr*, 21 Şubat 1339, No: 3641-613). 1920 yılı istatistiklerine göre ise İstanbul'da 385.000 Rum, 118.000 Ermeni ve 45.000 Yahudi mevcuttu. (Erol Ülker, "Turkish National Movement, Mass Mobilization, and Demographic Change in Istanbul, 1922-1923", *Contemporary Turkey at a Glance II: Turkey Transformed? Power, History, Culture*, ed. Meltem Ersoy-Esra Özyürek, Springers, 2017, s. 177-178). 1920 ve 1923 yıllarına ait bu istatistiklere göre Kurtuluş Savaşı yılları ve sonrasında gayrimüslim nüfusta belli oranda bir düşüş gözlenmektedir.

ilişkiler ve çoğunlukla bu işgalleri onaylayan hatta Osmanlı “esaretinden” kurtuluş olarak gören yaklaşımları Müslüman/Türk kesim tarafından tepkiyle karşılanmıştı. İşgaller Müslüman/Türk kesimde endişe yaratırken azınlıklarda kurtuluş heyecanına ve coşkuya sebep olmuştu. Örneğin mütareke döneminde Rumların bir yortusu münasebetiyle Beykoz Ermeni Mektebi’nde düzenlenen, İngiliz ve Fransız subayların da katıldığı bir baloda önce İngiliz, Fransız, İtalyan, Rum ve Ermeni marşları okunmuştu. Ardından Serkis adındaki bir Ermeni tarafından katılımcılara hitaben Osmanlı yönetiminde gayrimüslim azınlıklara karşı uygulandığı iddia edilen zulüm ve ayrımcı politikalara dair bir konuşma yapılmıştı. Yine aynı toplantıda Ermeni Patrikhanesi’nde görevli Papaz Hamayek Efendi; *Ey mazlum milletler 600 senedir başımıza bela kesilen düşmanlarımız, bilmiş olun ki, ebedi düşmanlarımızdır... Bizi bu 600 senelik düşmanlarımızdan muhterem İngiliz, Fransız, İtalyan, Yunan devletleri kurtardı. Biz böyle ittifak etmeseydik bu ebedi düşmanlarımız bizi mahvedeceklerdi* ifadelerini kullanarak aslında Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin savaş döneminde İtilaf Devletleri ile olan birlikteliğini ortaya koyuyordu²⁹.

Başta İstanbul olmak üzere işgal altındaki bölgelerde gayrimüslim Osmanlı tebaasının işgal kuvvetleri askerî teşkilat ve polis gücünü de arkalarına alarak düşmanca davranışlar içine girmeleri Müslüman/Türk ahali ile gayrimüslimler arasındaki çatlakları iyice derinleştirmişti. Gayrimüslimlerin işgal sürecindeki davranışları müttefik devletler temsilcilerinin yazışmalarına da yansımaktaydı. Örneğin İstanbul’daki Müttefik Polis Komisyonu başkanı C. R. Ballard; mütareke döneminde müttefiklerin koruması altındaki gayrimüslimlerin kendilerini oldukça güvende hissettiklerini hatta Yunan ordusunun Ankara’ya ilerlemesi sırasında Türklere karşı kışkırtıcı tavırlar sergilemekten geri kalmadıklarını kaydetmektedir³⁰. Bu toplumsal çatışmalara ek olarak yabancı sermayeli şirketlerin gerek tarifelere uyguladıkları zamlar gerekse Müslüman/Türk unsur istihdam etmeme politikaları nedeniyle karşılık iktisadi bir mahiyet de kazanmıştı. Savaş yılları, çoğunlukla Müslüman/Türk unsurun ezilmesine, ekonomik olarak büyük sıkıntılar çekmesine neden olurken gayrimüslim azınlıkların nispeten daha müreffeh bir yaşam biçimini devam ettirmelerine, mütareke döneminde işgal güçlerinin desteği ile daha fazla zenginleşmelerine zemin hazırlamıştı. Müslüman/Türk unsur işsizlik ve yoksullukla boğuşurken yabancı ve gayrimüslimlerin sadece

29 Cengiz Mutlu, *Mütareke Döneminde Rum Nüfus Hareketleri (1918-1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014, s. 223-224.

30 Ülker, “Turkish National Movement”, s. 178.

ticaret hayatına değil aynı zamanda işgücü piyasasına da hâkim olmaları doğal olarak tepkiyle karşılanacak ve zaferden sonra işgücü piyasasında yabancı ve gayrimüslimlerin yerine Müslüman/Türklerin tercih edilmesi konusunda baskılar başlayacaktır³¹. Dolayısıyla yeni devleti kuranlar ve halkın önemli bir kesimine göre; azınlıklar, ülkenin ekonomik kaynaklarından ve istihdam imkânlarından faydalanma konularında Müslüman/Türk unsurdan sonra gelmeliydiler. Çünkü gerek Osmanlı'nın son yıllarındaki savaşlar, gerekse Millî Mücadele dönemindeki tecrübeler Çağatay Okutan'ın ifadesiyle hem devlette hem de halkta yabancı ve gayrimüslimlere karşı ciddi bir “güvensizlik psikozuna” neden olmuştu³². Dolayısıyla mümkün olduğu kadar nüfusu homojenleştirmek muhtemelen yeni devleti yönetenlerce bir “ölüm-kalım” meselesi olarak görülüyordu.

Yabancı sermayeli şirketlerden gayrimüslimlerin tasfiyesine yönelik politikaların meşrulaştırıcı gerekçesi bu kesimin Millî Mücadele'ye karşı göstermiş olduğu tavırdı. Bu noktada üzerinde durulması gereken husus yeni Türk devletinin bu gerekçeyi sadece yabancılara ve gayrimüslimlere yönelik olarak işletmemiş olmasıdır. Çünkü Millî Mücadele'ye katılmayanlar veya aleyhinde çalışanlar sadece yabancılar ve gayrimüslimlerden ibaret değildi. Bunların yanında özellikle mütareke İstanbul'unda Millî Mücadele'ye katılmayan hatta aleyhinde çalışan, işgal güçleri ile iş birliği içerisinde olan Müslüman/Türk unsurlar da mevcuttu. Zaferin kazanılmasından sonra TBMM Hükümeti'nin, İstanbul'dan devralınan askerî ve sivil bürokrasiyi de bir tasfiyeye tabi tuttuğu görülmektedir.

23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisi'nin açılması ile birlikte Türkiye'de biri İstanbul'da diğeri de Ankara'da olmak üzere iki farklı hükümet ortaya çıkmıştı. Başta Padişah ve Halife'yi işgalcilerin elinden kurtarmayı hedef olarak belirleyen Ankara Hükümeti³³, zaman içerisinde yaşanan askerî ve siyasi olayların da etkisiyle İstanbul Hükümetleri ile karşı karşıya gelmiş ve 1 Kasım 1922'de TBMM'nin almış olduğu kararla saltanat ve hilafeti birbirinden ayırarak

31 Bali, *age.*, s. 199-201.

32 M. Çağatay Okutan, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 131; Koraltürk, *age.*, s. 248-249.

33 Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele döneminde yapmış olduğu birçok açıklamasında ve Meclis konuşmasında saltanat ve hilafet makamını kurtarmak hedefinin ifade edildiğini görmek mümkündür. Örneğin 24 Nisan 1920'de hükümet kurulmasına dair teklifinde ...*Mücadeletimizin birinci gayesi ise saltanat ve hilafet makamlarının tefrikini istihdaf eden düşmanlarımıza irade-i milliyenin buna müsait olmadığımız göstermek ve makamâtı mukaddeseyi esaret-i ecebiyeden tahlis ederek ululemin salâhiyetini düşmanın tehdit ve ikrahından azade kalmaktır* ifadelerini kullanmaktadır. (*Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)*, Devre: I/Cilt: 1-İçtima: 2, 24.04.1920, s. 31).

saltanatı kaldırmıştı. Böylece savaş meydanlarında kazanılan zaferlerin sağlamış olduğu meşruiyetle Ankara Hükûmeti, ülkedeki tek siyasal otorite hâline gelmişti.

11 Ekim 1922’de imzalanan Mudanya Mütarekesi’nde zikredilmemiş olmasına rağmen, saltanatın kaldırılarak İstanbul Hükûmeti’nin tarihe karışması ile birlikte İstanbul’un TBMM Hükûmeti’ne iltihak etmesi, hükûmeti halledilmesi oldukça zor problemlerle karşı karşıya bırakmıştı. Başta gelen problemlerden birisi yüzyıllardır Osmanlı Devleti’ne başkentlik yapan İstanbul’un nasıl idare edileceği ve İstanbul Hükûmeti’nden devralınan askerî ve mülki bürokrasinin yeni dönemde istihdam edilip edilmeyeceği meselesiydi. Bu noktada yeni devleti yönetenler bir nirengi noktası belirlemek zorunda kaldılar ve bu nirengi noktasını Millî Mücadeleye karşı tavrı olarak belirlediler. Yani 1 Kasım 1922’de saltanatın kaldırılması ile açığa çıkmış olarak kabul edilen İstanbul Hükûmeti’ne bağlı bürokrasinin, Millî Mücadele’ye karşı tavrına göre değerlendirilmesi gündeme geldi. Buna göre; Millî Mücadele’yi destekleyenlerin yeniden istihdam edilmesi, desteklemeyenlerin karşıt bir hareketleri yoksa emekliye sevk edilmeleri veya tazminatları verilerek tasfiye edilmeleri; Millî Mücadele karşıtı faaliyetleri tespit edilenlerin ise bir daha devlet hizmetinde çalıştırılmamak üzere işten atılmaları kararlaştırıldı. Saltanatın kaldırılmasından sonra uzun bir süre kafa karışıklığından, çıkarılan çeşitli kanun ve kararnamelerden sonra ulaşılan bu noktada İstanbul bürokrasisinin durumunu tespit etmek üzere eski nezaretlerde çeşitli komisyonlar kuruldu ve bu komisyonlar memurların durumunu inceleyerek haklarında gerekli gördüğü kararları verdi. Böylece Millî Mücadele’ye karşıt bir hareketi görülmeyenler “caiz-ül istihdam” olarak değerlendirilirken diğerleri durumlarına göre ya emekliye sevk edildi ya da tasfiyeye tabi tutuldu. Fakat herhangi bir memur hakkında “caiz-ül istihdam” kararı verilse bile hükûmetin İstanbul Hükûmeti’nden devralınan bütün bürokrasiyi hemen istihdam edebilecek ekonomik gücü yoktu. Dolayısıyla uzun bir süre kamuoyu ve basını meşgul edecek gayr-i faal memurlar meselesi ortaya çıktı ki hükûmet bu durumda olan memurlara iş alanları bulmak zorunda kaldı³⁴.

TBMM Hükûmeti esasen Millî Mücadele’ye katılmayan subay ve sivil memurları doğrudan cezalandırmak istiyordu. Fakat yukarıda ifade edildiği üzere Lozan Konferansı’nın devamı müddetince bu konuda nihai karar verilememiştir. Diğer

34 Saltanatın kaldırılmasından sonra İstanbul’un TBMM’ye iltihakı ve bürokrasi konusundaki uygulamalar hakkında geniş bilgi için bk. Asaf Özkan, *II. Meşruiyet’ten Cumhuriyet’e Askerî ve Mülkî Bürokraside Tasfiyeler, Askerî ve Mülkî Heyet-i Mahsûsalar*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014, s. 309-332; Eminağalp Malkoç, *Cumhuriyet’ten Büyük Söylev’e Ankara-İstanbul İkilemi (1923-1927)*, Derin Yayınları, İstanbul 2014, s. 307-328.

taraftan Lozan'da Yunanistan'la imzalanan ve karşılıklı iki ülkenin seferberlik müddetince işlenen siyasi suçları yargılamayacaklarına dair şartları ihtiva eden Aff-ı Umumiye Müteallik Protokol nedeniyle yargılama imkânı elde edilememiştir. Bu nedenle konferansın devam ettiği süreçte bürokrasinin tasfiyesi çeşitli kararnemelerle yürütülmüş barış antlaşmasının imzalanmasından sonra ise süreç kanun çerçevesine alınmıştır. TBMM Hükûmeti cezalandırma imkânını elde edememişse de en azından Millî Mücadele'ye katılmayan veya aleyhinde çalışan askerî ve mülki bürokrasiyi yeni dönemde istihdam etmek istemiyordu. Bu bağlamda 25 Eylül 1923'te çıkarılan bir kanunla İstanbul Hükûmeti'nden devralınan Millî Mücadeleye katılmayan, aleyhinde çalışan ve millî sınırlar dışında kalan subayları ayıklamak üzere bir Askerî Heyet-i Mahsusa kuruldu ve bu Heyet-i Mahsusa vasıtasıyla çeşitli rütbelerde 479 subay bir daha devlet hizmetinde istihdam edilmemek üzere askerlikten tard edildi. Yine aynı kanun uyarınca 1094 subayın askerlikle ilişkisi kesildi. Aynı kanunun 3. ve 4. maddeleri gereğince bu sayıdan çok daha fazlası Millî Mücadele'ye katılmadığı gerekçesiyle zorunlu olarak emekliye sevk edildi. 26 Mayıs 1926 tarihinde ise bu sefer askerî bürokraside olduğu gibi mülki bürokraside de Millî Mücadele'ye katılmayan memurları tespit ve tasfiye etmek üzere bir Heyet-i Mahsusa kuruldu. Kurulan bu Mülki Heyet-i Mahsusa'nın incelemeleri sonucunda hakkında işlem yapılan 3150 memurun 1250'si bir daha devlet hizmetinde istihdam edilmemek üzere tasfiyeye tabi tutuldu³⁵.

İstanbul Hükûmeti'nden devralınan askerî ve mülki bürokrasinin büyük bir kısmının Müslüman/Türk olduğunu tahmin etmek zor değildir. Çünkü öteden beri Osmanlı toplumunda memurluk ve subaylık gibi resmî devlet hizmetleri ağırlıklı olarak İmparatorluğun Müslüman/Türk tebaası tarafından yürütülüyordu³⁶. Dolayısıyla yukarıda ifade edilen tasfiye süreci de ağırlıklı olarak Müslüman/Türk tebaaya uygulanmıştır.

Osmanlı Devleti'nden devralınan askerî ve mülki bürokrasiye yönelik tasfiye süreci ile yabancı ve gayrimüslimlerin yabancı sermayeli şirketlerden tasfiye edilmeleri birlikte değerlendirildiğinde, ikincisinin, yabancı düşmanlığı, azınlık karşıtlığı

35 Özkan, *age.*, s. 393, 410, 445.

36 19. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren modern eğitim almış gayrimüslimlerin başta Hariciye Nezareti olmak üzere merkez ve taşra teşkilatında giderek daha fazla görev aldıkları bilinmesine rağmen, (Ayhan Aktar, *Vatandaşlık ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, 8. baskı, İstanbul 2006, s. 118-119), I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı gibi süreçlerin yaşandığı ülkede gayrimüslimlerin bürokraside iyice azaldığı düşünülebilir.

gibi saiklerin yanında belli bir politikanın sonucu olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu politika ise yeni devletin zeminini hazırlayan Millî Mücadele ortak paydasında buluşan insanların oluşturduğu bir siyasal toplum yaratmak olarak değerlendirilebilir. Bu süreçte gayrimüslim azınlıklar yeni devletin tanımladığı “millet”in dışında tutulduğu gibi Millî Mücadele’ye katılmayan ve aleyhinde çalışan Osmanlı asker ve sivil bürokrasisi de “makbul vatandaş” tanımının dışında bırakılmıştı. Dolayısıyla yabancı ve gayrimüslim azınlıklara yönelik tasfiye politikalarının sebebi bu unsurların ontolojik varlığı değil Osmanlı Devleti’nin son döneminde ve özellikle mütareke dönemindeki siyasal faaliyetleri ile ilgilidir. Tabii ki bahsedilen dönemde gayrimüslim unsurların ortak bir kararla tamamının Millî Mücadele karşıtı faaliyetlerde bulduklarını gösterecek istatistiki verilere sahip değiliz. Hatta böyle olmadığı da rahatlıkla iddia edilebilir. Fakat dönemin şartları içerisinde bu politikalar belirlenirken geçmiş tecrübeler üzerinden bir genelleme yapıldığı anlaşılmaktadır.

b. İktisadi Sebepler

Yabancı sermayeli şirketlere yönelik tasfiye politikalarının iktisadi sebeplerini anlamak için bu şirketlerin Osmanlı dönemindeki istihdam politikaları üzerinde durmak gerekir. Çünkü imtiyazlı veya imtiyazsız Osmanlı ülkesinde yatırım yapan yabancı sermayeli şirketler istihdam konusunda Müslüman/Türk unsurdan ziyade yabancıları ve gayrimüslim Osmanlı tebaasını tercih ediyordu ve bu durum da Türklerin tepkisine neden oluyordu. Dolayısıyla zaferin kazanılmasından sonra TBMM Hükümeti ve daha sonra Cumhuriyet hükümetleri mevcut istihdam politikasını tersine çevirecek tedbirler almayı hem iktisadi bağımsızlığı gerçekleştirmek hem de ülkenin kurtuluşunda rüşünü ispat ettiği düşünülen Müslüman/Türk unsurun işsizlik, yoksulluk problemlerini aşmak için zorunlu görecektir.

Yabancı sermayeli şirketlerde gayrimüslimlerin yerine Müslüman/Türk unsurun ikamesine yönelik politikalar İttihat ve Terakki’nin iktidar yıllarında başlamıştı. I. Dünya Savaşı yıllarında İttihat ve Terakki Hükümetleri savaş şartlarından da faydalanarak uygulamaya geçirdikleri “millî iktisat” politikası kapsamında kapitülasyonları kaldırmanın yanında yabancı sermayeli şirketleri de kontrol altına almaya çalıştı³⁷. Hatta bu şirketlerde Türklerin istihdam edilmesi için çeşitli kanun ve yönetmelikler çıkardı. Fakat 30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi’nin

37 II. Meşrutiyet yıllarında millî iktisat politikaları hakkında geniş bilgi için bk. Toprak, *age.*,

imzalanmasıyla süreç tersine döndü ve şirketler Osmanlı hükûmetlerinden işgalci güçlerin de desteği ile eskisinden daha ağır sözleşmeler talep etmeye başladılar. Örneğin İstanbul'da Elektrik Şirketi ile yapılan 8 Aralık 1918 tarihli ek mukavelenamede şirketin 420.000 liralık zararı telafi edilmeye kadar tarifelerine değişen oranlarda yüksek miktarda zam yapılmıştı³⁸. Aynı şekilde 11 Aralık 1918'de Şirket-i Hayriye vapurlarının bilet ücretlerine savaş şartları nedeniyle kömür fiyatlarındaki artış gerekçe gösterilerek iki misli zam yapılmıştı³⁹. 12 Aralık 1918'de ise Aralık ayının sonundan geçerli olmak üzere İstanbul'dan diğer bölgelere yapılan tren seyahatlerinde yolcu tarifelerine yüzde 50, eşya tarifelerine yüzde 100 olmak üzere zam uygulanmıştı⁴⁰. Dersaadet Rıhtım ve Dok ve Antrepo Şirketi tarifelerinde ise yüzde 200 nispetinde zam yapılması kararlaştırılmıştı.⁴¹ Mütareke dönemi boyunca şirketlerin lehine yapılan düzenlemeler zikredilenlerden ibaret değildi. Hemen hemen bütün şirketler dönemin şartlarından faydalanarak mukavele şartlarını kendi lehlerine çevirecek yeni veya ek sözleşmeler yapmışlardı.

Tarifelerine yapılan zamlar ve sözleşme şartlarının iyileştirilmesi yanında işgal bölgelerinde bulunan yabancı sermayeli şirketlerin istihdam konusunda da İTC döneminin uygulamalarını iptal ederek yine yabancıları ve gayrimüslim Osmanlı tebaasını tercih ettikleri anlaşılmaktadır. 1 Ağustos 1922'de Kafkas ahalisinden olup on beş yıldır Osmanlı tabiiyetine geçtiğini ve savaş yıllarında Tersane ve Yedikule Şimendifer Kumpanyasında makinist olarak çalıştığını ve elinde de bu şirketlerden şahadetname bulunduğunu iddia eden Abdullah oğlu Ali'nin hükûmete verdiği şikâyetname bunun tipik bir örneği sayılabilir. Abdullah oğlu Ali şikâyetnamesinde; Elektrik, Tramvay ve Su Şirketlerine müracaat ettiği hâlde işe alınmadığını, şartnamelerine göre Osmanlı tebaasından memur çalıştırmak zorunda olan bu şirketlerin Rus memur ve işçi istihdam ettiğini ifade ederek bu durumun bir an önce düzeltilmesini istiyordu. Ali Bey'in şikâyet dilekçesinin arkasına Müessesât-ı Nafia Komiseri tarafından düşülen notta iddiaların tamamen doğru olduğu ve bütün girişimlere rağmen şirketin yabancı memurları istihdam etmekten vazgeçmediği belirtilmektedir⁴². Bu şikâyet üzerine Nafia Nezareti ve Müessesât-ı Nafia Komiserliği arasında cereyan eden yazışmalardan

38 *Düstûr*, Tertip: II, Cilt: 11, (II/11) Evkâf Matbaası, İstanbul 1928, s. 63-64.

39 *Düstûr*, II/11, Evkâf Matbaası, İstanbul 1928, s. 70.

40 *Düstûr*, II/11, Evkâf Matbaası, İstanbul 1928, s. 70-71.

41 *Düstûr*, II/11, Evkâf Matbaası, İstanbul 1928, s. 163.

42 BCA, 230/26.17.4-2

asında Elektrik Şirketi ile alakalı sorunun daha önceki dönemlere dayandığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1922 Mart ayı içerisinde Müessasât-ı Nafia Komiserliği, Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi yönetiminden şirkette istihdam edilmiş olan yabancı memurların isimlerini ve neden istihdam edildiklerini içeren cetvelleri istemişti⁴³. Bu talep üzerine komiserliğe sunulan listeye göre; şirketin çeşitli birimlerinde istihdam edilmiş olan 662 çalışanın 473'ü Osmanlı tebaası (%71); 189'u ise yabancı idi (%29). Listede bulunan yabancı çalışanlardan sadece Rus ve Yunan tebaası olanların ayrıca belirtildiği görülmektedir⁴⁴. Esasen şirkette istihdam edilen Ruslarla alakalı yukarıda ifade edildiği üzere çeşitli şikâyetler bulunsa da Yunan memurların zikredilmesi dönemin şartlarıyla ilgilidir. Şirket, komiserliğe gönderdiği listenin ek yazısında uzmanlık isteyen kısımlarda çalıştırılacak yeterli kadar Osmanlı tebaası bulunmadığı için zorunlu olarak yabancı memurlar istihdam edildiğini ifade etse de⁴⁵ komiserliğin çalışanların listesine düşüğü notlar bu iddianın gerçeği yansıtmadığını göstermektedir. Zira yapılan incelemede listedeki yabancılardan bazılarının yanına *işbu montör ve montör muavimleri kâmilen memleketimizde mebzûlen mevcuttur şeklinde* notlar düşüldüğü görülmektedir⁴⁶. Umur-ı Nafia Komiserliği, Osmanlı Anonim Elektrik Şirketi'nden aldığı listeleri ve yabancı memurlar çalıştırılmasına dair gerekçeleri inceledikten sonra 25 Mart 1922'de Umur-ı Nafia Müdüriyeti'ne konuyu açıklayan bir rapor göndermişti. Raporda; şirketle imzalanmış olan şartnamenin 54. maddesine göre şirketin tedarik edemeyeceği bazı uzmanlık gerektiren alanlar hariç çalışanlarını tamamen Osmanlı tebaasından seçmesi gerektiği hâlde bu maddeye aykırı olarak yabancı memurlar istihdam ettiği ileri sürülmektedir. Nitekim rapora göre; şirkette istihdam edilen 189 yabancı memur ve işçiden sadece 18'inin gerçekten uzmanlık isteyen ve Osmanlı tebaasından bulunması mümkün olmayan alanlarda istihdam edildiği, geriye kalan 171 çalışanın ise sözleşmeye aykırı bir biçimde çalıştırıldığı ifade edilmektedir. Komiserlik bu açıklamayı yaptıktan sonra müdürlük makamını, şirketi imzaladığı şartnameye uyması konusunda zorlamaya çağırıyordu⁴⁷.

Elektrik Şirketi'nin 1922'de henüz Millî Mücadele'nin sona ermediği, İstanbul'da padişah ve İstanbul Hükûmeti'nin varlığını devam ettirdiği dönemdeki listelerinde

43 BCA, 230/26.17.4-3.

44 BCA, 230/26.17.4-5.

45 BCA, 230/26.17.4-4.

46 BCA, 230/26.17.4-5

47 BCA, 230/26.17.4.

doğal olarak çalışanlar “Osmanlı tebaası” ve “ecnebi (yabancı)” şeklinde tasnif edilmişti. Dolayısıyla Osmanlı tebaası olarak gösterilen %71’lik dilim içerisinde Müslüman/Türk ve gayrimüslimlerin sayısını tespit etmek mümkün değildir. Fakat saltanatın kaldırılmasından ve İstanbul’un TBMM Hükûmeti idaresine girmesinden hemen önce hazırlanmış İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo Şirketi’ne ait iki çalışan listesi Mütareke İstanbul’unda yabancı sermayeli şirketlerin Müslüman/Türk istihdamı konusunda oldukça soğuk davrandıklarını göstermektedir. 31 Ekim 1922 tarihli bu iki listeye göre çalışanların dağılımı şöyledir⁴⁸:

İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo Şirketi Çalışanlarının Listesi (31 Ekim 1922)												
Türk		Ecnebi										
Müslüman	Gayrimüslim	Yunan	Fransız	Yugoslav	İtalyan	İspanya	Belçika	İngiliz	Mısır	Sırp	Çekoslav	
57	84	26	22	6	11	1	1	5	1	1	1	

İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo Şirketi Çalışanlarının Listesi (31 Ekim 1922)											
Türk		Ecnebi									
Müslüman	Gayrimüslim	Yunan	Fransız	Yugoslav	İtalyan	İspanya	İngiliz	Mısır	Sırp	Çekoslav	
68	69	18	20	7	9	1	4	1	2	1	

Toplam: 216

Toplam: 200

Elimizde, İstanbul Rıhtım, Dok ve Antrepo Şirketi’ne ait aynı tarihli bu iki listede neden farklı rakamların bulunduğunu açıklayacak başka bir bilgi bulunmamasına rağmen, listelerin şirketin istihdam politikası konusunda önemli ipuçları sağladığı düşünülebilir. Buna göre ilk listede Müslüman/Türk Osmanlı tebaasının oranı yaklaşık %26 iken gayrimüslim Osmanlı tebaasının oranı yaklaşık %39’dur. Yabancı çalışanların toplam çalışan sayısına oranı ise %35 civarındadır. İkinci listede şirket çalışanlarının %34’ü Müslüman/Türk; %34’ü gayrimüslim Osmanlı ve %32’si yabancı şeklinde sıralandığı görülmektedir. Bu iki listenin aynı anda farklı birimlerde çalışan kişilerin bilgisini verdiği düşünülürse şirketin toplam 416 çalışanı olduğu ve bunlardan 125’inin (%30) Müslüman/Türk, 153’ünün (%37) gayrimüslim Osmanlı tebaası ve 138’inin (%33) yabancı olduğu ortaya çıkar. Zaferin kazanılmasından hemen sonra hazırlanan bu listelerde yukarıda verilen elektrik şirketi listesinden farklı olarak Türk vatandaşlarının Müslüman/

48 BCA, 230/82.71.6-14; 6-15; 6-16; 6-17; 6-18; 6-19.

gayrimüslim şeklinde bir ayrıma tabi tutulması, yeni dönemin bakış açısını göstermesi açısından önemlidir. Bu ve buna benzer listelerin Müslüman/Türk unsurun şirketlerde yeteri kadar istihdam olanağı bulamadığına dair algıyı besleyen ve tasfiye talebinde bulunan kesimler için bu talebi meşrulaştıran ciddi kanıtlar olarak görüldüğü düşünülebilir.

Gerek Elektrik Şirketi'ne gerekse Rıhtım, Dok ve Antrepo Şirketi'ne dair istatistiki bilgiler esasen 1922'de Türkiye İktisadî İstihbarat ve Neşriyat Merkezi tarafından yapılan ankete göre hazırlanan Ticaret Salnamesi'nin verilerine oldukça uygundur. Mütareke İstanbul'unda Millî Mücadele'ye silah, cephane ve istihbarat sağlamak üzere kurulmuş olan Mim Mim Grubu üyelerinden ve grubun temas murahhası olan Ahmet Hamdi Bey öncülüğünde yapılan bu çalışma İstanbul'un ticari ve iktisadi hayatının haritasını çıkarmıştı. Buna göre, ithalat-ihracat ticaretinde Türkler adet olarak %4'ü geçmiyordu. Liman işleri neredeyse tamamen Türk olmayanların elinde olduğu gibi limanda iş görmek için mutlaka Rumca, İtalyanca veya Fransızca bilmek gerekiyordu. Bankacılık, sigortacılık gibi alanlar neredeyse tamamen yabancıların elindeydi ve bu alanlarda çalışan Türkler hademelikten yukarı çıkamıyordu. Toptancılık, yarı toptancılık ve perakendecilik gibi alanlarda da Türklerin hissesi en fazla %10-15 olarak belirlenmişti. Su, havagazı, elektrik, telefon, tramvay, tünel, demiryolu, madencilik, tütün gibi büyük işler yabancı sermayeli imtiyazlı şirketlerin elindeydi ve bu şirketlerin üst kademelerinde neredeyse Türk memur istihdam edilmezdi. Şirketlerde çalışan Türklerin en yüksek derecesi yabancıların ve gayrimüslim Osmanlı tebaasının en düşük seviyesindeydi⁴⁹.

Mim Mim Grubu üyelerinden olan ve bu grubun iktisadi millileştirme çabalarında öne çıkan Ahmet Hamdi Bey'in verdiği bilgilere nispeten temkinli yaklaşmak gerekmektedir. Fakat Türk Ticaret Salnamesinin ortaya koyduğu İstanbul'un çalışma hayatındaki Türklerin durumunu Alexis Alexandris'in eserinden de takip etmek mümkündür. Alexandris'in Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti'nin Milletler Cemiyeti'ne sunduğu bir belgeye dayanarak verdiği 1923 yılı verilerine göre; başta bankacılık, sigortacılık olmak üzere büyük iş yapan yabancı sermayeli şirketlerde Rumların oranı %10'dan %99'lara kadar varabiliyordu. Diğer alanlarda iş yapan Türk şirketlerinde de %20 ile %100 gibi değişen oranlarda Rumların istihdam

49 Ahmet Hamdi Başar, *Ahmet Hamdi Başar'ın Hatıraları, Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi*, "Gazi Bana Çok Kızmış..." I, Yay. haz. Murat Koraltürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007, s. 129-130.

edildiği görülmektedir ki her iki gruptaki şirketlerin çoğunda Rumların oranı %50'nin üzerindedir⁵⁰.

İşgal altındaki İstanbul'da gerek sermaye gerekse işgücü piyasasına yabancı ve gayrimüslimlerin hâkim bulunması Müslüman/Türk unsurun tepkisine neden oluyordu. Müslüman/Türk tüccarlar yabancı sermayedarların yerine geçmek isterken işsizlik ve yoksullukla boğuşan Müslüman/Türk ahali işgal kuvvetleri ile iş birliği yapan yabancı ve gayrimüslim işçi ve memurların yerini almak arzusundaydı. Bu konuda hükümetin de destek verdiği görülmektedir. Zaferin kazanılmasından sonra henüz Mudanya'da mütareke görüşmeleri devam ederken İstanbul Müdafaa-i Milliye Heyet-i Merkeziye azası ve Mîm Mîm Grubu üyesi olan Ahmet Hamdi Bey ile Vehbi Bey, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye ile temas sağlamak ve İstanbul'da yapılacak işlere dair emir almak üzere Bursa'ya gittiler. Temsilciler aracılığıyla Müdafaa-i Milliye Teşkilatı'na askerî ve siyasi görevlerin yanında İstanbul'da iktisadi görevler de verilmişti. Erkân-ı Harbiye'den aldığı emirle harekete geçen Müdafaa-i Milliye Teşkilatı Heyet-i Merkeziyesi zaman kaybetmeden, 3 Kasım 1922'de Müdafaa-i Milliye Teşkilatı'na bağlı olarak bir Teşkilat-ı İktisadiye Encümeni oluşturdu. Bu encümenin önderliğinde kısa süre içerisinde İstanbul'un tüccar, esnaf ve işçi kesimini Müdafaa-i Milliye Teşkilatı'na dolayısıyla TBMM Hükûmeti'ne bağlayacak üç örgüt kuruldu. Bunlar Millî Türk Ticaret Birliği, Esnaf Cemiyetleri Heyet-i Müttehidesi ve İstanbul Umûm Amele Birliği idi⁵¹. Erol Ülker'in de isabetle vurguladığı üzere İstanbul Müdafaa-i Milliye Teşkilatı gerek halkın yabancı ve gayrimüslimlere olan tepkilerini organize ederek gerekse bu kurulan örgütleri kullanarak Millî Mücadele'den sonraki süreçte İstanbul'da sermaye ve işgücü piyasasına Müslüman/Türklerin hâkim olması konusunda ciddi çalışmalar yaptı⁵².

Yeni Türk devleti açısından yabancı sermayeli şirketlerden gayrimüslim ve yabancıların tasfiye edilmesi savaş sonrası sıkıntılı dönemde devletten iş bekleyen Müslüman/Türk kesime yeni istihdam alanları yaratmak anlamına da geliyordu. Yukarıda zikredildiği üzere İstanbul Hükûmeti'nden devralınan askerî ve mülki bürokrasiden “caiz-ül istihdam” kararı alan fakat kendilerine uygun iş imkânı

50 Alexandris, *age.*, s. 108-109.

51 Asaf Özkan, *İşgal İstanbul'unda İstihbarat ve Eylem Mîm Mîm Grubu*, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum, 2015, s. 236-237; Erol Ülker, “Solcularla Mîm Mîm'cilerin İlişkisi Üzerine Yeni Bilgiler”, *Toplumsal Tarih*, S. 249, Eylül 2014, s. 71.

52 Erol Ülker, “Turkish National Movement”, s. 177-192.

bulunmadığı için açıkta kalan gayr-i faal memurlar meselesi ciddi boyutlara ulaşmıştı. Ayrıca terhis olduğu için geri dönen gerek ihtiyat zabitleri gerekse askerler ciddi ekonomik sıkıntılarla karşı karşıya kalmışlardı. İhtiyat zabitlerinin içinde bulunduğu durumu düzeltmek isteyen hükümet, bunları istedikleri ya da İktisat Vekâlet'inin uygun gördüğü Türk ve yabancı sermayeli şirketlerde istihdam ettirmek üzere girişimlerde bulunuyordu⁵³. Fakat İstanbul'daki TBMM Hükümeti temsilcisi Adnan Bey'in 4 Ekim 1923'te İcra Vekilleri Heyeti Riyâseti'ne gönderdiği bir yazıdan şirketlerin hükümetin bu konudaki isteklerini yerine getirmediği anlaşılmaktadır. Zira Adnan Bey; yardıma muhtaç durumda bulunan otuz beş, kırk ihtiyat zabitinin iş isteği ile kendisine müracaat ettiğini, bu konuda şirketlerle görüştüğü halde gerekli hassasiyetin gösterilmediğini belirterek İcra Vekilleri Heyeti'nden komiserler ve şirketler nezdinde yeniden girişimde bulunmak üzere izin istiyordu⁵⁴. Dolayısıyla şirketlerin Müslüman/Türk unsurunun istihdamı konusundaki bu tür yaklaşımları yabancı ve gayrimüslimlere karşı toplumdaki tepkiyi iyice artıran nedenlerden biriydi ki dönemin basınından da mevcut tepkiyi takip etmek mümkündür.

Basında şirketlerden gayrimüslim ve yabancıların tasfiye edilerek yerlerine Türk/Müslümanların istihdam edilmesine yönelik propagandanın bayraktarlığını yapan gazete *Tevhid-i Efkâr* gazetesi idi. Tabii bunda *Tevhid-i Efkâr* gazetesi başyazarı ve sahibi Velid Ebuzziya'nın İstanbul'daki tasfiye politikasını gerek halk gerekse hükümet nezdinde organize ettiği anlaşılabilir. İstanbul'un TBMM Hükümeti idaresine girdiği dönemlerden itibaren diğer gazetelerle birlikte *Tevhid-i Efkâr*'da da sık sık şirketlerdeki gayrimüslim ve yabancıların yoğunluğundan ve bunların Milli Mücadele dönemindeki "iharetlerinden" bahseden yazılar yayımlanıyordu. Hatta *Tevhid-i Efkâr*'ın okuyucular için açmış olduğu "Kar'ilerimizin Şikâyetleri" başlıklı köşesinde ağırlıklı olarak şirketlerde istihdam edilen yabancı ve gayrimüslimlere dair şikâyetlere yer veriliyordu. Örneğin gazetenin 17 Şubat 1923 tarihli sayısında Tramvay Deposu'ndaki Türk işçilerin Tramvay Şirketi ile alakalı şikâyetleri göze çarpmaktadır. "Nafia Vekâleti'nin Nazar-ı Dikkatine" başlıklı yazıda; Tramvay Şirketi ve deposunda çoğunlukla Yunanların ve Yunan emellerine hizmet eden Rumların istihdam edildiği, bütün şube ustabaşlarının da yine bunlardan seçildiği, bu Rum ve Yunanların Türk işçilere hakaret ettikleri, Türklerin hamallıktan başka

53 BOA, HR, İM, 41/65.

54 BOA, HR, İM, 21/160.

bir işe yaramadığını söyleyerek her fırsatta Türk işçileri işten attırmaya çalıştıkları iddia edilmektedir. Türk işçiler iddialarını kanıtlamak üzere şirkette çalışan Yunan ve Rum ustabaşlarının isimlerini vererek Türk ve Müslüman düşmanı bu kişilerin bir an önce şirketten temizlenmelerini talep ediyordu. Yazının sonunda gazetenin konu ile alakalı yorumu ve hükümetten talepleri şu şekilde dile getirilmektedir:

Bir Türk ve Müslüman memleketinde Türk ve Müslüman nimetiyle perverde olan herhangi bir şirketin o memleketin hakiki evlatları dururken Rumlardan ve Yunanlılardan amele intihabı ve bunların Müslüman ve Türk işçilerini tahkir ve tazyik etmelerine müsaade etmesi katiiyen nazarı-ı müsamaha ile görülemez. Tramvay Şirketi, memurlarını, amelesini ciddi bir tasfiyeye tabi tutarak Yunanlılara ve Yunan amaline hadim olan Rumlara hemen yol vermeli. Hele Türk ve Müslüman amelenin tahkir ve tazyik edilmesine asla meydan vermemelidir. Bunu Tramvay Şirketi'nin hiçbir zaman yapmak isteyeceğine ihtimal vermiyoruz. Binaenaleyh meseleye hükümet müdahale etmeli ve artık kendi memleketimizde Türklüğün tahkir edilmesine, binlerce Türk ve Müslüman açıkta mağdurken düşman ve düşmanlara alet olanların istihdam edilmesine meydan vermemelidir⁵⁵.

Şirketlerden şikâyetler sadece çalışanlarla alakalı değildi. Bunun yanında mütareke döneminden beri şirketlerin İstanbul'da işgalci güçlerin de desteğini alarak usulsüz uygulamalar ve suiistimallerle ahaliyi zarara uğrattıkları yönünde iddialara da rastlanabiliyordu⁵⁶. Bu noktada en fazla tepki gösterilen ve eleştirilen kurumlardan biri Duyun-ı Umumiye İdaresi idi. Duyun-ı Umumiye İdaresi bahsedilen usulsüz uygulamaların yanı sıra yabancıların ve gayrimüslimlerin en fazla istihdam edildiği kurumlardan biriydi. Kamuoyundan gelen tepkiler üzerine Duyun-ı Umumiye; kırk kişiden oluşan bir Yunan memurlar listesini hazırlayarak hükümete vermiş ve bunların tasfiye edileceğini vaat etmişti. Bunların yerine istihdam edilecek Türk memurların seçimini de hükümete bırakmıştı. Fakat *Tevhid-i Efkâr* gazetesine göre, idarenin bu tavrı sadece göz boyamaktan ibaretti. Çünkü bu memurlar iki ay izinli sayıldığı gibi maaşları da bol bol ödenmişti. Gazete; *hiç olmazsa memurlarının içindeki memleket düşmanlarını çıkar, çünkü Türk artık kendi parasıyla vatanın en büyük düşmanlarını besleyemez* şeklindeki “haklı talebi” bile yerine getirmeyen Duyun-ı Umumiye'nin değiştirmesi gereken Yunan memurları izinli saymasını üstelik fazlasıyla maaş

55 “Tramvay Şirketi'ndeki Rumlar ve Yunanlılar”, *Tevhid-i Efkâr*, 17 Şubat 1339/1923, No: 3637-609.

56 “İstanbul'daki Şirketlerin Şekâvetlerinden”, *Tevhid-i Efkâr*, 2 Mart 1339/1923, No: 3650-622.

ödemesini Türkiye'nin egemenliğine karşı bir hareket olarak değerlendiriyordu⁵⁷. Son olarak gazete, ihracını vaat ettiği Yunan memurlara verilen paranın Müslüman halkın parası olduğunu hatırlatarak ...*dağlar deviren, ordular denize döken, harikalar, barikalar yaratan bu millet daha ziyade sabredemez* ifadesiyle Duyun-ı Umumiye İdaresi'ni uyarıyordu⁵⁸.

Lozan Konferansı'nın devam ettiği, henüz yabancı sermayeli şirketlerle alakalı sorunların hangi yöne evrileceğinin tam anlamıyla belli olmadığı dönemde İstanbul'daki yabancı ve gayrimüslim karşıtı havadan faydalanma arzusunda olan kesimlerin de hükümeti kendi istekleri doğrultusunda yönlendirmek için propaganda yaptıkları görülmektedir. Örneğin *Tevhid-i Efkâr*'da yayınlanan İnşaat-ı Bahriye Amele Cemiyeti Reisi Mazlum imzalı yazıda; İstinye Dok Fabrikası'nın bir Osmanlı Anonim Şirketi olduğu, hükümetle sözleşmesinde işçilerini Türklerden seçmeyi kabul ettiği, mühendislik gibi uzmanlık gerektiren alanlarda ise Türk mühendisler bulunmadığı takdirde yabancıları çalıştırabileceği belirtilmişken tam bir Yunan müessesesi gibi davrandığı ifade edilmektedir. Çünkü fabrikaya müracaat eden Türk işçiler kabul edilmemiş yerine Yunanlar alınmıştır. Amele Reisi'nin verdiği bilgi doğru ise İstinye Fabrikası'nda mevcut amelenin 2/3'ü, yönetim kademelerinde istihdam edilenlerin ise hemen tamamı Yunan ve yabancıydı⁵⁹.

Şirketler istihdam konusunda yabancıları veya gayrimüslimleri tercih etmelerinin temel gerekçesi olarak Türkler arasında yeteri kadar eğitilmiş ve uzman çalışan bulunmadığını gösteriyorlardı. Zaten gerek Osmanlı hükümetleri ile gerekse daha sonra TBMM ve cumhuriyet hükümetleri ile yaptıkları sözleşmelerde Türkler arasında uzman memur ve işçi bulunmadığı takdirde yabancı çalıştırabilecekleri belirtiliyordu. Ancak uygulamada yukarıda verilen örneklerden de anlaşıldığı üzere şirketler bu gerekçeyi istedikleri biçimde yorumlayarak Türkleri çalıştırmaktan imtina ediyorlardı. Bu durumu "Türkiye İktisâdiyatı ve Yabancı Sermaye" başlıklı yazısında yorumlayan Mukaddem Osman; Osmanlı döneminde olduğu gibi yeni dönemde de yabancı sermayeli şirketlerin Türkiye'deki gayrimüslimlerle çalışmaya devam etmek istediklerini ifade etmektedir. Şirketlerin bu tutumu karşısında eğitilmiş Türklerin hükümet memuriyetinden başka seçeneğinin kalmadığını

57 "Duyun-ı Umumiye Tasfiyesi", *Tevhid-i Efkâr*, 27 Şubat 1339, No: 3647-619.

58 "Duyun-ı Umumiye'de Yunanlılara Tekâüd Maaşı", *Tevhid-i Efkâr*, 11 Mart 1339/1923, No: 3659-631.

59 "Bu da (İstinye) Fabrikası Hakkında", *Tevhid-i Efkâr*, 11 Mart 1339/1923, No:3659-631.

belirten Mukaddem Osman'a göre; Türk gençlerinin ticaret ve sanayi alanında tecrübe kazanmalarının önündeki en büyük engel de bu politika olmuştur. Hâlbuki *Ecnebi sermayeli şirketler pek bariz bir suiniet ile hareket etmeyiş son zamanlarda bile ciddiyetle çalışmak isteyen Türklere kapılarını kapamakta inat etmezlerse eminiz ki ecnebi sermayedarları Türkiye'de mahir, müteşebbis, faal ve namuslu Türk memurlar bulabileceklerdir*⁶⁰.

Yeni Türk devletinin kuruluşu sürecinde ekonominin ve çalışma hayatının millileştirilmesi konusunda öncü isimlerden birisi olan Ahmet Hamdi Bey, şirketlerin yabancı uzman istihdamı konusuna farklı bir bakış açısı getiriyordu. Ahmet Hamdi Bey, Osmanlı döneminde istihdam edilen yabancı uzmanların çalışmalarından yeteri kadar fayda sağlanamadığı gibi bu süreçte yerli bir uzman zümresi de yetiştirilemediğini ifade etmektedir. Üstelik yabancı uzmanlar çoğunlukla kendi menfaatleri ve tabi oldukları devletlerin menfaatleri için çabalamışlardı. Örneğin hiçbir Türk uzmanın dâhil edilmediği bir Alman heyeti Osmanlı ülkesindeki madenleri incelemekle görevlendirilmiş, yapılan araştırmalar sonucunda heyet, hükûmeti madenler konusunda yanlış bilgilendirmiş, asıl bilgileri ise kendi sermayedarları ile paylaşmıştı. Dolayısıyla Ahmet Hamdi Bey, yabancı uzmanların yine bu davranışlarını devam ettirerek ülkeyi zarara uğratabilecekleri konusunda hükûmeti uyarmaktadır. Şirketlerde yabancı uzmanların istihdam edilmesini Osmanlı döneminden kalma bir moda olarak değerlendiren Ahmet Hamdi Bey, bu görüşünü ülkede o dönemde bulunan az sayıdaki Türk uzmanın durumu ile açıklıyordu. Buna göre iktisat doktoru olarak Avrupa'dan dönen altı Türk gencinin durumu şöyleydi:

1. Nurullah Esat Bey: Hükûmetten memuriyet alamamış, binaenaleyh İzmir'de Felemenk Bankasına intisâb etmiştir.
2. Faik Bey: İktisat Vekâleti Ticaret Müdüriyet-i Umûmiyesinde tahsisatı kesilen bir kâtiptir. Tezkereleri tesvid ve tebyiz ile meşguldür.
3. Vedat Nedim Bey: Memleketine dönmeye lüzum görmeyerek Berlin'de hayatını kazanmaktadır.
4. Nizamettin Bey: İktisat Vekâleti Sanayi Müdüriyet-i Umûmiyesi'nden istifaya mecbur edildikten sonra kendisine vazife verilmediği için hayatını serbestçe kazanmaya çalışmaktadır.

60 Mukaddem Osman, "Türkiye İktisâdiyâtı ve Ecnebi Sermayesi", *Türkiye İktisâd Mecmuası*, Cilt: 2, Numro: 29, 8 Teşrin-i Evvel 1339/8 Ekim 1923, s. 258-260.

5. Muhittin Bey: Hiçbir vazife verilmemiş, bir müddet muharrirlikle meşgul olduktan sonra tutulduğu bir hastalık esnasında bakımsızlıktan, sefaletten vefat etmiştir.

6. Hakkı Bey: Bu da vefat etmiştir⁶¹.

Ahmet Hamdi Bey, bu örneklerden yola çıkarak Türk uzmanların sayısının yetersiz olduğu kabul edilse bile mevcut olanların da gerekli ilgiyi görmediğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla şirketlerin Türk uzman bulamıyoruz bahanesinin de tam olarak gerçeği yansıtmadığını ifade etmektedir.

Osmanlı Devleti'nin son döneminde batılı devletlerin himayesinde korunduğu için yabancı sermayeli şirketler tarafından istihdam konusunda tercih edildiği düşünülen yabancı ve gayrimüslimlerin tasfiyesi görüldüğü üzere bir ölçüde Müslüman/Türk unsurun iktisadi olarak korunma arzusuna da dayanıyordu. Gerek savaşlar nedeniyle yoksullaşmış Türk unsura gerekse İstanbul Hükümeti'nden devralınan bürokrasiye istihdam olanakları yaratmak için yabancı sermayeli şirketler önemli bir alan olarak düşünülüyordu.

c. Güvenlikle Alakalı Sebepler

Kurtuluş Savaşı sonrası yükselen milliyetçilik duyguları, işsizlik ve yoksulluğa dayalı iktisadi sebeplerin yanı sıra tasfiyenin bir de güvenlik gerekçesi vardı. Milliyetçilikle yakından ilişkili bu gerekçe yine azınlıkların ve yabancıların Millî Mücadele dönemindeki tavırlarından kaynaklanıyordu. Yabancı sermayeden vazgeçemeyen hükümet, devletin egemenlik alanına müdahale etmesi tehlikesi nedeniyle yabancı sermaye üzerinde denetim kurmak istiyordu. Bunun için de yabancı sermayenin devletin egemenlik alanına müdahalesine hizmet ettiği düşünülen imtiyazlı şirketlerde çalışan yabancı ve gayrimüslimlerin tasfiyesi ilk hedef hâline gelecektir⁶².

TBMM Hükümeti Anadolu'daki şirketlerde istihdam edilmiş olan yabancı ve gayrimüslimlerin tasfiyesini erken zamanlarda başlatmıştı. Millî Mücadele devam ederken 10 Ağustos 1921'de İcra Vekilleri Heyeti kararıyla Anadolu-Bağdat Demiryolları gayrimüslim memur ve işçileri yarım maaş ödenek ile süresiz olarak zorunlu izne çıkarılmıştı. İhtiyaç hâlinde yeniden istihdam edilmeleri ihtimali

61 Ahmed Hamdi, "İktisad İşlerinde Ecnebî Mütihazsıslar Celbi", *Türkiye İktisad Mecmuası*, Cilt: 2, Numro: 30, 15 Teşrin-i Evvel 1339/12 Ekim 1923, s. 273-275.

62 Murat Koraltürk, *age.*, s. 252-253.

karşısında yarım maaşla izne çıkarılan bu memur ve işçilerin, 19 Eylül 1922'de yayınlanan hükümet kararı ile ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durum gerekçe gösterilerek tamamen ilişkilerinin kesilmesi kararlaştırılmıştı⁶³. Dönemin şartlarında ekonomik gerekçe makul görülse de bu kararda, zaferin kazanılmasından sonra yabancı ve gayrimüslim çalışanlara karşı duyulan güvensizlik nedeniyle yeni devletin izleyeceği politikanın izlerini tespit etmek mümkündür.

Yabancı sermayeli şirketlerin ve bu şirketlerde çalışan yabancı ve gayrimüslim işçi ve memurların, yeni Türk Devleti'nin güvenlik endişelerini haklı çıkaracak birtakım davranışlarda bulunduğu da görülmektedir. Batı Anadolu'da Yunan işgal kuvvetlerinin çekilmesine paralel olarak yerli Rumların önemli bir kısmının da işgal sürecindeki davranışlarının karşılığını görecekları endişesi ile Yunan ordusunu takip ederek Anadolu'yu terk ettikleri bilinmektedir. Aynı şekilde Yunan işgalinden kurtarılan bölgelerdeki yabancı sermayeli şirketlerin yabancı ve gayrimüslim çalışanlarının çoğu da Yunan ordusu ile birlikte buldukları bölgeleri terk etmişlerdi. Bu durum ister istemez bölgede bulunan işletmelerin faaliyetlerini durdurmasına sebep olmuştu. Bahsedilen sıkıntıları yaşayan şirketlerden birisi Balya-Karaaydın Maden Şirketi'di. 26 Eylül 1922'de Fransa Yüksek Komiseri İstanbul'daki TBMM Hükümeti temsilcisi Hamit Bey'e verdiği muhturada; şirkette personel sıkıntısı yaşandığından bahsederek bu duruma çözüm olarak Fransız, İtalyan, İsviçreli gibi yabancı uzman işçilerin istihdamına, işletmenin yürütülebilmesi için gereken malzemenin ithal edilebilmesine ve İtalyan vatandaşı Genel Müdür G. Ralli'nin madene serbestçe girip çıkmasına izin verilmesini istiyordu⁶⁴. Bu arada Balya-Karaydın Madenleri Osmanlı Anonim Şirketi de hükümete müracaat ederek şirketin faaliyetlerine devam edebilmesi için firar eden uzman Rum işçilerin madende yeniden istihdam edilmesi de dâhil olmak üzere bir takım isteklerde bulunmuştu. İktisat Vekâleti tarafından şirkete verilen cevap meselenin anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Cevapta; şirketin madendeki hukukunun muhafaza ve madenin işletilmesi ile alakalı gereklilikleri kanun dairesinde yürütme konusunda hiçbir sıkıntı yaşanmayacağı fakat düşmanla iş birliği yaparak hıyanet-i vataniyede bulunan Rum ve Ermenilerin istihdamına izin verilemeyeceği ifade edilmektedir. Ayrıca gerek İstanbul'da gerekse Ankara ve diğer bölgelerde Müslüman uzman işçi ve makinistlerin mevcut olduğu, vekâletın bunların tedariki konusunda şirkete yardımcı olabileceği belirtilmektedir. Hatta

63 BCA. 30.18.1.1/5.29.1.

64 BOA, HR. İM, 41/7-1.

şirketin işçi ihtiyacını karşılamak üzere gerekirse askere alma konusunda Müdafaa-i Milliye Vekâleti ile görüşülerek belli yaş aralıklarının bir süre askerlikten muaf tutulması sağlanmaya çalışılacaktır⁶⁵.

Hükûmetin şirketin faaliyetlerini devam ettirebilmesi için Rum ve Ermenilerin yeniden istihdamı hariç diğer konularda oldukça müsamahakâr davranmasına rağmen, sorunların sona ermediği görülmektedir. Savaşın sona ermesi ile birlikte kurtarılan bölgelerdeki madenleri incelemek üzere Memâlik-i Müstahlasa Maden Mühendisliğine tayin edilen Hayri Bey, 18 Aralık 1922'de İktisat Vekâleti'ne gönderdiği bir telgrafta Balya-Karaaydın Maden Şirketi'nin işletmedeki müdüriyetine madeni suya boğdurarak tatil etmesi emrini verdiğini, madenin suya boğdurulmasının da tamamen zayi olması anlamına geleceğini bildirmektedir. Ardından ise Hayri Bey; Anadolu'nun en zengin kurşun yatağının bu şekilde mahvedilmesine izin vermeyerek maden idaresine el koyacağını ifade etmektedir⁶⁶. Hayri Bey'in bu uyarısı üzerine İktisat Vekâleti hiç zaman kaybetmeden TBMM Hükûmeti'nin İstanbul'daki temsilcisi Dr. Adnan Bey aracılığı ile hem şirket idaresine hem de İstanbul'daki Fransız Yüksek Komiserliğine madenin kasten tahrip edilmesine teşebbüs edildiği takdirde zarar ve ziyanın sorumlularından tahsil edilmesi hakkı saklı tutulmak kaydı ile Balya-Karaaydın Şirketi'nin imtiyazının feshedileceğini ve madende bulunan emval-i menkul ve gayrimenkullere el konulacağını bildirdi⁶⁷. Hükûmetin bu uyarıları üzerine Balya-Karaaydın Madenleri Osmanlı Anonim Şirketi adına Meclis-i İdare Reisi İzak Fernandes ve Meclis-i İdare Azası J. Nankre imzasıyla bir cevap gönderildi. Cevapta madeni işletmek adına geçmişten beri yapılan masraflardan ve hâlihazırda 2700 çalışana maaş ödendiğinden bahsedildikten sonra bu kadar masraf yapan şirketin kendi madenini suya boğdurmasının mümkün olmadığı belirtilmektedir. Fakat eylül ayından beri ülkenin içinde bulunduğu olağanüstü şartlar nedeniyle kurşun çıkarılmadığı hatta madenden çıkan suyun bile tahliye edilemediği ileri sürülmektedir. Bu nedenle şirket temsilcileri hükûmetten Rum ve Ermeniler müstesna olmak üzere yabancı uzmanların istihdam edilebilmesi için izin istiyordu. Nitekim şirket, işine yarayacağını düşündüğü 60 kişilik yabancı uzman listesini de hükûmete sunmuştu. Fakat hükûmetin genel tavrı talep edilen uzman ve ustabaşlarının Türklere temin edilmesi yönünde olduğu için şirketin

65 BOA. HR. İM, 41/7-5; 41/7-6.

66 BOA. HR. İM, 41/7-9.

67 BOA. HR. İM, 41/7-8

bu isteği sonuçsuz kaldı⁶⁸. Aslında Balya-Karaaydın Şirketi ve bölgede bulunan diğer yabancı sermayeli şirketlerin bilinçli bir şekilde faaliyetlerini durdurmaları ile ilgili bilgiler daha önce hükûmete ulaşmıştı. Nitekim 11 Kasım 1922'de Başvekil Rauf Bey, Dr. Adnan Bey'e gönderdiği telgrafta Balya-Karaaydın bölgesindeki bazı şirketlerin askerî şartları bahane ederek çalışmalarını tatil ettiklerini, esas amaçlarının ise Lozan'da yabancı sermayeli şirketlerin durumu görüşülürken kendi istekleri ile durdurdukları faaliyetlerinden dolayı zarar ettiklerini gerçekçe göstererek tazminat talep etmek olduğunu belirtmektedir⁶⁹.

Batı Anadolu'daki Yunan işgali sona erdiği hâlde İstanbul'da İtilaf Devletlerinin kontrolü devam ediyordu. Bu nedenle gerek İstanbul'daki gerekse Anadolu'nun diğer kısımlarındaki yabancı sermayeli şirketler TBMM Hükûmeti ile yaşadıkları problemleri eski alışkanlıklarını devam ettirerek hükûmet üzerinde bir baskı unsuru olarak gördükleri İstanbul'daki Yüksek Komiserler aracılığı ile çözmek istiyorlardı. Örneğin İzmir-Kasaba Demiryolu Şirketi, TBMM Hükûmeti'nin İzmir'in işgalden kurtarılmasından sonra şirketin gayrimüslim çalışanlarına yönelik uygulamalarını Fransız Yüksek Komiserliğine şikâyet etmişti. Şikâyet, Türk yetkililer tarafından herhangi bir yaptırma tabi tutulmayacaklarına dair söz verildiği halde, yerlerine Türkleri ikame etmek üzere, İzmir-Kasaba demiryolu şirketinde çalışan gayrimüslim Osmanlı tebaasının görevlerinden çıkarıldıkları ifade edilmektedir. Ayrıca tasfiye edilen gayrimüslimlerin ülkeyi terk etmek istemelerine rağmen, izin verilmeyip savaş esiri olarak sınır dışı edildikleri, bu durumun da demiryolunun işleyişine ciddi zararlar verdiği belirtilmektedir. Fransız Yüksek Komiserliği 27 Kasım 1922'de şirketin bu şikâyetini Dr. Adnan Bey aracılığıyla TBMM Hükûmeti'ne iletti. Yedek personel gerekli eğitimi almadan bu şekilde gayrimüslim işçilerin sınır dışı edilmesinin şirketin faaliyetlerine ciddi darbe vurduğunu hatırlatan yüksek komiserlik bu politikalardan dolayı TBMM Hükûmeti'ni protesto ediyordu⁷⁰.

Komiserliğin protestosuna ilgili vekâletlerden görüş alındıktan sonra Hariciye Vekâleti Vekili Rauf Bey imzasıyla verilen cevapta; bir kere savaş yıllarında ve daha öncesinde hıyanet ve cinayetleri sabit olan Ermeni ve Rumların yeni dönemde İzmir-Kasaba hattında görev yapmalarının mümkün olmayıp bunların yerine Türklerin istihdamının gerekli olduğu belirtilmektedir. Türk uzmanların

68 BOA. HR. İM, 47/7-12; 47/7-14.

69 BOA. HR. İM, 41/7-13; 41/7-14

70 BOA. HR. İM, 37/12.

bulunmadığı alanlarda istihdam edilmesi düşünülen yabancı uzmanların isimlerinin öncelikle Nafia Vekâletine bildirilerek vekâletin onayının alınması gerektiği ifade edilmektedir. Rauf Bey'in dikkat çektiği başka bir nokta da Türk kanun ve yönetmeliklerine tabi olarak kurulmuş ve bir Türk Şirketi olarak kabul edilen şirketin herhangi bir konudaki şikâyetini Türk makamlarından önce Fransız Yüksek Komiserliğine iletmesinin doğru olmadığıdır. Rauf Bey'e göre; şirketin taleplerinin yerine getirilebilmesi için mahalli makamlara veya şirketler komiserliğine bildirmesi gerekiyordu. Ancak bu şartla Türk uzman bulunamadığı durumlarda gayrimüslim uzmanların istihdam edilebileceği ifade edilmektedir. Ayrıca istihdam edilen yabancı ve gayrimüslimlerin tasfiyesi icap ettiğinde de Nafia Vekâletinin bilgilendirilmesi isteniyordu⁷¹.

İstanbul'da yüksek komiserliklerin varlığı TBMM Hükûmeti'ni her konuda daha dikkatli davranmaya itiyordu. Örneğin 16 Aralık 1922'de Rauf Bey, İstanbul'da TBMM Hükûmeti'nin temsilcisi olan Refet Paşa ve Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhası Dr. Adnan Bey'e bir telgraf göndermişti. Rauf Bey telgrafında İngilizlerin amele görüntüsü altında yaklaşık 8000 kişilik gönüllü Rum ve Ermeni'yi Çanakkale'ye göndererek Mudanya Mütarekesi şartlarına aykırı bir biçimde kuvvetlerini takviye ettiğini ifade ediyordu. Bu nedenle İngilizlerin şiddetle protesto edilerek durumdan haberdar edilmesini istiyordu⁷². Adnan Bey'in İngiliz Yüksek Komiserliği nezdinde yaptığı girişimler sonucunda komiserlik; o güne kadar Çanakkale'ye 400 nakliye amelesi; 20 nöbetçi ile 700 mevcutlu bir amele taburu; tercüman, daktilograf ve nabantlardan oluşmak üzere 300 sivil; muhtelif sivil müteahhitler tarafından istihdam edilmek üzere 800 amele ve gemi boşaltmak için 200 amele gönderildiğini kabul etmekle birlikte bunların hiçbirisinin askerî mahiyetinin olmadığını bildirmişti. Adnan Bey'in bu gönderilenlerin gönüllü olarak askere alınan siviller olduğunu kanıtlayacak başka delillerin olup olmadığına dair sorusuna Rauf Bey'in hangi yolda cevap verdiğine dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır⁷³. Ancak Rum ve Ermeniler gibi gayrimüslim unsurların bu şekilde toplu olarak İngilizler tarafından belli bir bölgeye sevk edilmiş olmasının bile hükûmeti kuşkulandırmaya yettiği görülmektedir.

Buna benzer bir problem de Adana'da yaşanmıştı. Yine Fransız Yüksek Komiserliği tarafından TBMM Hükûmeti'nin İstanbul Mümessili Refet

71 BOA, HR. İM, 37/12.

72 BOA, HR. İM, 13/101; 63/57.

73 BOA, HR. İM, 63/57.

Paşa'ya verilen muhturada Adana Şimendiferlerinde çalışan Fransızlar da dâhil olmak üzere bütün gayrimüslimlerin işten çıkarılmasına yönelik yerel memurlar tarafından emir verildiği ve bu gayrimüslimlerin altı gün zarfında şehri tahliye etmelerinin istendiği iddia edilmektedir. Yüksek Komiserlik; Ankara İtilafnamesi'nin 10. maddesine⁷⁴ aykırı olan ve demiryolu faaliyetlerinin sekteye uğramasına sebep olacak bu emrin bir an önce geri alınmasını istiyordu⁷⁵. Fransız Yüksek Komiserliği'nin Kilikya-Şimal Suriye Şimendiferleri hakkındaki iddiaları ilgili makamlar tarafından incelendikten sonra Başvekil Rauf Bey imzalı ve 16 Aralık 1922 tarihli bir yazıyla cevap verilmişti. Rauf Bey'in yazısına göre Adana Şimendiferlerindeki gayrimüslim ve Fransız çalışanların değiştirilmesi hakkında Nafia, Dâhiliye ve Müdafaa-i Milliye Vekâletlerinden yerel makamlara herhangi bir emir gönderilmemişti⁷⁶. Dolayısıyla ya yerel makamlar hükûmete haber vermeden tamamen kendi inisiyatifleri ile tasfiye sürecini başlatmışlardı ya da şirketler Yüksek Komiserlikleri kullanarak hükûmeti zor durumda bırakmak istiyorlardı.

Güvenlikle alakalı endişelerin tasfiye sürecine etkisini ortaya koyacak çok sayıda veriye sahibiz. Örneğin 25 Şubat 1923'te Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Fevzi Paşa tarafından İcra Vekilleri Heyeti'ne gönderilen bir yazıdan anlaşıldığına göre; İzmir'de bulunan bazı yabancı memurlar Garp Cephesi Kumandanlığının girişimi ile Türk memurlarla değiştirilmişti. 2'si Fransız 10'u İtalyan olmak üzere listesi de verilmiş olan bu memurların değiştirilmesinin gerekçesi olarak İzmir'in harekât-ı harbiye noktasında olması gösteriliyordu⁷⁷. Yine İzmir Mevki Müstahkem Kumandanlığı, Garp Cephesi Kumandanlığı ve Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinin girişimleri ile İzmir Liman ve Körfezi dâhilinde yeterli miktarda Türkler tarafından çalıştırılan vasıta olmasına rağmen yabancıların yolcu ve eşya taşıma işlerini yapmaları gündeme getirilmişti. Askerî makamlar tarafından üzerinde önemle durulan nokta İzmir liman ve körfezinin askerî açıdan müstahkem bir mevkii olması dolayısıyla yabancıların burada iş yapmalarının sakıncalı olduğuydu. Bunun üzerine konu uluslararası hukuk açısından Hariciye

74 Ankara Antlaşması'nın 10. maddesi şöyleydi: *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Pozantı ile Nusaybin arasındaki Bağdat demiryolu kesimine ilişkin ayrıcalık hakkının (Concession) ve Adana ilinde yapılmış olan şubelerin, bu ayrıcalık haklarına bağlı, özellikle işletmeye ve taşıma ticaretine ilişkin tüm hak, izin ve avantajlar ile birlikte, Fransız Hükümetinin göstereceği bir Fransız grubuna devredilmesini kabul eder.....* (Soysal, age., s. 51-52).

75 BOA. HR. İM, 63/5.

76 BOA. HR. İM, 13/100.

77 BCA, 30.10/64.427.34-1, 34-2, 34-3.

Vekâletine sorulmuş ve Hariciye Vekâletinin de onayıyla bu tür işlerin Türklere hasredilmesine karar verilmiştir⁷⁸. Yine Fevzi Paşa 12 Temmuz 1923 tarihli bir yazısında, *Kapudağı civarındaki madenleri görmek üzere Bandırma'ya iki İtalyan mühendis daha gelmiştir. Ordunun tahşüşüt muntukasının muhtelif nuktasına bu tarzda birçok ecânibin dâhil olmalarını hiçbir surette muvafık bulamamaktayım*⁷⁹ diyerek yabancı ve gayrimüslimlere askerî açıdan güvenmediğini açık bir biçimde ifade etmektedir. Verilen bu örneklerin önemli noktası tasfiye talebinin askerî makamlardan gelmesidir ki bu da güvenlik politikalarının tasfiyeye etkisi konusunda oldukça açıklayıcıdır.

Güvenlik kaygısı sadece şirketlerde çalıştırılacak işçi ve memurların seçimiyle alakalı değildi. Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyasetinden İcra Vekilleri Heyeti, Nafia, İktisât ve Müdafaa-i Milliye Vekâletlerine 8 Temmuz 1923'de gönderilen bir yazıda yabancı sermayeli şirketler ile yapılacak her türlü sözleşme ve anlaşmanın öncelikli olarak Erkân-ı Harbiyenin görüşüne sunulması isteniyordu. Fevzi Paşa'ya göre; ülkede inşa ettirilecek demiryolları ve işletilecek madenlerin Erkân-ı Harbiyenin savunma tertibatına göre düzenlenmesi hayati önemdeydi. Ayrıca yeri geldiğinde bu demiryollarının ve madenlerin ülke savunması için kullanılacağı düşünüldükçe askerî bakış açısıyla değerlendirilmesi şarttı. Bu bağlamda Fevzi Paşa; hükümetin Çanakkale-İzmir Şimendifer hattını inşa ettirmek üzere Omniyum ve Enterpres Şirketi ile yapılan sözleşmeyi Erkân-ı Harbiyenin sözleşmenin imzalanmasından sonra haberdar edildiğini ifade ederek eleştiriyordu. Paşa'ya göre; Çanakkale-İzmir arasında inşa ettirilecek hatlar için belirlenen güzergâh, sahile yakın olduğu için düşman donanmasının tesirine açıktı. Dolayısıyla velev ki önceden verilmiş olan bir imtiyazın ufak değişikliklerle yeniden onaylanması şeklinde olsun şirketlerle yapılacak her türlü sözleşmenin Erkân-ı Harbiyenin onayına sunulmasını istiyordu⁸⁰.

Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyâsetinin yabancı sermayeli şirketlerle alakalı konulardaki titizliğinin cumhuriyet döneminde de devam ettiği görülmektedir. Örneğin Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Riyaseti 4 Ekim 1925'te hükûmete gönderdiği bir tezkere ile yabancı sermayeli şirketlerden hükûmete verilen her türlü teklifin öncelikle ülke savunmasına uygun olup olmadığı açısından değerlendirilmesi gerektiğinin altını çiziyordu. Hatta teklif ilk haliyle Erkân-ı

78 BCA, 30.10/64.427.35-1, 35-2, 35-3, 35-4.

79 Fahri Sakal, "Türkiye'de Çalışma Hayatının Millileştirilmesi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XX/60, Kasım-2004, s. 749.

80 BCA. 30.10/151.69.6-3.

Harbiye tarafından onaylanmış olsa dahi kararlaştırılan son şekline dair tekrar görüş alınması isteniyordu. Erkân-ı Harbiyenin bu tezkeresi hükümet tarafından uygun görülmüş ve Başvekil İsmet Paşa imzasıyla 13 Ekim 1926'da bütün bakanlıklara gönderilen bir yazı ile şirketlerle alakalı konularda şifahen veya yazılı olarak Erkân-ı Harbiyenin görüşünün alınması, hatta gerek duyulduğu takdirde uzman talep edilmesi uyarısında bulunulmuştur⁸¹.

Türkiye ve Yunanistan arasındaki mübadele protokolü gereğince Batı Trakya'da kalan Türkler ve İstanbul'da kalan Rumlar, karşılıklı olarak tarafların buralardaki taleplerini gerçekleştirmeye yönelik amaçlarının tarihsel temeli olarak görülüyordu. Dolayısıyla protokolde kalmaları kararlaştırılmış olsa da güvenilirlik unsuru oluşturuyorlardı. Bu nedenle her türlü hareketleri kuşkuyla ve güvenlik perspektifinden değerlendiriliyordu.

Sonuç

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra ve cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanmaya çalışılan iktisadî politikaları Osmanlı Devleti'nin son dönemi ve mütareke döneminde yaşanan olaylar ve süreçlerle birlikte değerlendirmek gerekir. Kapitülasyonlarla birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yabancı sermayedarlara verilen imtiyazlar, Osmanlı ülkesini neredeyse yarı sömürge hâle düşürmüştü. İmparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinde her ne kadar millî bir burjuvazi yaratma isteği kendisini gösterse de hem uluslararası konjonktür hem de ülkedeki sermaye eksikliği bu isteğin gerçekleşmesinin önündeki en büyük engeldi. Nitekim yabancı sermayeli şirketlerin Osmanlı döneminde elde etmiş oldukları imtiyazlar büyük oranda tanındığı gibi yeni birtakım imtiyazlar da verilmişti. Fakat yeni devleti kuranlar yabancı sermayeli şirketlere eski düzenin devam etmeyeceğini, kuralların artık kendileri tarafından belirleneceğini gösteren birtakım şartlar koşmuştu. Bunların başında çalışanlarının Türklerden seçilmesi geliyordu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında da bu doğrultuda şirketlerdeki yabancılar ve gayrimüslimler tasfiye edilerek yerlerine Müslüman/Türkler ikame edilmeye çalışıldı.

1920'li yıllar boyunca Türkiye'nin çalışma hayatından yabancıların ve gayrimüslimlerin tasfiyesine yönelik politikaların sebepleri ile alakalı ileri sürülen millet yaratma projesi olarak tasfiyeler, iktisadi nedenler ve güvenlikle alakalı nedenler esasında birbirleri ile yakından ilintilidir. Yeni Türk devletinin başta 1924

81 BCA, 230/149.54.9.

anayasası olmak üzere hukukî metinlerde ortaya koyduğu millet ve vatandaş tanımları ile pratikteki uygulamaları arasında paradoksal bir durumun olduğu açıktır. Hukuki açıdan hem millet hem de vatandaş tanımında vatan kavramı ön planda olmasına rağmen, uygulamada bunun ötesine geçildiği, milletin daha çok din temelli olarak değerlendirildiği, vatandaşların ise makbul olanlar ve olmayanlar olarak ayrıldığı görülmektedir. Bu bakış açısıyla doğrudan tasfiye sürecine, yani Lozan Barış Antlaşması'ndan sonraki uygulamalara odaklanıldığı zaman tasfiyelerin sadece mübadele kapsamı dışında kalan gayrimüslim azınlıkların ülkeden gönderilmesi için uygulandığı düşünülebilir. Bununla birlikte tasfiyelerin belli bir kurala bağlanmasından önceki süreçte yaşananlar tasfiyelerin nedenlerinin çok daha derin ve geniş bir perspektiften değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu noktada millet yaratma projesi kadar, yabancıların ve gayrimüslim azınlıkların Türkiye'nin sermaye ve işgücü piyasasındaki nispeten etkin konumlarının kırılması ve iktisadî sahada Türk unsurun ön plana çıkarılması arzusunun da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Yine Türk tebaası olan gayrimüslimlerin genel olarak Millî Mücadele'ye karşı olumsuz tavır gösterdiklerine dair algı da artık bu kesimin yeni dönemde güvenilirlik olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. Dolayısıyla bir geçiş dönemi olarak değerlendirebileceğimiz Lozan Barış Konferansı'nın devam ettiği (1922-1923) süreçte yaşananlar, resmî ve sivil boyutta yabancılar ve gayrimüslimlere bakış açısı, tasfiyelerin nedenlerine dair önemli argümanlar sunmaktadır.

Sonuç olarak dönemin karar vericilerinin ellerinde yeni bir millet ve devlet yaratma ile alakalı reçeteyi uygulamaktan ziyade şartlara ve zorunluluklara göre davrandıkları anlaşılmaktadır. Bütün bu politikaların belirlendiği süreç, siyasal ve toplumsal örgütlenme biçimi olarak imparatorluktan ulus-devlete geçişin bütün gerilimlerini, çelişkilerini bünyesinde barındırıyordu. Dolayısıyla bugün geriye dönük anlama çabasıyla olup biteni belirli siyasal ve ideolojik teorilerin içerisine yerleştirebiliyor olmak karar vericilerin niyetlerinin tam da bu olduğunu düşünmemizi gerektirmez. Çoğu zaman dönemin meri hukukunun da dışına çıkılarak siyasi kararlarla gerçekleştirilen tasfiyeler yeni devletin kurucuları tarafından pratik gereklilikler doğrultusunda pragmatik politikalar olarak yürütülmüştür.

KAYNAKLAR**Arşiv Kaynakları****Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)**

BCA, 230/149.54.9.	BCA, 30.18.1.1/7.19.19.
BCA, 230/26.17.4.	BCA, 30.18.1.1/7.20.13.
BCA, 230/82.71.6.	BCA, 30.18.1.1/7.20.14.
BCA, 30.10/151.69.6.	BCA, 30.18.1.1/7.22.7.
BCA, 30.10/64.427.34.	BCA, 30.18.1.1/7.23.19.
BCA, 30.10/64.427.35.	BCA, 30.18.1.1/7.24.1.
BCA, 30.18.1.1./7.20.1.	BCA, 30.18.1.1/5.29.1.
BCA, 30.18.1.1/7, 15, 9.	

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, HR, İM, 13/101.	BOA, HR, İM, 63/57.
BOA, HR, İM, 18/171.	BOA, HR, İM, 13/100.
BOA, HR, İM, 21/160.	BOA, HR, İM, 37/12.
BOA, HR, İM, 41/65.	BOA, HR, İM, 63/5.
BOA, HR, İM, 41/7.	

Sürelî Yayınlar*Akşam**Tanîn**Tevhîd-i Efkâr**Türkiye İktisâd Mecmuası***Resmî Yayınlar ve Araştırma-İnceleme Eserler**

Ahmed Hamdi, “İktisâd İşlerinde Ecnebî Mütéhassıslar Celbi”, *Türkiye İktisâd Mecmuası*, Cilt: 2, Numro: 30, 15 Teşrin-i Evvel 1339/12 Ekim 1923, s. 273-275.

Aktar, Ayhan, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yayınları, 8. baskı, İstanbul 2006.

- Alexandris, Alexis, *The Greek Minority Of Istanbul And Greek -Turkish Relations 1918-1974*, Centre For Asia Minor Studies, Second Edition, Athens 1992.
- Apaydın, Fulya-Erol Ülker, “The Political Incorporation of Labor in Turkey: Tracing the Origins of a Nationalist path”, *Nationalities Papers*, 49/5, Cambridge University Press, 2021, s. 820-837.
- Bali, Rifat N., *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri, Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945)*, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Başar, Ahmet Hamdi, *Ahmet Hamdi Başar’ın Hatıraları, Meşrutiyet, Cumhuriyet ve Tek Parti Dönemi, “Gazi Bana Çok Kızmış...” I*, Yay. haz. Murat Koraltürk, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.
- Boratav, Korkut, *Türkiye’de Devletçilik*, İmge Kitabevi, 2. bs, Ankara 2006.
- Cevizliler, Erkan -Seyhan Akbulut, “Lozan Barış Konferansı’nda Kapitülasyonlar Meselesi Ve İsmet Paşa”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, VIII/2, Aralık 2019, s. 161-193.
- Çağaptay, Soner, *Türkiye’de İslam, Laiklik ve Milliyetçilik, Türk Kimdir?*, çev. Özgür Bircan, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2006.
- Düstür*, II/11, Evkâf Matbaası, İstanbul 1928.
- Düstür*, II/8, Evkâf Matbaası, İstanbul 1928.
- Düstür*, III/4, Milliyet Matbaası, İstanbul 1929.
- Eligür, Banu, “Ethnocultural Nationalism and Turkey’s Non-Muslim Minorities During The Early Republican Period”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 46/Issue:1, 2019, s. 158-177.
- Elmacı, Mehmet Emin, *İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar*, Homer Yayınları, İstanbul 2005.
- Hamitoğulları, Beşir, “İktisadî Sistemimizin Oluşumunda Lozan Andlaşmasının Etkileri”, *Lozan’ın 50. Yıl Armağanı*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, s. 177-185.
- Kadoğlu, Ayşe, “Milliyetçilik-Liberalizm Ekseninde Vatandaşlık ve Bireysellik”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Milliyetçilik*, C 4, İletişim Yayınları, 2. baskı, İstanbul 2003, s. 284-292.
- Koraltürk, Murat, *Erken Cumhuriyet Döneminde Ekonominin Türkleştirilmesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

- Lotz Başaran, Neslişah Leman “Between National Sovereignty and Foreign Capital: the Fate of the French Companies’ Concessions in Turkey After the War of Liberation”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 55/No. 6, 2019, s. 879-896.
- Malkoç, Eminalp, *Cumhuriyet’ten Büyük Söylev’e Ankara-İstanbul İkilemi (1923-1927)*, Derin Yayınları, İstanbul 2014.
- Mukaddem Osman, “Türkiye İktisâdiyâtı ve Ecnebi Sermayesi”, *Türkiye İktisâd Mecmuası*, Cilt: 2, Numro: 29, 8 Teşrin-i Evvel 1339/8 Ekim 1923, s. 258-260.
- Mutlu, Cengiz, *Mütareke Döneminde Rum Nüfus Hareketleri (1918-1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014.
- Okutan, M. Çağatay, *Tek Parti Döneminde Azınlık Politikaları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.
- Örsten Esirgen, Seda, “Lozan Barış Görüşmelerinde İmtiyazlar Sorunu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C XXVIII/S. 83, Temmuz 2012, s. 87-114.
- Özkan, Asaf, “Lozan Konferansı’nda Yabancı Sermayeli İmtiyazlı Şirketler Meselesi ve Sonucu”, *90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, II, Yay. haz. Duygu Türker-Murat Saygın, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2015, s. 1175-1199.
- Özkan, Asaf, “Millî Mücadele’den Sonra ve Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Yabancı Sermayeli Şirketlerde Türkçe Meselesi”, *Belleten*, C LXXXVIII/S. 283, Aralık-2014, s. 1136-1156.
- Özkan, Asaf, *II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Askerî ve Müllî Bürokraside Tasfiyeler, Askerî ve Müllî Heyet-i Mahsûsalar*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014.
- Özkan, Asaf, *İşgal İstanbul’unda İstihbarat ve Eylem Mim Mim Grubu*, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2015.
- Sakal, Fahri, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Yabancı Sermayeli Şirketlerde Dil Kaygısı”, *XIV. Türk Tarih Kongresi (Ankara 9-13 Eylül 2002), Kongreye Sunulan Bildiriler*, C II/Kısım: II, Ankara 2005, s. 1082-1088.
- Sakal, Fahri, “Türkiye’de Çalışma Hayatının Millileştirilmesi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C XX/S. 60, Kasım-2004, s. 746-758.
- Sicill-i Kavânîn*, Cilt: I, (24 Nisan 1336-31 Teşrin-i Evvel 1341), Cihan Matbaası, İstanbul 1926.
- Soyсал, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, C 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

- Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınları, Genişletilmiş 2. baskı, Ankara 1982.
- Toprak, Zafer, *Türkiye’de “Milli İktisat” (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)*, Devre: I/Cilt: 1-İçtima: 2, 24.04.1920, s. 31.
- Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir, (Haberler-Belgeler-Yorumlar)*, haz. A. Gündüz Ökçün, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları: 471, Ankara 1981.
- Ülker, Erol, “Refugees, Foreigners, Non-Muslims Nationalism And Workers in The Silahtarğa Power Plant, 1914–1924”, *Working in Greece and Turkey a Comparative Labour History From Empires to Nation-States, 1840-1940*, Edited by Leda Papastefanaki - M. Erdem Kabadayı, Berghan Books, New York 2020, s. 308-333.
- Ülker, Erol, “Solcularla Mim Mim’cilerin İlişkisi Üzerine Yeni Bilgiler”, *Toplumsal Tarih*, S. 249, Eylül 2014, s. 69-73.
- Ülker, Erol, “Turkish National Movement, Mass Mobilization, and Demographic Change in Istanbul, 1922-1923”, *Contemporary Turkey at a Glance II: Turkey Transformed? Power, History, Culture*, (Editors Meltem Ersoy-Esra Özyürek), Springers, 2017, s. 177-192.
- Üstel, Fusun, “*Makbul Vatandaş’ın Peşinde II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*, İletişim Yayınları, 2. baskı İstanbul 2005.
- Yıldız, Ahmet, “*Ne Mutlu Türküm Diyebilene” Türk Ulusal Kimliğinin Etno-Seküler Sınırları (1919-1938)*, İletişim Yayınları, 6. baskı, İstanbul 2016.

BELLE TEN

Cilt/Vol.: 87 - Sayı/Issue: 308
Nisan/April 2023

<https://belleten.gov.tr>

Başvuru/Submitted: 30.11.2022
Kabul/Accepted: 09.01.2023

DOI: 10.37879/belleten.2023.333

Kıtap Tanıtım/Book Review

Leyla Yıldız, *Safevî Döneminde Tebrîz: Kentsel Mekânda Dönüşüm Süreçleri (1501-1736)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021, XX+727 s., [14] s. (eser sonu illüstrasyon), [1] kathi harita, 209 illüstrasyon, ISBN: 978-975-17-4970-3

Tebrîz gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda, kaybı ile ünlü Lâle Devri'ni kapatmakla kalmayıp Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın katli ve III. Ahmed'in tahttan indirilmesi ile neticelenen Patrona Halil isyanını tetiklemiş bu derece önemli bir şehre dair, titizlikle hazırlanmış bir kent monografisi için bu kadar beklemiş olmamıza şaşırılmamalıdır. Yıldız'ın 2019 yılında tamamladığı doktora tezinin gözden geçirilmiş şekli olan *Safevî Döneminde Tebrîz*'in iki yılı aşkın bir süreyi kapsadığını bildiğimiz yayın süreci bir yana, aslında onun da "Giriş" bölümünde, "Tebrîz Literatürü" başlığı altında belirttiği üzere, söz konusu eksikliğin başlıca nedeni İran'daki arşiv malzemelerine erişimin güçlüğüdür. İran dünyasında merkezin bir şehirden diğerine sürekli taşınma eğilimi, hâliyle, bir taraftan hiçbir şehrin daimî surette bir politik, ekonomik ve kültürel merkez olma statüsünü koruyamamasına yol açarken, diğer taraftan da tarihi kaynaklarda sıkça rastlanan ciddi bir yetersiz belgeleme ile neticelenmiştir. En nihayetinde kaynaklar, büyük oranda, Orta Doğu'da şehirlerin modern öncesi dokularını hâlâ az çok koruduğu 1950'lerden önce yetişmiş araştırmacıların İran şehirlerinde gerçekleştirdikleri, sistematik olmayan alan çalışmalarından elde edilmiş sınırlı verilerden ibarettir; bu ise yine Yıldız'ın dile getirdiği gibi, günümüzde çoğu araştırmacının her bakımdan üstesinden daha kolay gelebileceği Arap ve Osmanlı dünyası hakkında araştırma yapmayı yeğlemesinin, dolayısıyla İran dünyası hakkında literatürdeki büyük boşluğun temelinde yatan esas neden gibi görünmektedir.

Safevî Döneminde Tebrîz: Kentsel Mekânda Dönüşüm Süreçleri (1501-1736) başlıklı esere ilişkin söylenebilecek ilk şey, bu bağlamda, Yıldız'ın, zorluk derecesi hayli yüksek, fazladan dedüksiyon gerektiren bir çalışma sahası olarak nitelediği alanın güçlüklerine rağmen, eserin dikkat çeken sade kurgusu ardında, zengin bir bilgi içeriğinin eşlik ettiği, çok yönlü bakış açısı gerektiren analitik çözümler, özgün yorum ve sonuçlar içeren kapsamlı bir inceleme ortaya koymayı başardığıdır. Araştırmacının, eserinin "Önsöz"ünde yer verdiği;

Tebrîz'in Safevî devrindeki kentsel dönüşüm süreçlerini “bütüncül tarihi bakış”, “*la longue durée*” / “*long dure*” yöntemi ile çözümleme yoluna gittiğine; bu yüzden araştırmann kendi siyasi ve sosyal dinamiklerine sahip Safevî Tebrîz'i ile olduğu kadar Safevîlerin Tebrîz'de devraldıkları mimari miras ile de ilgili olduğuna; Safevî devrinin, özellikle sosyal dinamiklerinin kent mekânında yol açtığı değişim ve dönüşüm sürecini ve Tebrîz'in Safevî devri şehirciliğinin neresinde durduğunu ortaya koyma gayesi taşıdığına ilişkin ifadeleri, eserdeki karşılıklarını, sağlam bir kaynak altyapısı ile bilimsel bir yaklaşımda ele alınmış olarak bulmaktadır. Eserin ilk bakışta dikkat çeken en güçlü yanlarından biri, kuşkusuz, geçerliliğini koruduğu hâlde, ilgisizlikten zamanla unutulup gitmiş belge ve bilgileri yeniden canlandırarak sorgulamasının yanı sıra tamamındaki karşılaştırmalı materyal tartışmalarının devirleri ve coğrafi sınırları aşan tatmin edici düzeydeki zenginliğidir. Bunlardan, incelediği devrin hususiyetlerinden de olan bir diğeri, ileride değinileceği gibi, Safevî hareketinin bir sûfi tarikatı kimliği ile koyulduğu uzun yolda, kendi içinde geçirdiği, özellikle dinî alandaki dönüşüm sürecinin Tebrîz'de kent çehresine yansıma biçimini sergileyişidir. İstanbul'un “imparatorluk güzergâhı” Divân Yolu'nun kent mekânında oynadığı rol ile “meydân”ın Tebrîz'de ve hatta İran coğrafyasının kalanında üstlendiği işleve yönelik eserdeki nitelikli tartışmalar aynı derecede kayda değerdir ve bu sayede iki ayrı coğrafya ve iki başkent arasındaki, kökeni İslam öncesi çağlara uzanan keskin bir mekânsal kullanım farkına dikkat çekilebilmiştir: Buna göre, *İstanbul'da Divân Yolu'nun aksine Tebrîz'de çoğu zaman mîmârî faaliyetler gibi seramoniler de meydâna odaklanır* (s. 258). Eserin sunduğu diğer bir yenilik de, Matrâkçı Nasûh'un hepimizin âşına olduğu *Beyân-ı Menâzil*'indeki Tebrîz minyatürünü, Yıldız'ın ona kıyasla teknik bir mimari çizme daha yakın olduğunu düşündüğü *Dresden Taslakları*'ndaki Tebrîz minyatürü ile bir arada değerlendirip tarihi vesikaları doğrulayan, onları tamamlayıcı değerli bir kaynağa dönüştürmüş olmasıdır. Biliyoruz ki, Dresden'deki söz konusu yazma¹ kırk yıl kadar önce Ahmet Uğur tarafından incelenerek Matrâkçı Nasûh'a atfedilmiş ve Tebrîz minyatürünün (vr. 197b-198a) de bir örneği Uğur'un araştırmasının ekinde yayınlanmıştı²; fakat her nedense, muhtemeldir ki yukarıda bahsedilen nedenlerden dolayı, Uğur'un yazmadaki bu ve diğer minyatürler için sanat tarihçilerine yaptığı çağrıya rağmen, yazmaya ilişkin tartışmalarla birlikte uzun zamandır kaldırıldığı rafta bekliyordu.

Eserde yeniden gündeme getirilen bu minyatür gibi, Yıldız'ın Tebrîz'e ilişkin sorguladığı çok sayıda ilgi çekici mesele arasında (s. 1-4), Safevî mimarlık ve şehircilik tarihi araştırmaları açısından belki de en can alıcı olanı, Safevîlerin Tebrîz'den hemen sonraki payitahtları Kazvîn'de Şâh Tahmâsb tarafından inşa ettirilen bir Heşt Behişt Sarayı, Çihil Sütün

- 1 Anonim, 1484-1543 yıllarına ait Tevârih (eser adı yok), SLUB (Die Sächsische Landesbibliothek - Staats- und Universitätsbibliothek) Dresden, Mscr.Dresd.Eb.391, Bd. I.
- 2 Ahmet Uğur, “Dresden'de Kemal Paşazade'ye Atfedilen Yazma Eserler”, *AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, C III, 1977, s. 315-343, Tebrîz minyatürü için bk. s. 329-330.

Sarayı ve sarayın meydâna açılan görkemli bir ‘Âli Kâpû’su varken, önceki payitahtları Tebrîz’de olması gerekenlerin nerede olduğu sorusudur; bu yolla konu önce Yıldız’ın ifadeleri ile “Safevîler, İsfahân’a değilse bile, en azından Kazvîn’e Tebrîz’de devraldıkları mîmârî” mirastan hiç mi bir şey taşımamışlardır?” sorusuna; ve hâliyle Tebrîz’in Safevî şehirciliğindeki yerine bağlanmaktadır. Bu, yazarın eserin başından sonuna taşıdığı “Tebrîz’e, ivedilikle ihtiyaç duyduğu mimarlık ve şehircilik târihinin kısmen de olsa iade edilmesi”ne yönelik gayesine (s. 3) ulaşmadaki temel argümanlarından biridir ve “Safevî mîmarlığının kopuk bir halkası gibi görünen Tebrîz”, bu temel üstünde “onu besleyen kaynaklardan biri, oluşumundaki önemli bir basamak” olarak adım adım inşa edilip, yükseltilir. Eserin son sayfalarına doğru artık karşımızda duran, mimarlık ve şehircilik tarihi, belirsizlikler ve sorularla dolu bir kentten, arkeolojik kazılarla doğrulanmayı bekleyen “çok sayıda gerçekçi olasılıkla dolu” köklü bir geçmişe sahip bir kente doğru evrilmiş bir Tebrîz’dir (s. 631).

Bu çerçevede Tebrîz’in, günümüzdeki soluk imajından köklü bir kente doğru evrilme sürecini bir de *Safevî Döneminde Tebrîz’in* bölümleri üzerinden takip edecek olursak; ilk olarak Tebrîz’in konumu, kuruluşu ve tarihine ilişkin belli başlı veriler üzerinden, kentin karanlıkta kaldığı düşünülen yönlerindeki tutarsızlıklar aracılığıyla Tebrîz’in mimarlık ve şehircilik tarihinde hak ettiği yeri henüz alamamış olduğuna dikkat çekerek konuya giriş yapılan eser, genel hatları itibarıyla, araştırmanın ana kaynaklarının tanıtıldığı; bunun sıra sıra kent tarihi araştırmalarında önemli bir yere sahip Matrâkçı Nasûh ve Fransız ressam Grelot’un görsellerinin tartışmaya açıldığı ve araştırmada izlenen yöntemin birtakım örneklerle açıklandığı “Giriş” (s. 1-29) ve araştırmanın sonuçlarını içeren kısım da dahil olmak üzere dört başlıktan oluşmaktadır.

“Giriş”i izleyen, aynı zamanda kuramsal bir hazırlık niteliğindeki “Tarihî ve Coğrafi Çerçeve” başlıklı birinci bölümde (s. 31-296); “Coğrafi Bilgiler” ve “Şehrin Adı ve Kuruluşu” adlı alt başlıklar kapsamında, Tebrîz’in, adına ve kuruluşuna ilişkin tüm rivayetlerin ötesinde coğrafi konumu, topografik özellikleri ve iklim koşulları itibarıyla İran coğrafyasının genelinde yerleşime elverişli nadir birkaç noktadan biri olduğu gösterilmektedir. Bundan sonra araştırmacı, “Safevîlere Kadar Gelişmeler” başlığı altında ve “İslâm Fetihleri Öncesi”, “Erken İslâm Çağları” ve “XIV. ve XV. yüzyıllar” olmak üzere üç bölümde, bir taraftan Safevî öncesi Tebrîz’i’ni İran coğrafyasında binlerce yılda kazanılmış şehircilik ilkeleri ve mimari miras doğrultusunda başlıca unsurları ile kurgulamaya çalışırken, diğer taraftan da Tebrîz’in hem Erken İslâm Çağlarına hem de XIV. ve XV. yüzyıllarına ilişkin çoğu yanlış anlamayı açığa kavuşturmak suretiyle, kentin kuruluşundan itibaren kesintisiz iskân edildiğini, hatta Erken İslâm Çağları da dahil olmak üzere mimari çehresinin kentin mücadele dolu yılları boyunca gerilemekten öte hızlı bir gelişim ivmesi sergilediğini ortaya koymaktadır. Tebrîz’in Safevî-Osmanlı mücadelesi ile öne çıkan Safevî devri siyasi tarihi, yine birinci bölümde ele alınmış olup (s. 270-296), tekrar tekrar alevlenen Safevî-Osmanlı

çekilmesi ve yalnızca Osmanlıların Tebriz’de değil, Tebriz’in de Osmanlı tarihindeki yeri ve önemini gözler önüne sermektedir.

Eserin bütünüyle Safevî Devri’ne ayrılmış “Safevî Tebriz’i” başlıklı ikinci bölümünde (s. 297-620); ilk olarak “Sosyo-Ekonomik Değişimler” başlığı altında, Yıldız’ın Safevî devrinde Tebriz’de meydana gelen değişimi anlamının anahtarı olarak nitelediği, Safevîlerin meşruiyet ideolojileri başta olmak üzere Tebriz’in ticari önemi ve Safevî devri boyunca ekonominin seyri ile nüfus değişimi ve Safevî devrini karakterize eden birtakım sosyal meseleler üzerinde durulmuştur. Araştırmacı, bu suretle söz konusu bölümü takip eden “Kent Mekânında Dönüşüm Süreçleri” alt başlığı içinde verdiği bilgiler doğrultusunda, Tebriz’de Safevî devri öncesinde inşa edilen çoğu yapının gerek siyasi gerekse mezhebi ihtilaflardan dolayı, Safevî hakimiyetinin daha ilk yıllarında yıkıldığı, yıkılmayan yapıların ilk devirlerde kullanılmakla birlikte, aşamalı olarak terk edildiğini ya da işlevini yitirmiş ve yahut farklı anlamlar yüklenmiş biçimde varlığını korumayı başardığını; kentin mimari çehresindeki dönüşüm sürecinin, Safevîlerin yaklaşık iki buçuk asırlık tarihleri boyunca kendi içlerinde yaşadıkları değişim ve dönüşüm süreci ile nasıl bir paralellik arz ettiğini ortaya koyabilmiştir. Eserde, özellikle Safevîlerin meşruiyet ideolojileri çerçevesinde Tebriz’in de aralarında bulunduğu Safevî payitahtlarının tamamının kent mekânında ciddi sonuçlara yol açan hanedanın defin gelenekleri ve Safevî devrinin ayırt edici bir özelliği olarak görülen İmâm-zâde kültürünün tartışıldığı “Safeviyye’den İmâmiyye Şî’liği’ne Üç Safevî Kültü” başlıklı kısmı, kuşkusuz, Yıldız’ın da ifade ettiği gibi, henüz son derece bakir olan bu alandaki ciddi bir boşluğu dolduracaktır.

“Kent Mekânında Dönüşüm Süreçleri”, başlıktan da anlaşılacağı gibi, Tebriz’in mimari çehresinin Safevî hakimiyeti boyunca yüzyıl yüzyıl nasıl bir değişim ve dönüşüm süreci geçirdiğinin, Matrâkçı Nasûh’a atfedilen iki minyatür ve Grelot’un Tebriz gravürü başta olmak üzere çeşitli arşiv belgeleri, tarihî kaynak ve modern araştırmalardaki bilgiler üzerinden tartışmaya açıldığı, eserin mimarlık ve şehircilik konularına ayrılmış ana bölümdür. Araştırmacının Osmanlı kaynaklarında bahsi geçen Tebriz’deki savunma yapıları dışında, kentte cami, hamam, zaviye ve arasta gibi Osmanlı eserlerinin bulunduğuna ilişkin resmî vesikalara dayanarak yaptığı tespitler, İran’daki Osmanlı mirasının Türkiye’de bilim dünyasına etraflıca tanıtılması bakımından bir ilktir ve bir kez daha önemli bir boşluğu dolduracak gibi görünmektedir. Osmanlı mirasına yönelik Balkanlardaki yoğun faaliyetleri hep birlikte yakından takip ediyoruz; umuyorum ki, bu tarz tespitler söz konusu alana yeni başlıklar açılmasına öncülük eder. Bu arada yazarın, yalnızca Safevî ve Osmanlı devirleri değil, esasen tüm devirleri kapsayacak şekilde ve kaynaklar imkân verdiği ölçüde, Tebriz’deki mimari mirasın nitelikleri, planlama ilkeleri ve tipolojilerine, hatta bânîlik meselesine açıklık getirme gayretini özellikle vurgulamak gerekir. Yıldız, vakfiye ve kroniklerdeki bilgileri ayrıntılı biçimde ele alarak Safevî devri ve öncesine ait şehirdeki çok sayıda yapı ve vakıf ile birlikte bânîlerini de bilim dünyasına tanıtmaktadır. Tekil olarak

yapıların öne çıkarıldığı bir sınıflandırmaya gidilmeyen bu araştırmayı türdeşlerinden ayıran, kayda değer diğer bir özelliği de, kenti idari, ticari ya da sosyal işleve sahip belirli odaklar etrafında biçimlenmiş, mahalleler ve mezarlıklar gibi unsurları da içine alan bir bütün olarak ele alan yaklaşım tarzıdır. Bu sayede Tebrîz şehri, tarihi olduğu kadar, fiziki anlamda da bütüncül bir yaklaşımla değerlendirilebilmiştir. Metin içinde verilen, harita, İran'daki resmî kurumlardan temin edilmiş mimari çizim, açıklayıcı şema, fotoğraf ve minyatür kesitlerinden oluşan 209 görselin eşlik ettiği Yıldız'ın eserinde benimsenen görsel malzeme yönünden zengin anlatım biçimi ve eser sonundaki büyük boyutlu iki Tebrîz minyatürü ile kentsel gelişim analizlerinin esere kattığı değeri unutmamak gerekir.

Sonuç olarak, bu eserin, yazarı tarafından vaat edildiği gibi, Tebrîz'in "modern araştırmalarda aksettirilenden çok daha fazlasını bünyesinde barındırdığını" ve yukarıda da bahsedildiği gibi, Safevî mimarlık ve şehirciliğinin "kaynaklarından biri, oluşumundaki önemli bir basamak" olduğunu ortaya koyan, İran ve Anadolu coğrafyasındaki diğer şehirlere nasıl bir gözle bakılması, tarihlerine, özellikle mimarlık ve şehircilik tarihi araştırmalarında ne şekilde yaklaşılması gerektiğini gösteren, orijinal, bilimsel ve nitelikli bir araştırma olduğu kanaatindeyim. Devrin ana kaynaklarına ve geniş bir literatüre dayanılarak, modern araştırma metodlarına uygun bir şekilde hazırlanmış orijinal ve özgün bir çalışma olan Yıldız'ın eseri, güncelliğini, dolayısıyla alanındaki ayrıcalıklı yerini uzun bir süre korumayı başaracak gibi görünmektedir. Umarız daha sonraki kent monografilerine iyi bir örnek oluşturur.

Selçuk MÜLAYİM*

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul/TÜRKİYE,
selcuk-mulayim@hotmail.com ORCID: 0000-0002-5799-2480

BELLETEN DERGİSİ YAYIN İLKELERİ VE BAŞVURU ŞARTLARI

- *Belleten* Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup, Nisan, Ağustos ve Aralık aylarında, yılda üç sayı yayımlanır. Dergimizde, özgün araştırma-inceleme makaleleri, çeviri, kitap tanıtımı, kongre-sempozyum haberleri ve vefat yazıları (nekroloji) yayımlanır. Yazıların bilimsel araştırma ölçütlerine uyması, alana bir yenilik getirmesi ve başka bir yerde yayımlanmamış olması gerekir. Bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler, yayımlanmamış olmak kaydıyla kabul edilebilir. Yayımlama kararı çıksa dahi başka bir yerde yayımlandığı tespit edilen yazılar yayın listesinden çıkarılır.

- *Belleten*'in dili Türkçedir. Gerekliğinde yaygın Avrupa dillerinde makale yayımlanabilir.

- Türkçe makalelerin yazımında TDK Yazım Kılavuzu esas alınır.

- Yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmış yazıların başvurusu, **YAYIN TAKİP SİSTEMİ** üzerinden (<https://yaysis.ayk.gov.tr> web sitesine üye olunmak suretiyle) yapılır. Başvurusu yapılan çalışmaların süreçleri Yayın Takip Sistemi üzerinden yürütüleceği için sisteme yüklenecek nüshalarda (PDF ve Microsoft Word formatında) yazarların/mütercimlerin isimlerinin olmamasına dikkat edilmelidir.

- Yazılara eklenmesi istenen resim, çizim, harita veya belgeler (PDF, JPG, TIFF gibi formatlarda) başvuru esnasında Yayın Takip Sistemi üzerindeki ilgili alana yüklenmelidir. Tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına açıklamaları yazılmalıdır.

- Kurumumuz süreli yayınlarına gönderilecek makalelerde kelime sayısı aralığı 3000-10000 olmalıdır. **(Belirtilen aralığı aşan başvurular ön inceleme sonucunda yazara iade edilecektir)**

- Çevirilerde, mütercim, orijinal makalenin yazarından alınan izin yazısını Yayın Takip Sistemi üzerinden ibraz etmelidir. Bu durumda, makale yazarına telif ücreti ödenmez.

- Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak 150-250 aralığında kelimeyi aşmayacak Türkçe ve İngilizce özetler ile 5-8 kelime aralığında anahtar kelimeler bulunmalı ve bunlar başvuru esnasında Yayın Takip Sistemi'nde istenen yere ve makalenin ilk sayfasına eklenmelidir. **(Belirtilen şartlarda özet içermeyen çalışmalar ön inceleme sonucunda yazara iade edilecektir)**

- Makalelerin içeriği ve eklerinin (resim, çizim, harita, belge vb.) sorumluluğu yazara aittir.

- Yayın Takip Sistemine yüklenen yazıların ön incelemesi Kurum uzmanları tarafından yapıldıktan sonra Süreli Yayınlar Komisyonunda görüşülmek üzere komisyon gündemine alınır. Süreli Yayınlar Komisyonunda incelenen makaleler, komisyon kararıyla incelenmeden reddedilebilir ya da konunun uzmanı iki hakemin, gerekli görüldüğü takdirde üçüncü bir hakemin değerlendirmesine gönderilir. (Değerlendirmeye gönderilen makaleler için hakemlere 1 ay inceleme süresi verilmekte olup gerekli görüldüğü takdirde bu süre 15 gün kadar uzatılmaktadır.) Değerlendirmeye gönderilen çalışmalar hakem raporları ve Süreli Yayın Komisyonunun nihai onayıyla basılır. Süreli Yayınlar Komisyonu, araştırma makaleleri ve çeviriler dışındaki yazıları (vefat yazıları/nekroloji, sempozyum, kongre haberleri, kitap tanıtımları vb.) bizzat inceleyip, hakeme göndermeden doğrudan basım kararı verebilir.

- Süreli Yayınlar Komisyonu, gerektiğinde yazıların yazım şekli üzerinde düzeltme ve değişiklikler yapabilir.
- Hakem raporu doğrultusunda düzeltilmek üzere yazarlarına gönderilen yazılar, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra Yayın Takip Sistemi üzerinden en geç bir ay içerisinde Kurum'a iletilmelidir.
- Basılmamasına karar verilen yazılar, varsa hakem raporuyla birlikte, Yayın Takip Sistemi üzerinden yazarına iade edilir.
- Dergide yayımlanan makaleler için yazarlarına, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Telif Hakkı, Yayın ve Satış Yönetmeliğine göre telif ücreti ödenir.
- Dergide yayımlanan makalelerin yayın hakkı Kurum'a aittir. Telif hakkı sanal ortamda yayımlanmayı da kapsar. Yazılar, Kurum'dan izin alınmaksızın, basılı veya elektronik olarak başka bir yerde yayımlanamaz.

YAZIM KURALLARI

- **Yazılar**, A4 boyutunda Microsoft Word uyumlu programda Times New Roman veya Baskerville yazı karakterinde yazılmalıdır.
- **Başlık**, 12 punto, regular (normal) ve küçük harf olmalıdır. Başlık ortadan hizalı olmalıdır. Metinde ana ve ara başlıklar kullanılabilir. Metin içindeki ana başlıklar 10,5 punto, küçük harf ve bold (koyu) olarak sola hizalı; ara başlıklar 10,5 punto, koyu (bold) ve küçük harf yazılmalı, sola hizalı olmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında 6 nk aralık bırakılmalıdır.
- **Yazar adı ve soyadı**, ana başlığın altına 12 nk aralık bırakıldıktan sonra 11 punto regular (normal), küçük harf ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile sayfanın altına **unvan, üniversite, fakülte, bölüm, şehir/ülke, e-posta** ve **ORCID** bilgileri 8,5 punto olarak verilmelidir.
- **Metin**, 10,5 punto, iki yana dayalı olmalıdır. Üstten: 2,5 cm, alttan: 2,5 cm, sağdan: 2,5 cm, soldan: 2,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Satır aralığı tam aralık 12 nk olmalıdır. Paragraf araları 6nk, paragraf girintisi olmayacaktır. (Metin içinde yer alan görseller ve ekler için satır aralığı birden çok, 1,15 nk olmalıdır.)
- **Üstbilgi-Altbilgi**, makalenin ilk sayfasında olmayacak şekilde üstbilgi kısmında çift sayfaya yazarın adı ve soyadı; tek sayfaya makalenin anlamlı kısaltılmış hâli küçük harfle, 11 punto yazılmalıdır. (Yayın Takip Sistemi üzerinden yapılacak başvurular esnasında sisteme yüklenen makalelerin -PDF ve Microsoft Word formatında- üst bilgi kısmında yazar ismi olmamasına dikkat edilmelidir.)
- **Sayfa numaraları**, makalenin ilk sayfasında yer almayacak şekilde, üstbilgi içinde sağ ve sol üst kenara 8 punto olarak yerleştirilmelidir.
- **Alıntılar**, 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak

inde metne göre 1 punto küçük düz olarak yazılmalıdır. 5 satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır.

- **Dipnotlar**, 8,5 punto tam aralık yazılmalıdır. Hizalaması iki yana dayalı ve paragraf girintisi 0.5 cm olmalıdır. Dipnot ayraç çizgisi olmamalıdır. Metindeki atıflar sayfa altında dipnot şeklinde 1'den başlayarak numaralandırılmalıdır. Bunun dışında metin içinde atıf yapılmamalıdır. Dipnotlarda kaynaklar verilirken, kitap ve dergi ismi italik olmalı, makale isimleri tırnak içerisinde, düz olarak verilmelidir. Dipnotlarda, ilk geçtiği yerde kaynak künyesi tam olarak verilmeli, daha sonra *age.*, *agm.*, veya *agt.* gibi yazarın belirlediği kısaltmalarla yazılmalıdır. Bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra, yazarın soyadı, sonra kitap veya makalenin tam veya kısaltılmış adı verilmelidir. Çok yazarlı kaynakların ilk geçtiği yerde yazarların tümü yazılmalı, daha sonrakilerde kısaltarak verilmelidir.

- **Kaynaklar:** Makalelerde kullanılan kaynak ve araştırmalar makale sonunda bu başlık altında gösterilmelidir. Kaynaklar, bu başlık altında yeni bir sayfadan başlamalı ve 10,5 punto yazılmalıdır. Sadece metin içinde atıfta bulunulan kaynaklar yer almalı ve yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir:

Kaynak Gösterme Usulleri

1. *Belleten* dergisine gönderilen makale metinleri dipnot kullanılarak yazılmış olmalıdır. Dipnot cümle bitiminde noktadan önce verilmelidir.

Örnek:

Hatt-ı Hümayûn, bazı istisnâî haller hariç, padişahın, kendi hattı ile yazdığı emirler için kullanılan bir tabirdir⁴.

2. Kaynak ilk kez geçtiğinde, künyesi dipnotta aşağıdaki şekilde verilir

Örnek:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 172.

3. Dipnotta ikinci kez geçen kaynak için araya başka kaynaklar girmişse, yazarın soyadından sonra “*age.* (adı geçen eser), *agm.* (adı geçen makale), *agt.* (adı geçen tez)” gibi kısaltmalar kullanılır.

Örnek:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 172.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 370.

Kütükoğlu, *age.*, s. 184.

Not: Aynı eserin dipnotta arka arkaya kullanılması gerektiği durumlarda yine yazarın soyadından sonra “*age.* (adı geçen eser), *agm.* (adı geçen makale), *agt.* (adı geçen tez)” gibi kısaltmalar kullanılır. Dipnotlarda bir yazarın birden fazla kitap ve makalesi kullanılıyorsa ikinci eserin ilk kullanımından sonra yazarın soyadı ve kitap veya makalenin anlamlı kısaltması verilmelidir.

4. Kaynaklar, dipnotlarda “Ad Soyad” sıralaması, kaynakça bölümünde ise “Soyad, Ad” sıralaması şeklinde verilmelidir. Kitapla ilgili künye bilgileri kaynaklar bölümünde verirken sayfa bilgisine tekrar yer verilmez.

Örnek:

Dipnot : Yaşar Yücel, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 30.

Kaynaklar : Yücel, Yaşar, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

5. Alıntı, bir makaleden yapılmışsa dipnotta alıntının geçtiği sayfa veya sayfaların bilgisi verilir. Kaynaklar bölümünde ise makalenin dergideki sayfa aralığıyla ilgili bilgiler verilmelidir.

Örnek:

Dipnot : Feridun M. Emecen, “Geç Orta Çağ Anadolu’sunda Bir Selçuklu Kenti Bolvadin’in Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Notlar”, *Belleten*, C LXXXV/S. 302, Nisan 2021, s. 23.

Kaynaklar : Emecen, Feridun M., “Geç Orta Çağ Anadolu’sunda Bir Selçuklu Kenti Bolvadin’in Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Notlar”, *Belleten*, C LXXXV/S. 302, Nisan 2021, s. 17-28.

6. Bir eser ya da süreli yayın metinde ilk defa kullanıldığı zaman tam künyesi verilmelidir. Daha sonra metin içi göndermeler ve mükerrer alıntılarda ya da dipnotlarda, gerekli durumlarda künyeler kısaltılarak verilebilir. Ancak metnin sonundaki kaynaklar kısmında kısaltma ve özetleme yapılmaz.

Örnek:

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA).

Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)

Dipnot ve Kaynaklar için Örnekler**1. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı**

Dipnot : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA),
Cevdet Maliye (C. ML), 753/30679, 27 Ca 1196 / 10 Mayıs 1782.

İlk dipnottan sonra BOA kısaltması kullanılır.

İkinci Kez Kullanım: BOA, C. ML, 753/30679.

Kaynaklar : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Cevdet Maliye (C. ML), 753/30679.

Dipnot : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
(BCA), 490.1.0.0/15.79.7., 02.05.1935.

İlk dipnottan sonra BCA kısaltması kullanılır.

İkinci Kez Kullanım: BCA, 490.1.0.0/15.79.7.

Kaynaklar : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi
(BCA), 490.1/15.79.7.

2. Türk Tarih Kurumu Arşivi

Dipnot : Türk Tarih Kurumu Arşivi, Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu (OFS),
238/19.

İlk dipnottan sonra TTK Arşivi kısaltması kullanılır.

İkinci Kez Kullanım: TTK Arşivi, OFS, 238/19.

Kaynaklar : Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi),
Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu (OFS), 238/19.

3. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi

Dipnot : Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM.), Tapu Tahrir
Defterleri (TT.d.), 49, vr. 7a.

İlk dipnottan sonra TKGM. kısaltması kullanılır.

İkinci Kez Kullanım: TKGM.TT.d., 49, vr. 7a.

Kaynaklar : Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM.)
Tapu Tahrir Defterleri, 49.

4. Kızılay Arşivi

Dipnot : Kızılay Arşivi (KA), 171/91.

İlk dipnottan sonra KA kısaltması kullanılır.

İkinci Kez Kullanım: KA, 171/91.

Kaynaklar : Kızılay Arşivi (KA),
171/91.

5. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Dipnot : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.), İstanbul Vakfiye Defterleri (VKF.İST.d.) 579, s. 152.

İlk dipnottan sonra VGMA. kısaltması kullanılır.

İkinci kez kullanım: VGMA.VKF.İST.d., 579, s. 152.

Kaynaklar : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.),
İstanbul Vakfiye Defterleri (VKF.İST.d.), 579.

6. Tek yazarlı kitap

Dipnot : Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 172.

Kaynaklar : Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

7. İki ve ikiden fazla yazarlı kitap

Dipnot : Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 45.

İkinci Kez Kullanım: Sevim-Merçil, age., s. 57.

Kaynaklar: Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Dipnot : Yasemin Demircan, Levent Kayapınar, Ayşe Kayapınar, *Osmanlı Dönemi Ege Adaları Tarihi Kikladlar*, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 55.

İkinci Kez Kullanım: Demircan vd., age., s. 60.

Kaynaklar : Demircan, Yasemin-Kayapınar, Levent-Kayapınar, Ayşe, *Osmanlı Dönemi Ege Adaları Tarihi Kikladlar*, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

8. Tek yazarlı makale

Dipnot : Ahmet Kılınç, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Uygulanan Kürek Cezasının Hukuki Tahlili”, *Belleten*, C LXXIX/S. 285, Ağustos 2015, s. 540.

Kaynaklar : Kılınç, Ahmet, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Uygulanan Kürek Cezasının Hukuki Tahlili”, *Belleten*, C LXXIX/S. 285, Ağustos 2015, s. 531-558.

9. İki yazarlı makale

Dipnot : Kemal Beydilli-İsmail E. Erünsal, “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği (1711)”, *Belgeler*, C XXII/S. 26, Ocak 2001, s. 12.

İkinci Kez Kullanım: Beydilli-Erünsal, agm., s. 15.

Kaynaklar : Beydilli, Kemal-Erünsal, İsmail E., “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa'nın Viyana Elçiliği (1711)”, *Belgeler*, C XXII/S. 26, Ocak 2001, s. 1-129.

10. Yayına hazırlanan eserler

Dipnot : Mahir Said Pekmen, *Fizan Hatıraları*, haz. Hasan Babacan-Servet Aşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 30.

Kaynaklar : Pekmen, Mahir Said, *Fizan Hatıraları*, haz. Hasan Babacan-Servet Aşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

11. Yazmalar

Dipnot : Alâeddin Ali Çelebi, *Hümâyunnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 374, vr. 290a.

Kaynaklar : Alâeddin Ali Çelebi, *Hümâyunnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 374.

12. Yazarı belirtilmemiş kitap

Dipnot : *Atatürk'ün Özdeyişleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 18.

Kaynaklar : *Atatürk'ün Özdeyişleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

13. Çeviri kitap

Dipnot : Gleb Golubey, *Uluğ Bey*, çev. Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 70.

Kaynaklar : Golubey, Gleb, *Uluğ Bey*, çev. Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.

14. Sempozyum ve kongrelerde sunulan bildiri

Dipnot : Yunus Koç, “Türk Tarih Kurumu ve Türk Tarihçiliğindeki Yeri”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu, Ankara 18-20 Mart 2010, Bildiriler*, ed. Mehmet Öz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 658.

Kaynaklar : Koç, Yunus, “Türk Tarih Kurumu ve Türk Tarihçiliğindeki Yeri”, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu*,

Ankara 18-20 Mart 2010, *Bildiriler*, ed. Mehmet Öz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 655-667.

15. Editörlü kitapta bölüm

Dipnot : Nurcan Abacı, “Bir Tarih Metni Nasıl İnşa Edilir?”, *Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı için Çağdaş Bir Metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 180.

Kaynaklar : Nurcan Abacı, “Bir Tarih Metni Nasıl İnşa Edilir?”, *Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı için Çağdaş Bir Metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 177-193.

16. Editörsüz ya da editörü belli olmayan kitapta bölüm

Dipnot : M. Tayyip Gökbilgin, “Kanunî Sultan Süleyman’ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar”, *Kanunî Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 9.

Kaynaklar : Gökbilgin, M. Tayyip, “Kanunî Sultan Süleyman’ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar”, *Kanunî Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 5-39.

17. Tez

Dipnot : Erhan Afyoncu, *Necati Efendi Târih-i Kırm (Rusya Sefâretnamesi)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990, s. 40.

Kaynaklar : Afyoncu, Erhan, *Necati Efendi Târih-i Kırm (Rusya Sefâretnamesi)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990.

18. Ansiklopedi maddesi

Dipnot : Abdülkadir Özcan, “Târîh-i Osmânî Encümeni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 5, İstanbul 2011, s. 84.

Kaynaklar : Özcan, Abdülkadir, “Târîh-i Osmânî Encümeni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C 5, İstanbul 2011, s. 83-86.

19. Yazarlı gazete yazısı

Dipnot : Hüseyin Cahid Yalçın, “Millî Matem”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940, s. 1.

Kaynaklar : Yalçın, Hüseyin Cahid, “Millî Matem”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940.

20. Yazarı belli olmayan gazete yazısı

Dipnot : “İngilizler Dün Münih Şehrini Bombaladılar”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940, s. 3.

Kaynaklar : “İngilizler Dün Münih Şehrini Bombaladılar”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940.

21. İnternet Sayfası

Dipnot : <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/fotograflarla-ttk>, son erişim tarihi: 01.05.2021.

Kaynaklar : <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/fotograflarla-ttk>, son erişim tarihi: 01.05.2021.

Dipnot : Selim Erdoğan, “Sakarya Meydan Muharebesi: Saha Araştırmaları”, *Akademik Tarih*, <https://www.akademiktarihtr.com/sakaryameydan-muharebesi/>, son erişim tarihi: 01.05.2021.

Kaynaklar: Erdoğan, Selim, “Sakarya Meydan Muharebesi: Saha Araştırmaları”, *Akademik Tarih*, <https://www.akademiktarihtr.com/sakaryameydan-muharebesi/>, son erişim tarihi: 01.05.2021.

22. Sözlü Tarih

Dipnot : 01.05.2021 tarihinde Alp Arslan (d. 1935) ile yapılan görüşme.

Kaynaklar : Kaynak Kişiler

Alp Arslan (d. 1935), (01.05.2021).

23. E-Kitap

Dipnot : *Gazi Mustafa Kemal Atatürk (Toplu Makaleler Belleten)*, C 1, Ayşe Bedir (yay. haz.), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021, s. 995, son erişim tarihi: 01.05.2021, <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2021/10/GAZI-MUSTAFA-KEMAL-ATATURK-Toplu-Makaleler-Belleten-Cilt-1.pdf>

Kaynaklar : *Gazi Mustafa Kemal Atatürk (Toplu Makaleler Belleten)*, C 1, Ayşe Bedir (yay. haz.), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2021, son erişim tarihi: 01.05.2021, <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2021/10/GAZI-MUSTAFA-KEMAL-ATATURK-Toplu-Makaleler-Belleten-Cilt-1.pdf>

Yazışma Adresi:

Türk Tarih Kurumu
Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü
Kızılây Sokak No. 1, Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/200
e-mail: belleten@ttk.gov.tr

BELLETEN JOURNAL EDITORIAL PRINCIPLES AND APPLICATION REQUIREMENTS

- *Belleten* is an international refereed journal and published three times a year in the months of April, August and December. Research articles, translations, book reviews, news about congresses-symposia and necrologies are published in the journal. The articles are required to comply with the universally accepted scholarly criteria, to make new contributions to the field they belong to, and not to be published before. Papers presented in the scholarly meetings can be accepted for evaluation on the condition that they are not published before. The Society will immediately cancel the process of publication of previously published articles if discovered, even if they are accepted by the editorial board on the reports of the referee(s).

- The language of the *Belleten* is Turkish. If necessary, articles written in widely spoken European languages can also be published.

- In Turkish articles, authors have to comply with the rules set by the TDK (Turkish Language Society) Spelling Guide.

- The application of the articles, prepared according to spelling rules and editorial principles, is made via online publication tracking system [Yayın Takip Sistemi] by signing up on and uploading the articles to <https://yaysis.ayk.gov.tr> As the process of evaluation and publication is carried out on the online system, uploaded application files of the article (in PDF or Microsoft Word) should not include the name of the authors/translators.

- If available, pictures, drawings, maps or other documents of the article should be uploaded to the online system (in PDF, JPG, TIFF etc.) during the application. All such materials shall be numbered and explanations for each should be included below them.

- The articles which are sent to the journal must include 3000-10000 words. (Those articles that exceed the limit will be rejected after the preliminary review.)

- The translator of an article must provide permission of the author of the original article through the online system. No copyright fee will be paid to the author of the article.

- In uploading the articles and the translations, in addition to the text itself, Turkish and English abstracts should be added, each of them containing 150-200 words and 5-8 key words. They shall be added to the first page of the article and to the related part of the online system. (Those articles that do not comply with these requirements will be rejected after the preliminary review.)

- The responsibility for the content of the articles and their appendices (pictures, drawings, maps, documents etc.) belongs to the author.

- The preliminary review of the applications is carried out by the experts of the Society, then they are added to the agenda of the Commission of the Periodicals. The Commission evaluates the applications in its meetings. The Commission can decline the application without sending it to the referees; or can send it to at least two referees (or three when necessary) who are expert on the field. (The referees are supposed to review the article in a

month. When necessary, it can be extended up to 15 days.) The articles are published upon the reports of the referees and final approval of the Commission. The Commission can decide to publish the writings on necrology, symposium-congress news and book reviews without sending them to the referees.

- The Commission of the Periodicals can make changes and revisions on the spelling of the articles.
- Articles forwarded to the authors for correction on the basis of the reports of referees must be revised and sent back to the Society via the online system within a month.
- Articles that are not accepted for publication are returned back to their authors together with the reports of the referees via the online system.
- The copyright fees will be paid to the authors on the basis of The Regulations of Copyright, Publishing and Selling of the Atatürk Supreme Council of Culture, Language and History
- The publication right for the articles published in the journal belongs to the Society. This right also includes the publication in the virtual/digital media. The articles published by the Society cannot be published elsewhere (neither printed not electronic) without permission of the Society.

WRITING RULES

- **Articles** must be written in the A4 format, in the MS Word program, either in Times New Roman or Baskerville font.
- **The title must be** regular, in lower case and 12 font size. It must be center-aligned. Main, interval and sub-headings can be used within the text. Main headings will be bold, in lower case, 10,5 font size, and left aligned; sub-headings will be bold, 10,5 font size, in lower case and left aligned. 6 nk space should be left between the headings and the paragraphs.
- **The name and surname** of the author shall be written under the main title with 12 nk space, with regular, 11 font size, in lower case and center aligned. The sign (*) shall be put in the bottom of the page with the title, university-faculty, department, address, city, country, e-mail and ORCID information of the author in 8,5 font size.
- **The text** shall be 10,5 font size and justified. 2,5 cm from above, 2,5 cm from the bottom, 2,5 cm from left and right space shall be left. Line spacing should be 12 nk. The spaces between the paragraphs shall be 6 nk and the indentation shall not be used. (For the visuals within the text and attachments, line spacing should be multiple, and 1,15 nk.)
- **The header-footer:** In the first page of the article, there should be no header. The text in the header shall include the author's name and surname in the even pages. In the odd pages, the header shall have a meaningful summary of the text in lower case and in 11 font size. (As the process of evaluation and publication is carried out on online system,

uploaded application files of the article (in PDF or Microsoft Word) should not include the name of the authors/translators.)

- **The page numbers** shall be included inside the header, in 8 font size and in the left and right top of the pages. It should not be visible in the first page.

- **Direct quotations** shall be started 1 cm from the paragraph indent if they exceed 5 lines, written in 1 font size smaller inside the quotations marks. Quotations less than 5 lines shall be given in italics inside the text. The statements which are needed to be emphasized shall also be italicized.

- **Footnotes** shall be written in 8,5 font size and single space. The paragraph indent should be 1 cm and the text shall be justified. There should not be any line separator for the footnotes. The references inside the text shall be given in the footnotes beginning from number 1. Besides these, there should be no in text references. For the sources given in the footnotes, the book and the journal titles shall be in italics, the article names shall be given inside the quotation marks. The source's full imprint shall be written when it appears for the first time in the text, then abbreviations like *age.*, *agm.*, or *agt.*, (*ibid*), should be used. If more than one book and article by the same author is used, after the first usage of the second source, the surname of the author, then the full or shortened name for the book or article should be written. In the case of the references with more than one author, all authors shall be written at the first time and given in the shortened style afterwards.

- **Bibliography:** All the primary and secondary sources used in the study should be listed under this heading. This part should start with a new page and written in 10,5 font size. Only the references cited inside the text must be included and arranged according to the last names of the authors in alphabetical order.

Citation Rules

1. The texts of the articles sent to *Belleten* journal should be written using footnotes. Footnotes should be given before the punctuation at the end of the sentence.

Example:

Hatt-ı Hümayûn is a term used for the orders written by the sultan with his own calligraphy, except in some exceptional cases⁴.

2. When the source is cited for the first time, its citation is given in the footnote as follows:

Example:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, p. 172.

3. If other sources have intervened for the source mentioned for the second time in the footnote, after the surname of the author, abbreviations such as “*ibid*” are used.

Example:

Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, p. 172.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016, p. 370.

Kütükoğlu, *ibid*, p. 184.

Note: In cases where the same work should be used consecutively in footnotes, after the surname of the author, “*ibid*” is used. If more than one book or article by an author is used in footnotes, the surname of the author and a meaningful abbreviation of the book or article should be given after the first use of the second work.

4. References should be given in the order of “Name Surname” in the footnotes, and in the order of “Surname, Name” in the Bibliography section.

Example:

Footnote : Yaşar Yücel, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, p. 30.

Bibliography : Yücel, Yaşar, *Muhteşem Türk Kanuni ile 46 Yıl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019.

5. If the citation is from an article, number of the cited page or pages is given in the footnote. In the Bibliography section, information about the whole pages of the article in the journal should be written.

Example:

Footnote : Feridun M. Emecen, “Geç Orta Çağ Anadolu’sunda Bir Selçuklu Kenti Bolvadin’in Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Notlar”, *Belleten*, Vol. LXXXV/No. 302, Nisan 2021, p. 23.

Bibliography : Emecen, Feridun M., “Geç Orta Çağ Anadolu’sunda Bir Selçuklu Kenti Bolvadin’in Tarihi Gelişimi Üzerine Bazı Notlar”, *Belleten*, Vol. LXXXV/No. 302, Nisan 2021, pp. 17-28.

6. When a work or periodical is used for the first time in the text, its full bibliographic information should be written. Later, in-text references and repeated quotations or footnotes can be written by shortening the citations when necessary. However, in the Bibliography section at the end of the text, abbreviation and summary shall not be given.

Example:

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA).

Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)

Examples for Footnotes and Bibliography

1. Presidency of the Republic of Türkiye-Directorate of State Archives

Footnote : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Maliye (C. ML), 753/30679, 27 Ca 1196 / 10 Mayıs 1782.

The abbreviation BOA is used after the first footnote.

Second use: BOA, C. ML, 753/30679.

Bibliography : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) Cevdet Maliye (C. ML), 753/30679.

Footnote : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.1.0.0/15.79.7., 02.05.1935.

The abbreviation BCA is used after the first footnote.

Second use: BCA, 490.1.0.0/15.79.7.

Bibliography : Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.1/15.79.7.

2. Turkish Historical Society Archive

Footnote : Türk Tarih Kurumu Arşivi, Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu (OFS), 238/19.

The abbreviation “TTK Archive” is used after the first footnote.

Second use: TTK Arşivi, OFS, 238/19.

Bibliography : Türk Tarih Kurumu Arşivi (TTK Arşivi), Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu (OFS), 238/19.

3. The Archive of the General Directorate of Land Registry and Cadastre

Footnote : Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM.), Tapu Tahrir Defterleri (TT.d.), 49, vr. 7a.

The abbreviation TKGM is used after the first footnote.

Second use: TKGM.TT.d., 49, vr. 7a.

Bibliography : Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM.), Tapu Tahrir Defterleri, 49.

4. Archive of Turkish Red Crescent

Footnote : Kızılay Arşivi (KA), 171/91.

The abbreviation KA is used after the first footnote.

Second use: KA, 171/91.

Bibliography : Kızılay Arşivi (KA), 171/91.

5. Archive of the Directorate General of Foundations

Footnote : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.), İstanbul Vakfiye Defterleri (VKF.İST.d.) 579, p. 152.

The abbreviation VGMA is used after the first footnote.

Second use: VGMA.VKF.İST.d., 579, p. 152.

Bibliography : Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA.), İstanbul Vakfiye Defterleri (VKF.İST.d.), 579.

6. Book with One Author

Footnote : Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, p. 172.

Bibliography : Kütükoğlu, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

7. Book with Two or More Authors

Footnote : Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, p. 45.

Second use: Sevim-Merçil, *ibid.*, p. 57.

Bibliography : Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

Footnote : Yasemin Demircan, Levent Kayapınar, Ayşe Kayapınar, *Osmanlı Dönemi Ege Adaları Tarihi Kikladlar, C I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, p. 55.

Second use: Demircan et al., *ibid.*, p. 60.

Bibliography : Demircan, Yasemin-Kayapınar, Levent-Kayapınar, Ayşe, *Osmanlı Dönemi Ege Adaları Tarihi Kikladlar, C I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

8. Book with One Author

Footnote : Ahmet Kılınç, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Uygulanan Kürek Cezasının Hukuki Tahlili”, *Belleten*, Vol. LXXIX/No. 285, Ağustos 2015, p. 540.

Bibliography : Kılınç, Ahmet, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti’nde Uygulanan Kürek Cezasının Hukuki Tahlili”, *Belleten*, Vol. LXXIX/No. 285, Ağustos 2015, pp. 531-558.

9. Article with Two Authors

Footnote : Kemal Beydilli-İsmail E. Erünsal, “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa’nın Viyana Elçiliği (1711)”, *Belgeler*, Vol. XXII/No. 26, Ocak 2001, p. 12.

Second use: Beydilli-Erünsal, *ibid*, p. 15.

Bibliography : Beydilli, Kemal-Erünsal, İsmail E., “Prut Savaşı Öncesi Diplomatik Bir Teşebbüs Seyfullah Ağa’nın Viyana Elçiliği (1711)”, *Belgeler*, Vol. XXII/No. 26, Ocak 2001, pp. 1-129.

10. Edited Books

Footnote : Mahir Said Pekmen, *Fızan Hatıraları*, eds. Hasan Babacan-Servet Aşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, p. 30.

Bibliography : Pekmen, Mahir Said, *Fızan Hatıraları*, eds. Hasan Babacan-Servet Aşar, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

11. Edited Books

Footnote : Alâeddin Ali Çelebi, *Hümâyunnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 374, vr. 290a.

Bibliography : Alâeddin Ali Çelebi, *Hümâyunnâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi 374.

12. Book without Author

Footnote : *Atatürk’ün Özdeyişleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, p. 18.

Bibliography : *Atatürk’ün Özdeyişleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020.

13. Translated Books

Footnote : Gleb Golubey, *Uluğ Bey*, trans. Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, p. 70.

Bibliography : Golubey, Gleb, *Uluğ Bey*, trans. Abdrasul İsakov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021.

14. Conference Papers

Footnote : Yunus Koç, “Türk Tarih Kurumu ve Türk Tarihçiliğindeki Yeri”, in *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu*, Ankara 18-20 Mart 2010, Bildiriler, ed. Mehmet Öz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, p. 658.

Bibliography : Koç, Yunus, “Türk Tarih Kurumu ve Türk Tarihçiliğindeki Yeri”, in *Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu*, Ankara 18-20 Mart 2010, Bildiriler, ed. Mehmet Öz, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, pp. 655-667.

15. Chapter of Edited Books

Footnote : Nurcan Abacı, “Bir Tarih Metni Nasıl İnşa Edilir?”, in *Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı için Çağdaş Bir Metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, p. 180.

Bibliography : Nurcan Abacı, “Bir Tarih Metni Nasıl İnşa Edilir?”, in *Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı için Çağdaş Bir Metodoloji*, ed. Ahmet Şimşek, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, pp. 177-193.

16. Chapter of Book without Editor

Footnote : M. Tayyip Gökbilgin, “Kanunî Sultan Süleyman’ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar”, in *Kanunî Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, p. 9.

Bibliography : Gökbilgin, M. Tayyip, “Kanunî Sultan Süleyman’ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar”, in *Kanunî Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, pp. 5-39.

17. Thesis-Dissertations

Footnote : Erhan Afyoncu, *Necati Efendi Târih-i Kırm (Rusya Sefâretnamesi)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished Master’s Thesis, İstanbul 1990, p. 40.

Bibliography : Afyoncu, Erhan, *Necati Efendi Târih-i Kırm (Rusya Sefâretnamesi)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Unpublished Master’s Thesis, İstanbul 1990.

18. Encyclopedia

Footnote : Abdülkadir Özcan, “Târih-i Osmânî Encümeni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 5, İstanbul 2011, p. 84.

Bibliography : Özcan, Abdülkadir, “Târih-i Osmânî Encümeni”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Vol. 5, İstanbul 2011, pp. 83-86.

19. News Article with Author

Footnote : Hüseyin Cahid Yalçın, “Millî Matem”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940, p. 1.

Bibliography : Yalçın, Hüseyin Cahid, “Millî Matem”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940.

20. News Article without Author

Footnote : “İngilizler Dün Münih Şehrini Bombaladılar”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940, p. 3.

Bibliography : “İngilizler Dün Münih Şehrini Bombaladılar”, *Yeni Sabah*, 10 İkinciteşrin 1940.

21. Web Page

Footnote : <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/fotograflarla-ttk>, accessed on: 01.05.2021.

Bibliography : <https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/fotograflarla-ttk>, accessed on: 01.05.2021.

Footnote : Selim Erdoğan, “Sakarya Meydan Muharebesi: Saha Araştırmaları”, *Akademik Tarih*, <https://www.akademiktarihtr.com/sakaryameydanmuharebesi/>, accessed on: 01.05.2021.

Bibliography : Erdoğan, Selim, “Sakarya Meydan Muharebesi: Saha Araştırmaları”, *Akademik Tarih*, <https://www.akademiktarihtr.com/sakaryameydanmuharebesi/>, accessed on: 01.05.2021.

22. Oral History

Footnote : Interview with Alp Arslan (birth 1935) on 01.05.2021.

Bibliography : Interviewee

Alp Arslan (birth 1935), (on 01.05.2021).

23. E-Book

Footnote : *Gazi Mustafa Kemal Atatürk (Toplu Makaleler Belleten)*, C 1, Ayşe Bedir (ed.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, p. 995, accessed on: 01.05.2021, <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2021/10/GAZI-MUSTAFA-KEMAL-ATATURK-Toplu-Makaleler-Belleten-Cilt-1.pdf>

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

SHELESTİN, VLADİMİR-NEMİROVSKY, ALEXANDRE- IASENOVSKAIA, ANASTASIA: The Serpent-Fighting Imagery of Anatolia in the 2 nd Millennium BC and Malatya Serpentine Monster in the Light of Newly Published Old Assyrian Seal Impression from Kültepe.....	1
ÇEKEN, MUHİTTİN: Tapınak Şövalyelerinde Kadın.....	23
AY, RESUL: Hristiyan ve İslam Züht Hayatının 13. Yüzyıldaki Dönüşümü: Biraderler ve Kalenderiler Hareketi Bağlamında Zahitlikte Kitleleşme ve Sosyal Boyut	53
ALİOĞLU, E. FÜSUN: Şehzade Mehmet Camisi Modüler Tasarımı	87
ÖTEN, ALİYE: Osmanlı Yapı Kültüründe Arslan ve Arslanhaneler	113
KIRPIK, CEVDET: II. Abdülhamid Döneminde Kayseri İptidai Mektepleri (1876-1908).....	153
KİREMİT, İLKER: Süveydiye’de İngiliz-Amerikan Protestan Misyonerleri ve Osmanlı Siyaseti (1846-1923).....	195
BOZKURT, CELİL: Birinci Dünya Savaşı’nda Cebel-i Lübnan’da İaşe Buhranı: Osmanlı Hükûmeti’ne Yönelik Avrupa ve ABD Kamuoyundaki İddialar	233
DUMAN, MELİH: Türkiye’nin İlk Çin Elçisi Emin Âli Sipahi’nin Çin İzlenimleri ve Türkiye-Çin İlişkileri	265
ÖZKAN, ASAF: Türkiye’de Yabancı Sermayeli Şirketlerden Yabancı ve Gayrimüslimlerin Tasfiyesinin Nedenleri (1922-1923).....	293

Kitap Tanıtma:

MÜLAYİM, SELÇUK, : L e y l a Y ı l d ı z , <i>Safevî Döneminde Tebrîz: Kentsel Mekânda Dönüşüm Süreçleri (1501-1736)</i>	333
Belleten Dergisi Yayın İlkeleri ve Başvuru Şartları	339
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements.....	348

Bibliography : *Gazi Mustafa Kemal Atatürk (Toplu Makaleler Belleten)*, C 1, Ayşe Bedir (ed.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, accessed on: 01.05.2021, <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2021/10/GAZI-MUSTAFA-KEMAL-ATATURK-Toplu-Makaleler-Belleten-Cilt-1.pdf>

Correspondence:

Türk Tarih Kurumu
Bilimsel Çalışmalar Müdürlüğü
Kızılay Sokak No. 1, Sıhhiye-ANKARA
Tel: 0 312 310 23 68/200
e-mail: belleten@ttk.gov.tr

CONTENTS

Articles and Studies:	<u>Page</u>
SHELESTIN, VLADIMIR-NEMIROVSKY, ALEXANDRE-IASENOVSKAIA, ANASTASIA: The Serpent-Fighting Imagery of Anatolia in the 2 nd Millennium BC and Malatya Serpentine Monster in the Light of Newly Published Old Assyrian Seal Impression from Kültepe.....	1
ÇEKEN, MUHİTTİN: Women in the Knights Templar	23
AY, RESUL: The Transformation of Christian and Islamic Ascetic Life in the 13 th Century: Massification and Social Dimension in Asceticism in the Context of Friars and Qalandar Movements.....	53
ALİOĞLU, E. FÜSUN: The Modular Design of the Mosque of Şehzade Mehmet.....	87
ÖTEN, ALİYE: Arslan (Lion) and Arslanhane's (Arslan-house) in the Ottoman Building Culture	113
KIRPIK, CEVDET: Kayseri Elementary Schools in the Period of Abdulhamid II (1876-1908).....	153
KİREMİT, İLKER: British-American Protestant Missionaries and Ottoman Politics in Suveydiye (1846-1923)	195
BOZKURT, CELİL: Food Crisis during the First World War in Mount Lebanon and Allegations Against the Ottoman Government in Europe and America Public Opinion	233
DUMAN, MELİH: Turkey's First Chinese Ambassador, Emin Ali Sipahi's Chinese Impressions and Turkey-China Relations.....	265
ÖZKAN, ASAF: The Reasons for the Purge of Foreign and Non-Muslims from Companies with Foreign Capital in Turkey (1922-1923)	293
Book Review:	
MÜLAYİM, SELÇUK, : Leyla Yıldız, <i>Safevî Döneminde Tebrîz: Kentsel Mekânda Dönüşüm Süreçleri (1501-1736)</i>	333
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in Turkish)	339
Belleten Journal Editorial Principles and Application Requirements (in English)	348

ATATÜRK SUPREME COUNCIL FOR CULTURE, LANGUAGE AND HISTORY
T U R K I S H H I S T O R I C A L S O C I E T Y

ISSN 0041-4255

e-ISSN 2791-6472

BELLE TEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume: 87

Issue: 308

April 2023

ANKARA - 2023